

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό Δημοσίου Δικαίου

Τεύχος 18 • Απρίλιος-Ιούνιος 2026

Αφιέρωμα

- «Ζωντανό» Σύνταγμα και κατάσταση εξαίρεσης
- Η άτυπη συνταγματική μεταβολή του άρθρου 16 Σ
- Η επίκληση του ζωντανού Συντάγματος
- Το πρόβλημα της ανθεκτικότητας του Συντάγματος στη συνταγματική νομολογία του ΣτΕ
- Η έννοια της καταστρατήγησης του Συντάγματος
- Από την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στην ανθεκτικότητα συστημικών παραβάσεών του
- Επιλεκτικές περιπτώσεις παραβίασης και καταστρατήγησης του Συντάγματος στα 50 χρόνια ισχύος του
- Το αδύνατον της παραβίασης του Συντάγματος;
- Οι εξαρτήσεις των ανεξάρτητων αρχών
- Η παθογένεια του πολιτεύματος, τα θεσμικά αντίβαρα και η προοπτική μιας νέας αναθεώρησης
- Οι ανεξάρτητες αρχές ως θεσμικά αντίβαρα
- Θεσμικά αντίβαρα. Ανάγκη συνταγματικής αναθεώρησης;
- Θεσμικά αντίβαρα και θεσμική αυτοσυγκράτηση

Συνταγματικό-Κοινοβουλευτικό Χρονικό

- Ιανουάριος-Μάρτιος 2026

Σχόλια Νομολογίας

- Η εξέταση ζητημάτων παραγραφής στο στάδιο της συμμόρφωσης της διοίκησης
- Καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα
- Το, κατ' άρθρο 92 ΚΔΔ, έκκλητο πρωτόδικης απόφασης και ο προσδιορισμός του χρηματικού αντικειμένου διαφοράς από καταλογισμό εισφορών σε βάρος εργοδότη

Βιβλιοκρισίες

- Karl Loewenstein. Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας
- Η αυτορρύθμιση της «αθλητικής δικαιοσύνης» και η συμμετοχή τακτικών δικαστών στην απονομή της
- Το φρούριο των πολιορκητών. Αυτονομία ενός όπλου

E-journal title: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Issue: April 2026

Copyright © 2026 Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation

ISSN: 2732-9666

This intellectual property work is protected according to the provisions of Greek legislation (L. 2121/1993, as amended and in force today) as well as by international conventions on intellectual property. Copying, photocopying, reproduction, translation, adaptation, retransmission in any form, as well as the exploitation of all or parts of this work without written permission is prohibited in any way or by any means.

Contact:

Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation
43, Akadimias str., 106 72, Athens, Greece | tel: 210 3623506, int. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

The quarterly, open-access peer-reviewed e-journal “e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ” was founded in 2021 and is funded by the Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation.

The Journal publishes articles in the field of Public Law, introducing innovations, such as free access to the full content of the Journal, cutting edge digital standards and double-blind peer review.

The Journal is managed by a board of Public Law Professors in collaboration with the Board of Advisors and the Editorial Committee.

The Journal publishes:

- Articles (length: 4.000 to 12.000 words). In exceptional cases, papers exceeding 12.000 words may be accepted for publication. The journal uses double-blind anonymous peer review. (Peer reviewers include the members of the Board of Advisors)
- Trending topics/commentary (advanced publication on the Journal’s website and subsequently integrated into the Journal’s content).
- Case Comments (length: not exceeding 3.000 words).
- Book Reviews (length: 1.000 και 3.000 words).
- Varia/Comparative Constitutional Law (foreign case law comments, translations, and re-posts from international law – blogs, conference papers).
- Constitutional-Parliamentary chronicle.

Submitted papers must include a short Greek/English abstract. Indexes of papers, authors and case-law Indexes of entries, authors and court decisions shall be included in the year end issue.

CO-EDITORS IN CHIEF

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

Panagiotopoulos Panagis, Associate Professor, NKUA

Papaioannou Thanos, President ASEP

Papasavvas Savvas, Vice-President of the General Court of the EU

Papaspyrou Nikos, Associate Professor, NKUA

Papastylianos Christos, Associate Professor, UNIC

Pikramenos Michael, Professor, AUTH and Vice-President of the Council of State

Pottakis Andreas, Greek Ombudsman

Prevedourou Eugenia, Professor, AUTH

Raikos Demetrios, Associate Professor, DUTH

Rammos Christos, President ADAE and Honorary Vice-President of the Council of State

Rantos Athanasios, Advocate General EU Court of Justice

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sarmas Ioannis, Honorary President, HCA

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Stavropoulos Giorgos, President of the Secretariat General for Legal and Parliamentary Affairs, former minister, and Honorary Vice-President of the Council of State

Stratilatis Constantinos, Associate Professor, UNIC

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Tsevas Thanassis, Associate Professor, NKUA

Tsiliotis Charalambos, Associate Professor, UoP

Tsimaras Costas, Associate Professor, European University Cyprus

Venizelos Evangelos, Professor, AUTH

Vilaras Michalis, Judge CJEU

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

Xiros Thanassis, Associate Professor, HAA

Yannakourou Georgia, Professor, NKUA

BOARD OF ACADEMIC ADVISORS

Aimilianides Achilleus, Professor, UNIC

Balta Evangelia, Associate Professor, Panteion University

Chrysogonos Constantinos, Professor, AUTH

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Dellis Georgios, Professor, NKUA

Eleftheriades Pavlos, Professor, University of Oxford

Fortsakis Theodoros, Professor, NKUA

Foundadaki Penelope, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Gortsos Christos, Professor, NKUA

Iliadou Katerina, Associate Professor, NKUA

Kamtsidou Ifigeneia, Associate Professor, AUTH

Kanellopoulou-Malouchou Maria-Neda, Associate Professor, Panteion University

Koutromanos Athanasios, President NCRTV, Honorary President of the Supreme Court

Ktistaki Stavroula, Professor, Panteion University

Ktistakis Ioannis, Judge ECHR

Kyritsis Dimitris, Associate Professor, University of Essex

Lazaratos Panos, Professor, NKUA

Letsas Giorgos, Professor, UCL

Menoudakos Constantinos, President HDPA and Honorary President of the Council of State

Metaxas Antonis, Professor, NKUA

Mitrou Lilian, Professor, University of the Aegean

Moustakas Meletis, Professor, Panteion University

Mouzouraki Paraskevi, Professor, NKUA

EDITORIAL COMMITTEE

Angelou Ioannis, Assistant Professor, NKUA, and First Instance Judge, Administrative Courts

Christou Vassiliki, Assistant Professor, NKUA

Fotiadou Alkmene, PhD in Constitutional Law

Karavokyris Giorgos, Associate Professor, AUTH

Kouvaras Ilias, Assistant Professor, NKUA

Panagopoulou Fereniki, Associate Professor, Panteion University

Papanikolaou Kyriakos, Assistant Professor, DUTH

Vlachogiannis Apostolos, Assistant Professor, NKUA

THEMISTOKLES AND DIMITRIS TSATSOS FOUNDATION

Τίτλος ηλεκτρονικού περιοδικού: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Τεύχος: Απρίλιος 2026

Copyright © 2025 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

ISSN: 2732-9666

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοαντιτύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Επικοινωνία:

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, Τ.Κ. 10672, Αθήνα, Ελλάδα | τηλ: 210 3623506, εσωτ. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

Το τριμηνιαίο, ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης «e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ» ιδρύθηκε το 2021 και χρηματοδοτείται από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται μελέτες στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, εισφέροντας ορισμένα νέα στοιχεία, όπως ιδίως η ελεύθερη πρόσβαση στην ύλη του περιοδικού, η ηλεκτρονική κυκλοφορία με υψηλές τεχνικές προδιαγραφές και η ανώνυμη αξιολόγηση των κειμένων από κριτές.

Το περιοδικό διευθύνεται από επιτροπή Καθηγητών Δημοσίου Δικαίου, σε συνεργασία με επιστημονική και συντακτική επιτροπή.

Το περιοδικό δημοσιεύει:

- Άρθρα από 4.000 έως 12.000 λέξεις. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα δημοσιεύονται μελέτες άνω των 12.000 λέξεων. Τα άρθρα του περιοδικού θα δημοσιεύονται μετά από ανώνυμη αξιολόγηση (peer review), την οποία θα αναλαμβάνουν τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού.
- Επίκαιρα θέματα/Παρεμβάσεις, τα οποία θα προδημοσιεύονται στην ιστοσελίδα και θα ενσωματώνονται στην ύλη του περιοδικού.
- Νομολογία: Τα σχόλια Νομολογίας δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 3.000 λέξεις.
- Βιβλιοκρισίες, οι οποίες θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 3.000 λέξεων.
- Varia/Συγκριτικό συνταγματικό (αποφάσεις ξένων δικαστηρίων, μεταφράσεις κειμένων, αναδημοσιεύσεις από ξένα blogs, ανακοινώσεις για συνέδρια και εκδηλώσεις).
- Συνταγματικό/Κοινοβουλευτικό Χρονικό.
Κάθε κείμενο θα πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη στα ελληνικά και στα αγγλικά. Στο τελευταίο τεύχος κάθε έτους θα περιλαμβάνονται ευρετήρια λημμάτων, συγγραφέων και δικαστικών αποφάσεων.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

Κουτιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ

Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αμιλιανίδης Αχιλλέας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Βενιζέλος Ευάγγελος, Καθηγητής ΑΠΘ

Βηλαράς Μιχάλης, Δικαστής στο ΔΕΕ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Γιαννακούρου Γεωργία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Γκότσοι Χρηστός, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

Δελλής Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Ελευθεριάδης Παύλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Οξφόρδης

Ηλιάδου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Κατσιώτου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ

Κανελλόπουλου-Μαλούκου Μαρία-Νέδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Κουτιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Κουτρομάνος Αθανάσιος, Πρόεδρος ΕΣΡ, Επίτιμος Πρόεδρος ΑΠ

Κτιστάκη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Κτιστάκης Ιωάννης, Δικαστής ΕΑΔΑ

Κυρίτσος Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Essex

Λαζαράτος Πάνος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Λέσας Γιώργος, Καθηγητής UCL

Μενουδάκος Κωσταντίνος, Πρόεδρος ΑΠΔΠΧ και Επίτιμος Πρόεδρος ΣτΕ

Μεταξάς Αντώνης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Μίτρου Λίλιαν, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μουζουράκη Παρασκευή, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Μουστάκας Μελέτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Μπάλτα Ευαγγελία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ξηρός Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Στρατιωτικής

Σχολής Ευελπίδων

Παναγιωτόπουλος Παναγής, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ

Παπαϊωάννου Θάνος, Πρόεδρος ΑΣΕΠ

Παπασόββας Σάββας, Αντιπρόεδρος Γενικού Δικαστηρίου της ΕΕ

Παπασπύρου Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ

Παπαστυλιανός Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Πικραμένος Μιχαήλ, Καθηγητής ΑΠΘ και Αντιπρόεδρος ΣτΕ

Ποττάκης Ανδρέας, Συνήγορος του Πολίτη

Πρεβεδούρου Ευγενία, Καθηγήτρια ΑΠΘ

Ράικος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΔΠΘ

Ράμμος Χρήστος, Πρόεδρος ΑΔΑΕ, Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ

Ράντος Αθανάσιος, Γενικός Εισαγγελέας στο ΔΕΕ

Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ

Σαρμάς Ιωάννης, επίτιμος Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου

Σταυρούπουλος Γιώργος, Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής

Κωδικοποίησης, π. Υπουργός και Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ

Στρατιλάτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Τσεβάς Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ

Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Τσιμάρας Κώστας, Αναπληρωτής Καθηγητής European University Cyprus

Φορτσάκης Θεόδωρος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Φουντεδάκη Πηνελόπη, Καθηγήτρια Παντείου

Χρυσόγονος Κωσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αγγέλου Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ, Πρωτοδίκης Δ.Δ.

Βλαχογιάννης Απόστολος, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ

Καραβοκύρης Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΠΘ

Κουβαράς Ηλίας, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ

Παναγοπούλου Φερενίκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου

Πανεπιστημίου

Παπανικολάου Κυριάκος, Επίκουρος Καθηγητής ΔΠΘ

Φωτιάδου Αλκμήνη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου

Χρήστου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2026

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ..... 171

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ. ΕΦΑΡΜΟΓΗ – ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ – ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ

- «ΖΩΝΤΑΝΟ» ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΞΑΙΡΕΣΗΣ 172
Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου
- Η ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 Σ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΖΩΝΤΑΝΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ, ΣΤΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΥΣΤΗΡΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ..... 177
Γιάννης Α. Τασόπουλος
- Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΖΩΝΤΑΝΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΡΗΤΟΡΙΚΟ ΣΧΗΜΑ Ή ΝΕΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ; 203
Απόστολος Βλαχογιάννης
- ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣτΕ..... 211
Κωνσταντίνος Γώγος
- Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΜΙΑ «ΓΕΦΥΡΑ» ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ... 220
Γιώργος Καραβοκύρης
- ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΥΣΤΗΜΙΚΩΝ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ..... 228
Νίκος Παπασπύρου
- ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΧΥΟΣ ΤΟΥ 236
Χαράλαμπος Τσιλιώτης
- ΤΟ ΑΔΥΝΑΤΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ;..... 258
Βασιλική Χρήστου
- ΟΙ ΕΞΕΡΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΕΞΕΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ..... 269
Κώστας Δουζίνας
- Η ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ, ΤΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ .. 279
Κώστας Χ. Χρυσόγονος
- ΟΙ ΑΝΕΞΕΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ: ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ;..... 287
Φερενίκη Παναγοπούλου
- ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ. ΑΝΑΓΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ;..... 296
Νικόλαος Ι. Σημαντήρας
- ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΥΤΟΣΥΓΚΡΑΤΗΣΗ..... 303
Κώστας Μπιστόπουλος

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ

(ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2026) 308
Θανάσης Γ. Ξηρός

ΣΧΟΛΙΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

- ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΟ 8/2025 ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΤΟΥ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ (Ν. 3068/2002) ΤΟΥ ΣτΕ. Η ΕΞΕΤΑΣΗ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ ΠΑΡΑΓΡΑΦΗΣ ΣΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ..... 330
Ηλίας Κουβαράς
- ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΕ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-526/24 (BRILLEN ROTTLEK GMBH & CO. KG V. TC) ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (ΔΕΕ)..... 335
Θεόδωρος Ρέντζιος
- ΤΟ, ΚΑΤ' ΑΡΘΡΟ 92 ΚΔΔ, ΕΚΚΛΗΤΟ ΠΡΩΤΟΔΙΚΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΑΠΟ ΚΑΤΑΛΟΓΙΣΜΟ ΕΙΣΦΟΡΩΝ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΕΡΓΟΔΟΤΗ, ΜΕ Π.Ε. ΣΤΕ Α' 22/2026..... 342
Αλεξάνδρα Α. Γκαλιτιάν

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

- ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «KARL LOEWENSTEIN. Ο ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ», ΜΤΦΡ.-ΕΙΣΑΓ. Γ. Θ. ΖΩΗΣ, (ΕΚΔ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑ 2025)..... 350
Βασιλική Χρήστου
- Η ΑΥΤΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ «ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ» ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΑΚΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΗΣ. ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ, Κ. Σ. ΡΕΜΕΛΗΣ..... 354
Άλκης Ν. Δερβιτσιώτης
- ΜΙΑ ΝΕΑ ΟΨΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ. ΤΑΚΗΣ ΒΙΔΑΛΗΣ, «ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΩΝ. ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΕΝΟΣ ΟΠΛΟΥ» 357
Γεώργιος Θ. Ζώης

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το δέκατο όγδοο τεύχος του e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ κυκλοφορεί με πλούσια ύλη στο πεδίο του δημοσίου δικαίου και συμβολές καταξιωμένων και νέων επιστημόνων σε επίκαιρα και κλασικά ζητήματα.

Σημαντικό μέρος της ύλης καταλαμβάνει το Αφιέρωμα «Πενήντα χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος. Εφαρμογή – Παραβιάσεις – Αναθεώρηση» με τις εισηγήσεις από το Συνέδριο του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου (7-8 Οκτωβρίου 2025, Αθήνα). Γράφουν οι Ν. Κανελλοπούλου, Γ. Α. Τασόπουλος, Α. Βλαχογιάννης, Κ. Γώγος, Γ. Καραβοκύρης, Ν. Παπασπύρου, Χ. Τσιλιώτης, Β. Χρήστου, Κ. Δουζίνας, Κ. Χρυσόγονος, Φ. Παναγοπούλου, Ν. Σημαντήρας και Κ. Μποτόπουλος.

Στην ενότητα της Νομολογίας, ο Η. Κουβαράς σχολιάζει το 8/2025 πρακτικό του τριμελούς συμβουλίου του ΣτΕ για την εξέταση των ζητημάτων παραγραφής στο στάδιο της συμμόρφωσης της διοίκησης, ο Θ. Ρέντζιος την απόφαση C-526/24 (*Brillen Rottler GmbH & Co. KG v. TC*) του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), με αντικείμενο την καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα και η Α. Γκαλσιάν την απόφαση ΣτΕ Α' 22/2026 για το, κατ' άρθρο 92 ΚΔΔ, εκκλητό πρωτόδικης απόφασης και τον προσδιορισμό του χρηματικού αντικειμένου διαφοράς από καταλογισμό εισφορών σε βάρος εργοδότη.

Στις Βιβλιοκρισίες, η Β. Χρήστου γράφει για τη μαχόμενη δημοκρατία και το βιβλίο «Karl Loewenstein. Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας», (μτφρ.-εισαγ. Γ. Θ. Ζώης, εκδ. Παπαζήσης, 2025), ο Α. Δερβιτσιώτης για το βιβλίο του Κ. Ρέμελη, «Η αυτορρύθμιση της “αθλητικής δικαιοσύνης” και η συμμετοχή τακτικών δικαστών στην απονομή της. Από τον νομικό πλουραλισμό στην παραβίαση του Συντάγματος», (*epoliteia.gr*, 2026) και ο Γ. Θ. Ζώης για το βιβλίο του Τ. Βιδάλη, «Το φρούριο των πολιορκητών. Αυτονομία ενός όπλου», (εκδ. Εύμαρος, 2026).

Στο τεύχος θα βρείτε, όπως πάντα, το Συνταγματικό και Κοινοβουλευτικό μας Χρονικό από τον Θ. Ξηρό.

Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς και αναμένουμε τις συμβολές σας για το επόμενο τεύχος Ιουλίου-Σεπτεμβρίου μέχρι τις 15 Ιουνίου 2026.

Καλή ανάγνωση!

Η Συντακτική Επιτροπή

Το Αφιέρωμα αποτυπώνει τις εισηγήσεις στο Συνέδριο του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου στις 7 και 8 Οκτωβρίου στο Ινστιτούτο Γκαίτε, με αφορμή τα 50 χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975.

«ΖΩΝΤΑΝΟ» ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΞΑΙΡΕΣΗΣ

Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου

Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Η θεωρία ή, ορθότερα, οι θεωρίες του «ζωντανού» Συντάγματος εκκινούν από την αντίληψη ότι το νόημα των συνταγματικών διατάξεων συναρτάται με την ιστορική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και ανακαθορίζεται από αυτήν. Στον ευρωπαϊκό χώρο, η έννοια γεννήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τον Costantino Mortati ως *costitutio materiale* και στην ελληνική θεωρία αναπτύχθηκε από τον Αντώνη Μανιτάκη, ως «πραγματικό» Σύνταγμα, όρος που υιοθετήθηκε ως πιο δόκιμος έναντι του αμερικανικού «living» Constitution. Στην ευρωπαϊκή συνταγματική θεωρία συνδέθηκε πάντως με την κοινωνικοπολιτική αντίληψη του Συντάγματος ως υπέρβαση της κελσενιανής αντίληψης ήδη με τον Αλέξανδρο Σβώλο και, στην πιο σύγχρονη θεωρία, με τον Αριστόβουλο Μάνεση και κυρίως τον Δημήτρη Τσάτσο, ο οποίος και διατύπωσε τη θεωρία για την προερμηνευτική επιλογή του ερμηνευτή του Συντάγματος¹.

Στην αντίληψη αυτή στηρίχτηκε μία μέθοδος ερμηνείας του Συντάγματος² που ονομάζεται «δυναμική» ερμηνεία –όρος που μάλλον πρωτοχρησιμοποιήθηκε στη νομολογία του ΕΔΔΑ– και επιτρέπει την «άτυπη» μεταβολή του Συντάγματος για την προσαρμογή του στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις³, ώστε να διασφαλίζεται η διάρκεια του Συντάγματος στον χρόνο· η διάρκεια –ή ανθεκτικότητα⁴– βρίσκεται στον πυρήνα της ίδιας της έννοιας του Συντάγματος ακριβώς επειδή αυτό αποτελεί τη βάση για τη συγκρότηση, την άσκηση και τον περιορισμό της εξουσίας από την αυθαιρεσία⁵.

¹ Βλ. N. Vagdotis, «The Material Constitution in Greek Constitutional Thought», σε: M. Goldoni/ M.A. Wilkinson (eds.), *The Cambridge Handbook on the Material Constitution*, 2023, σελ. 124 επ.

² Γ. Τασόπουλος, *Το «ζωντανό» Σύνταγμα» και η μεταφορά του από την Αμερική στην Ελλάδα*, Syntagma Watch 07.04.2025.

³ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, 2014.

⁴ Βλ. Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, 2016.

⁵ Βλ. A. Peters, *Elemente einer Theorie der Verfassung Europas*, 2001, σελ. 58 επ.

Στην Ελλάδα, η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος αναπτύχθηκε από τη θεωρία τη δεκαετία του '80. Τα παραδείγματα εφαρμογής της τόσο από την πολιτική εξουσία όσο και από τη νομολογία δεν είναι λίγα, ξεκινώντας από τη «σιωπηρή συμφωνία» για τη μη εφαρμογή των διατάξεων για τις λεγόμενες υπερεξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας ήδη την περίοδο 1975-1986. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι η «άτυπη» αυτή συνταγματική μεταβολή επικυρώθηκε και τυπικά με την αναθεώρηση του 1986, όπως άλλωστε επικυρώθηκε και η σιωπηρή εναρμόνιση με την ΕΣΔΑ πολλών συνταγματικών δικαιωμάτων με τη λεγόμενη «βεβαιωτική» αναθεώρηση το 2001. Ένα πρόσφατο άλλωστε παράδειγμα είναι η «δυναμική» ερμηνεία της έννοιας του γάμου και της οικογένειας του άρθρου 21 Σ. με τον ν. 5089/2024 ώστε να περικλείει και τα πρόσωπα του ίδιου φύλου⁶.

Με ανάλογο σκεπτικό, η δυναμική ερμηνεία κλήθηκε να στηρίξει τη λειτουργία του Συντάγματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αρχικά η «φιλική προς την Ευρώπη ερμηνεία»⁷ προτάθηκε ως μέθοδος για την υπέρβαση των συγκρούσεων μεταξύ Συντάγματος και ενωσιακού δικαίου, στη βάση της «ενοποιητικής λειτουργίας» του Συντάγματος⁸ ή της συνταγματικής «αρχής της ευρωπαϊκής ενοποίησης»⁹. Ενώ προϊούσας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αναπτύχθηκε, στο ίδιο πνεύμα, η έννοια του πολυεπίπεδου Συντάγματος¹⁰ ή του διευρυμένου ή επαυξημένου Συντάγματος¹¹, όπου η «ευρωπαϊκή» του εθνικού Συντάγματος «αντισταθμίζεται» από την ταυτόχρονη «συνταγματοποίηση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και εδώ τα παραδείγματα είναι πολλά και κρίσιμα: από την υπόθεση του «βασικού μετόχου» του άρθρου 14 παρ. 9 Σ. έως την πρόσφατη αναγνώριση των μη κερδοσκοπικών παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων με τον ν. 5094/2024.

Η θεωρία του «ζωντανού» Συντάγματος συνδέεται με τη μεταπολεμική αντίληψη του Συντάγματος ως συστήματος αξιών¹². Το Σύνταγμα εκφράζει το αξιακό σύστημα μιας πολιτικής κοινότητας και η δυναμική ερμηνεία οφείλει να παραμένει στο πλαίσιο αυτών των αξιών, μάλιστα να υπηρετεί την πραγμάτωσή τους, δηλαδή τους στόχους της πολιτικής κοινότητας¹³. Ωστόσο, η ένταξη στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον και στην ευρωπαϊκή ενοποίηση δημιούργησαν νέα δεδομένα για το εθνικό Σύνταγμα, που στρεβλώνουν αυτήν τη θεώρηση. Και τούτο επειδή η αδιαφανής διάχυση της πολιτικής εξουσίας σήμερα σε ιδιωτικούς και οικονομικούς φορείς αλλοιώνει την έννοια της

⁶ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Το «ζωντανό Σύνταγμα»*, ό.π. Επίσης, Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα δεν είναι Πολιτική Δικονομία*, Καθημερινή 30.03.2025· και Χ. Τσιλιώτη, *Το «ζωντανό Σύνταγμα» και το άρθρο 86 Σ – Διάλογος με τον Καθηγητή Αλιβιζάτο*, Syntagma Watch 02.06.2025.

⁷ Την έννοια διατύπωσε πρώτος στη γερμανική συνταγματική θεωρία ο Δημήτρης Τσάτσος: D. Tsatsos, «Aspekte einer Parteienrechtslehre», σε: *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung, Festschrift für Rudolf Bernhardt*, 1995, σελ. 885 επ.

⁸ Δ. Παπαδημητρίου, *Το Σύνταγμα και η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, 1982.

⁹ Ευ. Βενιζέλος, *Το Αναθεωρητικό κεκτημένο*, 2002, σελ. 229 επ.

¹⁰ I. Pernice, *The Treaty of Lisbon: Multilevel Constitutionalism in Action*, *The Columbia Journal of European Law* 2009 15/3, σελ. 349 επ.

¹¹ Ευ. Βενιζέλος, *Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος*, 2022, σελ. 59.

¹² M. Luciani, *Les nouvelles frontières du constitutionnalisme (version provisoire)*, Rapport introductif à la XXXXe Table ronde internationale de justice constitutionnelle, Aix-en-Provence, 13 et 14 septembre 2024.

¹³ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Το «ζωντανό Σύνταγμα»*, ό.π. Επίσης, Idem, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, 2001· Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί*, 2024.

πολιτικής κοινότητας, τόσο ως κοινότητας, που συνέχεται δηλαδή στη βάση κοινών αξιών, όσο, και ως πολιτικής, που επιδιώκει δηλαδή το ευρύτερο δημόσιο ή κοινό συμφέρον¹⁴.

Η θεωρία του ζωντανού Συντάγματος και της δυναμικής του ερμηνείας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης θα πρέπει να λάβει υπ' όψιν τις θεσμικές και πραγματικές προϋποθέσεις με τις οποίες διαμορφώνεται η πολιτική απόφαση στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η διαδικασία λήψης των αποφάσεων είναι σύνθετη, πολυπαραγοντική και ως επί το πλείστον αδιαφανής, με άτυπη συμμετοχή πληθώρας οικονομικών παραγόντων και ισχυρό λόγο των διοικητικών και επιστημονικών τεχνοκρατών¹⁵. Έτσι όμως, η αλυσίδα της δημοκρατικής νομιμοποίησης διασπάται, ο δημοκρατικός έλεγχος εξασθενεί και ο πολίτης αποξενώνεται. Την ίδια στιγμή, και παρά τη θεσμική κατοχύρωση στις Συνθήκες αρχών συνταγματικής φύσης όπως το κράτος δικαίου, η δημοκρατική αρχή και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο βασικός σκοπός της ΕΕ παραμένει η εγκαθίδρυση της εσωτερικής αγοράς και η ελεύθερη πρόσβαση σε αυτήν. Η εφαρμογή των αρχών αυτών υπόκειται στην αρχή της «αυτονομίας» και της «ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου» που διαμόρφωσε το Δικαστήριο της ΕΕ για την επίτευξη και την εύρυθμη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς. Αυτό όμως σημαίνει ότι τα οικονομικά κριτήρια και η λογική της αγοράς κυριαρχούν στη λήψη της πολιτικής απόφασης. Και αυτό διαπερνά όλα τα επίπεδα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης όχι μόνο στο επίπεδο της Ένωσης αλλά και στο επίπεδο του κράτους μέλους¹⁶. Μία σημαντική έκφραση αυτής της άτυπης μεταβολής βρίσκεται στη χρησιμοποιούμενη ορολογία: Οι όροι της οικονομίας και του μάρκετινγκ, όπως διακυβέρνηση, αποτελεσματικότητα, συναίνεση, τείνουν να υποκαταστήσουν την πολιτική ορολογία για τη λειτουργία της πολιτείας, όπως είναι οι αντίστοιχοι όροι κυβέρνηση, σταθερότητα, πλειοψηφία.

Με τη δημοσιονομική κρίση όμως συντελέστηκε μία ακόμα πιο ριζική μεταβολή. Εισήχθη τότε στο Σύνταγμα ο χρυσός κανόνας της δημοσιονομικής σταθερότητας και του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, χάριν του οποίου περιορίστηκαν δραστικά τα κοινωνικά δικαιώματα, ενώ εισήχθη και η έννοια του «οικονομικού Συντάγματος»¹⁷. Η έννοια του οικονομικού Συντάγματος όμως δεν αναφέρεται απλώς στις συνταγματικές διατάξεις που ρυθμίζουν την οικονομική δραστηριότητα, αλλά εκφράζει την αντίληψη του ορντο-φιλελευθερισμού για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία. Συγκεκριμένα, στηρίζεται στο αξίωμα ότι η μόνη οικονομία είναι αυτή της αγοράς και ότι η αγορά ρυθμίζεται περίπου αυτόματα με τους τεχνικούς κανόνες της οικονομίας χωρίς να επιτρέπεται η παρέμβαση του κράτους. Τούτο όμως διαφέρει από την κλασική αντίληψη για την οικονομική «ουδετερότητα» του κράτους¹⁸.

Εισήχθη όμως τότε και η λογική της εξαίρεσης. Στη δημοσιονομική κρίση, ο κίνδυνος ασύντα-

¹⁴ Βλ. J. Chevallier, *L'État postmoderne*, LGDJ 4/2014.

¹⁵ Βλ. Αρ. Πασσά, *Η εθνική δημόσια διοίκηση στην ευρωπαϊκή ενωσιακή πολιτική διαδικασία*, 2012.

¹⁶ Βλ. Ν. Αθ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «Η έννοια των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: “Do the old clothes have a new emperor?”», σε: *Συναρμογές στον Ευρωπαϊκό Λογισμό Πολιτεία, Διακυβέρνηση, Πολιτικές, Έπαινος στον Αργύρη Γ. Πασσά*, 2023, σελ. 79 επ. και τις εκεί αναφορές.

¹⁷ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Μετασχηματισμοί του Κράτους και της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, Διδάγματα της Οικονομικής Κρίσης: Η ελληνική περίπτωση*, 2016· Απ. Βλαχογιάννη, *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση*, 2018.

¹⁸ Βλ. G. Grégoire, *The EU's neoliberal constitutionalism(s)*, *European Law Open* 3/2024, σελ. 705 επ.

κτης χρεωκοπίας της χώρας ερμηνεύτηκε από την Κυβέρνηση και τα δικαστήρια ως μια εξαιρετική κατάσταση που επιβάλλει και εξαιρετική αντιμετώπιση, επιβάλλει δηλαδή μία «εξαιρετικά» δυναμική ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων. Ασφαλώς, η κλασική θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου δέχεται ότι στις περιπτώσεις άμεσου κινδύνου που απειλεί τη ζωή της πολιτικής κοινότητας, η αποτροπή ή η αντιμετώπιση του κινδύνου επιτάσσει τη λήψη έκτακτων μέτρων που παρακάμπουν την κανονική διαδικασία ή άρουν την εφαρμογή του ισχύοντος δικαίου και των γενικών κανόνων ερμηνείας του. Η κατάσταση εξαίρεσης αποτυπώνεται άλλωστε κανονιστικά στο ίδιο το Σύνταγμα. Εν προκειμένω όμως δεν εφαρμόστηκε το άρθρο 48 Σ., αλλά βάσει των αποφάσεων της ΕΕ και της Ευρωζώνης λήφθηκαν εξαιρετικά μέτρα με πράξεις νομοθετικού περιεχομένου του άρθρου 44 παρ. 1 Σ. Αλλά και στο ενωσιακό επίπεδο, ορισμένα μέτρα όπως ο EFSF λήφθηκαν ως προσωρινά και εκτός του ισχύοντος κανονιστικού πλαισίου. Άλλα, όπως το Δημοσιονομικό Σύμφωνο και οι δέσμες κανονισμών Sixpack και Two-pack, εισήχθηκαν ως νέοι κανόνες στο υφιστάμενο πλαίσιο, κατά παράκαμψη όμως των συνήθων διαδικασιών. Τόσο στη μία, όσο και στην άλλη περίπτωση, υπήρξε εξαίρεση από το «κανονικό» θεσμικό πλαίσιο¹⁹.

Ασφαλώς, η ερμηνεία της κρίσης χρέους ως εξαιρετική κατάσταση δεν μπορεί να περιοριστεί στο εθνικό Σύνταγμα, αλλά πρέπει να γίνει υπό το πρίσμα του συνταγματικού πλουραλισμού, δηλαδή στη συνάρτηση του Συντάγματος με το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, αφού η κρίση προέκυψε στο πλαίσιο της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικότερα στην Ευρωζώνη. Έχει υποστηριχθεί ότι η κρίση χρέους ανέδειξε στην ΕΕ μία νέα μορφή κατάστασης ανάγκης ή εξαίρεσης, που επιστρατεύτηκε και μεταγενέστερα, στην περίπτωση της μεταναστευτικής κρίσης και της υγειονομικής κρίσης. Έχει μάλιστα προβληθεί η άποψη ότι η κατάσταση εξαίρεσης συνιστά το εγγενές θεμέλιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, στο μέτρο που αποτελεί απαραίτητο κανόνα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης για την αντιμετώπιση των επιτακτικών αναγκών της αγοράς²⁰. Παρόλα αυτά δεν υφίσταται μία ενωσιακή θεώρηση της κατάστασης ανάγκης, πολλώ μάλλον δεν υφίστανται αντίστοιχες ενωσιακές ρυθμίσεις της κατάστασης εξαίρεσης, κάτι που γεννά ασφαλώς ένα πρόβλημα νομιμοποίησης των έκτακτων μέτρων²¹. Αν σε αυτό προσθέσει κανείς το γεγονός ότι στην πράξη η κατάσταση ανάγκης δεν εμφανίζεται ως προσωρινή αλλά έχει περίπου γίνει συνεχής για σχεδόν δύο δεκαετίες, φαίνεται να συντελείται μία βαθύτερη μεταβολή του Συντάγματος: Η εξουσία επικεντρώνεται στα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, και ειδικότερα της τεχνοκρατίας, η ανάγκη ταχείας λήψης των μέτρων δεν αφήνει περιθώρια για κοινοβουλευτικό έλεγχο, δημόσια συζήτηση και γενικότερα δημοκρατικού διαλόγου ενώ τα «έκτακτα» μέτρα καταλήγουν να γίνονται μόνιμα. Αυτή η διάσταση μεταξύ «επίσημης» και πραγματικής λειτουργίας του Συντάγματος πλήττει το κύρος του Συντάγματος. Πλήττει όμως και το ίδιο το νόημα του Συντάγματος: Η συνε-

¹⁹ Βλ. J. White, *Between Rules and Discretion: Thoughts on Ordo-Liberalism*, LEQS Paper 126/2017· Idem, *Politics of Last Resort, Governing by Emergency in the EU*, 2019.

²⁰ Ν. Σκανδάμης, «Η κατά το Σύνταγμα παραχώρηση αρμοδιοτήτων προς την Ευρωπαϊκή Ένωση ως εξαιρετική πράξη – Το μετέωρο βήμα του πελαργού», σε: Α. Μανιτάκης/Λ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η προοπτική ενός Συντάγματος της Ευρώπης*, 2003, σελ. 93 επ. και σελ. 109 επ.

²¹ Βλ. G. Bellenghi, *Neither Normalcy nor Crisis: The Quest for a Definition of Emergency under EU Constitutional Law*, *European Journal of Risk Regulation*, 2025, σελ. 1 επ.

χής ανάγκη αντιμετώπισης απρόβλεπτων καταστάσεων αναιρεί το στοιχείο της διάρκειας και τη βασική λειτουργία του Συντάγματος ως πλαίσιο μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής που επιτρέπει την ιστορική συνέχεια και προοπτική της πολιτικής κοινότητας²². □

²² Πρβλ. J. White, *In the Long Run, The Future as a Political Idea*, 2024.

Η ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 Σ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΖΩΝΤΑΝΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ, ΣΤΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΥΣΤΗΡΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή, η οποία συμβαίνει χωρίς αναθεώρηση του Συντάγματος δεν είναι μόνο ζήτημα της νομικής επιστήμης αλλά και συνταγματικής πολιτικής¹. Μέχρι πρόσφατα στη χώρα μας η συζήτηση για τη συνταγματική πολιτική διεξαγόταν στο πεδίο της συνταγματικής αναθεώρησης. Το θέμα της ήταν οι κατευθύνσεις που θα έπρεπε να έχει μελλοντική αναθεώρηση του Συντάγματος. Πλέον όμως, ο προβληματισμός επεκτάθηκε στις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, οι οποίες πραγματοποιούνται χωρίς να έχει προηγηθεί τυπική συνταγματική αναθεώρηση (άρθρο 110 Σ.), μέσα από μηχανισμούς όπως η κοινή νομοθεσία και η νομολογία των δικαστηρίων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, υπό την επίδραση της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου². Το

Γιάννης Α. Τασόπουλος
Καθηγητής Δημοσίου
Δικαίου ΕΚΠΑ, Δικηγόρος

* Τμήματα της μελέτης αυτής παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο του ΚΕΣΔ στις 07.10.2025 με θέμα τα «50 χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975», και στην επιστημονική εκδήλωση του Ινστιτούτου Διαφάνειας και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του EPLO, στις 27.11.25, με τίτλο «Ζωντανό, δυναμικό ή επαυξημένο Σύνταγμα».

¹ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Συνταγματική πολιτική και Ευρωπαϊκή Ένωση» (1995), σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, 2007, σελ. 123, 124: «Με τη συνταγματική πολιτική διατυπώνονται σε εθνικό επίπεδο αρχές, ιδέες, επιλογές και προτάσεις για την οργάνωση και τη λειτουργία της πολιτείας στις κύριες πτυχές της, καθώς επίσης για την αντιμετώπιση των βασικών προβλημάτων της κοινωνίας». Ξ. Κοντιάδη, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2000, σελ. 96.

² Ξ. Κοντιάδης, *Δώδεκα Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2023, σελ. 233. Για την ΕΣΔΑ ως ζωντανό κείμενο, βλ. G. Letsas, *The ECHR as a Living Instrument: Its Meaning and its Legitimacy*, 14.03.2012, [SSRN](#).

έτος 2025, μάλιστα, η ενασχόληση με την άτυπη συνταγματική μεταβολή κορυφώθηκε σε σχέση με το άρθρο 16 Σ. και τις αποφάσεις ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025 για τα μη κρατικά πανεπιστήμια. Αυτή η περίπτωση άτυπης συνταγματικής μεταβολής δύναται να θεωρηθεί ως έκφραση ειδικότερης μορφής νομικού σκεπτικισμού, αναγόμενης στον νομικό σχετικισμό, λόγω του πλουραλισμού³ από τη συνύπαρξη διαφορετικών εννόμων τάξεων, εθνικής και ενωσιακής. Ο σκεπτικιστικός σχετικισμός για τους κανόνες του Συντάγματος προσφέρεται για την κατανόηση του φαινομένου των άτυπων συνταγματικών μεταβολών, με τη σειρά του όμως οδηγεί σε επιχειρήματα και λόγους για την κατανόηση και την αξιολόγηση των άτυπων συνταγματικών μεταβολών μέσα στο πλαίσιο αντίστοιχης αμφισβήτησης των κανόνων δικαίου⁴. Συνεπώς αποτελεί ένα ορισμένο τρόπο για να σκεπτόμαστε και να ερμηνεύουμε το αυστηρό Σύνταγμα⁵.

1.1. Το πρόβλημα με τον σχετικισμό είναι ότι αναγνωρίζει σε όλες τις διαφορετικές γνώμες που υποστηρίζονται την αξίωση ίσου σεβασμού, επειδή στο κάτω-κάτω όλες (και κάθε μια από αυτές) δεν είναι τίποτα λιγότερο, αλλά και τίποτα περισσότερο, από απλές γνώμες⁶ (γνώμη σου και γνώμη μου). Είμαστε ελεύθεροι να διαφωνούμε όσο θέλουμε με μια απόφαση της εξουσίας και να την αποδοκιμάζουμε έντονα· αλλά αν βασίζεται σε μια υποστηρίξιμη γνώμη, τότε η επιδίωξη να την κρίνουμε (γνωστικά) ως ορθή ή εσφαλμένη προϋποθέτει ότι υπάρχει ένα κριτήριο το οποίο είναι αντικειμενικό και διαφεύγει το ίδιο από τη σχετικότητα. Τέτοιο «απόλυτο» κριτήριο δεν υπάρχει για τον σχετικισμό, εξού και ο σκεπτικισμός για τους κανόνες. Αναπόφευκτα κάποια άποψη θα κερδίσει και κάποια θα χάσει. Αυτό είναι όλο και όλο το αντικείμενο της επιχειρηματολογίας και της συνταγματικής αμφισβήτησης. Ποιος μπορεί να πει ότι έκανε λάθος η πλειοψηφία; Τί σημαίνει λάθος, αν το ορθό είναι σχετικό;

1.2. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή, εάν συνδυαστεί με τον σχετικισμό, υπονομεύει τους όρους της συζήτησης γύρω από τη συνταγματικότητα με έρεισμα το αυστηρό Σύνταγμα, επειδή το νόημα των διατάξεών του τροποποιείται και εξελίσσεται άτυπα και υποκειμενικά, με σχετικά κριτήρια, από φορείς εξουσίας οι οποίοι δεν έχουν την αρμοδιότητα αυτή. Κάθε γνώμη που διαμορφώνεται σε διάφορα πεδία τα οποία είναι από τη φύση τους ανοικτά και δεκτικά στην ειδικότερη μορφή σχετικισμού που προσιδιάζει στο καθένα τους (νομικός πλουραλισμός, εξέλιξη της κοινωνικής ηθικής κ.λπ.) είναι ισότιμη με κάθε άλλη από άποψη ορθότητας, με βάση τις παραδοχές του σχετικισμού. Αλλά βέβαια δεν όλες οι γνώμες ισοδύναμες, επειδή τελικά μια μόνο θα επιβληθεί ως απόφαση, εκείνη του φορέα της εξουσίας. Ο σχετικισμός θέτει την εξουσία στο απυρόβλητο ένα-

³ Για τη σχέση πλουραλισμού και συνταγματισμού, βλ. G. Tusseau, “Legal Pluralism and Constitutionalism: New Trajectories for Legal Theory in the Global Age”, σε: G. Tusseau (ed.), *Debating Legal Pluralism and Constitutionalism*, 2020, σελ. 1· και στον ίδιο τόμο, I. Tassopoulos, “Bet+ween Constitutionalism and Legal Pluralism: Perspectives from Greece”, σελ. 229· K. Jaklic, *Constitutional Pluralism in the EU*, 2014, σελ. 316, 318 (Full blown substantive pluralism).

⁴ Βλ. σε σχέση με τον σκεπτικισμό για τους κανόνες του συνταγματικού δικαίου, υπό το φως των Critical Legal Studies, του διαδόχου κινήματος του νομικού ρεαλισμού, A. Altman, *Critical Legal Studies. A Liberal Critique*, 1990, σελ. 153-155· M. Tushnet, *Critical Legal Studies and Constitutional Law: An Essay in Deconstruction*, 36 *Stanford L. Rev.*, 623 (1984), διαθέσιμο στο [link](#)· R. M. Unger, *The Critical Legal Studies Movement*, 1983, σελ. 13, 14.

⁵ Γ. Δρόσος, *Ο ν. 5094/2024 για τα «Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης» και η απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 1918/2025 υπό το φως του Συντάγματος και του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, *Syntagma Watch* 26.11.2025.

⁶ S. Blackburn, *Truth. A guide for the perplexed*, 2005, σελ. xviii.

ντι της κριτικής και η συζήτηση για τη συνταγματικότητα τελειώνει πριν καλά-καλά αρχίσει, άπαξ και αναδειχθεί η διαφωνία. Αλλά το *αυστηρό, τυπικό, Σύνταγμα* δεν αποτελεί παραδοσιακό πεδίο σχετικισμού⁷. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή, εφόσον συνδυαστεί με τον σχετικισμό, έρχεται να κλονίσει τη βεβαιότητα για το αυστηρό Σύνταγμα, η οποία καλείται *ασφάλεια δικαίου*. Το ερώτημα είναι: μπορεί η άτυπη συνταγματική μεταβολή να αποφύγει τον σχετικισμό και να μείνει πιστή στο *αυστηρό Σύνταγμα και τη βασική (σε επίπεδο αρχής, όχι απόλυτη) ασφάλεια δικαίου*;

2. Στο ερώτημα, αν η εξελικτική ερμηνεία του Συντάγματος, γνωστή ως ζωντανό Σύνταγμα⁸, αποτελεί το κατάλληλο θεωρητικό εργαλείο που μας επιτρέπει την κριτική κατανόηση και κανονιστική αξιολόγηση των άτυπων συνταγματικών μεταβολών, καθόσον το Σύνταγμα είναι σχεδιασμένο για να καλύψει τις ανάγκες διαφορετικών ανθρώπων, νέων δεδομένων και απρόβλεπτων καιρών⁹, η απάντηση είναι αρνητική.

3. Το ζωντανό Σύνταγμα δεν συμπλέει αναγκαστικά με τον σκεπτικιστικό σχετικισμό για τους κανόνες δικαίου και το Σύνταγμα¹⁰. Αλλά το ζωντανό Σύνταγμα και ο σχετικισμός μπορεί εύκολα να βρουν κοινό τόπο, εφόσον συμπίπτουν στην επιδιωκόμενη άτυπη συνταγματική μεταβολή. Η σχέση τους, η ομοιότητα και η διαφορά τους είναι συνάρτηση της νομικής τους φιλοσοφίας. Το ζωντανό Σύνταγμα διαπνέει νομικός *πραγματισμός*¹¹ και αναζητεί επιχειρήματα υπέρ της δράσης του δικαστή, αν πρόκειται η δικαστική απόφαση να οδηγήσει σε εκσυγχρονισμό και βελτίωση των θεσμών στην αντίληψη του πραγματιστή νομικού. Αντίθετα, ο σχετικισμός αναγνωρίζει τις βασικές *συμβατικές αντιλήψεις* του νομικού θετικισμού για το νόημα των κανόνων δικαίου¹², όπως προκύπτει κατ' αρχήν από το γράμμα της διάταξης, σε συνδυασμό με τις λοιπές μεθόδους ερμηνείας, εκτός κι αν συντρέχουν *αντίρροποι λόγοι αναγόμενοι σε κάποια ειδικότερη μορφή σχετικισμού*, η οποία αναρριπίζει τον σκεπτικισμό για τους κανόνες δικαίου¹³ και *σχετικοποιεί* το αυστηρό Σύνταγμα. Η συγγένεια των δύο προσεγγίσεων για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές εκδηλώνεται στο ότι προσφέρονται για την *ανάπτυξη συνταγματικής πολιτικής*, η οποία θα τις προσανατολίζει και θα τις καθοδηγεί με βάση τον επιδιωκόμενο κάθε φορά σκοπό, στη γενικότερη λογική και το πνεύμα

⁷ Βλ. όμως, Ευ. Βενιζέλο, *Ερμηνευτικός σχετικισμός, δικονομικοί καταναγκασμοί, δογματικές αντιφάσεις και πολιτικά διλήμματα στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις σχέσεις εθνικού συντάγματος και ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου*, ΕφημΔΔ 1/2008, σελ. 85. Η ερμηνευτική διαφωνία δεν είναι κατ' ανάγκη ένδειξη ή τεκμήριο σχετικισμού, αν πρόκειται για διαφωνία γύρω από την ορθή ερμηνεία. Οι απόψεις της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας των δικαστηρίων σε αυτή τη βάση (της ύπαρξης ορθής ερμηνείας) διαφοροποιούνται, όπως δείχνει ο διάλογος των ίδιων των δικαστών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την πλειοψηφία και τη μειοψηφία στις ΣΕ Ολομ. 1918-1920/2025.

⁸ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Το «ζωντανό Σύνταγμα» και η μεταφορά του από την Αμερική στην Ελλάδα*, Syntagma Watch 07.04.2025.

⁹ Χ. Contiades/A. Fotiadou, "Models of Constitutional Change", σε: Χ. Contiades (ed.), *Engineering Constitutional Change*, 2013, σελ. 418, 442, 445.

¹⁰ Βλ. για τον σχετικισμό στο συνταγματικό δίκαιο, Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 5, 265-267.

¹¹ J. Fleming, *Living Originalism and Living Constitutionalism as Moral Readings of the American Constitution*, 92 Boston U. L. Rev. 1171 (2012), σελ. 1172-1174, διαθέσιμο στο [link](#). Βλ. ιδίως, S. Breyer, *Pragmatism or Textualism?*, 138 Harvard L. Rev. 717 (2025) σελ. 773, διαθέσιμο στο [link](#).

¹² R. Dworkin, *Law's Empire*, 1986, σελ. 147 (conventionalism and pragmatism).

¹³ Βλ. για τη λειτουργία των κανόνων δικαίου, A. Scalia, *The Rule of Law as a Law of Rules*, 56 U. Chicago L. Rev., 1175 (1989)· F. Schauer, *Formalism*, 97 Yale L. J., 509 (1988), διαθέσιμο στο [link](#).

πολιτεύματος και του ισχύοντος Συντάγματος. Το πρόβλημα είναι ότι στην εποχή της ανελεύθερης δημοκρατίας δεν μπορεί κανείς να προεξοφλήσει ότι η συνταγματική πολιτική θα εναρμονίζεται με τις αρχές του συνταγματισμού και όχι από εχθρικές του ιδεολογίες¹⁴.

4. Η θέση της παρούσας μελέτης είναι ότι η συνταγματική θεωρία που χρειαζόμαστε, με σκοπό να αντιμετωπίσουμε τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, δεν πρέπει να επικεντρώνεται στην αναζήτηση της καλύτερης ή πρόσφορης συνταγματικής πολιτικής, αλλά να εξαρτάται στενά και καθοριστικά από δικαιολογητικούς λόγους που έχουν νομικό και κανονιστικό χαρακτήρα, αφού ανάγονται στις θεμελιώδεις αρχές του ισχύοντος Συντάγματος. Οι δικαιολογητικοί λόγοι¹⁵ που συνυφαίνονται με τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος μπορεί να διακρίνουν ακριβέστερα και να αξιολογήσουν νομικά τις διάφορες περιπτώσεις εφαρμογής του Συντάγματος, εκεί όπου ο σχετικισμός ή το ζωντανό Σύνταγμα θα διαμόρφωναν τις επιλογές τους με βάση τα κριτήρια κάποιας συνταγματικής πολιτικής.

II. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

5. Το ζωντανό Σύνταγμα συνδέεται με το άνοιγμα του νομικού συστήματος προς την κοινωνιολογία του δικαίου¹⁶. Το ανοικτό νομικό σύστημα αντιδιαστέλλεται προς το κλειστό, το οποίο χαρακτηρίζεται κατά τον H. L. A. Hart¹⁷ από: α) την υπερβολική ενασχόληση με τις εννοιολογικές αφαιρέσεις, β) την αδιαφορία για τα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα που θέτουν οι διαφορές, γ) την πίστη ότι μπορεί να διαχωριστεί η νομική ουσία από τις συνέπειες του κανόνα δικαίου στην πραγματική ζωή, δ) την άγνοια των σκοπών του δικαίου και ε) την έμφαση στην παραγωγική λογική μέθοδο, ώστε ο νομικός συλλογισμός να έχει όσο γίνεται χαρακτηριστικά μαθηματικού συλλογισμού.

6. Το ζωντανό Σύνταγμα απηχεί, ως επί το πλείστον, τις θέσεις και την κριτική του νομικού σκεπτικισμού για τους κανόνες δικαίου. Το ζωντανό Σύνταγμα, στο πλαίσιο του νομικού σκεπτικισμού για τους κανόνες δικαίου, σηματοδοτεί το πέρασμα από το γράμμα του νόμου στο δίκαιο της πράξης. Στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου το ζωντανό Σύνταγμα νοείται στην καλύτερη εκδοχή του ως αίτημα η συνταγματική πραγματικότητα να είναι σύμφωνη με τις ρυθμίσεις του Συντάγματος. Αντικείμενο της σύμπτωσης αυτής είναι οι θεσμοί, όχι όμως μόνο ως νομική και τυπική κανονιστική οργάνωση και συγκρότηση, π.χ. στο καταστατικό ενός νομικού προσώπου, αλλά και σε σχέση με τον τρόπο που ένας πολιτικός θεσμός λειτουργεί στην πράξη.

7. Το Σύνταγμα περιλαμβάνει διατάξεις που θεσπίζουν αφηρημένες ηθικοπολιτικές αρχές με χαρακτηριστικό παράδειγμα την αξία του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.) και διατάξεις που είναι

¹⁴ J. Elster, "Belief, Bias and Ideology", σε: M. Hollis/S. Lukes (eds), *Rationality and Relativism*, 1986, σελ. 123.

¹⁵ Βλ. J. Beitz, *The idea of Human Rights*, 2009, σελ. 9, 117. Βλ. για τους λόγους προς το πράττειν και ειδικότερα τους δεοντοκρατικούς που συνδέονται με τον αυτοκαθορισμό του προσώπου και με τις αρχές του δικαίου, Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση*, 2017, σελ. 104, 106, 579, 879-883, 704.

¹⁶ Γ. Τασόπουλος, *Το «ζωντανό Σύνταγμα»*, ό.π.

¹⁷ H. L. A. Hart, "Jhering's Heaven of Concepts and Modern Analytical Jurisprudence", σε: H. L. A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, 1983, σελ. 265-266.

ρητές και σαφείς, ιδίως όταν θέτουν διαδικαστικές επιταγές (π.χ. άρθρο 41 παρ. 3 Σ., άρθρο 6 παρ. 1 Σ.). Η διάκριση μεταξύ διατάξεων οι οποίες προσφέρονται για την «ηθική ανάγνωση του Συντάγματος»¹⁸ σε αντιδιαστολή με όσες αποτυπώνουν το νόημα που έχουν οι λέξεις στη συνήθη χρήση τους (π.χ. ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πρέπει να έχει ηλικία τουλάχιστον 40 ετών, άρθρο 31 Σ.) θέτει βέβαια ένα ζήτημα ερμηνείας, αλλά έχει κεντρική σημασία για τη συνταγματική θεωρία και πράξη, επειδή οι γενικές, αφηρημένες και ηθικοπολιτικά φορτισμένες ρήτρες του Συντάγματος, οι οποίες συστηματικά εντάσσονται στα δικαιώματα, όπως λ.χ. η ισότητα, η ελευθερία ή η αλληλεγγύη, είναι ανοικτές σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις και θεωρητικές κατασκευές, για τον βέλτιστο τρόπο ερμηνείας και εφαρμογής τους, πολύ περισσότερο από τις συγκεκριμένες, σαφείς και διαδικαστικές διατάξεις, πολλές από τις οποίες συναντώνται ιδίως στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος. Το ζωντανό Σύνταγμα αφορά ακριβώς τις ανοικτές σε ερμηνεία και ιδεολογικά φορτισμένες ηθικοπολιτικές έννοιες των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στον πυρήνα των αντιλήψεων για το ζωντανό Σύνταγμα, στις διάφορες παραλλαγές του, είναι η εξελικτική¹⁹ ερμηνεία των γενικών ρητρών με τις οποίες το αμερικανικό Σύνταγμα κατοχυρώνει τα δικαιώματα, όπως η ισότητα και η οφειλόμενη νόμιμη διαδικασία (due process of law). Η εξελικτική πορεία καθίσταται αναγκαία, δεδομένου ότι το αμερικανικό Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ το 1787, ενώ οι πρώτες δέκα τροποποιήσεις του με τις οποίες εισήχθησαν κλασικά ατομικά δικαιώματα, το 1791. Συνεπώς, το ζωντανό Σύνταγμα στις ΗΠΑ δεν νοείται αντιθετικά προς το αυστηρό Σύνταγμα²⁰ αλλά ενισχυτικά, ως ενδυνάμωση του κράτους δικαίου και σταδιακή εκπλήρωση του πολιτικού ιδανικού για την πληρέστερη δυνατή πραγμάτωση των αρχών της ελευθερίας, της ισότητας και του δικαίου, οι οποίες διαπνέουν το Σύνταγμα. Το ζωντανό Σύνταγμα συνοψίζει μια αντίληψη για την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έτσι ώστε το Σύνταγμα να προσαρμόζεται στις σύγχρονες συνθήκες, ανάγκες και αντιλήψεις, χωρίς να περιορίζεται από τις παραστάσεις του ιστορικού συντακτικού νομοθέτη²¹ και της εποχής του, τον 18ο αιώνα. Οι αρχές του 20ού αιώνα, το New Deal τη δεκαετία του 1930 και το Warren Court (1953-1969) αποτελούν ιστορικές περιόδους στις οποίες η ερμηνευτική αντίληψη για το ζωντανό Σύνταγμα άσκησε μεγάλη επιρροή, στις ΗΠΑ²².

8. Η έννοια του ζωντανού Συντάγματος ανάγεται στην απόφαση του Αρχιδικαστή Marshall, για την Τράπεζα των ΗΠΑ, τη *McCulloch v. Maryland* (1819)²³, στην οποία βρίσκεται η διάσημη ρήση *We must never forget that it is a constitution we are expounding*, προκειμένου να αναδείξει τη

¹⁸ Βλ. R. Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*, 1996, σελ. 8-9

¹⁹ Βλ. Ap. Vlachogiannis, *La Living Constitution*, 2014, σελ. 101

²⁰ Βλ. αντί άλλων, Vlachogiannis, *La Living*, ό.π., σελ. 484.

²¹ Η διαφορά μεταξύ original intent και original meaning είναι η διαφορά μεταξύ της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη και του αντικειμενικού νοήματος του κειμένου του Συντάγματος κατά τον χρόνο θέσπισής του. Βλ. για τη διάκριση αυτή J. Lepore, *We the People: A History of the U.S. Constitution*, 2025, σελ. 561.

²² Βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, ιδίως, Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, 2011, σελ. 595, 611 («Η επιστροφή του Συντάγματος στον αιώνα των δικαστών»).

²³ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Σχόλιο για τη Συνταγματική Ερμηνεία. Μέρος Α' McCulloch/Maryland: Ένα δείγμα συνταγματικής ερμηνείας του Αρχιδικαστή J. Marshal. Μέρος Β', Αυστηρό και Ζωντανό Σύνταγμα, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου ΣΤ'1/1993*, σελ. 66-96.

γενικότητα και αφαιρετικότητα που διαφοροποιούν το Σύνταγμα από ένα κοινό κώδικα²⁴. Αλλά η απόφαση αυτή μας ενδιαφέρει γιατί συνδέει το ζωντανό Σύνταγμα με την έννοια της ολοκλήρωσης, με ένα πολιτικό σχέδιο το οποίο τότε αφορούσε την αμερικανική ομοσπονδία, ενώ σε εμάς το αντίστοιχο σχέδιο αποβλέπει στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στην οποία δεσμεύει τη χώρα μας το άρθρο 28 Σ. και ιδίως η ερμηνευτική δήλωσή του.

9. Με όρους ελληνικής επιστήμης δημοσίου δικαίου, στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, το ζωντανό Σύνταγμα αφορά κυρίως τα θεμελιώδη δικαιώματα και την εξελικτική ερμηνεία τους ώστε να προστατεύονται αποτελεσματικά στις εκάστοτε κρατούσες γενικές πραγματικές συνθήκες²⁵, λαμβάνοντας υπόψη τα διδάγματα της κοινής πείρας²⁶, σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Κρίσιμη βέβαια είναι και η ενίσχυση του ρόλου των δικαστών και ιδιαίτερα του Συμβουλίου της Επικρατείας στο οποίο κυρίως συγκεντρώνεται ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στη χώρα μας²⁷. Η ενίσχυση αυτή παραμένει πάντα ζητούμενο, αν πρόκειται η δικαιοσύνη να αποτελέσει αποτελεσματικό αντίβαρο της εξουσίας.

10. Το ζωντανό Σύνταγμα είναι κατανοητό ως αντίδραση στον νομικό formalισμό, για την ερμηνεία των αόριστων αξιολογικών εννοιών που έχουν ηθικοπολιτική φόρτιση. Η ανάγκη συγκεκριμενοποίησης αυτών των εννοιών κατά την εφαρμογή τους είναι δεδομένη. Το ζωντανό Σύνταγμα απαντά στο αρχικό, προκαταρκτικό, αλλά και κρίσιμο, ερώτημα αναφορικά με τον τρόπο ή τη μέθοδο με την οποία θα γίνει η εξειδίκευση αυτή· ειδικότερα δε, στο δίλημμα αν η ερμηνεία θα γίνει με βάση τις απόψεις και τις παραδοχές του ιστορικού νομοθέτη όταν θεοπίστηκε η διάταξη ή κάποια άλλη εκδοχή της ιστορικής ερμηνείας²⁸ (originalism) ή σύμφωνα με τις εκάστοτε ισχύουσες αντιλήψεις, σε μια εξελικτική και δυναμική ερμηνεία²⁹ του Συντάγματος το νόημα του οποίου αλλάζει και προσαρμόζεται στα δεδομένα και τις αντιλήψεις κάθε εποχής.

11. Τα πράγματα όμως αλλάζουν όταν το ζωντανό Σύνταγμα επιστρατεύεται για να επιτελέσει μια τελείως διαφορετική λειτουργία απέναντι σε διατάξεις του αυστηρού Συντάγματος ρητές, σαφείς, ορισμένες και κατηγορηματικές ή απέναντι σε κάποια απόλυτα παγιωμένη ερμηνεία και εφαρμογή μιας διάταξης σε σχέση με την οποία επέρχεται πλήρης ανατροπή του ισχύοντος μέχρι τότε νοήματός της. Δυστυχώς το ζωντανό Σύνταγμα μπορεί να χρησιμοποιείται και ως σύνθημα για την άρνηση του αυστηρού Συντάγματος, προς όφελος των κυβερνώντων, ιδίως εκείνων που έχουν τη στόφα του εξουσιαστή, παρά του φιλελεύθερου και δημοκρατικού ηγέτη. Με τη χρήση

²⁴ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα δεν είναι Πολιτική Δικονομία*, Καθημερινή 30.03.2025, σε σχέση με την ερμηνεία του άρθρου 86 Σ., διαθέσιμο στο [link](#).

²⁵ Βλ. Ι. Σαρμά, *Η λήψη υπόψη εμπειρικών δεδομένων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας διατάξεων με τις οποίες επιβάλλεται περικοπή αποδοχών*, [constitutionalism.gr](#) 2019, σελ. 2· και Γ. Τασόπουλο, «Οι γενικές πραγματικές συνθήκες στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Τιμητικός Τόμος του Συμβουλίου της Επικρατείας 75 χρόνια*, 2004, σελ. 73, 74.

²⁶ Βλ. αναλυτικά Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, 2014, σελ. 510.

²⁷ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 539, 541.

²⁸ Βλ. για την ιστορική ερμηνεία στην ηπειρωτική κυρίως νομική παράδοση, Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική*, ό.π., σελ. 609 επ.

²⁹ Δ. Πετρούλια, *Μη κρατικά Πανεπιστήμια: «Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική «αναθεώρησή του» με τυπικό νόμο;*, [constitutionalism.gr](#) 28.05.2025. Βλ. επίσης, Σπ. Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, 2014, σελ. 39, 40-41.

αυτή το ζωντανό Σύνταγμα τοποθετείται στον αντίποδα της συνταγματικής νομιμότητας, του κράτους δικαίου και της πίστης στο Σύνταγμα. Η προβληματική του ζωντανού Συντάγματος απέκτησε πρακτική σημασία στην Ελλάδα με καθυστέρηση μερικών δεκαετιών σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, όταν πλέον έχουν αλλάξει όχι μόνον οι συνθήκες αλλά γενικότερα η εποχή. Το διεθνές περιβάλλον για τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τα θεμελιώδη δικαιώματα πολύ μικρή σχέση έχει σήμερα με τις τάσεις των δεκαετιών 1960-1990, όταν γνώρισε μεγάλη άνθηση η θεωρία για το ζωντανό Σύνταγμα, ως αποτέλεσμα της νομολογίας του Warren Court και της αντίδρασης σε αυτό, ιδίως σε συνάρτηση με την επικύρωση της επιλογής του δικαστή R. Bork για το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ και την υποστήριξη του ιστορικού και «αυθεντικού» νοήματος των διατάξεων του Συντάγματος και του Bill of Rights (originalism)³⁰.

12. Το ζωντανό Σύνταγμα ως ρητορικό σύνθημα απαλλαγής και αποδέσμευσης από την υποχρεωτικότητα του δικαίου παραγνώνει το στοιχείο της *δεσμευτικότητας* και *τελειώσης* που ενέχει η *πίστη στο Σύνταγμα*. Το δίκαιο είναι ένα σύστημα δημόσιου καταναγκασμού, αλλά η αποκλειστικότητα των λόγων που προσφέρει το δίκαιο προς συμμόρφωση στις επιταγές του δεν ανάγεται στην απειλή της κύρωσης, στο κακό που απειλεί ο νόμος κατά του παραβάτη. Έρεισμά του είναι η δικαιοκρατική πίστη (*fidelity*) στο δίκαιο και την ασφάλεια δικαίου· και ο σεβασμός της συνταγματικής νομιμότητας με προσήλωση, τόσο στην ηθική υποχρεωτικότητα των κανόνων (*morality of duty*), όσο και στην ηθική της ποιοτικής εξύψωσης του επιπέδου εφαρμογής της έννομης τάξης (*morality of aspiration*)³¹. Το σύνθημα υπέρβασης του αυστηρού Συντάγματος αποδυναμώνει τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, γιατί υποσκάπτει το θεμέλιό του: την υποχρεωτικότητα του Συντάγματος και την πίστη στο Σύνταγμα, στο μέτρο που σχετικοποιεί ριζικά το νόημα των επιτακτικών, απαγορευτικών κανόνων του Συντάγματος, στο όνομα μιας νομικά απροσδιόριστης ιδέας για την πρόοδο και την εξέλιξη του δικαίου.

13. Στις ΗΠΑ Ο L. Solom σε μια κατατοπιστική μελέτη του έχει συντάξει ένα αναλυτικό κατάλογο με τις κύριες αναγωγές του ζωντανού Συντάγματος σε αναζήτηση κριτηρίων, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αοριστία γενικών εννοιών, όπως η ελευθερία (*liberty*), η ισότητα (*equal protection*) ή η οφειλόμενη διαδικασία (*due process of law*). Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει την άποψη ότι το δίκαιο είναι μια σύνθετη επιχειρηματολογική πρακτική με πολλαπλές μορφές συνταγματικής επιχειρηματολογίας· την ηθική άποψη ότι το συνταγματικό δίκαιο είναι το αποτέλεσμα εκείνης της εποικοδομητικής ερμηνείας που καθιστά το δίκαιο το καλύτερο δυνατό· την άποψη ότι το περιεχόμενο του συνταγματικού δικαίου θα πρέπει να καθορίζεται από μια διαδικασία ανάλογη με εκείνη της δικαιοπλαστικής δύναμης του δικαστή στο κοινό δίκαιο (*common law*), μέσα από τη νομολογική εξέλιξή του· την άποψη ότι το Σύνταγμα είναι δυνατόν να αλλάξει ανάλογα με τη σύνθεση του Ανωτάτου Δικαστηρίου, εφόσον επιλεγούν δικαστές με προοδευτική ή συντηρητική ιδεολογία· τον υπερεθνικό συνταγματισμό που υποστηρίζει την άποψη ότι οι υπερεθνικοί συνταγματικοί κανόνες, που συνάγει ο συγκριτικός συνταγματισμός, θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στην ερμηνεία.

³⁰ R. Bork, *The Tempting of the American Mind*, 1990, σελ. 167, 251.

³¹ Βλ. συναφώς για την κρίσιμη διάκριση αλλά και την ανάγκη συνδυασμού στο πλαίσιο της *inner morality of law* τόσο της *legality of duty*, όσο και της *legality of aspiration*, L. Fuller, *The Morality of Law*, 1964, σελ. 13, 42.

νεία του Συντάγματος· την άποψη ότι το κείμενο του Συντάγματος έχει πολλαπλό νόημα και ότι η συνταγματική πρακτική θα πρέπει να επιλέγει μεταξύ αυτών κατά περίπτωση· την άποψη ότι το Ανώτατο Δικαστήριο θα πρέπει να ενεργεί ως μια διαρκής συντακτική συνέλευση με την εξουσία να υιοθετεί τροποποιητικές ερμηνείες του Συντάγματος, βάσει λόγων που θα ήταν παραδεκτοί σε μια συντακτική συνέλευση· την άποψη ότι τα δικαστήρια πρέπει να είναι εφεκτικά στις αποφάσεις του Κογκρέσου, αλλά ότι το ίδιο το Κογκρέσο θα πρέπει να περιορίζεται από το αρχικό νόημα του συνταγματικού κειμένου· τον πραγματισμό που είναι η άποψη ότι η συνταγματική πρακτική θα πρέπει να καθοδηγείται από κανονιστικές εκτιμήσεις που αφορούν συγκεκριμένες καταστάσεις· την άποψη ότι κριτήριο πρέπει να είναι οι πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις του δικαστή κ.λπ.³² Ο ετερόκλητος χαρακτήρας των ανωτέρω κριτηρίων απλά αποτυπώνει το γεγονός ότι το ζωντανό Σύνταγμα δεν έχει αποκρυσταλλωθεί σε παγιωμένες και σταθερές θέσεις για το επόμενο βήμα, μετά από την υπέρβαση του ακραίου νομικού φορμαλισμού. Το βήμα αυτό μένει ανοικτό στη λογική του *πραγματισμού*· βλέποντας και κάνοντας ανάλογα με την περίπτωση και την κατάσταση.

14. Κατ' επέκταση μένει αναπάντητο το περαιτέρω ουσιαστικό και αποφασιστικό ερώτημα για το πώς συνδυάζεται το ζωντανό με το αυστηρό Σύνταγμα και τη θεσμική πραγματικότητα, έτσι ώστε να διασώζεται η διάκριση αναθεώρησης του Συντάγματος και ερμηνείας του και ακόμη περισσότερο η διάκριση μεταξύ τήρησης και παραβίασης του Συντάγματος, χωρίς την οποία η ιδέα του κράτους δικαίου αναιρείται. Στο μέτρο, όμως, που το ζωντανό Σύνταγμα επικεντρώνεται σε έννοιες οι οποίες περιλαμβάνονται με δεδομένη αφαιρετικότητα και γενικότητα στο ίδιο το κείμενο του αυστηρού Συντάγματος, δεν τίθεται σε σχέση με το γραπτό κείμενο τυπικό ζήτημα υπέρβασης του αλλά μόνο εξελικτικής ερμηνείας του.

15. Ωστόσο, το ζωντανό Σύνταγμα, στην οιονεί «καταργητική» εκδοχή του, μπορεί να καταλήξει σε ωμό νομικό ρεαλισμό³³, ο οποίος υποσκάπτει πλήρως την κανονιστικότητα του Συντάγματος και οδηγεί στην πολιτικοποίηση και εντέλει την κομματικοποίηση της δικαιοσύνης, εφόσον ο δικαστής, απαλλαγμένος από τη δέσμευση στο προϋφιστάμενο δίκαιο, διαμορφώνει τη δική του συνταγματική πολιτική, με τα κριτήριά του, κρατώντας μόνο τις ισορροπίες με τον νομοθέτη.

16. Η ανάγκη σήμερα είναι να αναδειχθεί η *κανονιστικότητα* και *δεσμευτικότητα* του αυστηρού Συντάγματος, αντί για την αποδόμησή του με την επίκληση του ζωντανού Συντάγματος, ως «εύκολης» προσαρμογής του γράμματος και του πνεύματος των διατάξεων στις επιλογές που προκρίνει ο εκάστοτε ερμηνευτής, ανάλογα με τις απόψεις του για τις ισχύουσες ρυθμίσεις τις οποίες αξιολογεί ως αναχρονιστικές ή δεκτικές νέας «προσαρμοστικής ερμηνείας». Η τάση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ σε πρόσφατες αποφάσεις, όπως η εξαιρετικά προβληματική³⁴ *Trump v.*

³² L. Solum, *Originalism Versus Living Constitutionalism: The Conceptual Structure of The Great Debate*, 113 *Northwestern U. L. Rev.*, 1243 (2019), σελ. 1271-1275.

³³ Βλ. αναλυτικά, Γ. Τασόπουλο, *Ο αμερικανικός νομικός ρεαλισμός. Ένα ρεύμα εκσυγχρονισμού του δικαίου*, ΕΔΔΔ 36/1992, σελ. 359-384.

³⁴ C. Chabot, *Trump v. United States and the Half-Originalist Presidency*, 58 *U. Michigan J. L. Reform*, 653 (2025), διαθέσιμο στο [link](#)· S. Roisman, *Trump v. United States and the Separation of Powers*, 173 *U. Pennsylvania L. Rev. Online* (2025), διαθέσιμο στο [link](#).

*United States*³⁵, δείχνει ότι ο κύριος κίνδυνος που αντιμετωπίζει σήμερα το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα προέρχεται από την υπερσυγκεντρωτική και παντοδύναμη εκτελεστική εξουσία, στην Ελλάδα δε από τον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό³⁶. Η αποδυνάμωση της κανονιστικότητας του Συντάγματος μέσα από την ακραία σχετικοποίηση των διατάξεών του προσφέρει τις χειρότερες υπηρεσίες στο κρίσιμο αίτημα για ενίσχυση των θεσμικών αντιβάρων της εξουσίας. Το Σύνταγμα είναι το προστατευτικό μας ένδυμα σε εποχές ψύχους για τα δικαιώματα και τη δημοκρατία. Οι Αλκυονίδες μέρες υπάρχουν στην καρδιά του χειμώνα, αλλά δεν είναι λογικό, καταχείμωνο, να αποσύρεις τα χειμωνιάτικα για να φέρεις τα καλοκαιρινά.

III. ΠΟΙΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΧΡΕΙΑΖΟΜΑΣΤΕ;

17. Ένα σαφώς οριοθετημένο κριτήριο αναφορικά με την κατεύθυνση την οποία θα πάρει το Σύνταγμα, άπαξ και απαλλαγεί από τα καταλυθέντα δεσμά του νομικού φορμαλισμού, θα ήταν απαραίτητο, αν το ζωντανό Σύνταγμα επρόκειτο να μετατραπεί, από γενική αντιφορμαλιστική θεώρηση (στάση και τάση) ερμηνείας του Συντάγματος, σε αξιόπιστη θεωρία για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές. Χρειαζόμαστε μια συνταγματική θεωρία που θα είναι σε θέση να μας δώσει, όχι απλώς ιμπρεσιονιστικές κατευθύνσεις ή γενικό τόνο, αορίστως, υπέρ της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος, όπως είναι η προβληματική για το ζωντανό Σύνταγμα, αλλά ουσιαστικά κανονιστικά κριτήρια, αντλούμενα από το κείμενο, την ιστορία, την εφαρμογή στην πράξη, την πολιτική θεωρία και βεβαίως την προηγούμενη ερμηνεία της κρίσιμης διάταξης από τη θεωρία και τη νομολογία, ώστε να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε μεταξύ θεμιτής ή αθέμιτης, ορθής ή εσφαλμένης, επιτρεπόμενης ή ανεπιτρεπτής, άτυπης συνταγματικής μεταβολής. Το ζωντανό Σύνταγμα δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες αυτές επειδή είναι ανεπίδεκτο δικαστικής εκτιμήσεως και εφαρμογής, λόγω της ασάφειας και της αοριστίας του περιεχομένου του (*non justiciable*).

18. Η διάκριση όμως μεταξύ τυπικής και άτυπης συνταγματικής μεταβολής, αναθεώρησης του Συντάγματος και εξελικτικής ερμηνείας του, δεν μπορεί, αλλά ούτε και ενδείκνυται³⁷, να είναι απόλυτη και στεγανή· διαφορετικά, αν το αίτημα για ασφάλεια δικαίου υπερβεί το όριο του σεβασμού των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος, για να προσδιοριστεί σε υπερβολικό σημείο, με λεπτομερειακές ρυθμίσεις, αυτό θα αναιρούσε τον αναγκαίο και αναντικατάστατο ρόλο του δικαστή ως εγγυητή των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος, μέσα από τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων· θα ισοδυναμούσε με οπισθοδρόμηση από το συνταγματικό κράτος στο κράτος του νόμου³⁸, και θα έπληττε καίρια το Σύνταγμα των οριοθετήσεων. Σκοπός δε αυτού είναι η αποφασιστική ενίσχυση του κύρους του δικαστή, προκειμένου να δύναται ο δικαστής να απαιτήσει και να επιβάλει στην εκτελεστική εξουσία (κυβερνώσα πλειοψηφία) να επικαλεστεί και να στοιχειοθετήσει, για να δικαιολογήσει τη δράση της, βάσιμους, νόμιμους, αληθείς, πειστικούς και επαρκείς λόγους. Οφείλει, η εξουσία, να

³⁵ *Trump v. United States*, 144 S. Ct. 2312 (2024).

³⁶ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Από τη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό: Η δοκιμασία των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου*, [e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 12/2024](#), σελ. 538.

³⁷ Βλ. D. Baranger, *La Constitution*, 2022, σελ. 248.

³⁸ M.-J. Redor, *De l'Etat légal à l'Etat de droit*, 1992, σελ. 180, 260 επ., 290 επ.· N. Παπασπύρου, *Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού*, 2016, σελ. 236.

αναγνωρίσει με σοβαρότητα και συνείδηση ότι υπέχει καθήκον «λόγον δίδοναι», ανταποκρινόμενη στο καθήκον λογοδοσίας της προς τον δικαστή χωρίς εξουσιαστική έπαρση και αλαζονεία. Ο δικαστής από πλευράς του πρέπει να είναι σε θέση να ασκήσει τον έλεγχο που του επιβάλλει το Σύνταγμα (άρθρο 93 παρ. 4) με ελεύθερο φρόνημα, ανεξαρτησία και συνείδηση του δικού του καθήκοντος απέναντι στο Σύνταγμα και στους πολίτες, τον Ελληνικό Λαό. Έργο του δικαστή είναι να διασφαλίσει ότι οι λόγοι που επικαλείται η εξουσία ισχύουν και είναι όντως ικανοί να δικαιολογήσουν τη δράση της. Το κρίσιμο είναι να εξασφαλίζει, ο δικαστικός έλεγχος, ότι οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος επιβεβαιώνονται με τον πλέον ολοκληρωμένο, αποτελεσματικό και λειτουργικό τρόπο στους οικείους θεσμούς εφαρμογής τους, ενόψει των συνθηκών, των αναγκών και των προκλήσεων που θέτει η μεταβαλλόμενη πραγματικότητα. Η εξελικτική ερμηνεία του Συντάγματος αυτό το νόημα έχει για την ηθικοπολιτική θεωρία των άτυπων συνταγματικών μεταβολών.

19. Σε ένα Σύνταγμα όπως το ισχύον στην Ελλάδα, το οποίο αναγνωρίζει ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας» (άρθρο 2 παρ. 1 Σ. Μέρος Πρώτο, Βασικές Διατάξεις. Τμήμα Α' Μορφή του Πολιτεύματος) δεν τίθεται ζήτημα αντιμετώπισης της ηθικής αρχής του αυτοκαθορισμού του προσώπου, η οποία συνιστά τον πυρήνα της αξίας του, ως πηγής «εξωτερικής», «εξωνομικής», προερχόμενης από τη σφαίρα της ηθικής και κατά τούτο «ξένης» προς το δίκαιο. Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος³⁹ δεν θα μπορούσε να έχει πιο περίοπτη θέση στο κείμενο. Η αποτυχία να τεθεί στο κέντρο της ερμηνείας του Συντάγματος από (κυβερνώντες) πολιτικούς και δικαστές έχει καθαρά νομική φύση και λειτουργία⁴⁰. Συνεπώς δεν χρειάζεται να μεταφέρουμε στην Ελλάδα (αρκετά προβλήματα έχουμε) θεωρίες που καλούνται να επιλύσουν το δύσκολο πρόβλημα των πηγών του συνταγματικού δικαίου, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ, όπου τίθεται πιεστικά το ερώτημα αν ισχύει μονισμός πηγών (αποκλειστικά το κείμενο του Συντάγματος) ή, αντίθετα, πλουραλισμός τους, σε συμπλήρωση του κειμένου⁴¹. Σε εμάς το θέμα τίθεται σε σχέση με τον τρόπο που θα ερμηνεύσουμε και θα χειριστούμε πολιτικά και νομικά τη ρύθμιση του Συντάγματος η οποία ανάγει την αρχή του αυτοκαθορισμού του προσώπου σε ύψιστη θεμελιώδη αρχή της πολιτείας· κι αν βέβαια τα πολιτικά όργανα της πολιτείας την αντιμετωπίζουν κυνικά ή απλά αδιαφορούν για αυτήν, όπως συχνά συμβαίνει, αυτό δεν αφορά καθόλου τη συνταγματική ερμηνεία, ούτε τον δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Ο ερμηνευτής του ισχύοντος Συντάγματος καλείται, από όποια οργανική θέση κατέχει, να θεσπίσει, να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει το Σύνταγμα με τρόπο ώστε το συνταγματικό δίκαιο στην πράξη να επιβεβαιώνει τη θεμελιώδη αρχή του πολύπλευρου αυτοκαθορισμού των προσώπων (άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ.). Ο δικαστής στο σύστημά μας είναι ένας από εμάς. Σε αυτή τη λογική τού εμπιστεύεται το Σύνταγμα την ελευθερία και τα δικαιώματά μας.

³⁹ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2024, σελ. 198, 227 για την αξία του ανθρώπου ως αυτοκαθορισμό των προσώπων και αντιπατερναλιστική αρχή.

⁴⁰ Βλ. για την ερμηνεία και την εφαρμογή της αξίας του ανθρώπου στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα της παρούσας μελέτης, Ι. Tassopoulos, "Human Dignity in Greece", σε: P. Becchi/K. Mathis (eds), *Handbook of Human Dignity in Europe*, 2017 Cham, διαθέσιμο στο [link](#) (και σε Academia).

⁴¹ Βλ. ιδίως, T. Grey, *The Constitution as Scripture*, 37 Stanford L. Rev., 1 (1984), σελ. 9, 13, διαθέσιμο στο [link](#). Idem, *The Uses of an Unwritten Constitution*, 64 Chicago-Kent L. Rev. 211 (1988), σελ. 214, 230, διαθέσιμο στο [link](#).

IV. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, Ο ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

20. Το ζωντανό Σύνταγμα εστιάζει κανονικά στις ηθικοπολιτικές έννοιες του Συντάγματος, αλλά στην ελληνική συνταγματική θεωρία βρέθηκε στο προσκήνιο κυρίως με αφορμή το άρθρο 16 Σ. και ειδικότερα τους επιτακτικούς κανόνες που περιλαμβάνει στην παρ. 5 (η ανώτατη παιδεία παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου) και στην παρ. 8 (η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται)⁴². Συνεπώς, στη χώρα μας το ζωντανό Σύνταγμα επιστρατεύτηκε ως επιχείρημα μετατοπιζόμενο σε ξένο πεδίο από εκείνο στο οποίο συναντάται φυσιολογικά, δηλαδή την εξελικτική ερμηνεία ή, κατά τη νεότερη αντίληψη, τη συνταγματική κατασκευή (constitutional construction)⁴³. Το ζωντανό Σύνταγμα σε σχέση με το άρθρο 16 Σ. υποστηρίχθηκε *contra legem*⁴⁴, προς υπέρβαση ρητών συνταγματικών διατάξεων, κατά τρόπο που θέτει σε δοκιμασία την πίστη στο Σύνταγμα⁴⁵, επειδή καταπατά το έδαφος της αναθεώρησής του, από την οποία πρέπει να διακρίνεται η ερμηνεία, ακόμη και η εξελικτική. Η κρίσιμη διαφορά είναι ότι ο ζωντανός συνταγματισμός ισχυρίζεται ότι κατ' εξοχήν μένει πιστός στο Σύνταγμα, επειδή αποβλέπει στο ιδανικό Σύνταγμα, το οποίο βελτιώνεται σε βάθος χρόνου. Διαφυλάσσεται έτσι η δυνατότητα «συνταγματικής εξιλέωσης»⁴⁶ (constitutional redemption), στο μέτρο που διατηρείται η πίστη ότι οι ηθικοπολιτικές έννοιες του Συντάγματος για ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, σεβασμό της αξίας του ανθρώπου συνιστούν υποσχέσεις, οι οποίες μπορεί και πρέπει να πραγματοποιηθούν. Αντίθετα, στην περίπτωση μας σε σχέση με το άρθρο 16, η πίστη στο Σύνταγμα δοκιμάζεται ακριβώς λόγω του συνταγματικού κειμένου, από το οποίο προκύπτουν συγκεκριμένες κανονιστικές δεσμεύσεις. *Με ποια λογική, με ποιο τρόπο και με ποια μορφή διατηρείται η πίστη στο Σύνταγμα κάτω από τις συνθήκες αυτές;*

21. Ο νομικός σχετικισμός δεν δίνει, ακριβώς, απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα, αλλά υπό μία έννοια, προσφέρει διέξοδο, μέσα από την οδό διαφυγής που ανοίγει εξαιτίας του νομικού πλουραλισμού, από τη συμβίωση του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο⁴⁷. Η αντίθεση των δύο νομικών συστημάτων οδηγεί σε σχετικοποίηση τυχόν απόλυτων απαγορεύσεων στην προσπάθεια του δικαστή να διαχειριστεί ερμηνευτικά τη σύγκρουση των κανόνων, με μηχανισμούς όπως είναι η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος⁴⁸ κατά αναλογία προς τη σύμφωνη

⁴² Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Όταν η πολιτική ατομία κρύβεται πίσω από τον νομικό σχολαστικισμό*, διαθέσιμο στο [link](#). Βλ. και Idem, *Δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα*, ΝοΒ 72/2024, σελ. 45, 50 (για τον αναχρονισμό του καθεστώτος πριν από τον ν. 5094/2024).

⁴³ Βλ. J. Balkin, *Το ζωντανό Σύνταγμα* (μτφ.-εισαγωγή Απ. Βλαχογιάννης), 2018, σελ. 206.

⁴⁴ Σ. Βλαχοπούλου, *Οι λέξεις και το Σύνταγμα – Σκέψεις για την ερμηνεία του Συντάγματος με αφορμή την Ολομ. ΣτΕ 1918/2025*, constitutionalism.gr 27.10.2025.

⁴⁵ J. Rubenfeld, *On Fidelity in Constitutional Law*, 65 Fordham L. Rev., 1469 (1997), σελ. 1487, διαθέσιμο στο [link](#).

⁴⁶ Balkin, *Το ζωντανό*, ό.π., σελ. 145.

⁴⁷ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει η απόφαση 1918/2025 της Ολομέλειας του ΣτΕ για τα μη κρατικά πανεπιστήμια;*, eroliteia.gr 16.12.2025, διαθέσιμο στο [link](#)· και Idem, *Ερμηνευτικός σχετικισμός*, ό.π., σελ. 85. Η οδός διαφυγής διαφέρει στην περίπτωση της νομολογίας για το άρθρο 16 και εκείνης για τον βασικό μέτοχο.

⁴⁸ Β. Σκουρής/Ευ. Βενιζέλος, *Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος*, 2024, σελ. 78.

με το Σύνταγμα ερμηνεία του νόμου. Η αντίθεση του ν. 5094/2024 (άρθρα 130-155) για τα Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης (ΝΠΠΕ), στο γράμμα της συνταγματικής διάταξης είναι φαινομενική και υπάρχει μόνον εφόσον ο ερμηνευτής περιορίζεται σε μία αποσπασματική πρόβλεψη του Συντάγματος, του άρθρου 16 (παρ. 5 και 8), αγνοώντας ή υποβαθμίζοντας την καθοριστική διάταξη του άρθρου 28 Σ. και της ερμηνευτικής του δήλωσης, η οποία αφορά τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πριν από τον σχολιασμό της προσέγγισης αυτής, είναι αξιοπρόσεκτη η διάκριση μεταξύ απάντησης στο πρόβλημα της πίστης στο Σύνταγμα και διεξόδου από αυτό.

22. Ο πραγματισμός του οιονεί «καταργητικού» ζωντανού Συντάγματος συναντά τον νομικό σχετικισμό, επειδή ο τελευταίος του προσφέρει διέξοδο στο πρόβλημα της πίστης στο Σύνταγμα, το οποίο τίθεται εξαιτίας της μετατόπισης του ζωντανού Συντάγματος από το ηθικοπολιτικό πεδίο των αόριστων αξιολογικών εννοιών στις ρητές και επιτακτικές αυστηρές συνταγματικές διατάξεις. Η σχετικιστική διέξοδος είναι διαθέσιμη και στο ζωντανό Σύνταγμα, επειδή τόσο αυτό όσο και ο νομικός σχετικισμός επικαλύπτονται εν μέρει, εφόσον μοιράζονται ένα κοινό αντιφορμαλιστικό τόπο: τον σκεπτικισμό για τους κανόνες δικαίου. Μπροστά λοιπόν στην ανάγκη να δικαιολογηθεί η υπέρβαση του γράμματος του Συντάγματος, το ζωντανό Σύνταγμα, με τον πραγματισμό που το διακρίνει, συμπίπτει με τον νομικό σχετικισμό και έτσι καθίστανται περιστασιακοί σύμμαχοι, στο μέτρο που δέχονται αμφότεροι ότι ένας κανόνας είναι, *συγχρόνως*, αναχρονιστικός και ξεπερασμένος από τα πράγματα, ώστε να επιβάλλεται η *εξελικτική υπέρβασή* του (στη λογική του ζωντανού Συντάγματος), αλλά και ασυμβίβαστος με το πλέγμα άλλων συνταγματικών διατάξεων και κανόνων του ενωσιακού δικαίου, έτσι ώστε να *σχετικοποιείται* η απολυτότητα της απαγόρευσης (νομικός σχετικισμός). Τόσο με το ένα όσο και με το άλλο σκεπτικό καταλήγουμε στο ίδιο «δια ταύτα». Την κατάφαση της συνταγματικότητας του νόμου ο οποίος φαινομενικά παραβιάζει ρητές αντίθετες διατάξεις του Συντάγματος. *Δύο απόψεις υπέρ της ίδιας λύσης είναι προτιμότερες από μία· αρκεί η λύση να είναι ορθή. Αλλά η διέξοδος (δια της αποφυγής) από το πρόβλημα της πίστης στο Σύνταγμα δεν αποτελεί απάντηση σε αυτό και άρα ούτε ορθή λύση.*

23. Ο σχετικισμός ανήκει στο ρεύμα του αντιφορμαλιστικού νομικού σκεπτικισμού για τους κανόνες δικαίου, του οποίου αποτελεί απόρροια και έκφραση. Η αντιφορμαλιστική κατεύθυνση ενός κριτικού τμήματος της νομικής σκέψης ιδίως των αρχών του 20ού αιώνα τόνιζε, όπως ήδη λέχθηκε, ότι ισχύον δίκαιο δεν είναι κυρίως εκείνο των κανόνων, αλλά της εφαρμογής τους στην πράξη. Το τι ισχύει ως δίκαιο προκύπτει από τη μελέτη της νομολογίας και δεν αρκεί το κείμενο του νόμου, από το οποίο εξάλλου ουδόλως συνάγεται εξαντλητική καταγραφή των περιπτώσεων που εμπίπτουν στο ρυθμιστικό πεδίο του. Ο σχετικισμός για τους κανόνες δικαίου συνδέεται και απορρέει από τον σκεπτικισμό για αυτούς, μέσα από την θεώρηση της ατέλειάς τους, υπό το πρίσμα της νομικής πράξης⁴⁹.

24. Ο νομικός πλουραλισμός της εποχής μας, όπου συνυπάρχουν το εθνικό, το ενωσιακό και το διεθνές δίκαιο, παράλληλα με ιδιωτικές δομές όπως οι μεγάλοι ψηφιακοί πάροχοι παγκόσμιας εμ-

⁴⁹ Βλ. πρόχειρα για το ρεύμα αντίδρασης στον νομικό φορμαλισμό, στις αρχές του 20ού αιώνα στις ΗΠΑ, Γ. Τασόπουλο, *Ο αμερικανικός νομικός ρεαλισμός*, ό.π.

βέλειας (Facebook, X/Twitter, TikTok κ.λπ.), δημιουργεί την ανάγκη συντονισμού κανόνων δικαίου διαφορετικής προέλευσης και κατηγορίας. Στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, η ανάγκη αυτή εμφανίζεται με ιδιαίτερη ένταση στις σχέσεις του εθνικού δικαίου με το ενωσιακό (πρωτογενές ή παράγωγο), όταν μάλιστα πρόκειται για κανόνες του Συντάγματος. Ο νομικός πλουραλισμός μπορεί εύκολα να οδηγήσει στον νομικό σχετικισμό. Η κρίση ότι η α' ή η β' συμπεριφορά ή κρατική ρύθμιση είναι ορθή ή εσφαλμένη, νόμιμη ή παράνομη, δεν μπορεί να γίνει με απόλυτους όρους, επειδή πρέπει να προσδιορίζεται το νομικό σύστημα αναφοράς, σε σχέση με το οποίο εκφέρεται κάθε φορά η κρίση αυτή: κατά το εθνικό ή το ενωσιακό δίκαιο⁵⁰;

25. Ο νομικός σχετικισμός θέτει το ζήτημα του κριτηρίου υπεροχής σε περίπτωση σύγκρουσης των κανόνων του Συντάγματος με τους κανόνες του ευρωπαϊκού δικαίου. Επειδή κατ' αρχήν κι αυτό το ερώτημα δεν επιδέχεται απόλυτες απαντήσεις, αλλά είναι σχετικό με τις αρμοδιότητες (αποκλειστικές, συντρέχουσες ή υποστηρικτικές) της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά παραχώρηση κυριαρχίας των κρατών μελών, η λύση που προκρίνεται είναι η αποφυγή, όσο γίνεται, του διλήμματος αυτού⁵¹.

26. Αλλά ο νομικός σχετικισμός δεν εκδηλώνεται μόνο απέναντι στον νομικό πλουραλισμό, κατά τα ανωτέρω. Εκτείνεται και στο εσωτερικό της εθνικής έννομης τάξης, ιδίως σε αναφορά με την ερμηνεία του Συντάγματος υπό το φως της προερμηνευτικής θεωρίας βάσει της οποίας ο κάθε ερμηνευτής προσεγγίζει τις διατάξεις του Συντάγματος⁵². Σε τελική ανάλυση, ούτε εδώ υπάρχει το κριτήριο που θα μπορούσε να ιεραρχήσει τις επιλογές π.χ. μεταξύ της φιλελεύθερης και της δημοκρατικής αρχής, οι οποίες συγκροτούν το δίπολο του σύγχρονου συνταγματισμού. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η επιλογή γίνεται από το όργανο που έχει τον τελευταίο λόγο, δηλαδή εκείνο που αποφασίζει τελικά με βάση την αρμοδιότητά του. *Auctoritas non veritas facit legem* (Hobbes). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αναγνωρίζεται πρωτοκαθεδρία του δικαστή, έναντι του νομοθέτη, γιατί ο δικαστής, υποστηρίζεται ότι, πρέπει να επιδεικνύει δικαστικό αυτοπεριορισμό, λόγω της έλλειψης δημοκρατικής νομιμοποίησής του⁵³.

27. Στη λογική του νομικού σχετικισμού, σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία φυσικό είναι τον πρώτο και κύριο λόγο να τον έχει ο νομοθέτης, ήτοι η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία. Όριο στην εξουσία του νομοθέτη θέτει το κείμενο του Συντάγματος, εφόσον μιλάει ρητά και με σαφήνεια. Δηλαδή, εφόσον οι διατάξεις του χρησιμοποιούν έννοιες των οποίων η σημασία είναι ορισμένη, λ.χ. είτε τεχνικές έννοιες όπως το ΝΠΔΔ, είτε έννοιες της καθομιλουμένης όπως «αποκλειστικά» και «απαγορεύεται» (στο άρθρο 16 παρ. 5, 8 Σ.) οι οποίες χρησιμοποιούνται στο δίκαιο με

⁵⁰ Βλ. για την προβληματική Β. Σκουρή, «Ελεγχος συνταγματικότητας και/ή αντίθεσης προς το ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο. Ποια είναι η σχέση μεταξύ τους και τι μπορεί ή οφείλει να επιλέξει ο δικαστής και με ποια σειρά;», σε: *Τιμ. Τόμος Αντώνη Μανιτάκη*, 2019, σελ. 515, 527.

⁵¹ Βλ. για την προβληματική των αρμοδιοτήτων στην ΕΕ, Γ. Δρόσο, *Les malheurs de la vertu ή: το άρθρο 16 και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου*, 2025, σελ. 60 επ. και 90 επ. και Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει, ό.π.*, παρ. III. Ευ. Βενιζέλο/Β. Σκουρή, *Μη κρατικά ΑΕΙ. Σε ποια έννομη τάξη;*, Καθημερινή της Κυριακής 25.02.2024.

⁵² Βλ. Δ. Τσάτσο, «Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος», σε: Δ. Τσάτσος (επιμ.), *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, 1995, σελ. 15, 42.

⁵³ Βλ. από την αφετηρία της δημοκρατικής αρχής προς την κατεύθυνση του νομικού πραγματισμού, σε συνδυασμό με τον δικαστικό αυτοπεριορισμό, R. Posner, *The Federal Courts. Challenge and Reform*, 1996, σελ. 323.

τη συνήθη σημασία τους· υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν σχετικοποιείται το νόημα αυτό από αντίθετες διατάξεις άλλων νομικών συστημάτων, στο πλαίσιο του νομικού πλουραλισμού. Αλλά, κατά τη σχετικιστική λογική, μόνο η σημασιολογική και εννοιολογική καθαρότητα της διάταξης μπορεί να περιορίσει, ως ένα βαθμό, αποτελεσματικά τη διακριτική ευχέρεια του εφαρμοστή, είτε πρόκειται για τον νομοθέτη που έχει δημοκρατική νομιμοποίηση είτε για τον δικαστή που ελέγχει τον νόμο με βάση το Σύνταγμα.

28. Εξάλλου, σε σχέση με τις αόριστες αξιολογικές έννοιες του Συντάγματος ισχύει η αρχή της αναλογικότητας⁵⁴ και μια καταφανώς υπερβολική και ακραία λύση, την οποία ένας λογικός άνθρωπος δεν θα εύρισκε εύλογη κάτω από δεδομένες περιστάσεις, δικαίως κρίνεται από τα δικαστήρια ως αντισυνταγματική. Αλλά η αρχή της αναλογικότητας δεν περιορίζεται στο πεδίο των δικαιωμάτων· ισχύει και σε σχέση με τις αρμοδιότητες που ασκεί π.χ. η Ευρωπαϊκή Ένωση (άρθρο 5 παρ. 4 ΣυνθΕΕ).

28.1. Εκτός από ακραίες και οριακές περιπτώσεις προδήλως παράλογης συμπεριφοράς, η αρχή της αναλογικότητας είναι και αυτή εκδήλωση του νομικού σχετικισμού, στο μέτρο ιδίως που η εφαρμογή της εξαρτάται από τη στάθμιση⁵⁵ και αξιολόγηση τυπικά ισοδύναμων δικαιωμάτων, κανένα από τα οποία δεν βρίσκεται σε σχέση υπεροχής έναντι του άλλου (ελευθερία της έκφρασης έναντι του ιδιωτικού βίου και των προσωπικών δεδομένων)⁵⁶. Και στις περιπτώσεις αυτές, το κριτήριο δεν είναι άλλο από την άποψη της πλειοψηφίας των δικαστών, επειδή η επιλογή γίνεται βάσει της ιεράρχησης των αξιών και της ερμηνείας των περιστάσεων από τους δικαστές (ανάλογα με τα κριτήριά τους).

29. Στον κοινό αντιφορμαλιστικό τόπο των τεμνόμενων κύκλων του ζωντανού Συντάγματος και του νομικού σχετικισμού θα μελετήσουμε στη συνέχεια τις βαρυσήμαντες αποφάσεις του ΣΕ για την ερμηνεία του άρθρου 16 Σ.⁵⁷ σε σχέση με τα ΝΠΠΕ του ν. 5094/2024 (παρτηρήματα ξένων πανεπιστημίων, ιδιωτικά πανεπιστήμια) και συγκεκριμένα τις αποφάσεις ΣΕ Ολομ. 1919 και 1920/2025⁵⁸. Όπως θα φανεί, το γεγονός ότι οι διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 5, 8 Σ. είναι κατηγορηματικές, ρητές, και σαφείς παραπέμπει στην πιο ακραία εκδοχή του ζωντανού Συντάγματος, η οποία το φέρνει σε αντίθεση με τον αυστηρό του χαρακτήρα, επειδή ανατρέπει το γράμμα του.

⁵⁴ R. Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, (tnsl. J. Rivers), 2002, σελ. 66 επ.· M. Thorburn, “Proportionality”, σε: D. Dyzenhaus/M. Thorburn (eds), *Philosophical Foundations of Constitutional Law*, 2019, σελ. 305, 322· S. Tsakyrakis, *Proportionality: An assault on human rights?*, 7 Int. J. Constitutional L., 468 (2009). <https://doi.org/10.1093/icon/mor011>

⁵⁵ Βλ. για τη σχετικότητα της στάθμισης, αντί άλλων, L. Henkin, *Infallibility under Law: Constitutional Balancing*, 78 Columbia L. Rev., 1022 (1978), σελ. 1047-1048.

⁵⁶ ΕΔΔΑ, Άλφα Δορυφορική Τηλεόραση Α.Ε. κατά Ελλάδας (72562/2010) απόφαση 22.02.2018 (μετά από τη ΣΕ Ολομ. 1213/2010). Βλ. αναλυτικά, G. Christie, *Philosopher Kings? The Adjudication of Conflicting Human Rights and Social Values*, 2011, σελ. 105 επ.

⁵⁷ Βλ. για την ανάλυση υπέρ των αποφάσεων του ΣΕ σε Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει, ό.π.*, και ιδίως από τη σκοπιά της παρούσας μελέτης, στην παρ. IV. Βλ. αντίθετα, την κριτική σε Κ. Γιαννακόπουλο, *Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος*, Νομαρχία 28.11.2025, και ιδίως παρ. Δ, διαθέσιμο στο [link](#).

⁵⁸ Οι ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025 έχουν αναλυτικότερο σκεπτικό για τη συνταγματικότητα του ν. 5094/2024 για τα ΝΠΠΕ σε σύγκριση με την ΣΕ Ολομ. 1918/2025. Όταν γίνεται αναφορά στο κείμενο σε αποφάσεις, χωρίς άλλο ειδικότερο προσδιορισμό, εννοούνται οι εν λόγω αποφάσεις του ΣτΕ.

Κατά τούτο, οι προβληματισμοί που διατυπώνονται στη συνέχεια, οι οποίοι αφορούν προεχόντως τον νομικό σχετικισμό, ισχύουν αναλόγως και για το οιονεί «καταργητικό» ζωντανό Σύνταγμα, σε αντίθεση προς την «ερμηνευτική» ή «συμπληρωματική» λειτουργία του σε σχέση με τις ηθικοπολιτικές ρήτρες του Συντάγματος. Στην περίπτωση του άρθρου 16 παρ. 5, 8 Σ., και το ζωντανό Σύνταγμα και ο νομικός σχετικισμός συνδυάζονται και καταλήγουν μέσα από τις διαφορετικές αντιφορμαλιστικές ατραπούς στο αυτό αρνητικό αποτέλεσμα για τις παρ. 5 και 8 τις οποίες δεν εφαρμόζουν τόσο επειδή είναι αναχρονιστικές και ξεπερασμένες (ζωντανό Σύνταγμα), όσο και επειδή σχετικοποιείται το νόημά τους λόγω του ενωσιακού δικαίου.

30. Αντίθετα, η προσέγγιση που αναπτύσσεται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, για την ερμηνεία των δικαιωμάτων και την εναρμόνιση των εννόμων τάξεων, εθνικής και ενωσιακής, με βάση τις κοινές θεμελιώδεις αρχές⁵⁹, αφενός μεν διατηρεί όλο το ουσιαστικό και πρόσφορο περιεχόμενο της ορθής-θεμιτής λογικής του ζωντανού Συντάγματος, αφετέρου δε αποφεύγει τον σκεπτικιστικό σχετικισμό που ανάγεται στον νομικό πλουραλισμό και τη διάσταση μεταξύ του Συντάγματος και του ενωσιακού δικαίου.

V. ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑΣ

31. Οι αποφάσεις του ΣΕ Ολομ. για το άρθρο 16 Σ. αφορούν ένα θεμελιώδες πρόβλημα της γενικής θεωρίας του δικαίου το οποίο έθεσε πρώτος ο Jeremy Bentham⁶⁰: την εξατομίκευση των κανόνων δικαίου (individuation of laws)⁶¹. Ο Bentham τονίζει τα εξής: «Τί είναι νόμος; Τί μέρος του νόμου; Το θέμα αυτών των ερωτημάτων, και είναι αξιοπρόσεκτο, αφορά το λογικό, το ιδεατό, το διανοητικό σύνολο, όχι το φυσικό. [...] Με τη λέξη νόμος, λοιπόν, [...] εννοείται το ιδεατό αντικείμενο, του οποίου το μέρος, το σύνολο ή τα συνδυασμένα στοιχεία του εκτίθενται από ένα νομοθέτημα, και όχι το νομοθέτημα που τα εκθέτει»⁶². Όπως παρατηρεί ο Raz, αυτός είναι και ο σκοπός των νομικών συγγραμμάτων: δεν αποδελτιώνουν διατάξεις αλλά επιχειρούν να αποδώσουν το σύνθετο νόημα των κανόνων δικαίου με βάση συστηματικές διακρίσεις και ταξινομήσεις της νομικής επιστήμης⁶³. Η ιδέα της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου είναι εν μέρει απόρροια της ανάγκης οικονομίας, αποφυγής της ανοικονόμητης πολυπλοκότητας και συνθετότητας η οποία προκύπτει, όχι απλώς από την ένταξη αλλά από την πλήρη, εξαντλητική, ανάπτυξη όλων των επιμέρους στοιχείων που συγκροτούν το σώμα του κανόνα δικαίου, με τις διάφορες διακρίσεις, υποπεριπτώσεις και εξαιρέσεις του⁶⁴. Στη θέση μιας τέτοιας απρόσφορης ανάπτυξης, ο εξατομικευμένος κανόνας δικαίου προσφέρει την πύκνωση και τη σύμπτυξη του νοήματος του κανόνα δικαίου. Στη λογική αυτή, οι

⁵⁹ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει*, ό.π., παρ. ΙΙΙ. Βλ. από τη γαλλική θεωρία, D. Baranger, *La Constitution*, ό.π., σελ. 502.

⁶⁰ J. Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, 1948, σελ. 310, 330 («To ascertain what sort of thing a law is; what the parts are that are to be found in it; what it must contain in order to be complete; [...]).

⁶¹ Βλ. J. Raz, *Legal Principles and the Limits of Law*, 81 Yale L. J., 1823 (1972), σελ. 825.

⁶² J. Bentham, ό.π.: «What is law? What the part of a law? The subject of these questions is to be observed, is the logical, the ideal, the intellectual whole, not the physical one: the law, and not the statute. [...] By the word law then, [...] is meant the ideal object, of which the part, the whole, or the multiples mixed together, is exhibited by a statute; not the statute which exhibits them» (έμφαση στο πρωτότυπο).

⁶³ J. Raz, *Legal*, ό.π., σελ. 826.

⁶⁴ Ibidem.

διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 5, 8 Σ. είναι απλώς μεμονωμένα στοιχεία ενός σύνθετου κανόνα δικαίου, ο οποίος περιλαμβάνει και άλλες διατάξεις του ευρωπαϊκού και του διεθνούς δικαίου. Ως εκ τούτου, ο νομικός σχετικισμός είναι ερμηνευτική ανάγκη αποφυγής της κανονιστικής διάσπασης του δικαίου, η οποία επέρχεται αν ο ερμηνευτής επικεντρωθεί αποσπασματικά σε ορισμένες διατάξεις, με συνέπεια να βλέπει το δέντρο, αλλά να χάνει το δάσος. Αν όμως θελήσουμε να διατυπώσουμε τον κανόνα που αφορά τα πανεπιστήμια στην Ελλάδα, τότε βέβαια θα είναι λάθος να περιοριστούμε στο άρθρο 16 Σ. και να θεωρήσουμε ότι αυτό συνιστά τον εξατομικευμένο κανόνα δικαίου της έννομης τάξης εν συνόλω, για τη ρύθμιση του υπό εξέταση ζητήματος.

31.1. Ο σκεπτικιστής νομικός αντιλαμβάνεται το πρόβλημα της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου και ο αντιφορμαλισμός του ερείδεται ακριβώς στα ερμηνευτικά ζητήματα, τα οποία προκύπτουν από τη συρροή κανόνων δικαίου πολλαπλών επιπέδων⁶⁵ και συχνά διαφορετικών στοχεύσεων· συμπίπτει δε με τον υποστηρικτή του ζωντανού Συντάγματος στην εκτίμηση ότι η ορθή ερμηνεία τού, συνήθως, πυκνού πλέγματος των κανόνων δικαίου που θέτουν ακανθώδη νομικά ερωτήματα, όπως αυτά του άρθρου 16 Σ. σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο, δεν γίνεται *in abstracto*, αλλά με βάση δεδομένη θεσμική πραγματικότητα, η οποία δεν περιορίζεται στις πηγές του δικαίου και εκτείνεται στις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στο συγκεκριμένο υπό ρύθμιση πεδίο. Από τη σκοπιά της θεωρίας για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές όμως, το κρίσιμο ερώτημα πηγαιίνει πέρα από αυτόν τον κοινό αντιφορμαλιστικό τόπο και αφορά τα κριτήρια με τα οποία θα πραγματοποιηθεί η εξατομίκευση του κανόνα δικαίου, στο επέκεινα του νομικού φορμαλισμού πεδίο. Η αναζήτηση δε των κριτηρίων δεν έχει κατ' αρχήν χαρακτήρα μεθοδολογικό, δηλαδή κατάστρωσης ενός συστηματικού προγράμματος το οποίο θα πρέπει να ακολουθήσει ο ερμηνευτής βήμα-βήμα για να καταλήξει στο συμπέρασμά του. Κάτι τέτοιο δεν θα διέφερε από τη μετατόπιση του φορμαλισμού σε ένα πιο αφηρημένο και προκριματικό, θα λέγαμε, επίπεδο πιθανότατα πολύ μεγαλύτερης ρευστότητας από εκείνη που αντιμετωπίζουμε στην πράξη⁶⁶. Το αίτημα, γιατί περί αυτού πρόκειται, των κριτηρίων με τα οποία θα κριθεί ποιος είναι ο εξατομικευμένος κανόνας δικαίου, ποιο το νόημά του και η κανονιστική του αιχμή (point), αφορά την προέλευση (πηγή) και τη συνταγματική συνάφεια των δικαιολογητικών λόγων που θα οδηγήσουν σε παραδεκτά και έγκυρα νομικά επιχειρήματα, τα οποία εξετάζονται σε σχέση με τις νομικές βάσεις των προβαλλόμενων ισχυρισμών ενώπιον του δικαστηρίου.

31.2. Αλλά ο συνδυασμός ζωντανού Συντάγματος και νομικού σχετικισμού δεν παίρνει κάποια (κανονιστική) θέση για το ανωτέρω θέμα. Αποτέλεσμα είναι ότι εντέλει το ζήτημα κρίνεται με *πραγματισμό*, ανάλογα με τη λύση που θα επικρατήσει, αν αξιολογείται θετικά ή αρνητικά από τον ένα ή τον άλλο –και βέβαια η γνώμη που μετρά είναι εκείνων που αποφασίζουν. Εντούτοις η συνθήκη αυτή δεν είναι αναπόφευκτη· ο αντιφορμαλιστικός σκεπτικισμός δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη τον νομικό σχετικισμό, ούτε τον συγκυριακό νομικό πραγματισμό του ζωντανού Συντάγματος ο οποίος διαφοροποιείται ανάλογα με τη σκοπιμότητα του αποτελέσματος. Αν ο νομικός σκεπτικισμός δεχθεί ότι τα κριτήρια της εξατομίκευσης του κανόνα δικαίου γίνονται π.χ. με βάση

⁶⁵ I. Pernice, *Multilevel constitutionalism in the European Union*, *European L. Rev.* 27, 2002, σελ. 511-529· Eu. Βενιζέλο, *Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το «επαυξημένο Σύνταγμα»*, *ΕφημΔΔ* 6/2023, σελ. 602.

⁶⁶ Βλ. Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική*, ό.π., σελ. 33-36.

την παράδοση του *συνταγματισμού*⁶⁷ και επιχειρήσει ερμηνευτικά να τα προσδιορίσει κατά τρόπο συναφή και λυσιτελή για τις ανάγκες εκκρεμούς υπόθεσης, τότε διαφέρει από τον σχετικισμό. Αν ξεκαθαρίσει το ζωντανό Σύνταγμα ποια κριτήρια εξέλιξης του νοήματος του Συντάγματος ακολουθεί και με ποιον τρόπο τηρεί το αίτημα της πίστης στο *ισχύον* Σύνταγμα, τότε δεν αποκλείεται να πληρούνται οι προϋποθέσεις λήψης των αποφάσεων με *συνέπεια* (*consistency*) και ως *ζήτημα αρχής* (*principled*). Οι *θεμελιώδεις αρχές του δικαίου*, τις οποίες ανέδειξε ο R. Dworkin για την επίλυση των δύσκολων υποθέσεων (*hard cases*)⁶⁸, αποστολή έχουν να εκπληρώσουν τις επιταγές του κράτους δικαίου για συνέπεια και λήψη αποφάσεων ως ζήτημα αρχής, με συνοχή και, αν όχι με προβλεψιμότητα, τουλάχιστον με θεσμική συνέχεια και πίστη στο Σύνταγμα.

32. Για να έλθουμε στα καθ' ημάς, η βασική προβληματική τίθεται στο πεδίο των δικαιωμάτων από τον Πρ. Δαγτόγλου, ο οποίος γράφει ότι η «*συρροή δικαιωμάτων και συνταγματικών κανόνων είναι εν μέρει αποτέλεσμα πρόχειρης έρευνας*», επειδή «*ισχύει ο κανόνας της υπεροχής της ειδικής έναντι της γενικής διατάξεως*» τονίζει δε ότι: «*Η γενική διάταξη είναι εφαρμοστέα μόνο στις περιπτώσεις που δεν μπορούν να υπαχθούν στην ειδική διάταξη και όχι ως “βοηθητικός” ή “επικουρικός” κανόνας, στην περίπτωση που η γενική διάταξη δεν οδηγεί σε “ικανοποιητική” λύση*». Εμβληματικό παράδειγμα της αντίληψης αυτής είναι η πλήρης περιθωριοποίηση της αξίας του ανθρώπου⁶⁹. Το πρόβλημα της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου συνδέεται με την αμφισβήτηση της αρχής της ειδικότητας στην ακραία αυτή εκδοχή της και με την προσπάθεια καθορισμού του νοήματος κάθε διάταξης σε συνδυασμό με άλλες συναφείς. Εύκολα αντιλαμβάνεται καθένας ότι η επίκληση της έννοιας του ζωντανού Συντάγματος ουδόλως συμβάλλει στην αντιμετώπιση του προβλήματος της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου. Αντίθετα, επιτείνει τη σύγχυση, αποπροσανατολίζει και προσθέτει περιττή ασάφεια και περιπλοκή. Είναι λοιπόν πολύ θετικό ότι το ΣΕ στις αποφάσεις του για το άρθρο 16 Σ. απέφυγε το ζωντανό Σύνταγμα, παρότι η αιτιολογική έκθεση του νόμου για τα ΝΠΠΕ και το Δημόσιο στο υπόμνημά του ενώπιον του ΣΕ το επικαλέστηκαν.

VI. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 Σ.

33. Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου στη δίκη για το άρθρο 16 Σ. είναι φανερό ότι δεν προέβησαν στην εξατομίκευση του κανόνα δικαίου της διαφοράς με βάση τις δύο ειδικές διατάξεις των παρ. 5 και 8 αλλά σε συνδυασμό ιδίως με το άρθρο 28 Σ. και τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου. Η κρίσιμη σκέψη είναι η υπ' αριθ. 37 των δύο αποφάσεων (ΣΕ 1919, 1920/2025): «*το Συμβούλιο της Επικρατείας [...] ερμηνεύει το δίκαιο και αναζητά την έννοια της ρύθμισης εν όψει του γράμματος, αλλά και του σκοπού του, όπως η εκάστοτε ρύθμιση εντάσσεται τη δεδομένη χρονική στιγμή στο σύνολο της εννόμου τάξεως, εθνικής, ενωσιακής και διεθνούς, ώστε να καταστεί διά της ερμηνείας, κατά το δυνατόν, ένα συνεκτικό σύνολο*».

⁶⁷ Βλ. αντί άλλων για την προβληματική, J. Hesse/N. Johnson (eds). *Constitutional Policy and Change in Europe*, 1995. J. Elster/R. Slagstad (eds), *Constitutionalism and Democracy*, 1993. R. Hardin, *Liberalism, Constitutionalism and Democracy*, 1999, σελ. 319.

⁶⁸ R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 1977, σελ. 81.

⁶⁹ Πρ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, 3η έκδ., 2010, σελ. 132-133.

34. Αντίθετα, η μειοψηφία στις αποφάσεις του ΣΕ για το άρθρο 16 Σ. τόνισε (σκ. 33) ότι:

«[Ε]ίναι αναντίρρητο ότι οι κανόνες δικαίου δεν ερμηνεύονται μόνο με την έννοια που θα αποδιδόταν σε αυτούς κατά τον χρόνο της θεσπίσεώς τους, αλλά αφού ληφθούν υπ' όψιν και οι ευρύτερες, κοινωνικές, ιδίως, εξελίξεις. [...] Υφίσταται, όμως, ένα αυτονόητο όριο: Η επιλογή του ερμηνευτή γίνεται μεταξύ περισσότερων νοηματικών εκδοχών που, για να είναι υποστηρίξιμες, απορρέουν, κατ' αρχήν, από το γράμμα της διατάξεως ή το πλέγμα των διατάξεων, όπως αυτή επιρρωνύεται και από τις λοιπές ερμηνευτικές μεθόδους. Η ερμηνεία, στην περίπτωση αυτή, μπορεί να είναι *praeter*, σε καμία, όμως, περίπτωση *contra legem*. [...] Μια τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση δεν είναι μόνο λανθασμένη, αλλά και δυνητικά επικίνδυνη, διότι, μεταξύ άλλων, αντιτίθεται στις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της προβλεψιμότητας, δομικών στοιχείων του Κράτους δικαίου. Στην περίπτωση αυτή, δια της ερμηνείας συνταγματικών διατάξεων, λαμβάνει χώρα, κατ' ουσίαν, συνταγματική αναθεώρηση μέσω της ψηφίσεως κοινού νόμου, η οποία επικυρώνεται από το Δικαστήριο».

34.1. Η μειοψηφία έθεσε λοιπόν ευθέως το θέμα της διάκρισης μεταξύ εξελικτικής ερμηνείας και αναθεώρησης του Συντάγματος σε σχέση με το πρόβλημα των άτυπων συνταγματικών μεταβολών και υπογράμμισε τους κινδύνους και τις συνέπειες από την αποτυχία οριοθέτησής τους και την άτακτη σύγχυσή τους.

35. Στην προηγηθείσα σκέψη αντιλήχθηκε από την πλειοψηφία (σκ. 32) ότι:

«η άποψη της μειοψηφίας ότι η ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 16 “δεν είναι μόνο λανθασμένη, αλλά και δυνητικά επικίνδυνη, διότι, μεταξύ άλλων, αντιτίθεται στις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της προβλεψιμότητας, δομικών στοιχείων του Κράτους δικαίου” δεν λαμβάνει υπ' όψιν την ως άνω υποχρέωση του εθνικού δικαστή για ερμηνεία του Συντάγματος σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο [...]».

36. Πέρα όμως από την ουσία, κρίσιμη είναι και η διαδικασία της άτυπης συνταγματικής μεταβολής. Σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, είναι υποχρεωτική η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) σε περίπτωση που τίθεται ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου σε ανώτατο δικαστήριο⁷⁰. Η μειοψηφία (σκ. 33) πρότεινε την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, την οποία απέριψε η πλειοψηφία (σκ. 32) με το σκεπτικό ότι το ερώτημα αναφορικά με τον απόλυτο αποκλεισμό των παραρτημάτων αλλοδαπών πανεπιστημίων κατ' επίκληση του γράμματος του άρθρου 16 Σ. έχει ήδη απαντηθεί από πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΕ. Αλλά δεν πρόκειται μόνο για το ζήτημα αν κατ' αρχήν είναι επιτρεπτός από το ενωσιακό δίκαιο ο απόλυτος αποκλεισμός των παραρτημάτων βάσει του άρθρου 16 Σ.· εξίσου σημαντικό είναι το ερώτημα των επιτρεπόμενων περιορισμών που θέτει ο νόμος για τα ΝΠΠΕ στα παραρτήματα από την άποψη του ενωσιακού δικαίου, το οποίο εκκρεμεί ενώπιον του ΣΕ, αναμένεται δε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον το σκεπτικό του Δικαστηρίου στο σημείο αυτό⁷¹.

36.1. Η διαδικασία της άτυπης συνταγματικής μεταβολής αποτελεί θεμελιώδη εγγύηση και

⁷⁰ Βλ. F. Spitareli, «La faculté et l'obligation de renvoi prejudicial», σε: F. Ferraro/C. Iannone, *Le renvoi préjudiciel*, 2023, σελ. 163, 187.

⁷¹ Βλ. Β. Χατζόπουλο, *Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης και δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: από την παρανόηση στην παραβίαση*, Νομαρχία 21.05.2024 («Η θέσπιση των ΝΠΠΕ δεν συνιστά απαίτηση αλλά παραβίαση του ενωσιακού δικαίου»). Το κύριο ζήτημα αφορά την απαγόρευση του κερδοσκοπικού τους χαρακτήρα.

βασικό όρο για τη νομιμοποίηση και την αξιοπιστία της. Εφόσον υπάρχει εύλογη αμφιβολία για νομικό ζήτημα που άπτεται του ενωσιακού δικαίου, προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ πρέπει να υποβάλλεται, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι το ενωσιακό δίκαιο δημιουργεί δικαιώματα στους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι όμως δεν διαθέτουν από μόνοι τους τη δυνατότητα να ζητήσουν ευθέως ως διάδικοι έννομη προστασία από το ΔΕΕ⁷². Διαφορετικά, φαλκιδεύονται τα δικαιώματα των πολιτών και παραβιάζεται το ενωσιακό δίκαιο (και εντέλει το άρθρο 28 Σ.), το οποίο δεν δικαιολογείται να εφαρμόζεται επιλεκτικά με βάση τη συνταγματική πολιτική του δικαστή για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές. Εάν το Δικαστήριο εφαρμόζε το άρθρο 267 ΣΛΕΕ με την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, η άτυπη συνταγματική μεταβολή του άρθρου 16 Σ., εφόσον καθίστατο αναγκαία συνέπεια της απόφασης του ΔΕΕ, θα ήταν πολύ περισσότερο προστατευμένη απέναντι στην κριτική, γιατί θα ήταν αποτέλεσμα του διαλόγου των Δικαστηρίων⁷³ και της ανάγκης σύνθεσης των αντιθέσεων των εννόμων τάξεων. Κάθε Δικαστήριο, όμως, θα είχε επιτελέσει το καθήκον του απέναντι στο Σύνταγμα, το ενωσιακό δίκαιο, αλλά και τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών, προς όφελος της ενότητας της συνολικής έννομης τάξης.

37. Το κρίσιμο ερμηνευτικό ερώτημα που θέτει η άτυπη συνταγματική μεταβολή του άρθρου 16 Σ., με τις αποφάσεις του ΣΕ, είναι βαθύτερο. Άπαξ και το Δικαστήριο ξεπέρασε το γράμμα του Συντάγματος και δέχθηκε ότι κατόπιν ερμηνείας του σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο, επιτρέπεται από το Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων (ΝΠΠΕ), εφόσον διασφαλίζεται το υψηλό επίπεδο σπουδών και η ακαδημαϊκή ελευθερία, σημαίνει αυτό ότι, πρακτικά, οι διατάξεις των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 καταργήθηκαν ερμηνευτικά; Μήπως ήλθε η στιγμή που προέβλεπε ο Γ. Παπαδημητρίου, το 1997, ότι η ενοποιητική λειτουργία του άρθρου 28 Σ. «μπορεί να φτάσει και ως το σημείο να αναπτύξει την κανονιστική της ενέργεια κατά παρέκκλιση ή απόκλιση ή και αντίθεση ακόμη από ρητές επιταγές του Συντάγματος», επειδή η Ευρωπαϊκή Ένωση «οδηγεί στην άρθρωση, παράλληλα, δύο συντακτικών εξουσιών, της εθνικής και της ενωσιακής»; Ο ίδιος έγραφε τότε ότι «η ώσμωση και η συνάρθρωση των δύο αυτών παράλληλων συντακτικών εξουσιών και η απορρόφηση των δυσκολιών που επιφέρει η θεσμική ανάπτυξή τους στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης» μας είναι η πρόκληση που θα αντιμετωπίσουμε. Κατά την άποψή μου το δίλημμα είναι μεταξύ, από τη μια, ενός απευκαίτου ερμηνευτικού σχετικισμού, ο οποίος αποδομεί το αυστηρό Σύνταγμα, στο όνομα του νομικού πλουραλισμού της εποχής μας· και, από την άλλη, της ενότητας της ενωσιακής και της εθνικής έννομης τάξης, στη βάση θεμελιωδών αρχών. Εν προκειμένω, υποχρέωση του ερμηνευτή είναι να αναζητήσει στη θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας τους λόγους ισχύος των συνταγματικών απαγορεύσεων των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ., καθώς και την κανονιστική εμβέλεια των λόγων αυτών, στο περιβάλλον της μεταλυκειακής εκπαίδευσης που έχει διαμορφωθεί στη χώρα μας. Θα προσπαθήσω να αποσαφηνίσω τους πόλους του διλήμματος.

⁷² ΕΔΔΑ Γεωργίου κατά Ελλάδας, (57378/18) απόφαση 14.03.2023, (παραβίαση του άρθρου 6 ΕΣΔΑ λόγω μη παραπομπής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ).

⁷³ Βλ. το αφιέρωμα στην πολυεπίπεδη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο περιοδικό ΕΔιοιΔ 1/2025, σελ. 104 επ. και τις συμβολές Ευ. Βενιζέλου, Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Κ. Μαυριά, Φ. Σπυρόπουλου, Α.-Λ. Σισιλιάνου, Λ. Παπαδοπούλου, Χ. Ανθόπουλου.

VII. ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ Η ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ;

38. Αντιμέτωπος με τον πλουραλισμό των εννόμων τάξεων, της εθνικής και της ενωσιακής (με όποια σειρά νομίζετε –δεν είναι εκεί το κρίσιμο), ο σκεπτικιστής νομικός οδηγείται σε απορία, αδυνατώντας να ερμηνεύσει αρμονικά τους κανόνες με τρόπο που απορροφά τις συγκρούσεις, επειδή διακηρύσσει μεν την υπέρβαση της αρχής της ειδικότητας, όπως έπραξαν οι ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025, αλλά η υπέρβαση αυτή είναι ατελής και μερική, στο μέτρο που εγκλωβίζεται στο γράμμα των αντιτιθέμενων εθνικών και ευρωπαϊκών κανόνων, του άρθρου 16 Σ. και των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, έστω και αν τις ερμηνεύει υπό το φως του σκοπού τους. Η οντολογία του δικαίου για τον σκεπτικιστή νομικό αφορά ιδίως τους συρρέοντες εδώ κανόνες δικαίου οι οποίοι όμως έχουν αποκλίνοντες σκοπούς (απόλυτη απαγόρευση έναντι ελευθερίας εγκατάστασης). Συνεπώς, η ισχύς και η έννοια ακόμη και των κανόνων του Συντάγματος είναι σχετικές, ανάλογα με το δικαιοσύστημα αναφοράς, το εθνικό ή (και) το ενωσιακό. Εύγλωττη είναι η ακόλουθη σκέψη των αποφάσεων του ΣΕ για το άρθρο 16 Σ.: «Επομένως, δεν τίθεται εν προκειμένω ένα γενικό ζήτημα ερμηνείας του Συντάγματος, αλλά ανακύπτει το ειδικό ζήτημα ερμηνείας συνταγματικών διατάξεων σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο, δηλαδή ζήτημα αναγόμενο στη σχέση μεταξύ της ελληνικής έννομης τάξης και της ενωσιακής, η οποία, δυνάμει του άρθρου 28 του Συντάγματος, αναπτύσσει την άμεση ισχύ της στη Χώρα επί του πεδίου των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης»⁷⁴. Το βήμα από τον σκεπτικισμό, στον σχετικισμό για τους κανόνες δικαίου, λόγω του νομικού πλουραλισμού, είναι εύκολο και επόμενο. Ας δούμε τώρα και τον άλλο πόλο.

39. Ο σχετικισμός για τους κανόνες αδυνατεί να κατανοήσει τη λειτουργία των θεμελιωδών αρχών του δικαίου. Οστόσο οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές είναι οι πηγές από τις οποίες αντλούνται λόγοι, δικαιολογητικοί και επιτακτικοί, οι οποίοι καθοδηγούν και διέπουν την πράξη των φορέων της εξουσίας και τη θεσμική πρακτική στο οικείο πεδίο εφαρμογής τους⁷⁵. Στην ανώτατη εκπαίδευση, η ισχύουσα θεμελιώδης αρχή είναι η ακαδημαϊκή ελευθερία, ως ατομικό δικαίωμα πνευματικής ελευθερίας και θεσμική εγγύηση. Η αρχή αυτή είναι κοινή στο εθνικό και στο ενωσιακό δίκαιο, στα άρθρα 16 παρ. 1 Σ. και 13 του ΧΘΔΔ. Οι κοινές θεμελιώδεις αρχές του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου, όπως οργανώνονται στις διάφορες έννομες τάξεις, μπορεί να συγκρούονται μεταξύ τους, ή να οδηγούν σε αντίρροπες κατευθύνσεις. Οι παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ. αποτελούν, πράγματι, ιδιότυπες εξειδικεύσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας, λόγω του αποκλειστικού και απαγορευτικού τους χαρακτήρα. Αλλά το έργο και το καθήκον του ερμηνευτή δεν εξαντλείται στη διαπίστωση της διάστασης των διατάξεων αυτών με το ενωσιακό δίκαιο. Οι αρχές έχουν πολύ μεγαλύτερο περιθώριο διαβάθμισης και εναρμόνισης, παρά οι κανόνες, από τους οποίους ο ένας υποχωρεί και ο άλλος εφαρμόζεται⁷⁶. Οι αρχές είναι συνυφασμένες με τους δικαιολογητικούς-θεμελιωτικούς λόγους τους. Σύμφωνα με την εξατομίκευση των κανόνων δικαίου υπό το φως των αρχών του δικαίου, άπαξ και ξεπερνιέται το γράμμα της διάταξης και γίνεται δεκτή η μορφή των ΝΠΠΕ, ενώ δεν είναι ΝΠΔΔ, τότε δεν τελειώνει, αλλά μάλλον αρχίζει το πρόβλημα της

⁷⁴ Βλ. ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025, σκ. 32.

⁷⁵ Βλ. Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική*, ό.π., σελ. 874, 881-885.

⁷⁶ Βλ. για τα χαρακτηριστικά των αρχών, αντί άλλων, ό.π., σελ. 327 επ.

ερμηνείας των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ.!. Ο ερμηνευτής οφείλει να καθορίσει, υπό το φως της ακαδημαϊκής ελευθερίας, τη *ratio* των ιδιότυπων θεσμικών εγγυήσεων των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ. και την *εμβέλεια* των λόγων αυτών, στις σύγχρονες γενικές πραγματικές συνθήκες, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας.

40. Το ανωτέρω ερμηνευτικό πρόβλημα δεν αφορά την πρόθεση του ιστορικού νομοθέτη ή τον σκοπό των παρ. 5 και 8, ούτε τους αντικειμενικούς λόγους θέσπισής τους όταν τέθηκαν σε ισχύ, σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής εκείνης για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια⁷⁷, αλλά τους λόγους *θέσμησης*, δηλαδή τη *ratio* των θεσμικών απαγορεύσεων υπό το φως της θεμελιώδους αρχής της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Στην οπτική αυτή, οι δικαιολογητικοί λόγοι που αντλούνται από τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές είναι: α) *αντικειμενικοί-θεσμικοί* γιατί αναφέρονται στους θεσμούς, π.χ. τα δημόσια πανεπιστήμια ή τα ιδιωτικά ως δικαιотаξιες υπαγόμενες στη λογική του δημοσίου ή του ιδιωτικού δικαίου· β) είναι *κοινωνιολογικοί-ρεαλιστικοί* γιατί αναφέρονται στο κοινωνικό και όχι μόνο εννοιολογικό περιεχόμενο των θεσμών, όπως αυτό πραγματώνεται στην κοινωνική πραγματικότητα· γ) είναι *κανονιστικοί*, επειδή αναζητούν τη διαφύλαξη και την επιβολή των αρχών του δικαίου, δηλαδή των λόγων θέσμησης, της *ratio* του κανόνα· και δ) είναι *ιστορικοί-εξελικτικοί*, επειδή βλέπουν τη συνέχεια των συνταγματικών αρχών μέσα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και τη διαχρονική εξέλιξη του κοινωνικού νοήματός τους. Συνεπώς, η εξατομίκευση των κανόνων βάσει των δικαιολογητικών λόγων που ανάγονται στις θεμελιώδεις αρχές έχει στενή σχέση με το ζωντανό Σύνταγμα. Αλλά αν ένα δικαστήριο θέλει να κρατήσει το τυπικό Σύνταγμα «ζωντανό», ενόσω «ξεγράφει» το γράμμα του, θα χρειαστεί πολύ περισσότερους ερμηνευτικούς και δικαιοπλαστικούς συλλογισμούς *ουσίας*, από εκείνους που θα είχε ανάγκη εφόσον διέσωζε τη ρητή διάταξη του Συντάγματος. Διέξοδο από τη δυσκολία αυτή δεν προσφέρει η εφεκτικότητα του δικαστή απέναντι στον νομοθέτη, στην οποία οδηγεί ο σκεπτικιστικός σχετικισμός για τους κανόνες δικαίου⁷⁸. Αν το αυστηρό Σύνταγμα πρέπει να είναι ζωντανό, ισχύει και το αντίστροφο⁷⁹.

VIII. Η ΕΠΙΤΑΓΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΕΓΓΥΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΝΠΠΕ

41. Η κριτική στις αποφάσεις του ΣΕ εστιάζει στο ότι, υπό το πρίσμα της εξατομίκευσης του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου σύμφωνα με τη θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ο διάλογος μεταξύ ελληνικού Συντάγματος και ενωσιακού δικαίου είναι *αμφίδρομος*⁸⁰ και θα έπρεπε να υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ με αντικείμενο τη συμβατότητα με το

⁷⁷ Το επιχείρημα για την αλλαγή των αντιλήψεων σε σχέση με το 1975 αναφορικά με το άρθρο 16 Σ. παραβλέπει το γεγονός ότι αυτό περιλαμβάνεται προγραμματικά στον κατάλογο των προς αναθεώρηση διατάξεων, αλλά δεν επέρχεται συναίνεση πάνω σε αυτό.

⁷⁸ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Η μετεξέλιξη*, ό.π., σελ. 602, 608: «Συνεπώς πρέπει να γίνεται κάθε φορά ένας ερμηνευτικός χειρισμός ο οποίος να καταφέρνει να διαφεύγει από την πρόκληση της σχετικοποίησης του εθνικού Συντάγματος υπέρ άλλων έννομων τάξεων [...]».

⁷⁹ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Σχόλιο*, ό.π., σελ. 95.

⁸⁰ Βλ. για τον διάλογο των δικαστών, Κ. Γιαννακόπουλο, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, 2013, σελ. 299 επ.

ευρωπαϊκό δίκαιο των επιταγών που απέρρεαν για τα ΝΠΠΕ από το άρθρο 16 παρ. 5 και 8 Σ., αναφορικά με την ακαδημαϊκή ελευθερία, την οποία κατοχυρώνει και το άρθρο 13 του ΧΘΔΔΕΕ. Κι αυτό επειδή, όπως υποστηρίχθηκε ακυρωτικά⁸¹, ο τύπος του ΝΠΔΔ επιβάλλεται από το Σύνταγμα για λόγους ουσίας. Συνεπώς, η ιδιωτικοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης με τα ΝΠΠΕ αντιβαίνει στο άρθρο 16 Σ., εφόσον ελλείπει το λειτουργικό ισοδύναμο⁸² κανόνων, διαδικασιών και θεσμικών εγγυήσεων που προκύπτουν από τις παρ. 5 και 8. Πολύ περισσότερο ισχύει αυτό στο μέτρο που η ακαδημαϊκή ελευθερία δεν είναι έκφανση της επιχειρηματικής ελευθερίας, αλλά προεχόντως πνευματική ατομική ελευθερία και θεσμική εγγύηση. Εφαρμοστέα είναι και η τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων στις ιδιωτικές σχέσεις (άρθρο 25 παρ. 1 Σ.) που είχε ως αφετηρία την ιεραρχική δομή της επιχείρησης και το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη.

42. Η πραγματική ισχύς και εμπέλεια των λόγων που υποστηρίζουν τις ιδιότυπες θεσμικές εγγυήσεις των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ., εφόσον αυτές ερμηνευθούν υπό το φως της ακαδημαϊκής ελευθερίας, είναι σήμερα κατά την κοινή πείρα αδιαμφισβήτητη, στο πλαίσιο των ιδιωτικών πανεπιστημίων. Αν υποθέσουμε ότι ασκείται πίεση, αντιστοίχως, σε καθηγητές του δημοσίου και του ιδιωτικού πανεπιστημίου, να μη διδάσκουν θεωρίες ή να αποφύγουν τη συζήτηση θεμάτων που δεν βρίσκουν σύμφωνη τη διοίκηση του Πανεπιστημίου, ο μεν καθηγητής του δημοσίου Πανεπιστημίου με βάση το άρθρο 16 έχει όριο το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα, όχι όμως και εκείνος του ιδιωτικού. Νομίζω ότι από το Σύνταγμα συνάγονται ερμηνευτικά οι πρόσφορες και ενδεδειγμένες θεσμικές εγγυήσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας στα ΝΠΠΕ, δυνάμει του άρθρου 16 Σ. –π.χ. ότι η επιλογή των καθηγητών των ιδιωτικών πανεπιστημίων, η εξέλιξη και η άσκηση της πειθαρχικής ευθύνης τους θα γίνεται, αν όχι από τον σύλλογο των διδασκόντων, πάντως με τη σύμφωνη γνώμη του· ή τουλάχιστον θα πρέπει να υπάρχουν αντίστοιχες εγγυήσεις, οι οποίες θα ισχύουν εκ του νόμου στις συμβατικές σχέσεις των καθηγητών των ιδιωτικών πανεπιστημίων με το ΝΠΠΕ.

43. Η ακαδημαϊκή ελευθερία έχει όριο το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα· αλλά αυτό δεν είναι ταυτόσημο με περιορισμό της ελευθερίας⁸³. Το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα, όπως έγραφε ο Μάνεσης⁸⁴, «δεν επιβάλλει βασικά στον ακαδημαϊκό δάσκαλο, παρά μόνο την υποχρέωση επιστημονικότητας κατά την έρευνα και τη διδασκαλία». Το καθήκον υπακοής, στην ανωτέρω διάταξη, δεν αφορά το κράτος και τις ιεραρχικές εντολές της εξουσίας. Από τη φύση και το αντικείμενο της ρύθμισης (ακαδημαϊκή ελευθερία) προκύπτει ότι το Σύνταγμα δεν αναφέρεται στην εξουσιαστική διάσταση της πολιτείας αλλά στη διαβουλευτική η οποία θεμελιώνεται στον δημόσιο διάλογο ίσων και ελεύθερων προσώπων, σε ένα ανοικτό πνευματικό περιβάλλον. Η ακαδημαϊκή ελευθερία

⁸¹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο, *Γιατί αντίκειται στο Σύνταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων*, ΔτΑ 104/2025, σελ. 451, 456, 460.

⁸² Βλ. για τον πραγματισμό της έννοιας του λειτουργικού ισοδυναμίου, functional equivalent, στις ΗΠΑ, η οποία δείχνει ακριβώς ότι η ανάλυση που προτείνεται με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος διατηρεί πλήρως την επαφή της με την μεταβαλλόμενη πραγματικότητα (με σκοπό όμως να πραγματώσει τις ουσιαστικές προβλέψεις του δικαίου), St. Breyer, *Reading the Constitution*, 2024, σελ. 8, 9.

⁸³ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα και πολιτική αξιοπιστία», σε: *Σύνταγμα, Ελληνική Πολιτεία, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Αφιέρωμα στον Δ. Τσάτσο*, 2004, σελ. 455, 462.

⁸⁴ Αρ. Μάνεσης, «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», στο έργο του ίδιου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σελ. 674, 685.

δεν αποτελεί ένα περιθωριοποιημένο δικαίωμα, το οποίο η κρατική εξουσία ανέχεται κατά παραχώρηση. Σύμφωνα με τον θεσμικό της προορισμό, συμβάλλει στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα πνευματικής ανεκτικότητας και ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα υπερασπίζεται και καλλιεργεί την κριτική σκέψη που διακρίνει την έγκυρη και θεμελιωμένη επιχειρηματολογία από τις αυθαίρετες δοξασίες⁸⁵. Ο κίνδυνος να μετατραπεί το ηθικοπολιτικό καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα σε διάλογο, μέσω του οποίου παραβιάζεται το *forum internum* από μια αυταρχική εξουσία, μπορεί να αντιμετωπιστεί με την ερμηνεία και εφαρμογή της έννοιας αυτής, όχι με μια συνταγματικώς αδιανόητη και ανεπίτρεπτη εξουσιαστική και περιοριστική λογική, αλλά ως εγγύηση του δικαιώματος των πολιτών να εκφράζονται ελεύθερα, να συμμετέχουν ως ίσα και αυτοκαθοριζόμενα πρόσωπα στην κοινωνική και πολιτική ζωή και να αναπτύσσουν ενεργό πολιτική δράση. Αυτές τις ιδιότητες του πολίτη το Σύνταγμα τις κατοχυρώνει και τις εγγυάται απέναντι σε μια αυταρχική εξουσία, ακριβώς επειδή τις δέχεται ως *αδιαμφισβήτητες, συστατικές και αναπόσπαστες* από την έννοια του πολίτη, την οποία το Σύνταγμα υιοθετεί με τρόπο κανονιστικό και δεσμευτικό για τα όργανα του κράτους, αλλά ήδη και για τους ιδιώτες φορείς της κοινωνικής εξουσίας⁸⁶.

43.1. Θα προσδοκούσε και θα περίμενε ο πολίτης το Συμβούλιο της Επικρατείας να ερμηνεύει το άρθρο 16 Σ. προτάσσοντας τη θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας και να έθετε τις αντίστοιχες εγγυήσεις για τα ΝΠΠΕ, αντί να καθίσταται το Υπουργείο Παιδείας, από πηγή διακινδύνευσης, προστάτης της. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή θα συνδυαζόταν τότε με την πληρέστερη προστασία της αρχής της ακαδημαϊκής ελευθερίας, μέσα από την ερμηνευτική σύνθεση του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο. Αν το ΣΕ έδειχνε αυτή την αυξημένη μέριμνα και πρόνοια για την κοινή θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, συνταγματική και ενωσιακή, τότε δεν θα συνιστούσε πραγματικά άσκοπο και υπερβολικό νομικό φορμαλισμό να επιμένει κάποιος στη μορφή του ΝΠΔΔ, ενόσω εξασφαλίζεται από το εθνικό και το ενωσιακό δίκαιο (με βάση την αρχή της πληρέστερης προστασίας) όλο το φάσμα των εγγυήσεων της ακαδημαϊκής ελευθερίας, προσαρμοσμένο στα νομικά και πραγματικά δεδομένα της υπάρχουσας κατάστασης; Ο συνδυασμός του προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ με την ουσιαστική και θεσμικά απτή προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας από το ΣΕ θα διασφάλιζε τον θεμιτό χαρακτήρα της άτυπης συνταγματικής μεταβολής του άρθρου 16 Σ. Αλλά δυστυχώς το Δικαστήριο δεν προχώρησε σε αυτό το συνταγματικώς επιβεβλημένο βήμα.

ΙΧ. ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΑΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΠΑΡΑΛΕΙΨΕΩΣ

44. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι αποφάσεις του ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025 δεν αποτελούν επιτυχημένες απόπειρες άτυπης συνταγματικής μεταβολής, όσον αφορά το άνοιγμα της ανώτατης εκπαίδευσης στα ιδιωτικά πανεπιστήμια, επειδή δεν ερμηνεύουν υπό το φως της ακαδημαϊκής ελευθερίας τις παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ. έτσι ώστε να εφαρμόσουν, στα ιδιωτικά πανεπιστήμια, τους δικαιολογητικούς λόγους των ιδιότυπων θεσμικών εγγυήσεων που θεσπίζουν αυτές. Οι αποφάσεις νομίζω ότι διακρίνονται από τον ερμηνευτικό σχετικισμό των κανόνων δικαίου, με συνέπεια την εφεκτικότητα του δικαστή έναντι του νομοθέτη. Συνεχίζεται λοιπόν η παράδοση του

⁸⁵ Πρ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Α', 1991, σελ. 711, 3η έκδ. ό.π., σελ. 814, 816.

⁸⁶ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Καθήκον», ό.π., σελ. 462-463 από όπου έχουν ληφθεί τα παραθέματα της παραγράφου αυτής.

ιδιότυπου δικαστικού ακτιβισμού της χώρας μας, ο οποίος τελείται *δια παραλείψεως*, με τη διαφορά ότι, ενώ στο παρελθόν αυτός εστίαζε στην επιφύλαξη του νόμου, σε βάρος του ατομικού δικαιώματος⁸⁷, σήμερα θίγεται, πέρα από το γράμμα του Συντάγματος, η *ratio* των θεσμικών εγγυήσεων της ακαδημαϊκής ελευθερίας (άρθρο 16 Σ.), στα ιδιωτικά πανεπιστήμια, λόγω του σκεπτικισμού για τους κανόνες σε συνθήκες νομικού πλουραλισμού.

45. Ο R. Dworkin χαρακτηρίζει τον δικαστικό ακτιβισμό ως «μια δηλητηριώδη μορφή πραγματισμού»⁸⁸ ο οποίος αγνοεί το κείμενο του Συντάγματος, την ιστορία της διάταξης, την προηγούμενη νομολογία του Δικαστηρίου και τις θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές αρχές του νομικού πολιτισμού μας, όπως είναι εν προκειμένω η ακαδημαϊκή ελευθερία σε όλο το φάσμα των θεσμικών της εγγυήσεων. Από την άποψη αυτή, οι αποφάσεις του ΣΕ για το άρθρο 16 Σ. δεν νομίζω ότι επιτυγχάνουν την ώσμωση και τη συνάρθρωση του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο κατά τον βέλτιστο τρόπο, παρά το γεγονός ότι η υπέρβαση της αρχής της ειδικότητας είναι οπωσδήποτε προς τη σωστή κατεύθυνση. Το ζητούμενο είναι να αναδειχθεί ο *αμφίδρομος* διάλογος των δικαιικών τάξεων και των δικαστηρίων με βάση τις κοινές θεμελιώδεις αρχές του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου, όπως είναι η ακαδημαϊκή ελευθερία, και τους δικαιολογητικούς λόγους που υποστηρίζουν τις αντίστοιχες θεσμικές εγγυήσεις της, ως πνευματικής ελευθερίας έρευνας και διδασκαλίας. Ο διάλογος αυτός διεξάγεται κανονικά στη λογική της εναρμόνισης του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου με γνώμονα την πληρέστερη προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών, Ελλήνων και Ευρωπαίων, υπό την αιγίδα του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸⁹.

Χ. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ Η ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

46. Η θεωρία για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές που ανταποκρίνεται τόσο στην ανάγκη προσαρμογής του Συντάγματος στις γενικές πραγματικές συνθήκες, όσο όμως και στο καθήκον σεβασμού του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος και της πίστης στο Σύνταγμα, είναι η ερμηνεία του Συντάγματος με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του, με τις οποίες συνυφαίνονται οι δικαιολογητικοί λόγοι κάθε αρχής, ήτοι η *ratio* των συνταγματικών προβλέψεων. Η εφαρμογή της συνταγματικής αρχής φτάνει ως εκεί που δικαιολογεί η εμβέλεια των δικαιολογητικών της λόγων, κατά το παλαιό νομικό ρητό *cessante ratiōe legis, cessat lex ipsa*. Η μεγάλη διαφορά της προσέγγισης αυτής από το ζωντανό Σύνταγμα, ως σχετικιστικό πραγματισμό, και από τις πολιτικές-στρατηγικές αναλύσεις της συνταγματικής μεταβολής, είναι ότι με βάση τις συνταγματικές αρχές επιβάλλεται στον ερμηνευτή να εφαρμόσει τη *ratio* της διάταξης και μετά από την υπέρβαση του γράμματός της, προκειμένου να επιτύχει στο μέτρο του ευλόγου την εφαρμογή και την επιβεβαίωση στην πράξη των δικαιολογητικών λόγων που έχουν πεδίο εφαρμογής στην υπό κρίση διαφορά.

⁸⁷ Βλ. Idem, *Ο ρόλος του δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων: αυτοπεριορισμός ή ακτιβισμός*, Το Σύνταγμα – Τα Εικοσάχρονα του Συντάγματος, 1998, σελ. 339, 382, 386.

⁸⁸ R. Dworkin, *Law's Empire*, ό.π., σελ. 378.

⁸⁹ Σε αντίθεση με τις ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025, η ΣΕ Ολομ. 2131/2025 προέβη σε σχέση με την επιχειρηματική ελευθερία και το δικαίωμα στην περιουσία σε έλεγχο ουσίας, όπως αυτός υποστηρίζεται στην παρούσα μελέτη. Η ελπίδα είναι ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας θα καλύψει την απόσταση που το χωρίζει από την ακαδημαϊκή ελευθερία στις προσεχείς αποφάσεις του για τα ΝΠΠΕ.

47. Οι θεμελιώδεις αρχές είναι νομικά ισχυροί δικαιολογητικοί λόγοι, οι οποίοι προστατεύουν το άτομο και την ελευθερία του σε συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια, όπου οι θεμελιώδεις αρχές έχουν βαρύτητα και ασκούν επιρροή, με βάση το Σύνταγμα. Στους οικείους θεσμούς πρέπει να αναζητηθεί η συνάφεια αυτών των δικαιολογητικών λόγων και να εφαρμοστούν στην πράξη, για να εναρμονιστεί η θεσμική πραγματικότητα με το Σύνταγμα.

48. Οι θεμελιώδεις αρχές ούτε διεκδικούν ούτε προσφέρουν «απόλυτη» ασφάλεια δικαίου, αλλά βασική και στοιχειώδη, *κατ' αρχήν*, καθόσον υπόκεινται μεν σε ερμηνεία και προσαρμογή κατά την εφαρμογή τους, αλλά έχουν κανονιστική αιχμή (*point*), δικαιολογητικό λόγο θέσμισης, που τέμνει τις διαφορές και επιτρέπει να γνωρίζουμε με αξίωση ορθότητας, αν στη δεδομένη περίπτωση η αρχή παραβιάζεται κατάφωρα ή όχι⁹⁰. Οι αρχές δεν νοσηματοδοτούνται με γνώμονα σχετικιστικές αντιλήψεις αλλά με βάση τη θεωρία και την πράξη του ισχύοντος Συντάγματος και του πολιτεύματος που θεσπίζει· έχουν δηλαδή πθικοπολιτικό περιεχόμενο.

49. Σε ό,τι αφορά δε τη διαδικασία της άτυπης συνταγματικής μεταβολής, η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, πέρα από υποχρεωτική κατ' άρθρο 267 ΣΛΕΕ, είναι και πλήρως νομιμοποιημένη, επειδή αποτελεί ουσιαστική διαδικαστική εγγύηση ότι η άτυπη συνταγματική μεταβολή θα τηρεί τις ευρωπαϊκές νόρμες, εφόσον τίθεται ζήτημα ενωσιακού δικαίου και θα προκύψει μέσα από τον διάλογο των δικαστηρίων, εθνικών και ενωσιακών, με σεβασμό των δικαιωμάτων, τα οποία αναγνωρίζει το ενωσιακό δίκαιο στα πρόσωπα.

50. Αν για να αντιμετωπίσουμε ή, αν προτιμάτε, για να πραγματοποιήσουμε τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, χρειαζόμαστε συνταγματική θεωρία η οποία παρέχει αξιόπιστο και λειτουργικό κριτήριο διάκρισης των συνταγματικών από τις αντισυνταγματικές άτυπες μεταβολές του Συντάγματος, είναι σαφές ότι ο συνδυασμός σχετικισμού και πραγματισμού του ζωντανού Συντάγματος δεν παρέχει κανονιστικές κατευθύνσεις για την πραγματοποίηση της αναγκαίας προσαρμογής των διατάξεων του Συντάγματος στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, στο μέτρο που επαφίεται και αρκείται στον πραγματισμό του δικαστή. Εντέλει αποτυγχάνει να διαφυλάξει τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος και να οριοθετήσει τη θεμιτή άτυπη συνταγματική μεταβολή σε σχέση με εκείνη που επιτρέπεται μόνο με αναθεώρηση του Συντάγματος κατά το άρθρο 110.

ΧΙ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

51. Οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος συνθέτουν τον τύπο με την ουσία, επειδή επιτυγχάνουν το άνοιγμα του Συντάγματος και της ερμηνείας του στους καιρούς, έτσι ώστε να προσαρμόζεται στις αλλαγές των δεδομένων, χωρίς όμως εκπτώσεις των δικαιολογητικών λόγων που είναι συνυφασμένοι με τη συνταγματική φύση και τη νομική προστασία των θεμελιωδών αρχών. Η κρίσιμη αποστολή της δικαιοσύνης ως θεσμικού αντιβάρου της εξουσίας μπορεί να επιτευχθεί

⁹⁰ Βλ. για την πλήρη αναγνώριση της συναγωγής ρητών και ορισμένων κανόνων από την αρχή της αμεροληψίας, όπως έχει εξειδικευτεί στην έννομη τάξη, την ομόφωνη απόφαση 4/2023 του Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 86 Σ. και την ανάλυσή της σε Γ. Τασόπουλο, *Η ποινική ευθύνη των υπουργών και η αρχή της πολιτικής (κομματικής) αμεροληψίας: Από το Σύνταγμα των σταθμίσεων στο Σύνταγμα των οριοθετήσεων*, [e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 14/2025](#), σελ. 182, 188 και ιδίως 192-193.

κατά τον βέλτιστο τρόπο με την ηθικοπολιτική θεωρία για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, η οποία προστατεύει τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος και τους δικαιολογητικούς λόγους που συνυφαίνονται μαζί τους, ώστε να διασφαλίζεται, με όρους βασικής ασφάλειας δικαίου, η συνταγματική σταθερότητα, η συνέχεια και η πρόοδος, στην κατεύθυνση της εμβάθυνσης του πολιτεύματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. □

Η ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΖΩΝΤΑΝΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΡΗΤΟΡΙΚΟ ΣΧΗΜΑ Ή ΝΕΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ;

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θεωρία του ζωντανού Συντάγματος (living constitution) εμφανίστηκε στις ΗΠΑ στις αρχές του 20ού αιώνα¹, προκειμένου να αποδώσει με βιολογικούς –δαρβινικής προέλευσης– όρους, την εξέλιξη του Συντάγματος μέσα στον χρόνο. Οι βασικοί εμπνευστές της ήταν κορυφαίοι δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, που στις αποφάσεις τους, αλλά και στις μειοψηφούσες γνώμες τους, προσπάθησαν να αναδείξουν τον Θεμελιώδη Νόμο ως ένα εύπλαστο και ευέλικτο κείμενο, το οποίο είναι οργανικά συνδεδεμένο με την αμερικανική κοινωνία και συνεπώς παρακολουθεί ανά πάσα στιγμή την ανάπτυξή της. Σύμφωνα δηλαδή με τη θεωρία του ζωντανού Συντάγματος, το Σύνταγμα είναι ένα ιστορικό κείμενο, του οποίου το νόημα μεταβάλλεται διαρκώς προκειμένου να καθίσταται δυνατή η προσαρμογή του στις νέες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες².

Η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος έχει καταστεί, εσχά-

**Απόστολος
Βλαχογιάννης**

Διδάκτωρ
Συνταγματικού Δικαίου

¹ Ο όρος «ζωντανό Σύνταγμα» εμφανίζεται για πρώτη φορά στον τίτλο του βιβλίου του πολιτικού επιστήμονα H. L. McBain, *The Living Constitution: A Consideration of the Realities of Our Fundamental Law*, 1927. Εντούτοις, ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, ο μετέπειτα Πρόεδρος των ΗΠΑ Woodrow Wilson έκανε λόγο για «ζωντανά πολιτικά Συντάγματα», W. Wilson, *Constitutional Government in the United States*, 2002 (1908), σελ. 56, ενώ αντίστοιχα ο φημισμένος δικαστής O. W. Holmes παρομοίαζε αργότερα τη δημιουργία του ομοσπονδιακού Συντάγματος με τη γέννηση ενός οργανισμού –απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, *Missouri v. Holland*, 252 U.S. 416, 433 (1920). Κατ' άλλους συγγραφείς, βέβαια, η διάσημη φράση του Προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου Marshall στην απόφαση *McCulloch v. Maryland* ότι το Σύνταγμα «προορίζεται να διαρκέσει για τις επόμενες γενιές» αποτελεί την πρώτη διατύπωση της έννοιας του ζωντανού ή μεταβαλλόμενου Συντάγματος. M. Horwitz, *The Supreme Court 1992 Term – Forward: The Constitution of Change – Legal Fundamentalism without Fundamentalism*, 107 *Harvard Law Review* (1993), σελ. 41.

² Α. Βλαχογιάννης, *Για ένα ζωντανό Σύνταγμα*, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 286.

τως, κοινός τόπος του συνταγματικού και εν γένει του δημόσιου λόγου στη χώρα μας. Δύο είναι τα χαρακτηριστικότερα πρόσφατα παραδείγματα από τη συνταγματική επικαιρότητα, που αποδεικνύουν του λόγου του αληθές, καθώς αυτά όχι μόνο απασχόλησαν έντονα τη συνταγματική συζήτηση, αλλά έλαβαν και ευρύτερες διαστάσεις δημοσιότητας στην κοινή γνώμη.

Κατά πρώτον, ενόψει της ψήφισης του νόμου 5094/2025 για τα μη κρατικά πανεπιστήμια ο νομοθέτης χρησιμοποίησε ρητά τη μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος συνδέοντάς τη με τη δυναμική ερμηνεία και την άτυπη μεταβολή του Συντάγματος³. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση:

«Οι διατάξεις του Συντάγματος παρουσιάζουν εξελικτική πορεία, δεν είναι σε καμία περίπτωση στατικές, και επιβάλλεται να ερμηνεύονται δυναμικά, ώστε το Σύνταγμα να προσαρμόζεται στις σύγχρονες μεταβαλλόμενες οικονομικές, κοινωνικές, τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις, δηλαδή να προσαρμόζεται το νόημα των συνταγματικών διατάξεων στις μεταβαλλόμενες σύγχρονες πραγματικές και νομικές συνθήκες. Η δυναμική, άλλωστε, ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων πραγματοποιείται μέσω της ιστορικό-εξελικτικής και τελεολογικής ερμηνείας τους, λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβαλλόμενες συνθήκες στην εθνική, αλλά και στην ενωσιακή έννομη τάξη. Η δυναμική, μάλιστα, ερμηνεία επιφέρει μία «άτυπη» αλλαγή του Συντάγματος, η οποία αντιδιαστέλλεται από την «τυπική» αλλαγή του, η οποία επέρχεται μέσω της διαδικασίας της συνταγματικής αναθεώρησης, με τους όρους που το ίδιο προβλέπει».

Κατά δεύτερον, στη συζήτηση ως προς τη δυνατότητα απευθείας παραπομπής μελών της κυβέρνησης στο Ειδικό Δικαστήριο για την υπόθεση των Τεμπών, χωρίς να έχει προηγηθεί ουσιαστικά προκαταρκτική εξέταση από τη Βουλή, διατυπώθηκε από τον καθηγητή Αλιβιζάτο η άποψη ότι το άρθρο 86 του Συντάγματος μπορεί και πρέπει να ερμηνευθεί ως «ζωντανό εργαλείο»⁴, άποψη η οποία φαίνεται εν τέλει να έγινε αποδεκτή από την κυβερνητική πλειοψηφία.

Διαπιστώνουμε συνεπώς ότι η έννοια του ζωντανού Συντάγματος, χωρίς να παραμένει άγνωστη στην ελληνική θεωρία⁵, έχει αποκτήσει μία δημοφιλία και θέση πρωτόγνωρη σε σχέση με το παρελθόν. Τούτου λεχθέντος, η ελληνική θεωρία είναι εξοικειωμένη εδώ και καιρό με τη συναφή έννοια της ιστορικό-εξελικτικής ερμηνείας⁶, καθώς και τη θεωρία του ζωντανού κειμένου ή εργαλείου (*living instrument*) που έχει αναπτύξει το ΕΔΔΑ⁷. Παρόλα αυτά, η εισαγωγή της μεταφοράς του ζωντανού οργανισμού στο επίπεδο της συνταγματικής σκέψης, δεν είχε επιχειρηθεί παρά μόνο σε θεωρητικό κυρίως επίπεδο, ιδίως στο πλαίσιο της μελέτης μίας κατά κύριο λόγο «ξένης» για τα ελληνικά δεδομένα έννοιας.

³ Ο Κ. Γιαννακόπουλος, *Η απαξίωση του Συντάγματος*. Σχόλια στο σχέδιο νόμου για τα μη κερδοσκοπικά μη κρατικά πανεπιστήμια, nomarchia.gr 12.02.2024, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 12.12.2025), κάνει μάλιστα λόγο για «δαιμονοποίηση της πρωτοτυπικής (*originalist*) ερμηνείας του Συντάγματος» στην αιτιολογική έκθεση.

⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα δεν είναι Πολιτική Δικονομία*, Η Καθημερινή της Κυριακής 30.03.2025, σελ. 13, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.12.2025).

⁵ Ας μας επιτραπεί να αναφερθούμε εδώ, ενδεικτικά, στο άρθρο μας, *Για ένα ζωντανό Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 286-296, καθώς και στη μονογραφία του Σ. Βλαχόπουλου, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος: Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, 2014, σελ. 26 επ.

⁶ Α. Μανιτάκης, *Η νομική φύση και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος*, ΤοΣ 1985, σελ. 491-492.

⁷ G. Letsas, "The ECHR as a living instrument: its meaning and legitimacy", σε: A. Føllesdal/B. Peters/G. Ulfstein, *Constituting Europe. The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context*, 2013, σελ. 106 επ.

Εντούτοις, από τα δύο παραπάνω παραδείγματα, φαίνεται ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει πλέον. Η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος χρησιμοποιήθηκε προσφάτως για να δικαιολογήσει ή νομιμοποιήσει δύο «αιρετικές», δηλαδή ανατρεπτικές, ερμηνείες του Συντάγματος. Ως εκ τούτου η χρήση της σταματά να απασχολεί αποκλειστικά τη θεωρία εισερχόμενη στο πεδίο της πρακτικής, και δη της συνταγματικής διαμάχης για τη λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων στην Ελλάδα και της εφαρμογής των διατάξεων περί ποινικής ευθύνης των υπουργών.

Εντός αυτού του πλαισίου, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αν αυτή η επίκληση της μεταφοράς του ζωντανού Συντάγματος είναι κάτι περισσότερο από ένα ρητορικό σχήμα, αν δηλαδή διαθέτει έννομες συνέπειες και αν συνιστά παράλληλα κομβική ή όχι αλλαγή στην ελληνική συνταγματική σκέψη. Για να απαντήσουμε σε αυτά τα καίρια ερωτήματα, κρίσιμη είναι η διερεύνηση της γενεαλογίας της έννοιας, όπως έχει διαμορφωθεί από την ιστορική της εξέλιξη στην κοιτίδα της, τις ΗΠΑ.

II. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΟΧΗΜΑ ΤΗΣ ΑΤΥΠΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ Ή ΑΛΛΙΩΣ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Ένα πρώτο σημείο που πρέπει να επισημανθεί σχετικά με την εμφάνιση της ρητορικής περί ζωντανού Συντάγματος είναι ότι η χρήση της έννοιας, τουλάχιστον στις ΗΠΑ, συνδέεται αναμφίβολα με την αναθεωρητική διαδικασία και την (αν)αποτελεσματικότητα της.

Ο Balkin επισημαίνει ότι, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, κατά τον οποίο εμφανίστηκε και άκμασε η έννοια του ζωντανού Συντάγματος στις ΗΠΑ, η διαδικασία του άρθρου V του αμερικανικού Συντάγματος αντικαταστάθηκε από τρεις μορφές άτυπης συνταγματικής μεταβολής: μέσω δικαστικών αποφάσεων των ομοσπονδιακών δικαστηρίων, μέσω νόμων-πλαισίων που ψηφίστηκαν από το Κογκρέσο και, τέλος, μέσω της δημιουργίας νέων ομοσπονδιακών θεσμών είτε από το Κογκρέσο είτε από τον Πρόεδρο⁸. Ειδικότερα, από τη μελέτη της συνταγματικής πρακτικής κατά την περίοδο αυτή προκύπτει ότι ο μικρός αριθμός αναθεωρήσεων, σε συνδυασμό με τη μακροβιότητα του Συντάγματος συνεπάγεται σε μεγάλο βαθμό τη χρήση άτυπων οδών αναθεώρησης που συμπληρώνουν ή και αντικαθιστούν την επίσημη διαδικασία. Επιπλέον, ελλείπει παραγωγή νέων συνταγματικών διατάξεων, ιδίως από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, η διαδικασία της συνταγματικής μεταβολής κυριαρχείται αναπόφευκτα από τον δικαστή. Παράλληλα, όσο πιο αποφασιστικός γίνεται ο ρόλος της δικαστικής εξουσίας ενόψει της άτυπης μεταβολής του Συντάγματος, τόσο πιο δύσκολα ενστερνίζεται θεωρίες περί στενής ερμηνείας του κειμένου⁹.

Ο Howard Gillman με τη σειρά του, σε μελέτη του για τον ιστορικό ρόλο της θεωρίας του ζωντανού Συντάγματος, επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση, επισημαίνοντας ότι η μη-οριτζοναλιστική ερμηνευτική θεωρία του ζωντανού Συντάγματος, που αναπτύχθηκε κυρίως από δικαστές του Ανωτάτου Δικαστηρίου στις αρχές του 20ού αιώνα και υιοθετήθηκε κατόπιν από τον Πρόεδρο και

⁸ J. Balkin, *Framework Originalism and the Living Constitution*, 103 *Northwestern Law Review* (2009), σελ. 590.

⁹ D. Lutz, «Toward a Theory of Constitutional Amendment», σε: S. Levinson (ed.), *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*, 1995, σελ. 245-246. Βλ. σχετικά και X. Contiades/A. Fotiadou (eds.), *Routledge Handbook of Comparative Constitutional Change*, 2020.

το Κογκρέσο εν μέσω του New Deal, επέτρεψε μια πολύ πιο ριζική μεταμόρφωση από αυτή που θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της επίσημης διαδικασίας αναθεώρησης¹⁰. Το ίδιο συμπέρασμα ισχύει πολύ περισσότερο στη μεταπολεμική περίοδο, όπου, όπως σχολιάζει με έναν τόνο ειρωνείας ο Ackerman στο περίφημο άρθρο του “The Living Constitution”, η διαδικασία του άρθρου V μοιάζει με μια γραφομηχανή που έχει σταματήσει να δουλεύει ακολουθώντας έτσι την τύχη των γραφομηχανών στην εποχή των υπολογιστών¹¹.

Επιστρέφοντας στα ελληνικά δεδομένα, είναι γεγονός ότι ούτε το κείμενο του Συντάγματος είναι τόσο παλιό όσο στις ΗΠΑ ούτε η διαδικασία αναθεώρησης αδυνατεί ολοσχερώς να παράγει νέους κανόνες. Αυτό όμως δεν σημαίνει, απεναντίας, ότι είναι και πλήρως αποτελεσματική. Σε ορισμένες συγκεκριμένες περιπτώσεις, πράγματι η απουσία αναθεώρησης ή οι ατελέσφορες αναθεωρήσεις αποτελούν τη γενεσιουργό αιτία της εμφάνισης της ρητορικής περί ζωντανού Συντάγματος.

Στην περίπτωση του άρθρου 86 του Συντάγματος, παρότι το άρθρο έχει ήδη αναθεωρηθεί δύο φορές, το 2001 και προσφάτως το 2019, σημαντικές δυσλειτουργίες διαπιστώνονται ακόμα κατά την εφαρμογή του, όπως εξάλλου καταδεικνύει και η διακηρυγμένη πρόθεση αναθεώρησής του, για τρίτη φορά¹². Γίνεται δηλαδή ορατό ότι το κείμενο ασθμαίνει τρέχοντας πίσω από τη συνταγματική πραγματικότητα. Ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν έχει κατορθώσει να θεραπεύσει τα κενά ή τα προβλήματα που ανακύπτουν και, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης, σύρεται ανά διαστήματα σε αποσπασματικές, ατελείς και, σε τελική ανάλυση, αναποτελεσματικές λύσεις.

Αυτό το αδιέξοδο οδηγεί με τη σειρά του στην επινόηση «ανορθόδοξων» ερμηνειών, που εξασφαλίζουν το επιθυμητό ή «δίκαιο» αποτέλεσμα, εν προκειμένω την απευθείας παραπομπή των κατηγορουμένων στον φυσικό δικαστή τους, επικαλούμενες, μεταξύ άλλων, και την ανάγκη εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος. Εφόσον δε αυτές οι ερμηνείες επικυρωθούν από τα αρμόδια δικαστικά όργανα ως σύμφωνες με το Σύνταγμα, τότε θα πρόκειται για σαφή μεταβολή του νοήματος του άρθρου 86. Είναι μάλιστα αρκετά πιθανό η προαναγγελθείσα συνταγματική αναθεώρηση να επιβεβαιώσει απλώς μία ήδη συντελεσθείσα άτυπη μεταβολή, αποτυπώνοντάς τη και στο ίδιο το κείμενο του Συντάγματος.

Σε σχέση με το άρθρο 16 του Συντάγματος, καθίσταται επίσης εμφανές ότι η αναθεωρητική διαδικασία, όπως έχει καταστρωθεί στο άρθρο 110 και εφαρμοστεί στην πράξη, αδυνατεί να παράγει τις αναγκαίες συναινέσεις¹³. Ιδίως το στοιχείο της παρεμβολής της εκλογικής αναμέτρησης έχει ως αποτέλεσμα να ενισχύεται ο κομματικός ανταγωνισμός και η θεσμική δυσπιστία, κάτι που φάνηκε ιδιαίτερα κατά την αναθεώρηση του 2008¹⁴. Πολύ δε περισσότερο, η διαδικασία έχει καταφέρει να τορπιλίσει μια διαφαινόμενη κατά τα άλλα πολιτική συναίνεση σχετικά με την

¹⁰ H. Gillman, *The Collapse of Constitutional Originalism and the Rise of the Notion of the “Living Constitution” in the Course of American State-Building*, 11 *Studies in American Political Development* (1997), σελ. 194.

¹¹ B. Ackerman, *The Living Constitution*, 120 *Harvard Law Review* (2007), σελ. 1741.

¹² Όπως δήλωσε στην ομιλία του στη Βουλή ο Πρωθυπουργός στις 9 Δεκεμβρίου 2015. Βλ. σχετικά Μητσοτάκης: *Προς αναθεώρηση ο τρόπος επιλογής της δικαιοσύνης και το άρθρο 86*, το Βήμα 17.03.2025, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 09.12.2025).

¹³ Ξ. Κοντιάδης, *Το Ανορθολογικό μας Σύνταγμα: Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί*, 2015, σελ. 153.

¹⁴ Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 77.

αναθεώρηση του άρθρου, εδώ και τουλάχιστον δύο δεκαετίες. Υπήρξε κατά καιρούς σύγκλιση αυξημένων κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών από περισσότερα κόμματα προς αυτή την κατεύθυνση, η οποία όμως δεν οδήγησε σε απτά αποτελέσματα λόγω ακριβώς της μηχανικής της διαδικασίας αναθεώρησης.

Μέσα σε αυτό πλαίσιο, η εξελικτική ή άλλως δυναμική ερμηνεία του άρθρου 16 του Συντάγματος, όπως προτάχθηκε από τον νομοθέτη και η οποία επικυρώθηκε, τουλάχιστον ως προς το αποτέλεσμα, από το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις 1918-1925/2025 αποφάσεις της Ολομέλειάς του, επέφερε σαφώς άτυπη μεταβολή του Συντάγματος. Το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 16 του Συντάγματος περιορίστηκε έτι περαιτέρω, σε βαθμό που η απαγόρευση ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων να έχει καταστεί πλέον σχεδόν κενό γράμμα. Ενδέχεται μάλιστα και αυτή η μεταβολή να αποτυπωθεί εξίσου στο κείμενο, ενόψει της μελλοντικής αναθεώρησης.

Εν κατακλείδι, πέρα από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, διαπιστώνουμε ότι στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης και της ΕΣΔΑ, με τις αντίστοιχες δεσμεύσεις που επιβάλλουν, η εξουσία του αναθεωρητικού νομοθέτη έχει περιοριστεί δραστικά. Ορισμένα πεδία παραμένουν βέβαια ανοιχτά, κυρίως στο οργανωτικό μέρος, σε άλλα όμως η δυνατότητα παρέμβασης έχει συρρικνωθεί, ενώ σε κάποια έχει εν τοις πράγμασι σχεδόν αποκλειστεί¹⁵. Γίνεται επομένως κατανοητό, ότι αυτή η συνεπαγόμενη κανονιστική και πραγματολογική περιθωριοποίηση της αναθεωρητικής διαδικασίας ανοίγει τον δρόμο για τη χρήση άλλων οδών άτυπης μεταβολής του Συντάγματος. Αν η ανάλυση ισχύει μάλιστα, τότε είναι βέβαιο ότι η έννοια του ζωντανού Συντάγματος θα χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα.

Υπό αυτή την οπτική, η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος έρχεται να εντάξει αυτές τις απόπειρες μεταβολής σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο και να τους προσδώσει την αναγκαία νομιμοποίηση. Έτσι, το ζωντανό Σύνταγμα επιτελεί μεν ρητορική λειτουργία, αλλά με τη βαθύτερη έννοια του όρου, συμβάλλοντας δηλαδή όχι μόνο στην πραγματοποίηση –ως μέθοδος ερμηνείας–, αλλά κυρίως στη νομιμοποίηση άτυπων μεταβολών του Συντάγματος. Δεν είναι απλώς άλλη μία μέθοδος ερμηνείας, μεταξύ άλλων, αλλά ένα ρητορικό σχήμα του οποίου η ενεργοποίηση απαιτείται σε περιπτώσεις ουσιαστικής και ριζικής μεταβολής του νοήματος συνταγματικών διατάξεων.

III. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΟΧΗΜΑ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΠΕΡΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ Ή ΑΛΛΙΩΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΣΚΟΠΩΝ¹⁶

Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, η χρήση της μεταφοράς του ζωντανού Συντάγματος κάθε άλλο παρά τυχαία δεν είναι. Συμβολίζει, ηθελήμενα ή αθέλητα, με την ανακυκλούμενη χρήση της, την είσοδο σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «συνταγματική μετανεωτερικότητα»¹⁷.

¹⁵ Α. Βλαχογιάννης, «Θεμέλια και όρια της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος», σε: *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης. Μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευάγγελου Βενιζέλου (Τόμος ανταποδοτικός)*, 2024, σελ. 37-38.

¹⁶ Για τη διάκριση βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή*, 2024· καθώς και Κ. Παννακόπουλο, *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη*, ΕφημΔΔ 5/2008, σελ. 733-752.

¹⁷ Για τον όρο «μεταμοντέρνο Σύνταγμα» βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούκου, *Ζητήματα μεθόδου του Συνταγματικού*

Στην Ελλάδα, η αμερικανική διαμάχη μεταξύ των θιασωτών της ιστορικής ερμηνείας του Συντάγματος (originalists) και αυτών της εξελικτικής ερμηνείας (living constitutionalists) γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως μία διαμάχη ως προς την καταλληλότερη μέθοδο ερμηνείας του Συντάγματος. Ωστόσο, υποκρύπτει και κάτι πολύ βαθύτερο: μία διαφορετική προσέγγιση του ίδιου του Θεμελιώδους Νόμου.

Όπως εξηγεί ένας από τους αρχιτέκτονες του κινήματος του αυθεντικού νοήματος και πρώην Υπουργός Δικαιοσύνης επί Προεδρίας Reagan, ο Edward Meese, ο γραπτός χαρακτήρας του Συντάγματος κατέχει κεντρική θέση στη λειτουργία του συστήματος που δημιούργησαν οι Πατέρες του αμερικανικού Συντάγματος. Αρχικά, το γραπτό Σύνταγμα αποσκοπεί στο να δομήσει ένα σύστημα διακυβέρνησης μέσω της θέσπισης, της περιγραφής και του καθορισμού των θεσμών και των συστατικών του μερών. Δεύτερον, προβαίνει, δια της απαρίθμησής τους, στον περιορισμό των κρατικών εξουσιών και καθιερώνει με αυτό τον τρόπο τον έλεγχο της συνταγματικότητας, και όχι της αντισυνταγματικότητας, των νόμων. Επιπλέον, ως επίσημη έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, προσδίδει δημοκρατική νομιμοποίηση στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και στους συγκεκριμένους τρόπους άσκησης της εξουσίας της. Καθιερώνει έτσι, ως «προστατευτικό τείχος», μια περιορισμένη κρατική εξουσία (limited government). Τέλος, εγγυάται την προστασία των θεμελιωδών αξιών και αρχών από τις παρορμήσεις και τα πάθη του εκλογικού σώματος¹⁸. Υπό αυτή την έννοια, η θεωρία του αυθεντικού νοήματος, την οποία υποστηρίζει, δεν συνιστά παρά τη μόνη νοπή ερμηνεία που, παραμένοντας πιστή στο γραπτό κείμενο και τις προθέσεις των συντακτών του, επιβεβαιώνει πανηγυρικά την κανονιστικότητα του Συντάγματος και τον δεσμευτικό χαρακτήρα των διατάξεών του¹⁹.

Αντιθέτως, η θεωρία του ζωντανού Συντάγματος στέκεται στον αντίποδα αυτής της νεωτερικής προσέγγισης. Η αναφορά στην έννοια του ζωντανού Συντάγματος πρέπει, εντός αυτού του πλαισίου, να γίνει αντιληπτή ως μια θεωρητική επεξεργασία της δυναμικής, ευέλικτης και ζωτικής φύσης του αμερικανικού Συντάγματος, η οποία του επιτρέπει να προσαρμόζεται στις κοινωνικές αλλαγές. Αξίζει να σημειωθεί ότι, προκειμένου να αποστασιοποιηθούν από τη στατική προσέγγιση που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι προοδευτικοί δικαστές και νομικοί θιασώτες της ιδέας επαναπροσέγγισαν τη βρετανική παράδοση, την οποία επιχείρησαν να μπολιάσουν στην κοιτίδα του σύγχρονου γραπτού συνταγματισμού, τις ΗΠΑ. Αποπειράθηκαν συγκεκριμένα να μεταφέρουν στην ανάλυσή τους για το αμερικανικό Σύνταγμα την προσαρμοστική λογική του άγραφου αγγλικού Συντάγματος²⁰.

Έχοντας κατά νου αυτή την ιστορική διαδρομή της έννοιας, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς η επίκλησή της στη χώρας μας σηματοδοτεί εξίσου τη μετάβαση από την κλασική νεωτερική αντίληψη του συνταγματισμού, όπου το γραπτό Σύνταγμα είναι προϊόν της λαϊκής κυριαρχίας και διαθέτει ένα σταθερό, αναλλοίωτο και σαφές νόημα που λειτουργεί ως όριο στην εξουσία²¹, στη

Δικαίου. Από τα αδιέξοδα της παραδοσιακής αντίληψης στο νεφελώδες μετά-το-μοντέρνο, 1995.

¹⁸ E. Meese, *Toward a Jurisprudence of Original Intent*, 11 *Harvard Journal of Law and Public Policy* (1988), σελ. 8.

¹⁹ *Ibidem*, σελ. 6.

²⁰ A. Vlachogiannis, *La Living Constitution : les juges de la Cour suprême des Etats-Unis et la Constitution, préface par O. Beaud, Classiques Garnier, Coll. Bibliothèque de la pensée juridique*, 2014, σελ. 45.

²¹ Βλ. χαρακτηριστικά τη γνώμη της πλειοψηφίας που ανέγνωσε ο Πρόεδρος του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ

σύγχρονη μεταμοντέρνα αντίληψη του Συντάγματος ως εύπλαστου, ελαστικού πλαισίου, το οποίο διαρκώς μεταλλάσσεται, ενώπιον των πολλαπλών κρίσεων που καλείται να «εγκοιτώσει»²².

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι αυτή η αντίληψη δεν εμφανίστηκε σήμερα στη χώρα μας, αλλά στο περίγραμμά της είναι ορατή εδώ και τουλάχιστον 20 περίπου χρόνια, οπωσδήποτε από τη στιγμή που εμφανίστηκε η οικονομική κρίση. Αρχικά, και τότε και στη συνέχεια στην πανδημική κρίση, παραδεδεγμένες αντιλήψεις, νοήματα και ερμηνείες ανατράπηκαν άρδην. Αυτό είχε ως συνέπεια η πρόσληψη του κανονιστικού περιεχομένου του Συντάγματος από τη θεωρία, αλλά και τη νομολογία, να υποστεί ριζική μεταμόρφωση όλα αυτά τα χρόνια. Δεν αποτελεί εξάλλου σύμπτωση που, ως αντίδραση, τόσες πολλές φωνές ισχυρίστηκαν ανά περιόδους ότι η συστηματική παραβίαση διατάξεων του Συντάγματος υπονομεύει τον ρόλο του ως ορίου στην εξουσία.

Και αυτό δεν φυσικά δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Ένας Γερμανός πολίτης θα μπορούσε ίσως να κάνει τις ίδιες σκέψεις προβάλλοντας το επιχείρημα ότι κατά συστηματική παράβαση θεμελιωδών αρχών του Συντάγματός του και σαφών κανόνων του ενωσιακού δικαίου, η χώρα του συμμετείχε σε χρηματοδοτικά προγράμματα διάσωσης χωρών²³ ή εξίσου ότι η ΕΚΤ ακολούθησε μία χαλαρή νομισματική πολιτική τόσο κατά τη διάρκεια της οικονομικής²⁴ όσο και της πανδημικής κρίσης.

Παράλληλα, γίναμε μάρτυρες την προηγούμενη δεκαετία μίας άτυπης συνταγματοποίησης σκοπών, όπως η δημοσιονομική σταθερότητα και πειθαρχία²⁵ ή η προστασία της δημόσιας υγείας υπό το πρίσμα της βιωσιμότητας/λειτουργικότητας του συστήματος υγείας²⁶. Επήλθαν έτσι ουσιαστικές και καίριες μεταβολές στο νόημα του Συντάγματος, που δεν αποτυπώθηκαν ουδόλως στο κείμενό του. Και τούτο, παρά την αναθεώρηση του 2019²⁷.

Συνεπώς, ούτε ως προς αυτό το σημείο η επίκληση του ζωντανού Συντάγματος είναι άμοιρη

Taney στη διαβόητη υπόθεση *Dred Scott v. Sanford* [60 U.S. (19 Howard) 393, 426 (1857)]: “[B]ut while [the Constitution] remains unaltered, it must be construed now as it was understood at the time of its adoption. It is not only the same in words, but the same in meaning, and delegates the same powers to the Government, and reserves and secures the same rights and privileges to the citizen; and as long as it continues to exist in its present form, it speaks not only in the same words, but with the same meaning and intent with which it spoke when it came from the hands of its framers and was voted on and adopted by the people of the United States. Any other rule of construction would abrogate the judicial character of this court and make it the mere reflex of the popular opinion or passion of the day. This court was not created by the Constitution for such purposes. Higher and graver trusts have been confided to it, and it must not falter in the path of duty”.

²² Βλ. ενδεικτικά Α. Βλαχογιάννη, *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση. Τάσεις και αλλοιώσεις του εθνικού συνταγματισμού*, 2018, σελ. 102 επ.

²³ Bundesverfassungsgericht, Urteil des Zweiten Senats vom 7. September 2011 – 2 BvR 987/10 (παροχή χρηματοδοτικής βοήθειας στην Ελλάδα).

²⁴ Bundesverfassungsgericht, Urteil des Zweiten Senats vom 21. Juni 2016 – 2 BvR 2728/13, 2 BvE 13/13, 2 BvR 2731/13, 2 BvR 2730/13, 2 BvR 2729/13 (οριστική απόφαση για το Πρόγραμμα Οριστικών Νομισματικών Συναλλαγών της ΕΚΤ), καθώς και Urteil des Zweiten Senats vom 5. Mai 2020 – 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 980/16 (οριστική απόφαση για το πρόγραμμα ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ).

²⁵ Α. Βλαχογιάννης, *Το Σύνταγμα στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση*, ό.π., σελ. 111 επ.

²⁶ Γ. Ν. Καραβοκύρης, *Οι συνταγματικοί σκοποί*, ό.π., σελ. 246 επ.

²⁷ Ευ. Βενιζέλος, *Ποια είναι η βαρύτητα της αναθεώρησης του 2019;*, ομιλία στην ημερίδα που διοργάνωσε ο ΔΣΑ με θέμα «Νομικά ζητήματα και πολιτική διάσταση της συνταγματικής αναθεώρησης του 2019», 04.03.2020, διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 12.12.2025).

συνεπειών. Δείχνει κάτι που η επιμέρους ανάλυση συγκεκριμένων συνταγματικών ερμηνειών, νομοθετικών διατάξεων ή δικαστικών αποφάσεων συγκαλύπτει. Φανερώνει δηλαδή τη μεγάλη εικόνα. Ανάλογα με την οπτική που υιοθετεί καθένας, η μεταφορά του ζωντανού Συντάγματος επιτελεί έτσι διττή λειτουργία. Αφενός, προειδοποιεί ότι το Σύνταγμά μας βρίσκεται στο «καναβάτσο» υπό την πίεση του πραγματικού, για να διατυπώσουμε γλαφυρά την ιδέα ότι το νόημα των συνταγματικών διατάξεων υφίσταται αλλοιώσεις κατά την εφαρμογή και ερμηνεία τους σε περιόδους έντονων κρίσεων. Άρα πρέπει η πολιτική να αντιδράσει και όλοι οι συνταγματικοί παίκτες να υπερασπιστούν το κύρος του ανορθώνοντας εκ νέου την κανονιστικότητά του. Αφετέρου, μπορεί να θεωρηθεί ως προάγγελος ή σύμπτωμα μιας νέας πραγματικότητας, εισάγοντας μία νέα αντίληψη περί Συντάγματος, που μένει βέβαια ακόμα να φανεί σε τι ακριβώς συνίσταται και κατά πόσο εν τέλει απέχει ριζικά από την παραδοσιακή θεώρηση.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, η επίκληση της έννοιας του ζωντανού Συντάγματος δείχνει να είναι σύμπτωμα των καιρών μας, της εποχής των αλλεπάλληλων κρίσεων και του πολυεπίπεδου συνταγματισμού. Η πίεση του πραγματικού είναι πολυμέτωπη και ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν φαίνεται να μπορεί να διαχειριστεί αποκλειστικά τη διαδικασία προσαρμογής του κανονιστικού περιεχομένου του Συντάγματος στα νέα δεδομένα, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι υπό την επίδραση του δικαίου της ΕΕ και της ΕΣΔΑ ο ρόλος του έχει ήδη περιθωριοποιηθεί σε σημαντικά πεδία της συνταγματικής ύλης.

Επίσης, κάτι που πρέπει να τονιστεί, η έννοια του ζωντανού Συντάγματος εμφανίζεται ιστορικά σε ώριμες δημοκρατίες, των οποίων τα θεμέλια δεν κινδυνεύουν. Μόνο ένα Σύνταγμα που θεωρείται καταρχήν νομικά δεσμευτικό και που διασφαλίζει τις θεμελιώδεις εγγυήσεις του δημοκρατικού παιχνιδιού, καθώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών, μπορεί να αρχίσει να λογίζεται εν καιρώ ως «ζωντανό». Μια βαθιά ριζωμένη δικαιοκρατική και δημοκρατική παράδοση είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετάβαση σε μία πιο ευέλικτη αντίληψη περί Θεμελιώδους Νόμου.

Άρα εδώ βλέπουμε καθαρά την αμφισημία της έννοιας. Από τη μία, το Σύνταγμα του 1975 μπορεί επάξια να χαρακτηριστεί ζωντανό, καθώς παραμένει ένα Σύνταγμα νομικά δεσμευτικό που εφαρμόζεται και η τήρησή του ελέγχεται από τα αρμόδια όργανα. Ένα Σύνταγμα στο οποίο ομνύουν οι πολίτες, το οποίο αποτελεί αντικείμενο πίστης και διεγείρει το αίσθημα του συνταγματικού πατριωτισμού. Από την άλλη, αυτό δεν αποκλείει να πλήττεται ταυτόχρονα, χάρη σε υπέρμετρα «ελεύθερες» ερμηνείες η κανονιστικότητα και η δεσμευτικότητα του κειμένου. Τούτο μπορεί να προκύψει είτε λόγω ακριβώς αυτής της συναισθηματικής επένδυσης στο ίδιο το κείμενο, η οποία μπορεί να οδηγήσει τους ερμηνευτές στην αναζήτηση του αληθούς πνεύματος του Συντάγματος, ακόμα και πέρα από το γράμμα του, είτε λόγω ενός γενικευμένου εφηνουσιασμού, που επιτρέπει να υπερκεραστεί το γράμμα, προκειμένου να επιτευχθεί, χωρίς το βάρος της αναθεωρητικής διαδικασίας, το επιδιωκόμενο «δίκαιο» αποτέλεσμα.

Υπό αυτή την έννοια, δεν είναι σκόπιμη ούτε η αφοριστική απόρριψη ούτε η απροϋπόθετη αποδοχή της έννοιας του ζωντανού Συντάγματος. Αυτό που πρωτίστως χρειάζεται και επιβάλλεται από τη συνταγματική επιστήμη είναι η μελέτη του λόγου που την εκφράζει και των επιπτώσεων που έχει στο συνταγματικό σύστημα εν γένει η χρήση της. □

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣτΕ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συζήτηση για την ανθεκτικότητα –ή αντίστροφα για την παραβίαση και την καταστρατήγηση του Συντάγματος– συνδέεται με την οπτική γωνία, τον παρατηρητή και την άποψή του ως προς το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων για τις οποίες γίνεται κάθε φορά λόγος. Ο συνταγματολόγος, ο οποίος υποστηρίζει ότι σε ορισμένη συγκυρία, λ.χ. στην υγειονομική κρίση, το Σύνταγμα διαφυλάχθηκε ή απέδειξε την ανθεκτικότητά του¹, στην πραγματικότητα δηλώνει ότι συμφωνεί με τον τρόπο με τον οποίο τα κρατικά όργανα, ιδίως τα δικαστήρια, ερμήνευσαν και εφάρμοσαν τις συνταγματικές διατάξεις. Αντίστροφα, βέβαια, όσοι διαφώνησαν με την αποκαλούμενη «νομολογία των μνημονίων», υποστήριξαν με επίταση ότι οι συνταγματικές εγγυήσεις των κοινωνικών, ιδίως, δικαιωμάτων καταστρατηγήθηκαν ή και παραβιάστηκαν.

Στο ολοκληρωμένο κράτος δικαίου, το οποίο προφανώς οφείλει να είναι η χώρα μας, η διαφύλαξη του Συντάγματος εναπόκειται στους δικαστές. Ακόμη και αν ο δικαστικός έλεγχος δεν περιλαμβάνει τις *stricto sensu* συνταγματικές διαφορές ως προς τις σχέσεις των άμεσων συνταγματικών οργάνων², την εσωτερική διαδικασία ψήφισης των νόμων από τη Βουλή³, ούτε και τις

Κωνσταντίνος Γώγος

Καθηγητής

Νομικής Σχολής ΑΠΘ

¹ Ξ. Κοντιάδης, *Πανδημία, γεωπολιτική και δικαιώματα*, 2020, *passim*. Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Πανδημία, Κράτος Πρόληψης και ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, ΕφημΔΔ 2020, σελ. 17 επ. Για μια γρήγορη επισκόπηση των διαφορετικών προσλήψεων ως προς τη συνταγματικότητα των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας βλ. τις εισφορές των Ανθόπουλου, Βιδάλη, Βλαχόπουλου, Δρόσου, Καϊδατζή, Καραβοκύρη, Μανιτάκη, Μαντζούφα, Παπασπύρου, Παυλόπουλου, Σωτηρέλη και Χρήστου, στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση: Οκτώβριος 2025).

² Για την έννοια των συνταγματικών διαφορών θεμελιωδώς Β. Σκουρής, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο Ι*, β' έκδ. 1996, σελ. 70.

³ Για τη σχετική προβληματική Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα και Βουλή*. Αυτονο-

λεγόμενες «κυβερνητικές πράξεις» του άρθρου 45 παρ. 5 ΠΔ 18/1989⁴, εντούτοις βρισκόμαστε σε συνθήκες καθολικού δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας της κρατικής δράσης. Αυτό σημαίνει ότι η Δικαιοσύνη έχει τον τελευταίο και δεσμευτικό λόγο κατά την ερμηνεία του Συντάγματος. Μοιραία, λοιπόν, όταν συζητούμε εάν το Σύνταγμα παραβιάσθηκε, καταστρατηγήθηκε ή απέδειξε την ανθεκτικότητά του, κατ' ουσίαν προβαίνουμε σε μια αξιολόγηση των δικαστικών αποφάσεων που έχουν ως αντικείμενο τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων. Εν τέλει, το ερώτημα στο οποίο μετασχηματίζεται ο τίτλος της προκείμενης συνεδρίας είναι: ήταν πειστική ή όχι η συνταγματική νομολογία των πενήντα ετών από το 1975;

II. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Οι δικαστικές αποφάσεις αντλούν την εσωτερική νομιμοποίησή τους, δηλαδή την ικανότητά τους να πείθουν και να γίνονται αποδεκτές από τους διαδίκους, την επιστημονική κοινότητα και την εν γένει κοινωνία, προεχόντως από την ποιότητα του νομικού λόγου που εκφέρουν⁵. Και ναι μεν η αξίωση εφαρμογής των δικαστικών αποφάσεων απορρέει από το γεγονός ότι αποτελούν δικαιοδοτικές πράξεις κρατικών οργάνων που εκδίδονται εν ονόματι του ελληνικού λαού, αυτό αφορά όμως στην κυριαρχική επιβολή της απόφασης στους διαδίκους και όχι στην ευρύτερη πειθώ του δικαστικού λόγου. Η δικαστική απόφαση είναι μια πράξη κρατικής κυριαρχίας, ταυτοχρόνως όμως αποσκοπεί και στην κοινωνική ειρήνευση, η οποία συνδέεται με την κοινωνική αποδοχή της ως ορθολογικής εξουσιαστικής πράξης. Ειδικά σε σχέση με το Σύνταγμα, η αποδοχή της δικαστικής απόφασης που το ερμηνεύει συνδέεται στενά με τη γενική πεποίθηση ότι το Σύνταγμα γίνεται σεβαστό και τηρείται. Με άλλες λέξεις: εάν ο φύλακας του Συντάγματος είναι η δικαστική εξουσία, επόπτης του φύλακα είναι η δημόσια κριτική, η οποία θεμελιώνεται στην ελευθερία της έκφρασης⁶, όταν έχει δε επιστημονικό χαρακτήρα και στην ακαδημαϊκή ελευθερία. Εν τέλει, ο δημόσιος διάλογος και ο επιστημονικός σχολιασμός που οφείλουν να υφίστανται οι δικαστικές αποφάσεις είναι η τελευταία γραμμή άμυνας του Συντάγματος. Γι' αυτό τον λόγο, το πεδίο μάχης για την υπεράσπιση του Συντάγματος βρίσκεται όχι μόνον στις αίθουσες των δικαστηρίων, αλλά και στις (ιστο)σελίδες των επιστημονικών περιοδικών. Στο πλαίσιο αυτό και η επιστήμη του δημοσίου δικαίου πρέπει να προβεί στην αυτοκριτική της: Μελετούμε και γράφουμε αρκετά για να αντιπαρατεθούμε με τη νομολογία επί ίσοις όροις, όταν κρίνουμε ότι το αποτέλεσμα δεν ικανοποιεί;

Ο δικαστής οφείλει, κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος, να τεκμηριώσει με επιστημονικό λόγο την ορθότητα της ερμηνευτικής του επιλογής· πρέπει να εξηγήσει με επαρκή νομικά επιχειρήματα, γιατί η άποψη που υιοθετεί είναι ορθότερη από τις εναλλακτικές που προτείνουν

μία και ανέλεγκτο των εσωτερικών του Σώματος, 2012, *passim*.

⁴ Με την επιφύλαξη της επιδίκασης αποζημίωσης βάσει της αρχής της ισότητας στα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ. 5 Σ.): ΣτΕ Ολομ. 1361/2025.

⁵ Ο Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό δίκαιο*, γ' έκδ. 2022, σελ. 438, κάνει λόγο για νομιμοποίηση που απορρέει από την «τεχνοκρατικά «ορθή» άσκηση της δικαστικής εξουσίας.

⁶ Κ. Γώγος, «Άρθρο 87», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Γ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρ. έκδ. 2023, αρ. περ. 15. Γενικότερα για τη δημόσια κριτική των δικαστικών αποφάσεων και τα όριά της Μ. Πικραμένος, *Η λογοδοσία των δικαστών στη δημοκρατία*, 2022, σελ. 82-83.

οι διάδικοι και ικανοποιεί πληρέστερα το αξιακό σύστημα του Συντάγματος. Εάν αποσιωπώνται οι κρίσιμες σταθμίσεις, η ερμηνεία καθίσταται ύποπτη ως αποτέλεσμα δικαιοπολιτικών, κατ' ουσίαν, επιλογών, για τις οποίες ο δικαστής δεν έχει ούτε δημοκρατική νομιμοποίηση, ούτε συνταγματική αρμοδιότητα. Το άρθρο 87 του Συντάγματος εγγυάται στους δικαστικούς λειτουργούς προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία προκειμένου να εφαρμόζουν το Σύνταγμα και τη νομοθεσία που έθεσε η δημοκρατικά νομιμοποιημένη Βουλή, εφόσον αυτή τηρεί το Σύνταγμα, και όχι για επιβάλουν τη δική τους άποψη ως προς την ορθή κατανομή του κρατικού προϋπολογισμού ή τις προϋποθέσεις δόμησης εκτός σχεδίου, για να αναφέρουμε δύο τυχαία παραδείγματα.

Γ' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι και ο εμπειρισμός στις δικαστικές αποφάσεις αποφευκτέος. Η επίλυση της διαφοράς χωρίς δογματικές δεσμεύσεις, με βάση το αίσθημα ευθυδικίας του δικαστή, μπορεί να προσφέρει προσώρας λύσεις που δείχνουν να εξισορροπούν *in concreto* τα συγκρουόμενα συμφέροντα, απαξιώνει όμως την επιστημονική εργαλειοθήκη της δικαστικής εξουσίας και υπονομεύει, εν τέλει, τα θεμέλια της νομιμοποίησής της έναντι της κοινωνίας: κάθε δικαστική διαφορά μετατρέπεται σε μια ζαριά και η προβλεψιμότητα του δικαίου ανάγεται σε μια ψυχογραφία της σύνθεσης που δίκασε⁷. Η δογματική, δηλαδή με τα εργαλεία της νομικής επιστήμης, τεκμηρίωση της λύσης που δίδεται στη διαφορά αποπροσωποποιεί τη δικαστική εξουσία και θωρακίζει την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης. Ο συνεπής προς την επιστήμη του δικαστικός λειτουργός είναι λιγότερο εκτεθειμένος στην πολιτική κριτική, αλλά και στη χειραγώγηση, γιατί εφαρμόζει ομοιόμορφα ένα αντικειμενικό και αφηρημένο μέτρο κρίσης, το οποίο θεμελιώνεται στις έννοιες που έχει επεξεργαστεί και παγιώσει σε ανύποπτο χρόνο η νομική επιστήμη. Αντίστοιχα, η δογματικά θεμελιωμένη απόφαση μπορεί να τύχει εφαρμογής και σε άλλες, παρόμοιες με την κριθείσα, περιπτώσεις⁸, ενώ η εμπειρική κρίση οδηγεί σε δεύτερο χρόνο σε αδιέξοδα και στη νομολογιακή διακλάδωση σε ατέρμονες περιπτώσιολογίες.

III. Η ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΕ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ενόψει τούτων, η συζήτηση ως προς την πειστικότητα της συνταγματικής νομολογίας στρέφεται στην αρτιότητα της αιτιολογίας των σχετικών αποφάσεων⁹. Πρέπει να ξεκαθαρίσει κανείς εξ αρχής ότι το πρόβλημα της επάρκειας της αιτιολογίας δεν είναι ποσοτικό. Είμαστε σε περίοδο στην οποία οι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων έχουν φθάσει σε απίθανη έκταση, πολύ συχνά πολλών δεκάδων σελίδων. Σε ορισμένο βαθμό, αυτό είναι αναγκαίο ενόψει του μεγάλου αριθμού των λόγων ακυρώσεως που προβάλλονται, αλλά και των διαφορών, οι οποίες είναι συχνά περίπλοκες και τεχνικές. Εν τέλει όμως, κάποτε ακόμη στις ογκώδεις δικαστικές αποφάσεις είναι σχετικά λίγες οι σκέψεις στις οποίες γίνεται ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων που είναι κρίσιμοι για την επίλυση της διαφοράς. Δυστυχώς μάλιστα, η μακροσκελής αντιγραφή και επεξεργασία διατάξεων,

⁷ Βλ. τις σκέψεις της Θ. Ζιάμου, «Ο τρόπος άσκησης των δικαστικών καθηκόντων και η ποιότητα των δικαστικών αποφάσεων: αφιέρωμα στον αείμνηστο Πρόεδρο Γεώργιο Παναγιωτόπουλο (2005-2009)», σε: *Συ και δικαστής άριστος, Σύμμεικτα εις μνήμην Γεωργίου Χ. Παναγιωτόπουλου*, 2022, σελ. 503 επ. (505-506).

⁸ *Ibidem*, σελ. 507.

⁹ Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα συνταγματικού δικαίου*, 2021, σελ. 268.

ακόμη και όταν δεν έχουν άμεση συνάφεια, συχνά αποκρύπτει στον ανύποπτο αναγνώστη ότι τα ουσιώδη επιχειρήματα των διαδίκων δεν απαντώνται επαρκώς, αλλά με βραχεία αναφορά στην ευρεία ρυθμιστική ευχέρεια του νομοθέτη. Βέβαια, το πρόβλημα της ποιότητας της αιτιολογίας των νομικών κρίσεων είναι ευρύτερο και πολυσιχδές¹⁰, συνδέεται με την εύστοχη συγκρότηση των νομικών εννοιών που χρησιμοποιούνται και την ορθή αντίληψη του ρυθμιστικού περιβάλλοντος. Αυτό είναι τελικά το κρίσιμο μέτρο ποιότητας των δικαστικών αποφάσεων: να εντοπισθούν και να απαντηθούν με τρόπο ορθολογικό, επομένως δε πειστικό, τα κρίσιμα ερωτήματα ως προς το νομικό και το πραγματικό σκέλος της διαφοράς.

Στην πράξη, η νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων σε ζητήματα συνταγματικότητας ενδιαφέρεται περισσότερο να αποκρούσει τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στον εσωτερικό διάλογο των δικαστών απ' ό,τι εκείνα των διαδίκων. Αυτά που ακούγονται στη διάσκεψη απαντώνται με μεγάλη επιμέλεια στις δικαστικές αποφάσεις, ιδίως όταν καταγράφονται σε μειοψηφίες ή και συγκλίνοσες απόψεις. Όσο πιο αμφιλεγόμενο είναι ένα ζήτημα στη διάσκεψη, τόσο πειστικότερες αποφάσεις έχουμε στην πράξη. Όταν, αντιθέτως, τα μέλη της σύνθεσης δεν συγκινούνται ιδιαίτερα από ορισμένη υπόθεση, η ποιότητα της αιτιολογίας συναρτάται προεχόντως με την επιμέλεια του εισηγητή και τις σχετικές οδηγίες του Προέδρου της σύνθεσης.

IV. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

1. ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η «ΔΥΝΑΜΙΚΗ» ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ

Η πειστικότητα της συνταγματικής νομολογίας συνδέεται σε ορισμένο βαθμό και με τους κανόνες ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων. Δεν αμφισβητείται ότι ο πολιτικός χαρακτήρας του Συντάγματος επιτρέπει τη διείδυση σε ορισμένο βαθμό και δικαιοπολιτικών επιχειρημάτων στις ερμηνευτικές μεθόδους που εντάσσονται στην κλασική φαρέτρα της νομικής επιστήμης. Με το επιχείρημα ότι απαιτείται προσαρμογή του Συντάγματος στις τρέχουσες ανάγκες της κοινωνίας¹¹, δικαιοπολιτικά, κατ' ουσίαν, επιχειρήματα υπεισέρχονται ιδίως στην τελολογική ερμηνεία, η οποία μετεξελίσσεται κατά τον τρόπο αυτό στην αποκαλούμενη «δυναμική»¹², αλλά σε ορισμένο βαθμό ακόμη και στην ιστορική ερμηνευτική προσέγγιση, υπό την έννοια ότι τα ιστορικά συμφραζόμενα των συνταγματικών ρυθμίσεων φωτίζονται πλέον κατά διαφορετικό τρόπο. Το γράμμα του Συντάγματος δεν παύει, ωστόσο, να έχει την ίδια εξαιρετική βαρύτητα για τον ερμηνευτή¹³, η οποία συνοδεύει τη διατύπωση και οποιασδήποτε άλλης διάταξης δημοσίου δικαίου. Από την άποψη

¹⁰ Βλ. τις σκέψεις της Αν. Πούλου, *Η αιτιολογία του τυπικού νόμου*, 2025, σελ. 14 επ. Για την υποχρέωση αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων επίσης Η. Κουβαρά, *Το κανονιστικό περιεχόμενο της κατ' άρθρο 93 παρ. 3 του Συντάγματος υποχρέωσης αιτιολογίας των αποφάσεων της διοικητικής δικαιοσύνης*, ΘΠΔΔ 2021, σελ. 786 επ.· Αθ. Τσιρώνά, «Άρθρο 93», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Γ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., αρ. περ. 153 επ.

¹¹ Α. Βλαχογιάννης, «Θεμέλια και όρια της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος», στον τόμο: *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης – μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευάγγελου Βενιζέλου*, 2024, σελ. 25 επ. (26).

¹² Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 258. Για τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος μονογραφικά Σπ. Βλαχόπουλος, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος – η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, 2014, *passim*. Γενικότερα για τη μεθοδολογία της ερμηνείας του Συντάγματος, Φ. Σπυρόπουλος, *Η ερμηνεία του Συντάγματος – εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*, 1999, *passim*.

¹³ Α. Βλαχογιάννης, «Θεμέλια και όρια της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος», ό.π., σελ. 30.

αυτή, όσο πιο πολύ απομακρύνεται ο ερμηνευτής από το γράμμα του συνταγματικού κειμένου, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι απαιτήσεις ως προς την πληρότητα και την αρτιότητα της αιτιολόγησης της άποψής του. Η εγγύτητα της δικαστικής κρίσης προς το κείμενο των συνταγματικών διατάξεων αποτελεί, εν τέλει, και ένα ύστατο και αντικειμενικό μέτρο ως προς την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στη συνταγματική νομολογία.

2. Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΝΩΣΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Όσον αφορά το ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο, η συζήτηση για την ανθεκτικότητα και την καταστράτηγηση του Συντάγματος οφείλει να έχει ως αφετηρία τη σκέψη, ότι ενόψει της υφιστάμενης νομικής κατάστασης, ήτοι της διατήρησης της κυριαρχίας των κρατών μελών και της προστασίας της συνταγματικής ταυτότητάς τους, η σχέση μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικού Συντάγματος έχει ως επίκεντρο την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών¹⁴, λαμβανομένων υπόψη των κανόνων που διέπουν την οριοθέτηση αυτή σύμφωνα με τη ΣΕΕ (επικουρικότητα, αρχή των δοτών αρμοδιοτήτων της Ένωσης). Στο πεδίο εφαρμογής του, το ενωσιακό δίκαιο απολαύει υπεροχής λόγω της αυτονομίας του, δυνάμει των αρμοδιοτήτων τις οποίες παραχώρησαν στην Ένωση τα κράτη μέλη, όπως δέχθηκε το ΔΕΕ ήδη στην απόφαση *Costa v. Enel* (1964). Δεν είναι, επομένως, πειστική μια καθολική ιεραρχική αντίληψη ως προς τη σχέση ενωσιακού και εθνικού συνταγματικού δικαίου, δεδομένου ότι με τη διατήρηση της κυριαρχίας των κρατών μελών, αυτά διαφυλάσσουν τον τελευταίο λόγο εντός του δικού τους πεδίου αρμοδιοτήτων. Το γεγονός δε ότι η νομολογία των ενωσιακών δικαστηρίων παγίως τείνει σε μια διαρκή ερμηνευτική διαστολή των αρμοδιοτήτων της ευρωπαϊκής έννομης τάξης¹⁵, δεν μεταβάλλει ουσιωδώς τη δομή του συστήματος, αλλά, αντιθέτως, υπογραμμίζει την ευθύνη του εθνικού συνταγματικού δικαστή για την περιφρούρηση της εθνικής σφαίρας κρατικής εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι δικαστικές αποφάσεις επί αντιτιθέμενων ρυθμίσεων του Συντάγματος και του ενωσιακού δικαίου κρίνονται ως προς την πειστικότητά τους με κριτήριο την επιστημονική αρτιότητα της τοποθέτησής τους ως προς την οριοθέτηση ενωσιακών και εθνικών αρμοδιοτήτων στον οικείο τομέα. Όσο ακριβέστερα οριοθετείται η περιοχή που ρυθμίζεται από το ενωσιακό δίκαιο, τόσο ανθεκτικότερο εμφανίζεται το εθνικό Σύνταγμα, διότι διατηρεί ένα πεδίο, στο οποίο αυτό και μόνον καθορίζει κυριαρχικά το ισχύον δίκαιο. Αντίστροφα, όσο πιο ελαστικό και αδιευκρίνιστο είναι το πεδίο εφαρμογής της ενωσιακής έννομης τάξης, τόσο περισσότερο υποχωρεί η αξίωση κανονιστικότητας του εθνικού Συντάγματος. Η ερμηνευτική σύμμιξη μεταξύ ενωσιακού δικαίου και εθνικού Συντάγματος προορίζεται να εξουθενώσει, εν τέλει, το εθνικό συνταγματικό δίκαιο, υποτάσσοντάς το στις διαφορετικές αξιακές προτεραιότητες της ενωσιακής δικαιοταξίας¹⁶, η οποία απολαύει υπεροχής σε όλα τα πεδία συνάντησής της με το εθνικό Σύνταγμα.

¹⁴ Λ. Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο*, 2009, σελ. 214-215. Για τη διάκριση ενωσιακού και εθνικού κύκλου αρμοδιοτήτων Α. Μανιτάκης, *Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρησή τους*, ΤοΣ 1994, σελ. 472 επ.

¹⁵ Κ. Γιαννακόπουλος, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, 2013, σελ. 213 επ., 411.

¹⁶ *Ibidem*, σελ. 293.

3. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Οι επιστημονικές αξιολογήσεις της συνταγματικής νομολογίας δεν μπορεί παρά να έχουν υποκειμενικό και σχετικό χαρακτήρα. Εξαρτώνται όχι μόνο από τις απόψεις του κάθε ερμηνευτή ως προς το αληθές νόημα των συνταγματικών διατάξεων, αλλά συνδέονται και με την επιλογή της ειδικότερης θεματικής που διερευνάται: Ενδεχομένως να σχημάτιζε κανείς διαφορετικές σκέψεις ως προς την ανθεκτικότητα του Συντάγματος ενώπιον της διοικητικής Δικαιοσύνης εάν εστίαζε στο δίκαιο του περιβάλλοντος και στο πολεοδομικό δίκαιο¹⁷, έναντι των συμπερασμάτων που θα αντλούσε κανείς από τη νομολογία σε σχέση με το δίκαιο της παιδείας¹⁸ ή το υπαλληλικό δίκαιο¹⁹.

Όσον αφορά στην ποιότητα και την ένταση της επιστημονικής επιχειρηματολογίας, οι πλέον προνομιούχες διαφορές περί το Σύνταγμα είναι αυτές που άπτονται δικονομικών ζητημάτων. Αποφάσεις όπως αυτές που αφορούν στη ρυθμιζόμενη από το Σύνταγμα δικαιοδοσία στις διαφορές για τον καθορισμό αποζημίωσης επί άρσης αναγκαστικών απαλλοτριώσεων που συντελέσθηκαν²⁰, στη συνταγματικότητα της διάταξης που επιτρέπει την άσκηση δεύτερης προσφυγής, όταν η πρώτη απορρίφθηκε για τυπικούς λόγους²¹, στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να μετράται, ενόψει του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, καθώς και στη διακοπή της προθεσμίας των ενδίκων βοηθημάτων στην περίπτωση που ασκήθηκε διοικητική προσφυγή²², την κατάργηση της δίκης λόγω παύσης ισχύος της προσβαλλόμενης πράξης επί προσφυγής ουσίας²³, χαρακτηρίζονται από την πληρότητα της αιτιολογίας και τον ζωηρό επιστημονικό διάλογο που αποτυπώνεται σε αυτές. Είναι εν προκειμένω εμφανής η μέριμνα του διοικητικού δικαστή για τη φροντίδα της δικονομικής εργαλειοθήκης του.

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς ότι ακριβώς σε δικονομικά ζητήματα αναφέρεται μια εκτεταμένη και ήδη μακρά σειρά δικαστικών αποφάσεων του ΣτΕ, η οποία αφορά σε ρυθμίσεις που ευθέως ή εμμέσως προέρχονται από τους κόλπους του Συμβουλίου. Η νομολογία δυσκολεύεται εν προκειμένω να πείσει τον νομικό κόσμο. Δεδομένου ότι στις σχετικές αποφάσεις απουσιάζουν γενικά μειοψηφούσες γνώμες, ο αναγνώστης έχει κάποτε την αίσθηση ότι το Δικαστήριο δεν κάνει πραγματικές σταθμίσεις, αλλά απλώς δικαιολογεί προειλημμένες επιλογές, τις οποίες κανένα μέλος του δεν θέλει πλέον να αμφισβητήσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα: το όριο σελίδων των δικογράφων, το οποίο ο ν. 5119/2024²⁴ συνέδεσε πλέον με το απαράδεκτο για τα υπομνήματα, καθώς και για τα ένδικα βοηθήματα, τα οποία οι διάδικοι, παρά την έκδοση σχετικής πράξης, δεν προτίθενται να συντομεύσουν. Υπάρχουν εν προκειμένω προβλήματα όσον αφορά το δικαίωμα της δικαστικής ακροάσεως, το οποίο κατοχυρώνεται ως όψη του δικαιώματος

¹⁷ Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ Ολομ. 146-149/2025, 1532, 992/2023, 1910/2022, 685/2019· ΣτΕ 1037/2022.

¹⁸ Π.χ. ΣτΕ 844/2024, 991/2023· εντατικότερος όμως ο έλεγχος στη ΣτΕ Ολομ. 1941-2/2025.

¹⁹ Βλ. ΣτΕ 1381/2024· ΣτΕ Ολομ. 407/023, 1834/2021.

²⁰ ΣτΕ Ολομ. 2559/2022.

²¹ ΣτΕ Ολομ. 1828-9/2023.

²² ΣτΕ Ολομ. 380/2024.

²³ ΣτΕ 625/2022.

²⁴ Άρθρο 3, το οποίο τροποποίησε το άρθρο 17 ΠΔ 18/1989.

δικαστικής προστασίας στο άρθρο 20 παρ. 1 Συντ.²⁵ Και τούτο διότι το όφελος για την εύρυθμη απονομή της δικαιοσύνης από την παράλειψη της ανάγνωσης των «πρόσθετων» σελίδων είναι μικρό και αμφίβολο. Από την άλλη πλευρά, οι διάδικοι έχουν από το Σύνταγμα το δικαίωμα να διατυπώσουν πλήρως τους υπερασπιστικούς τους ισχυρισμούς για τα δικαιώματα και έννομα συμφέροντά τους που διακυβεύονται. Το ΣτΕ στην απόφαση 592/2024 επισημαίνει συναφώς ότι ο διάδικος μπορεί να καλύψει το έλλειμμα με επιπλέον δικόγραφα προσθέτων λόγων και υπομνημάτων, δηλαδή με περαιτέρω διαδικαστικές πράξεις²⁶. Το επιχείρημα αυτό μάλλον υπονομεύει τη σκοπιμότητα του προκειμένου περιορισμού του δικαιώματος ακροάσεως, αντί να την ενισχύει: Αν η διαδικαστική βλάβη μπορεί να αρθεί με την υποβολή πρόσθετων δικογράφων, με την υποβολή του διαδίκου φυσικά σε πρόσθετα δαπανήματα, διερωτάται κανείς ποιο όφελος για τη λειτουργία της Δικαιοσύνης υπηρετεί ο περιορισμός αυτός. Η λεπτομερής στάθμιση του περιοριστικού μέτρου με το δικαίωμα δικαστικής ακροάσεως με βάση την αρχή της αναλογικότητας παρακάμπτεται δε με την επισήμανση ότι ανάλογη «πρακτική» –όχι δικονομικό κανόνα– έχει υιοθετήσει το ΔΕΕ στις οδηγίες του προς τους διαδίκους. Το επιχείρημα «έτσι κάνουν κι οι άλλοι» δύσκολα αποκρύπτει ότι η προκειμένη δικονομική ρύθμιση στην πραγματικότητα απλώς αποτυπώνει μια θεσμική δυσπιστία στην ποιότητα των δικογράφων ενώπιον του ΣτΕ, εν τέλει δε προς το δικηγορικό λειτούργημα.

Κατά μείζονα λόγο, δεν είναι πειστική η συμπαγής και πάγια νομολογία σε σχέση με τη συνταγματικότητα του φίλτρου της αιτήσεως αναιρέσεως και της έφεσης στις ακυρωτικές διαφορές σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 1 και 2 ν. 3900/2010. Εν προκειμένω, ο δραστηκός περιορισμός του παραδεκτού των ενδίκων μέσων στις περιπτώσεις στις οποίες αμφισβητείται δικαστική κρίση επί νομικού ζητήματος για το οποίο υπάρχει αντίθετη νομολογία ανώτατου δικαστηρίου ή απουσιάζει νομολογία του ΣτΕ, δικαιολογείται με κύριο επιχείρημα τη διατήρηση της εύρυθμης λειτουργίας του ΣτΕ ενόψει του μεγάλου όγκου των ενδίκων μέσων²⁷. Και αν αυτό αρκεί για την επέμβαση στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας, το οποίο κατ' αρχήν δεν αφορά στα ένδικα μέσα, η νομολογία αφήνει σκοτεινή τη σχέση του δικονομικού φίλτρου με την πρόβλεψη των ενδίκων μέσων ενώπιον του ΣτΕ στο άρθρο 95 Σ. Στην κατ' έφεση ακυρωτική δίκη δεν ελέγχεται πλέον η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στον κανόνα δικαίου· επομένως, δεν πρόκειται για δευτεροβάθμια κρίση, σε διάκριση προς την πρόβλεψη του άρθρου 95 παρ. 3 Σ. Ομοίως, είναι αμφίβολο εάν πράγματι διατηρείται η αίτηση αναιρέσεως που προέβλεψε το Σύνταγμα στο άρθρο 95 παρ. 1 περ. β)²⁸, εφόσον οι περισσότεροι λόγοι αναιρέσεως, όπως η πλημμελής εφαρμογή του νόμου ή έλλειψη αιτιολογίας της αναιρεσιβαλλόμενης στερούνται πλέον πεδίου εφαρμογής²⁹. Το επιχείρημα

²⁵ Αντί πολλών βλ. Ηλ. Κουβαρά, «Άρθρο 20 παρ. 1», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Γ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., αρ. περ. 11 επ.

²⁶ ΣτΕ 627/2025, ΕΠολΔ 2025, σελ. 90 με σχόλιο Β. Τσιγαρίδα.

²⁷ ΣτΕ 2280/2019, 1558/2019, 2446/2018, 4474/2013, 196/2012, 106/2012 κ.ά.

²⁸ Έτσι και η Α. Πούλου, *Η αιτιολογία του τυπικού νόμου*, ό.π., σελ. 17, σε σχέση με το αναιρετικώς ανέλεγκτο της έλλειψης αιτιολογίας της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης. Για την προβληματική βλ. και Ι. Μαθιουδάκη, *Δυσπρόσιτα ένδικα μέσα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: Το παραδεκτό της έφεσης και της αναίρεσης μετά τον ν. 3900/2010 και ο ενοποιητικός ρόλος του δικαστηρίου*, ΘΠΔΔ 2015, σελ. 734 επ.

²⁹ Β. Τσιγαρίδας, *Νομολογιακές δικονομικές μεταρρυθμίσεις – παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2614/2021 (7 μ.)*, ΘΠΔΔ 2023, σελ. 1227· ήδη δε Μ. Πικραμένος, «Το Συμβούλιο της Επικρατείας μετά τον Ν 3900/2010», σε: Χ. Χρυσανθάκης

δε ότι ο νομοθέτης είναι ελεύθερος από το Σύνταγμα να καθορίσει την ένταση του αναιρετικού ελέγχου³⁰, παραβλέπει ότι ο αναιρετικός έλεγχος έχει ιστορικά διαμορφωμένα χαρακτηριστικά, στα οποία παραπέμπει η έννοια της αιτήσεως αναιρέσεως στο άρθρο 95 Σ. του 1975. Μάλιστα, σε σχετικά πρόσφατη απόφαση της Ολομέλειας ΣτΕ³¹, ανατράπηκε η προηγούμενη νομολογία του Α' Τμήματος, κατά τρόπον ώστε και οι περισσότεροι αυτεπαγγέλτως ελεγχόμενοι λόγοι αναιρέσεως που ανάγονται στην αναρμοδιότητα του δικαστηρίου, να μένουν αναιρετικά ανέλεγκτοι, με το επιχείρημα ότι το Σύνταγμα περιέχει επιτακτικούς κανόνες μόνον ως προς την οριοθέτηση των δικαιοδοσιών και τη διάκριση μεταξύ ακυρωτικών και διαφορών ουσίας. Συνολικά, η νομολογία για το «φίλτρο» των ενδίκων μέσων του ν. 3900/2010, ανατρέπει την αυτονομία στο άρθρο 95 Σ. προστατευτική λειτουργία των ενδίκων μέσων για τα έννομα συμφέροντα του διαδίκου που τα ασκεί, όπως αυτή αποτυπώνεται και στη γνωστή δικονομική αρχή της απαγόρευσης της επιδείνωσης της θέσης του. Από τα ένδικα μέσα μένει μόνον το παραδοσιακό τους όνομα, κατ' ουσίαν αποτελούν όμως πλέον ένα εργαλείο ενοποίησης της νομολογίας των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων³², το οποίο πάντως διαμορφώνεται και εξελίσσεται νομολογιακά ερήμην του Συντάγματος.

4. ΤΟ ΕΥΡΟΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΤΩΝ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ

Η ένταση της συνταγματικής επιχειρηματολογίας στη νομολογία του ΣτΕ επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό και από το εύρος του κύκλου των ενδιαφερομένων για την έκβαση της κρινόμενης υπόθεσης. Στις υποθέσεις ευρύτερου ενδιαφέροντος είναι σαφώς εντονότερη η προσπάθεια του Δικαστηρίου να πείσει για την ορθότητα της λύσης που προκρίνεται. Αντιθέτως, όταν η δικαστική απόφαση δεν αφορά στα έννομα συμφέροντα πολλών και δεν προσελκύει την προσοχή της ευρύτερης δημοσιότητας, ο έλεγχος συνταγματικότητας τείνει να είναι πιο συνοπτικός, κάποτε συρρικνώνεται δε στην επισήμανση ότι η ένδικη ρύθμιση κείται εντός των ορίων της ευχέρειας επιλογών του νομοθέτη³³.

Σε αντίστιξη, άξια αναφοράς είναι η πρόσφατη νομολογία της Ολομέλειας ΣτΕ για τις επιτρεπτές από τον ΝΟΚ υπερβάσεις της δόμησης³⁴. Ενόψει και της βαρύτητας της υπόθεσης για τις συνθήκες διαβίωσης στους οικισμούς της χώρας, αλλά και για την οικοδομική δραστηριότητα, οι σχετικές αποφάσεις διακρίνονται για την επιμέλεια της αιτιολογίας τους. Το Δικαστήριο ξεκινά από μια σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία ως προς τη σχέση μεταξύ των όρων δόμησης του ΝΟΚ και εκείνων του τοπικού πολεοδομικού σχεδιασμού. Στη συνέχεια, ανακεφαλαιώνει και αναπτύσσει την πάγια νομολογία του όσον αφορά το πολεοδομικό κεκτημένο και τη συνταγματική απαίτηση πολεοδομικού σχεδιασμού με επιστημονικά κριτήρια σύμφωνα με το άρθρο 24 παρ. 2 Σ.

(επιμ.), *Συμβούλιο της Επικρατείας – εφαρμογές διοικητικού ουσιαστικού & δικονομικού δικαίου*, 2012, σελ. 1097 επ. (1120).

³⁰ Χαρακτηριστικά: ΣτΕ 304/2025.

³¹ ΣτΕ Ολομ. 875/2024.

³² Μ. Πικραμένος, *Ο αναιρετικός έλεγχος του Συμβουλίου της Επικρατείας στις αποφάσεις των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 5/2023, σελ. 15 επ. (23).

³³ Βλ. λ.χ. ΣτΕ 991/2023.

³⁴ ΣτΕ Ολομ. 146-9/2025.

Ενόψει των συνταγματικών κανόνων αυτών, το Δικαστήριο σταθμίζει προσεκτικά τα επιχειρήματα των μερών ως προς τη συνταγματικότητα των σχετικών κινήτρων. Το αποτέλεσμα της στάθμισης είναι διαφορετικό μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας, πράγμα που είναι ίσως αναμενόμενο: φυσικά μπορεί να έχει κανείς διαφορετικές απόψεις ως προς το ερώτημα εάν 17,5% παραπάνω δόμηση, λόγω των κινήτρων του ΝΟΚ, είναι μεγάλο ή μικρό μέγεθος. Και προφανώς υπάρχει πεδίο διαφορετικών κρίσεων ως προς την πειστικότητα της αιτιολογίας που παρουσιάζει η Διοίκηση για τα αυξημένα μεγέθη της επιτρεπόμενης δόμησης. Από την άποψη του συνταγματικού ελέγχου, κρίσιμο είναι ότι όλα τα ζητήματα εντοπίζονται και οι σχετικές σταθμίσεις αποτυπώνονται στη δικαστική απόφαση, ούτως ώστε οι ενδιαφερόμενοι να έχουν τη γνώση ότι τα επιχειρήματά τους εξετάσθηκαν και ελήφθησαν υπόψη από το Δικαστήριο.

V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η απάντηση στο ερώτημα περί της ανθεκτικότητας, της καταστρατήγησης και της παραβίασης του Συντάγματος στη διοικητική νομολογία δεν είναι απλή, αλλά συναρτάται με περισσότερους επιμέρους παράγοντες, ορισμένοι από τους οποίους σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω. Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, υπό την έννοια της προφύλαξης της κανονιστικής επιβολής των ρυθμίσεών του, συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την εφαρμογή του δόγματος του δημοσίου δικαίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τη μακρόχρονη σύμπραξη θεωρίας και νομολογίας. Είναι το δόγμα που ανθίσταται στους πειρασμούς της ερμηνείας του Συντάγματος σύμφωνα με τους σκοπούς της κοινής νομοθεσίας και τις αενάως μεταβαλλόμενες δικαιοπολιτικές προτεραιότητες· το δόγμα εμποδίζει την απονεύρωση των συνταγματικών εννοιών και τη μετατροπή των συνταγματικών διατάξεων σε απλές κατευθύνσεις προς τον νομοθέτη. Εντέλει, είναι η δογματική του δημοσίου δικαίου που διασφαλίζει την αξιοπρέπεια του Συντάγματος ως ύψιστου νομικού κειμένου, διότι συνδέεται με τον αφηρημένο χαρακτήρα της ερμηνείας των διατάξεων και κατατείνει σε συνεκτικές και, καταρχήν, ορθολογικά προβλέψιμες λύσεις³⁵. Στη δογματική του δημοσίου δικαίου βασίζεται και η επιστημονική κριτική επί της συνταγματικής νομολογίας, η οποία υπερέχει ως μέσο προστασίας του Συντάγματος από τον απλώς δικαιοπολιτικό σχολιασμό, διότι μπορεί να επικαλεσθεί ορθολογικά και αντικειμενικά επιχειρήματα, τα οποία στηρίζονται στη λογική, το δικαιοκώ σύστημα, την ιστορία και τα νομολογιακά προηγούμενα. Η δογματικά θεμελιωμένη επιστήμη του δημοσίου δικαίου, εκφραζόμενη σε δικαστικές αποφάσεις, δικάγραφα υψηλού επιπέδου και τεκμηριωμένες δημοσιεύσεις αποτελεί στο ολοκληρωμένο κράτος δικαίου τον ύστατο φύλακα του Συντάγματος. □

³⁵ W. Kahl, *Η δογματική στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΘΠΔΔ 2019, σελ. 974 επ. (976).

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ: ΜΙΑ «ΓΕΦΥΡΑ» ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Γιώργος Καραβοκύρης
Αναπλ. Καθηγητής στη
Νομική Σχολή του ΑΠΘ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η καταστρατήγηση του Συντάγματος είναι μια κλασική, διαχρονική έννοια, με ιδιαίτερη αναλυτική αξία για την επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, καθώς συνδέεται άμεσα με την ισχύ του. Με αναφορά σε αυτήν, η θεωρία ελέγχει την ποιότητα της λειτουργίας και τη νομιμοποίηση των δημοκρατικών θεσμών. Αποτελεί μεταφορά της καταστρατήγησης του νόμου («*fraude à la loi*») από το ιδιωτικό δίκαιο στο δημόσιο και έχει την καταβολή της στον Μεσοπόλεμο και τη διάσημη μελέτη, το 1943, του Georges Liet-Vaux για την «*fraude à la Constitution*», με αφορμή την άνοδο στην εξουσία του Μουσολίνι, του Πεταίν και του Χίτλερ¹.

Η καταστρατήγηση χρησιμοποιείται ως όρος στον συνταγματικό λόγο ιδίως στις ανώμαλες συνταγματικά καταστάσεις και

¹ A. Le Pillouer, Georges Liet-Veaux, «*La fraude à la constitution—Essai d'une analyse juridique des révolutions communautaires récentes: Italie, Allemagne, France*», RDP 1943, A posteriori, Revue de droit public Σεπτέμβριος 2025, σελ. 115-117. Επίσης, Ξ. Γιαταγάνα, *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος*, ΤοΣ, 1/1975, σελ. 634-635. Ο Κ. Χρυσόγονος επισημαίνει ότι «σε ορισμένες περιπτώσεις η απώλεια κανονιστικής ποιότητας μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να οδηγεί στη μετάλλαξη ενός κανονιστικού Συντάγματος σε προσηματικό και τελικά σε αλλαγή της μορφής του κράτους (π.χ. από συνταγματικό κράτος σε εθνικοσοσιαλιστική δικτατορία). Γίνεται τότε λόγος για παραμερισμό (*Verfassungsbeseitigung*) ή για καταστρατήγηση (*fraude à la constitution*) του Συντάγματος. Η καταστρατήγηση (ή παραμερισμός) συνιστά συνεπώς μια θεμελιακής σημασίας πολιτειακή μεταβολή, η οποία συντελείται με τήρηση, έστω και επιφανειακά, των συνταγματικών τύπων. Ως ιστορικά παραδείγματα αναφέρονται η ανάληψη της εξουσίας από το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα στη Γερμανία το 1933 και η εγκαθίδρυση του καθεστώτος του Βισού στη Γαλλία το 1940, με παράλληλη αναθεώρηση του Συντάγματος με την προβλεπόμενη διαδικασία και πλειοψηφία». Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2022, σελ. 71.

σε περιόδους σοβαρής κρίσης για τους θεσμούς και τα δικαιώματα, καθώς και σε μεμονωμένες υποθέσεις με μείζον συνταγματικό και δικαιοπολιτικό ενδιαφέρον². Σύμφωνα με τον Ξ. Γιαταγάνα, η καταστρατήγηση παραπέμπει στην εγκατάσταση μιας νέας συνταγματικής τάξης, δίχως την ανατροπή, τουλάχιστον φανερά, της προηγούμενης³. Συνιστά, όταν συντελείται δίχως να έχει λάβει χώρα συνταγματική αναθεώρηση, μια μορφή εξαιρετικά σημαντικής άτυπης, λανθάνουσας συνταγματικής μεταβολής⁴. Ο ορισμός της θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: είναι ο τυπικός σεβασμός της συνταγματικής διαδικασίας/φόρμας/διάταξης και η παράλληλη υπονόμηση, αναίρεση, αλλοίωση⁵, η παραβίαση του πνεύματος του Συντάγματος⁶. Αναδεικνύει, συνεπώς, η καταστρατήγηση τη θεμελιώδη αντίφαση που μπορεί να προκύψει ανάμεσα στο γράμμα και το πνεύμα, την τυπική και την ουσιαστική συνταγματικότητα, ενώ υποδηλώνει και την κρυφή, κάτω από το διαδικαστικό «ραντάρ», πρόθεση της ουσιαστικής καταπάτησης των αξιών και των αρχών του Συντάγματος. Ωστόσο, ο Γ. Γεραπετρίτης σημειώνει ότι δεν πρέπει να συγχέεται η έννοια με τη συνταγματική «ορθότητα» ή την «ευθυκρισία», διότι παραμένει αδιάφορη η ενδιάθετη βούληση των κρατικών οργάνων κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους για να διαπιστωθεί η αντικειμενική αλλοίωση του Συντάγματος⁷. Ο Ξ. Κοντιάδης επισημαίνει ότι σε «τέτοιου είδους διατάξεις,

² Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 71-72 και 132-137· Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων, 2013· Χ. Κουρουνδής, Το «Μνημόνιο» ως έκφραση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude à la Constitution), constitutionalism.gr 12.7.2011· Γ. Γεραπετρίτης, «Πολιτική και καταστρατήγηση του Συντάγματος», σε: Ι. Καμτσιδου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες, 2010, σελ. 61-62. Βλ. τις συμβολές συνολικά του τόμου για την καταστρατήγηση με αφορμή την προεδρική εκλογή και για τη σύνοψη της σχετικής συζήτησης Ξ. Κοντιάδης, «Άρθρο 32», σε Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), Σύμβαση. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλεκτρ. έκδοση, Syntagma Watch, 2023, σελ. 14 επ.

³ Ξ. Γιαταγάνας, ό.π., σελ. 629-630· Γ. Γεραπετρίτης, ό.π., σελ. 62.

⁴ Κ. Χρυσόγονος, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 72.

⁵ Ο Α. Μανιτάκης σημειώνει ότι «Ως αλλοίωση του Συντάγματος θα μπορούσαμε να νοήσουμε την παραμόρφωση ή στρέβλωση του πραγματικού νοήματος ή του πνεύματός του παρά την επιφανειακή τήρηση του γράμματός [...] Η αλλοίωση του Συντάγματος δεν πρέπει να συγχέεται με τη μεμονωμένη, ευθεία παραβίασή του. Διότι, ναί μεν έχει και αυτή ως αποτέλεσμα την παραβίαση του Συντάγματος, πλην όμως η πρώτη συνιστά μια δόλια ή έμμεση, σταθερή και επαναλαμβανόμενη παραβίαση του πνεύματος ή της λογικής του. Η αλλοίωση είναι μια διακεκριμένη παραβίαση του Συντάγματος, που επέρχεται με την στρέβλωση του νοήματός του. Ως αλλοίωση με την στενή έννοια μπορεί να χαρακτηριστεί και μια μεμονωμένη καταστρατήγηση του νοήματος συγκεκριμένης διάταξης». Βλ. Ιδίου, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τ. 1, 2004, σελ. 373. Στην έννοια της αλλοίωσης αναφέρεται επίσης ο Χ. Κουρουνδής, ό.π.

⁶ Όπως επισημαίνει ο Σ. Μήτας, «διαφορετική εξάλλου και από την περίπτωση παραβίασης του Συντάγματος, είναι η καταστρατήγησή του. Όρο, με τον οποίο αποκαλούμε την πρακτική των κρατικών οργάνων να ακολουθούν μεν φαινομενικά μια συνταγματική πρόβλεψη, επί της ουσίας όμως δε να την εφαρμόζουν προσπερνώντας ή διαστρέφοντας το νόημα της». Βλ. Ιδίου, Τι σημαίνει «θεσμική εκτροπή»;, Syntagma Watch 12.05.2019.

⁷ Ειδικότερα, ο Γ. Γεραπετρίτης υπογραμμίζει ότι «Η θεωρία της αμφίβολης συνταγματικής ευθυκρισίας έρχεται στην πραγματικότητα να καλύψει το συνειδητό κενό του Συντάγματος σε σχέση με τα παραγωγικά αίτια της βούλησης ενός κρατικού οργάνου. Κατά την άσκηση συνταγματικών του αρμοδιοτήτων, δεν αξιολογείται η ενδιάθετη βούληση των κρατικών οργάνων και τούτο διότι το ζητούμενο στις περιπτώσεις αυτές είναι η αρμοδιότητα να ασκείται στο ερμηνευτικό πλαίσιο που προσδιορίζουν τόσο η γλωσσική διατύπωση του κανόνα όσο και το πνεύμα του [...]. Βεβαίως, είναι πιθανό η αλλοίωση του πνεύματος ενός συνταγματικού κανόνα να γίνεται ενσυνειδήτως ώστε να εξυπηρετηθεί σκοπός άλλος από εκείνον για τον οποίο έχει τεθεί ο κανόνας. Ενόσω όμως η αντικειμενική αλλοίωση συνιστά αναγκαίο και επαρκές όρο για την κατάφαση της καταστρατήγησης, η εξυπηρέτηση αλλότριου σκοπού ούτε απαιτείται ούτε αρκεί για να στηριχθεί η συνταγματική αυτή απόκλιση». Βλ. Ιδίου, ό.π., σελ. 64-65.

όπου δεν κρίνεται αναγκαία η ηθική ανάγνωση, είναι κατεξοχήν εκείνες που ορίζουν διαδικασίες και μάλιστα αυτές που αφορούν εκλογή κρατικών οργάνων»⁸. Ο Δ. Τσάτσος υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα δεν μπορεί να γίνεται «ερμηνευτικός περίγελος», όταν κατάφωρα εργαλειοποιείται⁹, και ο Κ. Χρυσόγονος υπογραμμίζει ότι η συμπεριφορά των κρατικών οργάνων (εν προκειμένω για την περίπτωση της προεδρικής εκλογής) «δεν αποτελεί *a priori* ένα αποκλειστικά πολιτικό ζήτημα, το οποίο δεν αξιολογείται συνταγματικά, ούτε μπορεί να εξετασθεί μόνο με όρους συνταγματικής “ευπρέπειας” (ή απρέπιας)», καθώς όταν προσβάλλει ευθέως το πνεύμα του Συντάγματος, παρότι σέβεται τον τύπο, μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία της καταστρατήγησης¹⁰. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς, ότι πρόκειται για μια απαιτητική ερμηνευτικά έννοια, καθώς στα κριτήρια της διαπίστωσής της εισέρχονται όροι που ξεφεύγουν από τον διαδικαστικό τύπο και εντάσσονται στην επικράτεια του πνεύματος του Συντάγματος και συνεπώς είναι εξ ορισμού πιο ανοικτοί σε εκτιμήσεις και αξιολογήσεις της κοινότητας των ερμηνευτών του. Για αυτό και κάποιες φορές είναι λεπτή για τη συνταγματική θεωρία η διάκριση ανάμεσα στην αλλοίωση του πνεύματος του Συντάγματος και την πολιτικά αξιολογήσιμη και κατακριτέα εφαρμογή του.

Η καταστρατήγηση επιγραμματικά έχει εμπεδωθεί και είναι πλήρως αποδεκτή ως εννοιολογικό εργαλείο που χρησιμοποιείται από τη συνταγματική κοινότητα για να διαγνωστούν τα ενίοτε θολά όρια ανάμεσα στην εξαίρεση και την κανονικότητα, την ονομαστική και την ουσιαστική εκπλήρωση των συνταγματικών επιταγών. Παράλληλα, αναδεικνύει την κόκκινη γραμμή που χωρίζει την ερμηνευτική ευελιξία, την προσαρμοστικότητα και την ανθεκτικότητα του συνταγματικού κειμένου¹¹ από την αθέμιτη μεταλλαγή και έκπτωσή του σε ένα επί της ουσίας κενό γράμμα, δίχως επιτελεστική δύναμη, αποξενωμένο πλήρως από τις αρχές του, τόσο σε περιόδους κρίσεων, όσο και σε αμφιλεγόμενες υποθέσεις, που δοκιμάζουν τη συνοχή και την κανονιστικότητα του συνταγματικού κειμένου, όπως για παράδειγμα η «ψήφος Αλευρά» το 1985, η τεχνητή διάλυση της Βουλής για λόγους αδυναμίας εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας, η εφαρμογή του άρθρου 86 παρ. 3 Σ., η προσχηματική επίκληση θέματος εξαιρετικής σημασίας για τη διάλυση της Βουλής σύμφωνα με το άρθρο 41 παρ. 2 Σ., η μη πλήρωση των 3 κενωθεισών εδρών με αναπληρωματικές εκλογές κατά το άρθρο 53 παρ. 2 Σ μετά την ακύρωση της εκλογής 3 Βουλευτών από το ΑΕΔ κ.ά.¹².

Η επιστροφή, ωστόσο, στην έννοια της καταστρατήγησης δεν έχει μόνον ιστορικό ή δογματικό

⁸ Ξ. Κοντιάδης, «Άρθρο 32», ό.π., σελ. 15.

⁹ Δ. Τσάτσος, *Μην κάνετε το Σύνταγμα «περίγελος»*, (Συνέντευξη), ΔτΑ 2009, 1053 επ.

¹⁰ Κ. Χρυσόγονος, «Συνταγματική πραγματικότητα και φαντασικό Σύνταγμα», σε: Ι. Καμτσιόπου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*, ό.π σελ. 144-145. Σύμφωνα με τον Κ. Χρυσόγονο «θα μπορούσε πάντως να επισημανθεί ότι ο παραπάνω ορισμός της καταστρατήγησης είναι υπερβολικά περιοριστικός, σε ό,τι αφορά την προϋπόθεση να συντελείται αυτή με “απόλυτο σεβασμό προς το γράμμα” και κατά διαστρέβλωση (μόνο) του “πνεύματος” του Συντάγματος (ή, καλύτερα, της *ratio* των διατάξεών του). Στην πραγματικότητα, στην πορεία προς την καταστρατήγηση μπορεί να εμφανίζονται και επεισόδια επιμέρους παραβίασης του θεμελιώδους νόμου ή και της κοινής νομοθεσίας, χωρίς όμως να αποτελούν το κυρίαρχο στοιχείο, ποσοτικά και ποιοτικά, της πορείας αυτής» (σελ. 145).

¹¹ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, 2016. Βλ. επίσης, Ευ. Βενιζέλο, *Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019*, ΕφημΔΔ 6/2019, σελ. 682-691.

¹² Βλ. την εισήγηση/συμβολή του Χ. Τσιλιώτη στο συνέδριο.

ενδιαφέρον, ούτε συμβάλλει απλά στην κατανόηση ή την ερμηνεία των συνταγματικών επίδικων ή της δικαιοπολιτικής συγκυρίας. Μέσα και πέρα από τα συνταγματικά γεγονότα, η μελέτη και η χρήση της έννοιας αποκτά ιδιαίτερο επιστημολογικό και μεθοδολογικό ενδιαφέρον, καθώς αναδεικνύει κάποια ταυτοτικά χαρακτηριστικά της συνταγματικής μας παράδοσης και ειδικότερα της συνταγματικής θεωρίας στη Μεταπολίτευση. Σε αυτήν έχει εδραιωθεί μια ισχυρή αντίληψη για το Σύνταγμα και τον ρόλο του συνταγματολόγου, η οποία έχει προνομιακό πεδίο το οργανωτικό μέρος του Συντάγματος, εκεί που η απουσία του δικαστικού ελέγχου (π.χ. *interna corporis*, ουσιαστικές προϋποθέσεις έκδοσης ΠΝΠ κ.ά.) διαστέλλει το ερμηνευτικό περιθώριο και δημιουργεί την αμφισημία και συνάμα την ελευθερία για τον αναγνώστη του συνταγματικού κειμένου. Εντός της δημοκρατικής φιλελεύθερης συνθήκης, παρότι δεν υπάρχουν οι πολιτειακές ανατροπές, όπως για παράδειγμα στη Μεταπολίτευση, η καταστρατήγηση, η οποία για τον Α. Μανιτάκη προϋποθέτει μεθοδολογικά τη (σχετική έστω) διάκριση ανάμεσα στο δίκαιο και τη πολιτική¹³, διατηρεί αναλλοίωτη τη σημασία της, ως μια μορφή συνεχούς ελέγχου της εξουσίας και ως μια διαρκής υπενθύμιση ότι η διαστρέβλωση του συνταγματικού κανόνα δεν αποτελεί απαραίτητα ένα εξαιρετικό γεγονός, αλλά μια πρακτική που μπορεί να οδηγήσει σε μια «νέα κανονικότητα», στην οποία μπορεί να επικρατήσει, πολλές φορές χωρίς να γίνει αμέσως αντιληπτή, αυτή η τάση που ο Σ. Βλαχόπουλος έχει αποκαλέσει «συνταγματικό μιθριδατισμό»¹⁴. Δεδομένης δε της μετάπτωσης, την τελευταία εικοσαετία, σε μια εποχή ανασφάλειας και αβεβαιότητας για τα κεκτημένα του σύγχρονου συνταγματισμού, από ένα Σύνταγμα των «ορίων» σε ένα Σύνταγμα των «σκοπών», και της τάσης, τόσο στη θεωρία, όσο και, το σημαντικότερο, στη νομολογία, της λειτουργικής ανάγνωσης των συνταγματικών κανόνων και της υποχώρησης του εγγυητισμού, η προσφυγή (και) στην έννοια της καταστρατήγησης ανταποκρίνεται, από την άποψη της θεωρίας, στο αίτημα της εγρήγορης και της ετοιμότητας του συνταγματικού λόγου¹⁵.

II. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Σε πρόσφατο τεύχος της *Revue de Droit Public* (RDP, Σεπτέμβριος 2025), ο καθηγητής στο Πα-

¹³ Σύμφωνα με τον Αντώνη Μανιτάκη, «η εργαλειώδη, πάντως, χρήση του Συντάγματος από τα πολιτικά κόμματα και, γενικά, η επίκλησή του ή και η αγνόησή του από τα ίδια για “κοντόφθαλμους” κομματικούς σκοπούς συνιστά σίγουρα μια συμπεριφορά πολιτικά καταδικαστέα και από την άποψη της συνταγματικής ηθικής αξιόμιμη, δεν αποτελεί όμως αυτόχρονα και “παραβίαση” ούτε καν “καταστρατήγηση” του Συντάγματος». Βλ. Ιδίου, «Παραβίαση του Συντάγματος, καταστρατήγησή του ή απλώς συνταγματική απρέπεια;», σε: Ι. Καμτσιόδου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*, 2010, σελ. 53.

¹⁴ Σ. Βλαχόπουλος, *Συνταγματικός μιθριδατισμός. Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας*, 2020.

¹⁵ Για τη λειτουργική αυτή μεταλλαγή του Συντάγματος βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή*, e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2024. Επίσης, για την προβληματική της λειτουργικής δέσμευσης των δικαιωμάτων, τη διάκριση σκοπών-ορίων και τη σχέση σκοπών και ελευθεριών βλ. Χ. Ανθόπουλο, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, Εν όψει του άρθρου 25§§ 2, 3 και 4 του Συντάγματος*, 1993· Κ. Γιαννακόπουλο, *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και την κοινοτική έννομη τάξη*, ΕφημΔΔ 5/2008, σελ. 733 επ.· Ν. Παπασπύρου, *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί*, 2019.

νεπιστήμιο της Nanterre Arnaud Le Pillouer επιστρέφει στη διάσημη μελέτη του Liet-Vaux και επαναπροσδιορίζει με ένα ανατρεπτικό άρθρο τη συζήτηση για την καταστρατήγηση ή την αλλοίωση του Συντάγματος. Ο Le Pillouer υπογραμμίζει ότι ο Liet-Vaux δεν προέβη, όπως κατά κανόνα ερμηνεύθηκε στη συνέχεια, σε μια αποδοκιμασία ή καταγγελία της έννοιας, αλλά, εμμέσως πλην σαφώς, στην υπεράσπισή της, με αντικείμενο την άνοδο στην εξουσία του Πεταίν το 1940 και την παραβίαση της αναθεωρητικής διαδικασίας. Κοντολογίς, το κείμενο έμελλε να μείνει στην ιστορία των νομικών ιδεών για το αντίθετο από αυτό που αναδεικνύει, καθώς η καταστρατήγηση του Συντάγματος μπορεί να δικαιολογηθεί –έστω λελογισμένα για την ακρίβεια– με όρους πολιτικής απόφασης, σκοπιμότητας και νομιμοποίησης¹⁶. Ο Liet-Vaux επισημαίνει ότι η καταστρατήγηση του Συντάγματος και δη της αναθεώρησής του, μια μορφή ειρηνικής νομικής επανάστασης, μπορεί να αποβεί τελικά γόνιμη και να μας απαλλάξει από αναταραχές και εξεγέρσεις, εφόσον βέβαια η σχετική αναθεώρηση της διάταξης για την αναθεώρηση αφορά διαδικαστικά όρια ή ελαφρώς την ουσία και όχι τον πυρήνα και τα θεμέλια της διάταξης¹⁷. Και τούτο, γιατί όπως τονίζει ο Le Pillouer, στη γραμμή αυτή της θεωρίας, με αφετηρία τον Liet-Vaux, το Σύνταγμα φέρει μια σειρά από θεμελιώδεις πολιτικές αξίες που δεν μπορεί καμία πολιτική εξουσία να αγγίξει, μέσα π.χ. από την τακτική της αναθεώρησης της αναθεώρησης («double révision»). Ξαναδιαβάζοντας, συνεπώς, προσεκτικά τον συγγραφέα, αντιλαμβανόμαστε ότι η καταστρατήγηση παραπέμπει σε μια αντίληψη «ουσιαστικού» ή «πολιτικού» Συντάγματος, που εκτείνεται πέρα από αυτήν του φορμαλιστικού ή «καθαρά» νομικού Συντάγματος. Έτσι, αυτή η ουσιαστική ή και ουσιοκρατική αντίληψη έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή κελσενική θέση, σύμφωνα με την οποία μια νομική φόρμα μπορεί να έχει οποιοδήποτε περιεχόμενο¹⁸.

Στη μελέτη του Liet-Vaux, κρύβεται, σύμφωνα πάντα με τον Le Pillouer, η δημοφιλία στη μετέπειτα συνταγματική θεωρία της έννοιας της καταστρατήγησης υπό την οπτική της ουσιαστικής και αξιακής συνταγματικής υπεράσπισης της δημοκρατικής τάξης απέναντι στη φορμαλιστική εργλειοποίηση και τελικά στην ευθεία υπονόμειυσή της. Διατηρεί δηλαδή πάντα, χωρίς αμφιβολία, η καταστρατήγηση τη βασική, θετική λειτουργία της προστασίας της συνταγματικής τάξης έναντι όσων την αμφισβητούν. Όμως, η επιστροφή στον Liet-Vaux έχει σημασία –δεν πρόκειται περί ακαδημαϊκής διαστροφής– γιατί καταδεικνύει, πίσω από τις γραμμές του κειμένου, μια απόκλιση της έννοιας από την καθαρή θετικιστική θεωρία –που προτιμά να μιλά ευθέως για παραβίαση του Συντάγματος– και την εκβολή της σε μια περισσότερο ουσιαστική και ηθικοπολιτική ανάγνωση του συνταγματικού κειμένου, αυτή που αναζητά, μεθοδολογικά και επιστημολογικά, το πραγματικό και αντικειμενικό «πνεύμα» του Συντάγματος¹⁹.

Από την άλλη, η θεωρία της καταστρατήγησης έχει, κατά κοινή ομολογία στη θεωρία, και μια δεύτερη όψη, που επίσης είναι υπαρκτή και αναδεικνύεται στο κείμενο του Liet-Vaux, μια ιδιαίτερα σημαντική, μεταπολεμική, «στιγμή», που χαρακτηρίζεται από την αυστηρή προσήλωσή της στον νομικό, αποτελεσματικό έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο αυτό, η συ-

¹⁶ A. Le Pillouer, ό.π., σελ. 120-121.

¹⁷ Ibidem, σελ. 116.

¹⁸ Ibidem, σελ. 118.

¹⁹ Ibidem, σελ. 120.

νταγματική θεωρία θέτει σε σχέση με την καταστρατήγηση το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης του Συντάγματος ως άμυνα απέναντι στην αυθαιρεσία και την εργαλειοποίηση της εξουσίας, στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας²⁰. Αναπτύσσει συνεπώς, ταυτόχρονα, η έννοια, πέρα από την πολιτική αναγκαιότητα και τη νομιμοποίηση, και τη δικαιοκρατική λειτουργία της, που τοποθετείται στον αντίποδα της πολιτικής και δίνει έμφαση στην κανονιστικότητα και την τήρηση του Συντάγματος, τον ισχυρό ρόλο του δικαστή –ακόμη και ως ελεγκτή του αναθεωρητικού νομοθέτη– και τη θεσμική θωράκιση και εμπέδωση του Κράτους δικαίου, πάλι όμως, όπως και στην πολιτική της στιγμή, ως ζήτημα αρχών. Η καταστρατήγηση καταξιώνεται ως μια φιλελεύθερη και εγγυητική ρήτρα που περιορίζει τον δήμο, όταν αυτός «παρεκτρέπεται» ή επιχειρεί να «αυτοκτονήσει». Για αυτό, όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Le Pillouer, η κατοχύρωση του όρου συνιστά παράλληλα και έναν «θρίαμβο» της νομικής *raison* πάνω στην πολιτική δύναμη²¹. Στη Γαλλία βέβαια δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι η σχετική συζήτηση για τον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης εγείρει πάντα σοβαρές ενστάσεις ως προς τον αντιδημοκρατικό περιορισμό της λαϊκής κυριαρχίας και της συντακτικής εξουσίας²², ενώ, αντιθέτως, στην αγγλοσαξωνική συνταγματική θεωρία το θέμα των «αντισυνταγματικών αναθεωρήσεων» έχει καταστεί ιδιαίτερα δημοφιλές τα τελευταία χρόνια και μάλιστα σε μια ευρύτατη, πλούσια συγκριτική διάσταση²³.

III. Η ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Στη Μεταπολίτευση, όπως και σε κάθε φιλελεύθερη δημοκρατία, δεν εκπληρώνεται πραγματολογικά η πιο βασική συνθήκη για την κλασική χρήση της έννοιας της καταστρατήγησης του Συντάγματος, αυτή δηλαδή μιας (δήθεν) «νομότυπης» αυτοκτονίας του Δήμου, όπως στον Μεσοπόλεμο

²⁰ Ibidem, σελ. 117. Ο Le Pillouer υπογραμμίζει ότι το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης δίνει λαβή σε κριτικές ως προς τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του και στηρίζεται στην φαντασιακή (εν μέρει, καθώς ο όρος που χρησιμοποιεί το συγγραφέας είναι «semi-mythe») υπόθεση ότι δικαστής μπορεί να ενεργεί παθητικά και να διαπιστώνει το «φιλοσοφικό θεμέλιο» του Συντάγματος (βλ. σελ. 121). Όπως επισημαίνει ο Χ. Κουρουνδής, «στις παραπάνω περιπτώσεις η νομική σημασία των γεγονότων έγκειται στο γεγονός ότι το συνταγματικό όργανο στο οποίο επαφιόταν η αναθεωρητική εξουσία, στα πλαίσια άσκησης της αρμοδιότητάς του, άλλαζε ουσιωδώς τους κανόνες αναθεώρησης για το μέλλον. Η πρακτική αυτή, λοιπόν, έθεσε το γενικότερο ζήτημα της ύπαρξης ή μη ορίων στην αναθεωρητική διαδικασία. Η συνταγματική αλλοίωση συνίσταται στο ότι οι κανόνες που αφορούν την αναθεωρητική διαδικασία διαθέτουν μια διαφορετική ποιότητα σε σχέση με τους υπόλοιπους, καθώς προσδιορίζουν την εξουσία της “αρμοδιότητας της αρμοδιότητας” (*la compétence des compétences*). Η αλλαγή αυτών των κανόνων, ακόμα και με σεβασμό των διαδικασιών, δείχνει ότι το υποκείμενο της αρμοδιότητας της αρμοδιότητας έχει αλλάξει. Ειδικά τα όρια μεταξύ συντακτικής και αναθεωρητικής (συντεταγμένης) εξουσίας καταλύονται». Βλ. Ιδίου, *Το «Μνημόνιο» ως έκφανση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude à la Constitution)*, ό.π. Στην πραγματικότητα ο δικαστικός έλεγχος της αναθεωρητικής διαδικασίας θέτει με ένταση ένα ερώτημα αρχής για κάθε φιλελεύθερη δημοκρατία, δηλαδή το ποιος έχει την τελευταία λέξη (της κυριαρχίας και της ερμηνείας). Βλ. σχετικά για μια σύνοψη της συζήτησης, ιδίως στη Γαλλία, Γ. Καραβοκύρη, «Κυριαρχία και ερμηνεία. Αναζητώντας τον κυρίαρχο λαό», σε Χ. Παπαχαλαράμους/Χ. Παπαστυλιανός (επιμ.), *Κυριαρχία, Ετερότητα, Δικαιώματα*, 2013, σελ. 21-90.

²¹ A. Le Pillouer, ό.π., σελ. 119.

²² Ibidem, σελ. 120.

²³ Βλ. Σχετικά Υ. Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers*, 2017· J. I. Colón-Ríos, *Weak Constitutionalism: Democratic Legitimacy and the Question of Constituent Power*, 2012. Βλ. επίσης R. Albert, *Constitutional Amendments: Making, Breaking, and Changing Constitutions*, 2019.

και στην περίπτωση της Ιταλίας, της Γερμανίας ή του καθεστώτος του Vichy²⁴. Ούτε από την άλλη θα επικεντρωθεί στην Ελλάδα η χρήση της έννοιας στον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης του Συντάγματος ή στη διαφύλαξη της «ιερότητας» του άρθρου 110 Συντάγματος. Εξάλλου, η πλειονότητα των Ελλήνων συνταγματολόγων θα υποστηρίξει τη δυνατότητα να αναθεωρηθούν λελογισμένα, ελαφρά, τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης, για λόγους ταχύτητας, ευελιξίας και καλύτερης προσαρμογής του κειμένου στην ροή των πραγματικών συνθηκών²⁵. Την ίδια στιγμή, λαμβάνοντας υπόψη σχετικά νομολογιακά δεδομένα (ΑΕΔ 11/2003 και η ΣτΕ (Ολ.) 2512/2016), γίνεται δεκτή στη θεωρία και η δυνατότητα του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης του Συντάγματος²⁶.

Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην ελληνική έννομη τάξη βρίσκει απήχηση, τόσο η πολιτική, όσο και η νομική φύση και λειτουργία της έννοιας της καταστρατήγησης, όπως αυτές εντοπίζονται στις θεωρητικές της καταβολές. Λειτουργώντας τελικά ως ένας σύνδεσμος, μια «γέφυρα» μεταξύ της πολιτικής και του δικαίου, η αναφορά στην καταστρατήγηση επιτρέπει την ανάπτυξη του συνταγματικού λόγου ταυτόχρονα ως ηθικοπολιτικού και ως νομικού επιχειρήματος, σε υποθέσεις που έχουν δοκιμάσει την ερμηνευτική αντοχή του Συντάγματος. Η επισήμανση της αλλοίωσης του Συντάγματος, πέρα από τις μεγάλες κρίσεις, γίνεται πιο «καθημερινή», αποκρυσταλλώνεται ως μια υπεράσπιση της κανονιστικότητας και του σεβασμού. Διατηρεί η θεωρία το νομικό επιχειρήμα της και εμπλουτίζει την ερμηνεία και την αντίληψη του Συντάγματος πέρα από τον τύπο. Εκφράζει δηλαδή μια θεμελιώδη υποψία και κριτική απέναντι σε αυτό που ο Liet-Vaux στο άρθρο του περιέγραφε ως τη στροφή του νόμου ή του Συντάγματος ενάντια στον εαυτό του²⁷.

Περαιτέρω, η επίκληση της έννοιας μοιάζει να ικανοποιεί μια συγκεκριμένη επιστημολογική και μεθοδολογική συνθήκη για την ελληνική συνταγματική θεωρία: τη δεδομένη πολιτικότητα του συνταγματικού δικαίου, ιδίως, αλλά όχι μόνο, στη Μεταπολίτευση, η οποία αναγνωρίζει στον συνταγματολόγο, με εμβληματική φιγούρα τον Αριστόβουλο Μάνεση, μια «αντιεξουσιαστική» προκατανόηση και τον ρόλο του ελεγκτή της (αυθαίρετης) βούλησης των κυβερνώντων²⁸. Για αυτό και

²⁴ Βλ. στην ελληνική βιβλιογραφία Α. Κεσσόπουλο, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, 2018.

²⁵ Για την αναθεώρηση της διάταξης για την αναθεώρηση και τις θέσεις της ελληνικής θεωρίας βλ. τον σχετικό φάκελο στο [link](#). Επίσης, Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», σε Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., σελ. 17-18.

²⁶ Βλ. για τον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης Ξ. Κοντιάδη, «Άρθρο 110», ό.π., σελ. 18. Ωστόσο, ο Ευ. Βενιζέλος σημειώνει ότι «το ΑΕΔ έκρινε, χωρίς καμία αιτιολογία, ότι ο ισχυρισμός αυτός προβάλλεται παραδεκτώς από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας. Τέτοιου είδους παρεμπόδιση, παντελώς ανατιολόγητες, αξιωματικές διαπιστώσεις για τα όρια του δικαστικού ελέγχου επί της αναθεωρητικής διαδικασίας, θέτουν υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία του δικαστικού ελέγχου και παράγουν ανεπίτρεπτη για κράτος δικαίου αβεβαιότητα. Το ΑΕΔ εκφράστηκε για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα σε μια δευτερεύουσα αναφορική πρόταση, προφανώς γιατί θα απέρριπτε στην ίδια φράση τον ισχυρισμό ως ερειδόμενο επί εσφαλμένης προϋποθέσεως, δηλαδή ως ουσιαστικά αβάσιμο. Όμως η δευτερεύουσα αναφορική αυτή πρόταση χρησιμοποιείται τώρα για να θεμελιώσει ισχυρισμούς που μεταβάλλουν το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 110 Σ.». Βλ. Ιδίου, *Δεσμεύεται η δεύτερη Βουλή από τις κατευθύνσεις της πρώτης στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος*; [constitutionalism.gr](#) 28.11.2018.

²⁷ Α. Le Pillouer, ό.π., σελ. 120.

²⁸ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Αριστόβουλος Μάνεσης, ο ασυμβίβαστος υπερασπιστής του Δημοκρατικού Συνταγματισμού*, [constitutionalism.gr](#) 21.12.2022· Χ. Ανθόπουλο, *Η συνταγματική διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση*, ΕφημΔΔ

ο συνταγματικός λόγος πολλές φορές δεν θα περιοριστεί στο τι ισχύει στο θετικό δίκαιο και στην κατανόσή του, αλλά θα καταστεί ένας λόγος προγραμματικός ή αξιολογικός για το πώς πρέπει να ερμηνεύεται το Σύνταγμα.

Σε αυτό το πλαίσιο, η συνταγματική θεωρία στην καταστρατήγηση εγγράφεται σε ένα πεδίο ηθικής, πολιτικής, αξιακής, φιλοσοφικής και (δι)υποκειμενικής ερμηνείας του Συντάγματος που συμπληρώνει ή υπερβαίνει τη θετικιστική του ανάγνωση ή την καθαρή, με κελσενικούς και ορθόδοξους όρους, νομική του ερμηνεία. Αναζητά το πραγματικό, αληθινό νόημα (πέρα από το γράμμα) του συνταγματικού κειμένου, για να διαπιστώσει αν αυτό υφίσταται κάποια θεμελιώδη αλλοίωση, υπό μια προσχηματική τήρηση των συνταγματικών διαδικασιών. Πολλές φορές μάλιστα, η χρήση του όρου εν γένει του «ευτελισμού» του Συντάγματος μπορεί να αποδειχθεί ρητορικά πιο ισχυρή από την ίδια την παραβίαση του Συντάγματος²⁹. Κι αυτό γιατί εντοπίζει κακοβουλία στις προθέσεις, του σκοπούς, τα παραγωγικά αίτια δηλαδή της βούλησης των κυβερνώντων και αποκτά μεγάλη ηθική βαρύτητα για την αντίληψη που έχουν για το Σύνταγμα. Σε κάθε περίπτωση, όταν εγκαταλείψουμε την ασφάλεια του περισσότερο ή λιγότερο «κλειστού» θετικισμού και εισερχόμαστε στο πεδίο μιας ουσιαστικής εκτίμησης και αξιολόγησης των σκοπών που καθορίζουν τον κανόνα, υπό το πρίσμα των αξιών, τόσο περισσότερο ανοιγόμαστε στην επικράτεια του ηθικοπολιτικού επιχειρήματος. Διόλου τυχαία εκεί παρατηρούνται και οι διαφωνίες μεταξύ των θεωρητικών, όταν η λέξη καταστρατήγηση έρχεται στο προσκήνιο: αυτοί που την επικαλούνται μιλούν επί της ουσίας και της αξιακής θεμελίωσης του Συντάγματος και αυτοί που θα την απορρίψουν καταφεύγουν στο γράμμα και την τήρηση του νομικού τύπου.

Δεν είναι όμως μόνον αυτή η δικαιοπολιτική καταγωγή της έννοιας, αλλά και συχνά το ίδιο το αντικείμενο, το πεδίο της ερμηνείας που της ταιριάζει, ευνοεί και καλλιεργεί τη χρήση της. Σε πολλές από τις επίμαχες περιπτώσεις, οι οποίες τοποθετούνται στο οργανωτικό πεδίο του Συντάγματος, ελλείπει δικαστικού ελέγχου στα *interna corporis* και σχετικού νομολογιακού προηγούμενου, εάν μεγάλο ερμηνευτικό κενό δημιουργείται, ένας χώρος όπου προνομιακά μπορεί να διατυπωθεί το επιχείρημα της καταστρατήγησης, με αναφορά στην ορθή λειτουργία των θεσμών και του Κοινοβουλίου. Δίχως, συνεπώς, την προηγούμενη ή την επικείμενη παρέμβαση του δικαστή, όλα μπορούν και όλα θα λέγαμε έχουν ειπωθεί, με φόντο όχι μόνο το θετικό δίκαιο, αλλά και τον πολιτικό έλεγχο και τη λογοδοσία των κυβερνώντων.

Ανάμεσα, λοιπόν στο δίκαιο και την πολιτική, η καταστρατήγηση μοιάζει να αποδίδει κάποιες μεθοδολογικές και επιστημολογικές προκείμενες της μεταπολιτευτικής συνταγματικής θεωρίας: μια μετα-θετικιστική, κριτική και υποψιασμένη θέση που εκφέρεται με αναγωγή στον κανόνα του δικαίου, αλλά και τις ηθικοπολιτικές αξίες και αρχές, σε μια θεμελιακή ιδέα και ισχυρή προκατανόηση του δικαιοπολιτικού αγαθού, που επιδρά στην αντίληψή μας για το Σύνταγμα. □

5/2023, σελ. 474.

²⁹ Σύμφωνα με τον Α. Μανιτάκη, «Αν με ρωτούσαν τι θα προτιμούσα, τη γελοιοποίηση του Συντάγματος ή την παραβίασή του; Θα απαντούσα χωρίς δισταγμό την παραβίασή του, διότι η παραβίαση είναι στιγμιαία, μπορεί να διορθωθεί και υπάρχουν και κυρώσεις. Η γελοιοποίηση έχει διάρκεια, είναι διάχυτη και αφήνει ίχνη». Βλ. Ιδίου, *Ανάμεσα στη γελοιοποίηση και στην ασέβεια*, Η Καθημερινή 31.07.2016.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΥΣΤΗΜΙΚΩΝ ΠΑΡΑΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ

Νίκος Παπασπύρου

Αναπλ. Καθηγητής
Συνταγματικού Δικαίου και
διευθυντής στο Εργαστήριο
Συνταγματικών Ερευνών
στη Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αρέσκεται ενίοτε η συνταγματική φιλολογία να υμνεί το Σύνταγμα του 1975, ως θεμέλιο της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Ο πιο προσεκτικός παρατηρητής οφείλει εντούτοις να σημειώσει ότι το Σύνταγμα του 1975 δεν ήταν όσο καινοτόμο θα απαιτούσε η ιστορική στιγμή και, σε ορισμένα σημεία, υπολείπταν των τομών στον δημοκρατικό μετασχηματισμό και τις δικαιοκρατικές εγγυήσεις που επιχείρησαν συνταγματικά κείμενα μετά τον πόλεμο σε άλλες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης. Για παράδειγμα, το συνταγματικό κείμενο ακολούθησε τη δομή των Συνταγμάτων της βασιλευόμενης δημοκρατίας, με σημαντικές μεν προσαρμογές στον προεδρευόμενο χαρακτήρα του πολιτεύματος και στο κοινοβουλευτικό σύστημα κυβερνήσεως, αλλά και με υποβαθμισμένο τον ρόλο της Βουλής, των εγγυήσεων δημοκρατικής λειτουργίας αυτής, και (με την εξαίρεση του αμφιλεγόμενου ζητήματος των προεδρικών υπερεξουσιών) των θεσμικών αντιβάρων και της διασταύρωσης των εξουσιών. Στο πεδίο των δικαιωμάτων και εν γένει του ουσιαστικού μέρους, υπήρξαν σημαντικές καινοτομίες, διατηρήθηκε όμως μία συντηρητική ιδεολογική επίστρωση και φοβικές διατάξεις (π.χ. 15 παρ. 1 Σ). Πάνω από όλα, σε αντίθεση με τα πρωτοπόρα Συντάγματα της Ιταλικής και της Γερμανικής Δημοκρατίας, δεν υιοθετήθηκε σύστημα συνταγματικής δικαιοδοσίας.

Αυτές οι παρατηρήσεις δεν συνιστούν προβολή της οπτικής του παρόντος. Σε παραλλαγή, είχαν διατυπωθεί το 1975 από τον γενικό εισηγητή της μειοψηφίας καθηγητή Δημήτρη Τσάτσο¹, ενώ την έλλειψη καινοτομίας είχε ευθαρσώς σημειώσει

¹ Βλ. ιδίως Γενική Εισήγηση μειοψηφίας επί του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος, ΤοΣ 1975, σελ. 209 επ. και 461 επ.

στο Υπουργικό Συμβούλιο πριν την έγκριση του κυβερνητικού σχεδίου, ο τότε υφυπουργός Εθνικής Παιδείας καθηγητής Δημήτριος Ευρυγένης².

Στην ενότητα στην οποία εντάσσεται η εισήγησή μας, βασικό ζήτημα αναδεικνύεται η έλλειψη εγγυήσεων τηρήσεως του Συντάγματος σε πεδία στα οποία εκδηλώνονται συστημικές παραβάσεις. Τέτοια φαινόμενα παρατηρούνται π.χ. στις συνθήκες κράτησης ή στην απονομή της δικαιοσύνης σε εύλογο χρόνο. Η εισήγησή μας εστιάζει στο πεδίο της κοινοβουλευτικής δράσης, όπου διαπιστώνουμε, με συχνότητα που προσεγγίζει σε ορισμένα ζητήματα την εμπειρική κανονικότητα, την παραβίαση διαδικαστικών διατάξεων του Συντάγματος.

Τα ζητήματα αυτά θα συσκοτίζονταν αν αντιμετωπίζονταν ενιαία με περιπτώσεις καταστρατήγησης, που επίσης εμφανίζονται. Και αυτό διότι θα δινόταν η εντύπωση ότι ο παράνομος χαρακτήρας της συνταγματικής συμπεριφοράς εξαρτάται από την αξιολόγηση των σκοπών των οικείων συνταγματικών κανόνων που (φέρονται ότι) καταστρατηγούν οι πολιτικοί παράγοντες, οι οποίοι μάλιστα, όταν ενεργούν υπό τη βουλευτική ιδιότητα, ασκούν την ελευθερία γνώμης και ψήφου και καλύπτονται από το βουλευτικό ανεύθυνο. Θα επικεντρωθούμε επομένως σε περιπτώσεις ευθείας παραβίασης των συνταγματικών κανόνων.

II. ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Εν προκειμένω, στη νομοθετική διαδικασία, υπάρχουν διατάξεις που ο κανόνας είναι η παραβίασή τους. Τέτοια είναι η περίπτωση των άσχετων διατάξεων στα νομοθετήματα (74 παρ. 5 Σ). Το ίδιο ισχύει για την υποχρέωση καταρχήν και κατ' άρθρο συζήτησης νομοσχεδίων και προτάσεων νόμου (76 παρ. 1 Σ), όπου τις τελευταίες δύο δεκαετίες πολύ συχνά όχι μόνο δεν γίνεται χωριστή συζήτηση επί (έστω ενοτήτων) άρθρων, αλλά ούτε καν ξεχωριστή συζήτηση επί της αρχής. Αντίστοιχα, οι ειδικές ρυθμίσεις για τα επείγοντα (π.χ. 76 παρ. 5 Σ) πλέον εφαρμόζονται αδιάκριτα σε όλα τα νομοσχέδια, είτε είναι επείγοντα είτε όχι, και μάλιστα είτε χαρακτηρίζονται ως επείγοντα είτε όχι, με αποτέλεσμα η συνήθης νομοθετική διαδικασία να ολοκληρώνεται εντός λιγότερων των δέκα ημερών, πράγμα αδιανόητο για πλείστα αλλοδαπά κοινοβούλια. Τέλος, εκπρόθεσμες τροπολογίες εξακολουθούν να συζητούνται και να υπερψηφίζονται (74 παρ. 5 Σ), παρά το γεγονός ότι κατ' ουσία αποτελούν μορφή κατεπείγουσας νομοθέτησης δίχως βασικές εγγυήσεις της τελευταίας, όπως η παρεμβολή εξέτασης από κοινοβουλευτική επιτροπή και η έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας των Βουλών.

Θα μπορούσε εδώ να αντιταχθεί ότι οι εν λόγω παραβιάσεις έχουν τυπικό και όχι ουσιαστικό χαρακτήρα, καθώς είναι δεδομένη η υπερψήφιση σε συνθήκες πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού. Αυτή η αντίληψη, πέραν της περιφρόνησης της συνταγματικής νομιμότητας, παραβλέπει βασικές λειτουργίες που επιτελεί το Κοινοβούλιο, ακόμη και σε συνθήκες πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού, όπως η ορθολογικότητα, η διαφάνεια και η δομημένη αντιπαράθεση απόψεων. Ενίοτε το διακύβευμα είναι ουσιαστικό και, εκ των υστέρων, ορατό.

² Ν. Αλιβιζάτος, *Οι Αρχιτέκτονες του Πολιτεύματος, Από τις όχθες του Τάμεση στην Πλατεία Συντάγματος*, 2024, σελ. 407 επ.

Θα αναφερθούμε σε ένα παράδειγμα, όχι γιατί είναι το μόνο, αλλά διότι είναι πρόσφατο και με αποτύπωμα στη δημόσια ζωή. Το 2021, συζητήθηκε με τη διαδικασία του κατεπείγοντος νομοσχεδίου για τη δημόσια υγεία και τις συνέπειες της πανδημίας. Λίγες ώρες πριν την ψηφοφορία, κατατέθηκε άσχετη τροπολογία που καταργούσε (σιωπηρώς!) το δικαίωμα ενημέρωσης σε άρση του απορρήτου για λόγους εθνικής ασφάλειας³. Η τροπολογία ήταν προδήλως εκπρόθεσμη, έφερε και σχετική σφραγίδα. Ούτε από το κείμενο της διάταξης, ούτε από τα συνοδευτικά κείμενα, οριζόταν ότι καταργείται το δικαίωμα ενημέρωσης σε άρσεις για λόγους εθνικής ασφάλειας. Συγκεκριμένα, ενώ το προϊσχύσαν δίκαιο όριζε ότι «μπορεί η ΑΔΑΕ να αποφασίζει τη γνωστοποίηση», η νέα διάταξη όρισε ότι «στις περιπτώσεις του άρθρου 4 η ΑΔΑΕ δύναται [...] να αποφασίζει τη γνωστοποίηση», οπότε εξ αντιδιαστολής προέκυπτε ότι στις άλλες περιπτώσεις δεν υπήρχε νομική βάση ενημέρωσης (άρθρο 5 παρ. 9 ν. 2225/94, όπως ίσχυε πριν και μετά την ψήφιση της εν λόγω τροπολογίας). Η αιτιολογική έκθεση όριζε ότι «η παρούσα ρύθμιση αντιμετωπίζει το ζήτημα της διαχείρισης των συνεπειών της άρσης του απορρήτου των επικοινωνιών. Με την άρση του απορρήτου περιορίζεται ένα συνταγματικό δικαίωμα και πρέπει να προβλεφθούν τα αντίστοιχα αντισταθμιστικά μέτρα!» Δεν επρόκειτο απλώς για κάποια τυπική παράβαση των κανόνων περί εκπρόθεσμου, άσχετου και δι-αφάνειας. Η διάταξη κρίθηκε ομοφώνως αντισυνταγματική από την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας στην υπόθεση Ανδρουλάκη⁴! Η δικαστική κρίση αφορούσε στην ουσία (και δη στο κράτος δικαίου) καθώς τα υπόλοιπα θεωρούνται δικαστικώς ανέλεγκτα. Ο λόγος είναι ότι, σε αντίθεση με τις συνταγματικές δικαιοδοσίες της ηπειρωτικής Ευρώπης, δεν υπάρχει στη χώρα μας συνταγματική δικαιοδοσία και επομένως ο παρεμπίπτον έλεγχος περιορίζεται σε αντίθεση του περιεχομένου νόμου προς το Σύνταγμα⁵.

Μπορεί το παράδειγμα να είναι ιδιαίτερο, όμως οι οικείες διαδικαστικές παραβάσεις έχουν αποκτήσει συστημικό και δη ανθεκτικό χαρακτήρα. Και υπό το φως της κουλτούρας που διαμορφώνουν, μπορεί να εξηγηθεί και πλήθος άλλων περιπτώσεων, όπου το διακύβευμα είναι φανερό και η διαδικασία συγκρουσιακή, όπως πρόσφατες περιπτώσεις έλλειψης απαρτίας, αμφιλεγόμενης διαδικασίας ή νομικής κρίσης, στο πλαίσιο του άρθρου 86 Σ περί ευθύνης υπουργών⁶.

Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή την παράδοση κανονικότητας;

III. Η ΕΛΛΕΙΨΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑΣ

Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι η έλλειψη συνταγματικής δικαιοδοσίας και δη επί ζητημάτων οργανωτικού χαρακτήρα, καθιστά ανέξοδη για τους κυβερνώντες τη σχετική πρακτική. Πρέπει εδώ

³ Τροπολογία 826/145 31.03.2021 (άρθρο 87 ν. 4790/21). Προσβάσιμη (με τη σφραγίδα εκπρόθεσμη) στο [link](#).

⁴ ΟΛΣτΕ 465/2024.

⁵ Βλ. αναλυτικά την ερμηνεία των άρθρων 65 και 76 Σ. στο: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2024, σελ. 903-906 και 984-990 αντίστοιχα Ν. Παπασπύρου, όπου και περαιτέρω παραδείγματα και βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Σπ. Βλαχόπουλος, *Οι διαδικασίες προπαρασκευής, ψήφισης και παρακολούθησης της υλοποίησης των νόμων κατά το Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής. Βασικά χαρακτηριστικά και ελλείμματα*, διαθέσιμο στο [link](#).

⁶ Βλ. χαρακτηριστικά, Ε. Βενιζέλο, *Ευτελισμός των θεσμών λόγω κρίσης νομιμοποίησης – Σχόλιο για το κοινοβουλευτικό κατάντημα, και Απάντηση σε σημείωμα «κυβερνητικών πηγών»*, 31.07.2025, σε [evenizelos.gr](#) και Σπ. Βλαχόπουλο, *Η «ακινήσια» στη λειτουργία του πολιτεύματος*, διαθέσιμο στο [link](#).

να τονιστεί ότι ο αποτελεσματικός δικαστικός έλεγχος μπορεί να διασφαλίσει τήρηση του Συντάγματος, τουλάχιστον σε ζητήματα στα οποία μπορεί επαρκώς να προβλεφθεί η δικαστική κρίση. Για παράδειγμα, ήταν κανόνας ως το 1991 να κυρώνονται σωρηδόν με διάταξη τυπικού νόμου υπουργικές αποφάσεις που εκδίδονταν άνευ νομοθετικής εξουσιοδότησης ή καθ' υπέρβαση αυτής. Η πρακτική αυτή εξαλείφθηκε μετά από απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, που μετέβαλε νομολογία και την έκρινε αντισυνταγματική⁷. Πάντως, ο νομοθέτης διατηρεί τη δυνατότητα να εισάγει τις οικείες ρυθμίσεις απευθείας με (άσχετη κατά βάση, και εκπρόθεσμη όταν υπάρχει ανάγκη) διάταξη σε νομοσχέδιο.

Η έλλειψη δικαστικού ελέγχου έχει και άλλες διαβρωτικές επιδράσεις. Καθιστά δυσχερή, σε επιστημολογικό επίπεδο, τη διαμόρφωση εφαρμοστέων συνταγματικών αρχών στα οικεία οργανωτικού χαρακτήρα πεδία. Και αυτό διότι ο επιστημονικός λόγος ανθεί όταν υπάρχουν θεσμοί που είναι ευαίσθητοι σε επιστημονική επιχειρηματολογία, όπως συμβαίνει με τις διατάξεις περί δικαιωμάτων –ιδίως αμυντικών.

Η έλλειψη συνταγματικής δικαιοδοσίας δεν είναι όμως εξωγενές στοιχείο της συνταγματικής πράξης. Είναι και αυτή προϊόν των συνταγματικών μας θεσμών, και της αντίληψης που έχουν οι κυρίαρχοι πολιτικοί παράγοντες για την οριοθέτηση της κεντρικής πολιτικής εξουσίας –συνακόλουθα του συντακτικού/αναθεωρητικού τους ορίζοντα. Στο υπόλοιπο μέρος της μελέτης μας, θα επιδιώξουμε να κατανοήσουμε αυτό το θεμελιώδες χαρακτηριστικό.

IV. Ο ΡΥΘΜΟΣ ΩΣ ΑΙΤΗΜΑ ΚΑΙ ΩΣ ΠΡΟΣΧΗΜΑ

Ας μας επιτραπεί αρχικά να αντικρούσουμε πιθανό αντίλογο. Ένα ρεύμα σκέψης, το οποίο είναι ισχυρό σε όλο τον 20ό αιώνα, επισήμαινε τους κινδύνους βραδύτητας και κωλυσιεργίας στο κοινοβουλευτικό έργο. Μεγάλες προσωπικότητες, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής συνδέθηκαν με το αίτημα να «προσδοθεί ο επιβαλλόμενος ρυθμός εις το νομοθετικόν έργον»⁸. Το Σύνταγμα του 1975 προέβη σε συγκεκριμένες τομές σε αυτή την κατεύθυνση: Κατάργησε την απαίτηση απαρτίας για τη συζήτηση θεμάτων, θέσπισε ως κανόνα την εφ' άπαξ συζήτηση και ψήφιση νομοσχεδίων και προτάσεων νόμου, προέβλεψε τη δυνατότητα άσκησης νομοθετικού έργου από Τμήματα της Βουλής καθώς και, εκτός συνόδου, από το Τμήμα διακοπής των εργασιών, με περιοριστική αναφορά των θεμάτων αποκλειστικής αρμοδιότητας της Ολομέλειας, και εισήγαγε, ως δυνατότητα, την κατεπείγουσα διαδικασία, στο πλαίσιο της οποίας νομοσχέδιο ή πρόταση νόμου συζητείται και ψηφίζεται σε μία συνεδρίαση με περιορισμένη συζήτηση. Παράλληλα, κατήργησε τη διαδικασία των νομοθετικών διαταγμάτων, εισάγοντας τον θεσμό των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, για την αντιμετώπιση έκτακτων περιπτώσεων εξαιρετικά επείγουσας

⁷ ΟΛΣτΕ 3596/1991.

⁸ Πρότασις περί αναθεωρήσεως μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, κατατεθείσα στη Βουλή την 21.02.1963 υπό του Κ. Καραμανλή και υπουργών-βουλευτών της ΕΡΕ («βαθεία τομή»). Η πρόταση δημοσιεύθηκε σε παράρτημα στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ολομέλειας που ψήφισε το Σύνταγμα του 1975, ώστε να δειχθεί η συνέχεια στο συνταγματικό προσανατολισμό. Το ζήτημα έχει αναπτυχθεί από τον Ν. Αλιβιζάτο, πλέον πρόσφατα στο έργο του, *Οι Αρχιτέκτονες του Πολιτεύματος*, ό.π.

και απρόβλεπτης ανάγκης. Τέλος, ρύθμισε το ζήτημα της άσκησης κανονιστικής αρμοδιότητας από τη διοίκηση στο πλαίσιο εξουσιοδότησης από τη Βουλή.

Αυτό το πλέγμα ρυθμίσεων συνιστά πρόοδο σε σχέση με το Σύνταγμα του 1952. Ωστόσο, δεν περιείχε επαρκείς εγγυήσεις σύννομης και αποτελεσματικής άσκησης των οικείων αρμοδιοτήτων, ακόμη και στο πλαίσιο της επιτάχυνσης που θέσπισε. Έτσι, έχουμε πλέον μία συστημική κατάσταση που μόνο προσχηματικά μπορεί να συσχετιστεί με την ανάγκη πρόσδοσης ρυθμού στο κοινοβουλευτικό έργο.

V. Η ΒΑΘΕΙΑ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Αν η έλλειψη εγγυήσεων είναι ενδογενής εκδήλωση βαθύτερων αιτίων, ποια είναι αυτά; Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί πρωτίτως στη βαθιά δομή του πολιτικού συστήματος. Η πρώτη κρίσιμη παράμετρος αφορά στον συγκρουσιακό και διπολικό χαρακτήρα της πολιτικής ζωής. Στη χώρα μας, η σύγκρουση απέκτησε δομικό χαρακτήρα, ως προϊόν των εμφυλίων διχασμών. Προσαρμόστηκε όμως ευχερώς στο σύστημα της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας. Έτσι, η αποδυνάμωση του Κοινοβουλίου χρωματίστηκε από την ακαταμάχητη ισχύ του πλειοψηφικού χαρακτήρα που απέκτησε το κοινοβουλευτικό μας σύστημα, σε συνδυασμό με τη στεγανοποίηση του κομματικού ανταγωνισμού. Σε τέτοιες συνθήκες, η κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ελεγχόμενη από τον Πρωθυπουργό, αφενός καλύπτει κάθε παράβαση διαδικαστικών διατάξεων, και αφετέρου προσδίδει μία αίσθηση τυπικότητας αν όχι γραφικότητας σε όσους απαιτούν την τήρηση των διαδικαστικών τύπων. Πολύ δε περισσότερο όταν εκείνοι, αφού έρθουν στην πλειοψηφία, αναμένουν και αναμένονται ότι θα ακολουθήσουν την ίδια τακτική.

VI. ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΜΑΣ

Εδώ υπάρχει ένα παράδοξο. Στη χώρα μας, το κοινοβουλευτικό σύστημα ιστορικά υπήρξε προϊόν διεκδίκησης προκειμένου να αντιμετωπιστεί η φαυλότητα της πολιτικά αυτονομημένης κυβερνητικής εξουσίας. Ας γυρίσουμε 150 χρόνια πίσω, και ας θυμηθούμε τα Σηλιτικά⁹.

Τον Απρίλιο του 1874 η Βουλή διαλύεται και ακολουθούν εκλογές στις οποίες η κυβέρνηση Βούλγαρη προβαίνει σε οργιώδεις παραβάσεις της εκλογικής νομοθεσίας. Την επαύριο των εκλογών δημοσιεύεται το «Τίς πταίει;». Μετά τις εκλογές, με πρωθυπουργό μειοψηφίας εκ νέου τον Βούλγαρη, η Βουλή ψηφίζει τον προϋπολογισμό και άλλους νόμους χωρίς τη συνταγματική απαρτία, όπως ίσχυε τότε κατά το άρθρο 56 του Συντάγματος. Η κυβέρνηση Βούλγαρη προσπάθησε εκ των υστέρων να νομιμοποιήσει τη διαδικασία (στην οποία έλαβε χώρα και πλήθος άλλων παρατυπιών, όπως αιφνίδια αλλαγή της ημερήσιας διάταξης μετά την έναρξη της συνεδρίασης κ.λπ.), επικαλούμενη νομική κατασκευή κατά την οποία για τον υπολογισμό των μελών δεν λαμβάνονται υπόψη όσοι δεν είχαν αναλάβει καθήκοντα και δεν είχαν δώσει τον νενομισμένο όρκο. Η παράβαση των διατάξεων περί απαρτίας στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1874 συνοδεύτηκε με άμεση

⁹ Η εξιστόρηση στηρίζεται στη μελέτη μας, «Η διασταύρωση του κοινοβουλευτικού και του δικαιοκρατικού αιτήματος υπό το Σύνταγμα του 1864», σε: *Το Σύνταγμα του 1864: 150 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία 2021, σελ. 89 επ.

αναστολή των εργασιών της Βουλής, και επανάληψη των ίδιων φαινομένων σε έκτακτη σύνοδο της Βουλής τον Μάρτιο του 1875.

Αυτές οι εξελίξεις προκάλεσαν εκρηκτικές αντιδράσεις. Άξια σχολιασμού είναι η αντίδραση του επιστημονικού κόσμου με τους δικηγορικούς συλλόγους της χώρας να καταγγέλλουν παραβίαση του Συντάγματος. Στις 11 Απριλίου 1875 όλοι οι καθηγητές της Νομικής (με την εξαίρεση του Νικολάου Ι. Σαριπόλου, ο οποίος δεν εκλήθη καθώς είχε πρόθυμα γνωμοδοτήσει ότι η κοινοβουλευτική ένσταση απαρτίας έπρεπε να υποστηρίζεται από τουλάχιστον δέκα βουλευτές, και του Βασιλείου Οικονομίδη που ήταν επίτιμος καθηγητής) συνέταξαν αυτοβούλως γνωμοδότηση με την οποία υποστήριξαν το αντισυνταγματικό της κοινοβουλευτικής διαδικασίας. Η γνωμοδότησή τους είναι ιδιαίτερα σημαντική και διότι ρητά διέλαβε πως: *«ἐκ τῆς τηρήσεως τῆς θεμελιώδους τοῦ Συντάγματος διατάξεως [περὶ απαρτίας] [...] ἐξηγήθη τὸ ἔννομον κύρος τῶν πράξεων τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας [καὶ ὅτι ἀν δὲν συντρέξει ἡ ἔννομος απαρτία καὶ ἡ ἀπόλυτη πλειοψηφία] αἱ ἀποφάσεις δὲν δύνανται, οὔτε ὡς ἔκφρασις τῆς τοῦ Ἔθνους θελήσεως νὰ θεωρηθῶσιν, οὔτε τὸ Ἔθνος νὰ ὑποχρεώσωσιν».*

Το ζήτημα λύθηκε πολιτικά και όχι νομικά. Ο Γεώργιος Α΄ δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος λίγες ημέρες αργότερα διορίζεται πρωθυπουργός και στις αρχές Αυγούστου επιμελείται τον Λόγο του Θρόνου όπου διακηρύσσεται η «αρχή της δεδηλωμένης» ως «προσὸν» διορισμού. Μετά τις εκλογές, η νέα κυβέρνηση Κουμουνδούρου υπέβαλε σχέδιο νόμου («περὶ ἀκυρώσεως τῶν ψευδῶν νόμων»), το οποίο υιοθετήθηκε από τη Βουλή με μεγάλη πλειοψηφία, κηρύσσοντας ότι *«οὐδεμίαν ἔχουσιν ἰσχὺν νόμου τὰ κατὰ παράβασιν τοῦ ἄρθρου 56 τοῦ Συντάγματος συζητηθέντα καὶ ἀποφασισθέντα ὡς νόμοι τοῦ κράτους».* Το σχέδιο νόμου κυρώθηκε από τον βασιλιά που λίγους μήνες πριν είχε κυρώσει τους ανίσχυρους πλέον νόμους. Εφεξής επικράτησε στη χώρα μας η άποψη ότι η ίδια η Βουλή, κατ' αποκλεισμό των δικαστηρίων, είναι φύλακας των διαδικαστικών ρυθμίσεων του Συντάγματος σχετικά με την κατάρτιση των νόμων, ζήτημα το οποίο έχει κατά καιρούς φέρει σε ένταση το κοινοβουλευτικό με το δικαιοκρατικό αίτημα.

Αυτή η εξιστόρηση νομίζω δείχνει κάτι ενδιαφέρον. Το κοινοβουλευτικό σύστημα, το οποίο προτάθηκε από τον Χαρίλαο Τρικούπη εκατό χρόνια πριν για να λύσει το ζήτημα των θεσμών, εξασφάλισε μεν υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1975 πολιτειακή ευστάθεια, δημοκρατική ευθύνη, και εναλλαγή, αλλά δεν εξασφάλισε την τήρηση των διαδικαστικών τύπων στο κοινοβουλευτικό έργο, ούτε στην πληρότητά της τη δημοκρατική λειτουργία της Βουλής.

Ο λόγος είναι ότι η εξέλιξη του κοινοβουλευτικού συστήματος στη χώρα μας ήταν διαφορετική από τις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, που συνδύασαν συστήματα συναινετικού κοινοβουλευτισμού με συνταγματικά δικαστήρια. Και εκεί και εδώ, το Κοινοβούλιο υπήρξε στο παρελθόν τόπος διεκδίκησης των πολιτικών αγώνων απέναντι στην πολιτικά αυτονομημένη εκτελεστική εξουσία. Σε εμάς, η πολιτική νομιμοποίηση της κυβερνητικής εξουσίας δεν αποδυνάμωσε, αλλά ενίσχυσε την τάση περιφρόνησης της κοινοβουλευτικής διαδικασίας. Η βαθύτερη εξήγηση απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση, μάλλον σε επίπεδο δημόσιας κουλτούρας και σχέσεων ισχύος μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε, ολοκληρώνοντας τη σχετική μας εξέταση, είναι η διαχρονική κυριαρχία μίας μονιστικής, αν όχι και μονολιθικής αντίληψης για την κυβερνητική εξουσία και την ακαταμάχητη ισχύ της στο σύστημα διακυβέρνησης.

VII. Η ΨΗΦΟΣ ΑΛΕΥΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΝΙΚΙΑΣ

Καταλήγουμε με ένα ζήτημα που απασχόλησε τη συνταγματική θεωρία τη δεκαετία του 1980 και έμεινε γνωστό ως η «ψήφος Αλευρά». Αφορά στη δυνατότητα του Προέδρου της Βουλής Γιάννη Αλευρά να ψηφίσει, ως βουλευτής, για την εκλογή Προέδρου Δημοκρατίας, ενώ «αναπλήρωνε προσωρινά» τον παραιτηθέντα τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο Γιάννης Αλευράς τελικώς ψήφισε και το αποτέλεσμα ήταν οριακό (180 ψήφοι υπέρ του εκλεγέντος Χρ. Σαρτζετάκη).

Υποστηρίχθηκε, όχι μόνο από την τότε αντιπολίτευση, αλλά και από επιφανείς συνταγματολόγους (Αρ. Μάνεσης, Δ. Τσάτσος), ότι η άσκηση του δικαιώματος ψήφου κωλυόταν από τη διάταξη του άρθρου 30 παρ. 2 Σ κατά την οποία «το αξίωμα» του Προέδρου είναι ασυμβίβαστο προς οποιοδήποτε άλλο αξίωμα, θέση ή έργο. Βλέποντας τα πράγματα με την απόσταση σαράντα ετών, θεωρούμε ότι η σφοδρότητα δεν δικαιολογείτο, καθώς η προσωρινή αναπλήρωση δεν συνιστά κατοχή του «αξιώματος» του Προέδρου, ενώ η αντίθετη εκδοχή, η οποία θα αναγόταν σε φερόμενη ταυτότητα του λόγου, οδηγούσε σε αντινομία. Και αυτό διότι ο αποκλεισμός από την ψηφοφορία (δίχως να αμφισβητείται η διατήρηση της ιδιότητας του βουλευτή, η οποία αποτελεί και λογική προϋπόθεση για την αναπλήρωση) θα αλλοίωνε την αναλογία που εξέφραζε η σύνθεση της συγκεκριμένης Βουλής στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής αρχής του πολιτεύματος¹⁰. Το ζήτημα έταμε θεσμικώς η Βουλή στις 20 Μαρτίου 1985, ως παρεμπίπτον στη διαδικασία της εκλογής¹¹. Η απόφασή της ήταν δεσμευτική, ανεξαρτήτως ουσιαστικής ορθότητας, καθώς η εκλογή του Προέδρου ανάγεται στον πυρήνα της λεγόμενης πολιτικής διαχείρισης.

Το αποτύπωμα της σχετικής αντιδικίας, αν όχι και φιλονικίας, στα δημόσια πράγματα ήταν αρνητικό –παρά το γεγονός ότι η δοθείσα ερμηνεία ήταν εμφανώς υποστηρίξιμη (και κατά τη γνώμη μας ορθή). Ο λόγος είναι ότι εμπεδώθηκε η εντύπωση (εξαιτίας και αδικαιολόγητων παραβάσεων σχετικά με την απόκρυψη των ψηφοδελτίων που χρησιμοποιήθηκαν στην οικεία διαδικασία εκλογής) πως κρίσιμη δεν είναι η επιστημονική ορθότητα μίας συνταγματικής θέσης, αλλά η θεσμική της υιοθέτηση και εγκυρότητα, η απόφαση δηλαδή του αρμοδίου οργάνου. Σε απουσία όμως δικαστικού ελέγχου, το αρμόδιο όργανο, δηλαδή η Βουλή, καθοδηγείται από αμιγώς πολιτικά κίνητρα.

VIII. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Σκιαγραφήσαμε τη γενεαλογία του φαινομένου συστημικής παράβασης ορισμένων διατάξεων κοινοβουλευτικής διαδικασίας και αναζητήσαμε βαθύτερες διασταυρώσεις. Διαπιστώσαμε ότι, εν τέλει, το πολιτικό μας σύστημα και η δημόσια κουλτούρα έχουν αναπτύξει έναν ορισμένο κυνισμό σχετικά με την παραβίαση των διαδικαστικών κανόνων, προσδίδοντάς της μία ιδιότυπη κανονικότητα. Αυτή η κανονικότητα, σε συνδυασμό με το θόλωμα της διάκρισης ανάμεσα σε επιστημονική

¹⁰ Τη σχετική φιλολογία παρουσιάζει και αξιολογεί αναλυτικά η Λ. Παπαδοπούλου, «Η “ψήφος Αλευρά” ως θρυαλίδα ενός πολυετούς σχίσματος στην ελληνική συνταγματική θεωρία και η χρησιμότητα των “μεθοδολογικών μαιταιοτήτων”», σε: *Η θεωρία της συνταγματικής πράξης, Μελέτες διαλόγου με το έργο του Ευ. Βενιζέλου*, 2024, σελ. 131-181.

¹¹ Συνεδρίαση ΡΖ' της 20ής Μαρτίου 1985, σελ. 5547-5560.

ορθότητα και θεσμική εγκυρότητα στα οικεία ζητήματα, οδηγούν σε μία ανεπαίσθητη διάβρωση, η οποία δεν απειλεί, στη μεγάλη εικόνα, την ανθεκτικότητα του Συντάγματος, υπονομεύει όμως το αίτημα κανονιστικότητάς του. □

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΧΥΟΣ ΤΟΥ

Χαράλαμπος Τσιλιώτης

Αν. Καθηγητής Συνταγματικού και Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2025 υπήρξε το έτος που το ισχύον Σύνταγμα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας που τέθηκε σε ισχύ την 11 Ιουνίου 1975 γιόρτασε τα 50χρονά του¹. Εντός του έτους αυτού έγιναν πολλές αφιερωματικές σε αυτή την επέτειο εκδηλώσεις. Μία από αυτές, που αποτέλεσε πραγματική γιορτή για τη Δημοκρατία, το Σύνταγμα και τον συνταγματισμό ήταν του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου με θέμα «Πενήντα χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος. Εφαρμογή – Παραβιάσεις – Αναθεώρηση». Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και το παρόν άρθρο το οποίο διερευνά όχι την ομαλή αλλά την ανώμαλη εφαρμογή του Συντάγματος μέσα από τις έννοιες της παραβίασης και της καταστρατήγησής του. Αφού διευκρινιστούν οι έννοιες αυτές θα εκτεθεί τι δεν συνιστά παραβίαση του Συντάγματος, αν και ενίοτε υποστηρίζεται το αντίθετο, και εν συνεχεία θα παρατεθούν περιπτωσιολογικά διατάξεις που κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη υπέστησαν, και μάλιστα ορισμένες συστηματικά, παραβίαση ή καταστρατήγηση ή περιπτώσεις που βρίσκονται σε μία «γκρίζα ζώνη» ανάμεσα σε αυτές τις έννοιες.

* Το παρόν άρθρο στηρίζεται εν πολλοίς σε εισήγηση του συγγραφέα στο Συνέδριο που διοργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου στο Ινστιτούτο Γκαίτε στις 7 και 8 Οκτωβρίου 2025 με θέμα «Πενήντα χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος. Εφαρμογή – Παραβιάσεις – Αναθεώρηση». Η εισήγηση του συγγραφέα εντασσόταν στην υποενοότητα του Συνεδρίου με θέμα: «1975-2025: Παραβίαση, καταστρατήγηση και ανθεκτικότητα του Συντάγματος».

¹ Το Σύνταγμα του 1975 πρέπει να θεωρηθεί το μακροβιότερο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, εάν δεχθούμε την ορθότερη άποψη ότι το 1911 είχαμε νέο Σύνταγμα και όχι αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864. Εκτός από το μακροβιότερο υπήρξε και το πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο στη συνταγματική μας ιστορία, η δε εφαρμογή του, παρά τα όποια προβλήματά της, μερικά των οποίων θα αναδειχθούν στο παρόν άρθρο, υπήρξε συγκριτικά η πιο ομαλή.

II. Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΔΕΣΜΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Η τήρηση ή εφαρμογή του Συντάγματος εντάσσεται ή τουλάχιστον δεν αφήνει αδιάφορο το θέμα της κανονιστικότητας και δεσμευτικότητας του Συντάγματος του 1975, αν και δεν τίθεται εν αμφιβόλω (αλλοίμονο εάν ήταν διαφορετικά) μετά τις τραυματικές μετεμφυλιακές εμπειρίες, και ιδίως αυτές της επταετούς δικτατορίας, ότι το Σύνταγμα του 1975 είναι και αυστηρό (πρβλ. άρθρο 110 Σ) και κανονιστικό-δεσμευτικό² (πρβλ. άρθρα 1 παρ. 3, 25 παρ. 1, 87 παρ. 2, 93 παρ. 4, 100 παρ. 1 περ. ε', 111 παρ. 1 και 120 παρ. 2 και 4 Σ). Παρ' όλα αυτά δεν ήταν λίγες οι φορές που όργανα του Κράτους, κυρίως η Βουλή και η κυβερνητική πλειοψηφία σε αυτήν, κατηγορήθηκαν για παραβίαση του Συντάγματος, ενώ δεν είναι ήσσονος συνταγματικοπολιτικής σημασίας οι απόπειρες ενίοτε από πλευράς της εκάστοτε Κυβέρνησης και της κυβερνητικής πλειοψηφίας στη Βουλή «εργαλειοποίησης» του Συντάγματος διά της καταστρατήγησής του για την επίτευξη κομματικών σκοπιμοτήτων, που σε τελευταία ανάλυση δεν διαφέρει από την παραβίασή του, όπως θα εξηγηθεί κατωτέρω. Τέτοιες περιπτώσεις ευθείας παραβίασης και καταστρατήγησης του Συντάγματος στα 50 χρόνια εφαρμογής του θα αναδειχθούν κατά την παρούσα μελέτη.

Παρά το ότι ο διάχυτος έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων αποτελεί ένα δικαιοκρατικό κερτημένο της 50ετούς εφαρμογής του Συντάγματος που απέτρεπε παραβιάσεις του Συντάγματος σε νομοθετικό και διοικητικό επίπεδο ή επεσήμανε τέτοιες όταν αυτές ετίθεντο ενώπιον Δικαστηρίων, δεν έλειψαν τη δεκαετία του '80 φωνές και σε ανώτατο επίπεδο αμφισβήτησής του στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας, ενώ και στη συνέχεια παρά την επικράτησή του, δεν έπαψαν να αναδεικνύονται κάποιες, μικρές ή μεγάλες, αδυναμίες του. Το ζήτημα των παραβιάσεων του Συντάγματος αναδείχθηκε όμως εντονότερα στο μέρος εκείνο του Συντάγματος, της σχέσης των οργάνων του Κράτους μεταξύ τους, που λόγω της φύσης των διατάξεών του δεν υπόκεινται σε δικαστικό έλεγχο, ενώ ένα μέρος αυτών των διαφορών τόσο η νομοθετική όσο και η δικαστική εξουσία έχουν εξαιρέσει από τον δικαστικό έλεγχο με τη δικονομική κατασκευή των κυβερνητικών πράξεων (πρβλ. άρθρο 45 παρ. 5 ΠΔ 18/1989) και γενικά πράξεων διαχείρισης της κατεξοχήν πολιτικής εξουσίας ή της θεωρίας των *interna corporis* πράξεων του Κοινοβουλίου ή ακόμα και της δικονομικής προϋπόθεσης του εννόμου συμφέροντος του αιτούντος ως προϋπόθεσης του παραδεκτού του ενδίκου βοηθήματος³.

² Τα κανονιστικά Συντάγματα, όπως το ισχύον ελληνικό του 1975 αντιπαραβάλλονται στα εικονικά Συντάγματα, τα οποία να μεν φέρουν τον τίτλο «Σύνταγμα» και περιέχουν κανόνες που επιπίπτουν στην ύλη του Συνταγματικού Δικαίου ως ουσιαστικού Συντάγματος, παρ' όλα αυτά δεν είναι δεσμευτικά για την εξουσία, η εφαρμογή τους επαφίεται στην καλή προαίρεση των αρχόντων ή δεν εφαρμόζονται καθόλου και οι διατάξεις τους αποτελούν το προπέτασμα για την απόκρυψη της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, η οποία βρίσκεται σε αναντιστοιχία με το Σύνταγμα. Τέτοια υπήρξαν μεταξύ άλλων τα Συντάγματα της δικτατορίας του 1968 και 1973 και τα Συντάγματα των χωρών του πρώην Ανατολικού συνασπισμού. Πρβλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο I*, 1980, σελ. 177-178· Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 3η έκδ., 2022, σελ. 28 επ.

³ Πρβλ. και τις ΣτΕ Ολ 1639/2024 και ΣτΕ Ολ 1641/2024 για την εκλογή μελών δύο Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών από τη Βουλή.

III. ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Παραβίαση του Συντάγματος είναι η κάθε συμπεριφορά (υλική ενέργεια ή παράλειψη, νομική πράξη ή παράλειψη) κάθε κρατικού οργάνου της νομοθετικής, της εκτελεστικής ακόμα και της δικαστικής εξουσίας⁴ που αντιβαίνει στο κανονιστικό πλαίσιο ενός η περισσοτέρων συνταγματικών κανόνων⁵. Η απόληξη σε παραβίαση του Συντάγματος είναι θέμα ερμηνείας αυτού σύμφωνα με τους συνήθεις τρόπους και αρχές της νομικής ερμηνείας και ιδιαίτερα του Συντάγματος. Αρμόδια όργανα για τη διαπίστωση της παραβίασης του Συντάγματος είναι σύμφωνα με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών καταρχήν τα δικαστήρια, μπορεί όμως και άλλα όργανα στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους να επισημαίνουν τις παραβιάσεις του Συντάγματος, π.χ. ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατά την έκδοση των νόμων (πρβλ. άρθρο 42 παρ. 2 Σ)⁶ ή των διαταγμάτων (πρβλ. άρθρο 43 παρ. 1 και 2 Σ)⁷ έχει την αρμοδιότητα ελέγχου της συνταγματικότητας αυτών και την υποχρέωση να απέχει από την έκδοσή τους όταν διαπιστώνει ότι υπάρχει (τουλάχιστον πρόδηλη) παραβίαση του Συντάγματος.

Καταστρατήγηση του Συντάγματος είναι η κάθε συμπεριφορά κρατικού οργάνου που αν και δεν έρχεται σε αντίθεση με το γράμμα του Συντάγματος είναι αντίθετη στο πνεύμα και τον σκοπό του (ratio constitutionis)⁸. Τα όρια μεταξύ παράβασης και καταστρατήγησης είναι πολλές φορές δυσδιάκριτα, πρακτικά όμως οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα, στην αντίθεση της επίμαχης συμπεριφοράς προς το Σύνταγμα, δηλαδή σε παραβίασή του⁹. Ως καταστρατήγηση μπορεί να θεωρηθεί η παραβίαση του Συντάγματος με πρόσχημα και κάλυμμα την τήρηση του γράμματός του ή τουλάχιστον

⁴ Περίπτωση παραβίασης του Συντάγματος εκ μέρους της δικαστικής εξουσίας συνιστούν οι αποφάσεις 9-10/2025 του ΑΕΔ για την ακύρωση της εκλογής 3 Βουλευτών του κόμματος Σπαρτιάτες. Πρβλ. τη σκληρή κριτική στις αποφάσεις αυτές Χ. Τσιλιώτη, *Η ultravires οριστική απόφαση του ΑΕΔ για τους Σπαρτιάτες ή αλλιώς πώς ένα Ανώτατο Δικαστήριο υπερβαίνει την δικαιοδοσία του*, Syntagma Watch 11.06.2025, διαθέσιμο στο [link](#). Idem, *Οι αποφάσεις του ΑΕΔ για την ακύρωση της εκλογής 3 «Σπαρτιατών» βουλευτών. Άλλη μια δοκιμασία του Συντάγματος από την δικαστική εξουσία*, Syntagma Watch 15.07.2025, διαθέσιμο στο [link](#). Πρβλ. επίσης συναφώς ενδεικτικά Ξ. Κοντιάδη, *Τα σφάλματα της απόφασης για τους Σπαρτιάτες*, Dnews 10.06.2025· Θ. Ξηρό, *Οι «Σπαρτιάτες» στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο. Ακύρωση ανακήρυξης βουλευτών, πλήρης και ελλείπουσα σύνθεση της Βουλής, επανάληψη της ψηφοφορίας και αναπληρωματική εκλογή*, constitutionalism.gr 20.06.2025, διαθέσιμο στο [link](#)· και την οξεία κριτική του Γ. Σωτηρέλη, *Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά*, constitutionalism.gr 02.11.2025, διαθέσιμο στο [link](#), με πλήθος περαιτέρω παραπομπών στη θεωρία.

⁵ Πρβλ. Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, β' έκδ., 2020, § 2 αρ. περ. 57.

⁶ Εν προκειμένω πρόκειται περί προληπτικού και αφηρημένου ελέγχου συνταγματικότητας που ενεργεί ο ΠτΔ ως όργανο της νομοθετικής εξουσίας κατ' άρθρο 26 παρ. 1 Σ σε συνδυασμό προς το άρθρο 42 Σ κατά τη διαδικασία έκδοσης του νόμου και πριν τη δημοσίευσή του στην ΕτΚ με αρμοδιότητα αναπομπής ψηφισμένου από τη Βουλή νομοσχεδίου, εάν κρίνει ότι το νομοσχέδιο πάσχει από τυπική ή και ουσιαστική αντισυνταγματικότητα. Την αρμοδιότητα αυτή δεν έχει ασκήσει ποτέ μέχρι τώρα ο ΠτΔ.

⁷ Εν προκειμένω ο ΠτΔ προβαίνει σε προληπτικό και αφηρημένο έλεγχο της συνταγματικότητας του σχεδίου Προεδρικού Διατάγματος ως όργανο και μάλιστα τυπικός επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας κατ' άρθρο 26 παρ. 2 Σ. Ο έλεγχος ασκείται στο σχέδιο που του έχει υποβάλει προς έκδοση και δημοσίευση ο αρμόδιος Υπουργός. Κι εδώ ο ΠτΔ δεν ασκεί κατ' ουσίαν την αρμοδιότητα αυτή, επαφιέμενος κατά κανόνα στις παρατηρήσεις του κατ' άρθρο 95 παρ. 1 περ. δ' Σ Πρακτικού Επεξεργασίας του ΣτΕ. Πρβλ. Χ. Τσιλιώτη, *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από την εκτελεστική λειτουργία*, Διδικ 2010, σελ. 828-830.

⁸ Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 2 αρ. περ. 58-60.

⁹ Πρβλ. *ibidem*.

στον τη μη απόκλιση από αυτό. Οι έννοιες της παραβίασης και καταστρατήγησης του Συντάγματος δεν πρέπει πάντως να συγχέονται με τις έννοιες της αλλοίωσης ή της άτυπης μεταβολής του ή της συνταγματικής πραγματικότητας, οι οποίες είναι έννοιες που συνδέονται με την ερμηνεία του Συντάγματος πέρα από την ιστορία και το γράμμα του αλλά από μόνες τους δεν οδηγούν στην παραβίαση ή την καταστρατήγησή του¹⁰.

Βεβαίως, το πότε υπάρχει παραβίαση ή πότε υπάρχει καταστρατήγηση του Συντάγματος είναι πολλές φορές σχετικό, εξαρτάται εν πολλοίς από τον ερμηνευτή του Συντάγματος και σχεδόν πάντοτε υπάρχουν αμφισβητήσεις στην επιστήμη. Σε ένα κράτος δικαίου, η θεσμική αντιμετώπιση είναι ότι την παραβίαση πρέπει να διαπιστώνουν τα αρμόδια κατά το Σύνταγμα όργανα, τα οποία είναι, όπως προελέχθη, κατά κανόνα τα Δικαστήρια. Σε ένα δικαστικό σύστημα όμως, που είτε το ίδιο το Σύνταγμα είτε ο αυτοπεριορισμός των ίδιων των Δικαστηρίων έχει εξαιρέσει ένα μεγάλο μέρος θεμάτων συνταγματικού ενδιαφέροντος από τον δικαστικό έλεγχο, μοιραία το ζήτημα των παραβιάσεων του Συντάγματος επαφίεται στην επιστήμη.

IV. ΣΕ ΠΟΙΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΜΙΛΑΜΕ ΓΙΑ «ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ» ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Πολλάκις κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης, έγινε επίκληση από ειδικούς και (κυρίως) μη ειδικούς παραβιάσεων του Συντάγματος. Άπειρες φορές οι μη αρεσκόμενοι σε μία ρύθμιση ή απόφαση της νομοθετικής, εκτελεστικής ή ακόμα και της δικαστικής εξουσίας εξεγείροντο, επικαλούντο και επικαλούνται «παραβίαση» του Συντάγματος για να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους για την αντίθεσή τους στις συγκεκριμένες αποφάσεις, άσχετα εάν πολλές φορές επικαλούνται μία τέτοια παραβίαση, χωρίς να έχουν διαβάσει το Σύνταγμα ή χωρίς να εντοπίζουν σε συγκεκριμένη διάταξη ή διατάξεις την κατ' αυτούς «παραβίαση». Μάλιστα ορισμένες φορές επικαλούνται και το ακροτελεύτιο άρθρο 120 παρ. 4 Σ για να δικαιολογήσουν «αντίσταση» σε «απόπειρα κατάλυσης» του Συντάγματος εκ μέρους της νομοθετικής, εκτελεστικής ή ακόμα και δικαστικής εξουσίας¹¹.

Παρακάτω θα εκτεθούν περιπτώσεις που δεν συνιστούν παραβίαση του Συντάγματος, αν και στον δημόσιο διάλογο πολλάκις αυτό υποστηρίζεται αδόκιμα.

1. ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Συχνό είναι το φαινόμενο να γίνεται λόγος στον δημόσιο διάλογο για παραβίαση του Συντάγματος, όταν επιβάλλονται νομοθετικά ή κατ' εξουσιοδότηση του νομοθέτη περιορισμοί στην άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ιδιαίτερη ένταση υπήρξε κατά την περίοδο των δύο μεγάλων κρίσεων που βίωσε η χώρα μας τις δεκαετίες του 2010 και (αρχές του) 2020, τη δημοσιονομική («μνημονιακή» περίοδος) και την υγειονομική (πανδημία Covid-19), όπου ο νομοθέτης αναγκάστηκε και

¹⁰ Πρβλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 180-181· Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 61 επ.

¹¹ Πρβλ. τέτοιες περιπτώσεις ιδίως κατά την τελευταία δεκαετία σε Χ. Τσιλιώτη, «Το δικαίωμα αντίστασης και το καθήκον τήρησης του Συντάγματος και των νόμων που συμφωνούν με αυτό – Η σχέση των παρ. 2 και 4 του άρθρου 120 Συντάγματος μεταξύ τους, Επίμετρο σε: Φ. Σπυρόπουλος, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 Συντάγματος*, e-book ελεύθερης πρόσβασης, epoliteia.gr 2022, σελ. 185 επ.

στις δύο περιόδους να προβεί σε ιδιαίτερα επαχθείς περιορισμούς, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της πανδημίας, στην άσκηση σειράς θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι περιορισμοί, όμως, καθ' εαυτού δεν συνιστούν παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων και κατ' επέκταση και του Συντάγματος, στο μέτρο που τα δικαιώματα αυτά προστατεύονται από το Σύνταγμα. Δεν αποτελεί κάθε περιορισμός στην άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος και παραβίασή του. Τα όρια μεταξύ (θεμιτού) περιορισμού ενός θεμελιώδους δικαιώματος και (ανεπίτρεπτης) παραβίασης βρίσκονται στην υπέρβαση των περιορισμών των περιορισμών (Schranken-Schranken) εκ μέρους των οργάνων της εξουσίας, όταν δηλαδή ένας περιορισμός δεν μπορεί να δικαιολογηθεί συνταγματικά με βάση αυτούς τους περιορισμούς των περιορισμών¹² και επιβάλλεται κατ' αντίθεση προς την αρχή της επιφύλαξης του νόμου, ήτοι χωρίς τυπικό νόμο ή καθ' υπέρβαση της νομοθετικής εξουσιοδότησης ή κατ' αντίθεση προς τον νόμο, ή (κυρίως) την αρχή της αναλογικότητας ή όταν προσβάλλει τον πυρήνα του δικαιώματος¹³. Μόνο τότε ο περιορισμός ξεπερνάει τα όρια του θεμιτού περιορισμού και καθίσταται συνταγματική παραβίαση¹⁴. Διαφορετική ερμηνεία θα κατέληγε ad absurdum καθότι χιλιάδες περιορισμοί που επιβάλλονται καθημερινά στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων μας είτε για την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων άλλων είτε προς χάριν του δημοσίου συμφέροντος και την εξισορρόπηση αντιτιθεμένων αγαθών θα συνιστούσαν per se παραβίαση του Συντάγματος.

2. Η ΥΠΕΡΟΧΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Δεν συνιστούν επίσης παραβιάσεις του Συντάγματος οι (ελάχιστες σχετικά) περιπτώσεις όπου ο νομοθέτης εκδίδει έναν νόμο και ο δικαστής τον εφαρμόζει, ο οποίος να μεν έρχεται prima facie σε αντίθεση προς το γράμμα ή/και την ιστορία μίας συνταγματικής διάταξης, η οποία, όμως, (συνταγματική διάταξη) είναι αντίθετη στο Ενωσιακό Δίκαιο και πρέπει να παρακαμφθεί από τον νομοθέτη ή/και τον δικαστή¹⁵ κατά την αρχή της υπεροχής του Ενωσιακού Δικαίου έναντι και του

¹² Πρβλ. ειδικά για τα περιοριστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 Χ. Τσιλιώτη, *Πανδημία και περιοριστικά μέτρα: Περιορισμοί στα θεμελιώδη δικαιώματα και αρχή της επιφύλαξης του νόμου* (Μέρος Ι), Syntagma Watch 07.04.2020, διαθέσιμο στο [link](#).

¹³ Ήδη αυτοί οι περιορισμοί των περιορισμών κατοχυρώνονται expressis verbis στο άρθρο 52 παρ. 1 ΧΘΔΕΕ.

¹⁴ Πρβλ. T. Kingreen/R. Poscher, *Grundrechte Staatsrecht II*, 40. έκδοση (συνέχεια των εκδόσεων του ίδιου εγχειριδίου των B. Pieroth/B. Schlinck), 2024, αρ. περ. 360.

¹⁵ Πρβλ. άρθρο 16 παρ. 5 και 8 εδ. β' Σ, που κατά την ορθότερη άποψη είναι αντίθετο προς το πρωτογενές Ενωσιακό Δίκαιο (άρθρα 49 επ. ΣΛΕΕ, άρθρα 13 και 14 παρ. 3 ΧΘΔΕΕ, αρχή της αναλογικότητας), η δε εφαρμογή του παραμερίζεται σύμφωνα με την αρχή της υπεροχής του Ενωσιακού Δικαίου υπέρ του Ενωσιακού Δικαίου, ο δε prima facie αντίθετος προς το γράμμα του Συντάγματος νόμος (πρβλ. άρθρα 130 επ. ν. 5094/2024), είναι σύμφωνος με το Ενωσιακό Δίκαιο, η εφαρμογή του οποίου παραμερίζει την αντιενωσιακή διάταξη του Συντάγματος. Πρβλ. ΣτΕ Ολ 1918-1920/2025, οι οποίες, όμως, αν και αποδέχθηκαν την αρχή της υπεροχής του Ενωσιακού Δικαίου έναντι του Συντάγματος, προέβησαν σε εναρμονισμένη ερμηνεία του Συντάγματος με το Ενωσιακό Δίκαιο. Πρβλ. εκτενώς Χ. Τσιλιώτη, *Γιατί το κρατικό μονοπώλιο παροχής ανώτατης εκπαίδευσης του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 εδ. β' Σ είναι αντίθετο στο πρωτογενές Ενωσιακό Δίκαιο*, Syntagma Watch 03.04.2025, διαθέσιμο στο [link](#). Idem, *Η αντίθεση του κρατικού μονοπωλίου του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 εδ. β' Συντ. προς το πρωτογενές Ενωσιακό Δίκαιο και οι συνέπειές της ενόψει του Ν. 5094/2024*, ΘΠΔΔ 2025, σελ. 22 επ. Idem, *Τα Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης κατά το ν. 5094/2024. Αξιολογήσεις από πλευράς Συνταγματικού, Διοικητικού και Ενωσιακού Δικαίου*, Διδικ 2025, σελ. 21 επ, ιδίως σελ. 24-27.

Συντάγματος¹⁶ ή ο δικαστής εκδίδει μία απόφαση ύστερα από απόφαση του ΔΕΕ κατόπιν προδικαστικής παραπομπής κατ' άρθρο 267 ΣΛΕΕ και σύμφωνα με αυτήν δεν θα πρέπει να εφαρμόσει, παρακάμπτοντάς την, ή ακόμα και οίκοθεν εάν κρίνει ότι δεν συντρέχει περίπτωση εφαρμογής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, συνταγματική διάταξη που αντίκειται στο Ενωσιακό Δίκαιο με βάση την αρχή της υπεροχής του Ενωσιακού Δικαίου έναντι και του Συντάγματος¹⁷. Τα παραπάνω ισχύουν όταν το Σύνταγμα δεν μπορεί να ερμηνευθεί σύμφωνα με το Ενωσιακό Δίκαιο¹⁸, όπως στην περίπτωση του άρθρου 4 παρ. 4 Σ, που ερμηνεύθηκε σύμφωνα με το Ενωσιακό Δίκαιο υπό την έννοια ότι το τελευταίο θεωρείται ειδικός νόμος που προβλέπει εξαιρέσεις από τον κανόνα της απαγόρευσης πρόσβασης στις δημόσιες λειτουργίες αλλοδαπών¹⁹.

V. ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Παρά την κανονιστικότητα του Συντάγματος του 1975, όπως αυτή εκτέθηκε ανωτέρω, και την ασυνήθιστη για Σύνταγμα κατά τη διάρκεια της συνταγματικής μας ιστορία από την Επανάσταση μέχρι σήμερα μακρομέρευση, το Σύνταγμα του 1975 έμεινε πολλές φορές έκθετο σε παραβιάσεις και ακόμα περισσότερο σε καταστρατηγήσεις ή απόπειρες παραβιάσεων και καταστρατηγήσεων εκ μέρους φορέων της εξουσίας. Θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε κάποιες από αυτές, κατηγοριοποιώντας τις. Παρέπεται ότι η παρουσίαση είναι ενδεικτική και όχι αποκλειστική, δεδομένου ότι οι δικαιολογημένες ή έστω εύλογες μομφές για παραβίαση ή καταστρατήγηση του Συντάγματος είναι πολύ περισσότερες.

1. ΣΕ ΠΟΙΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΥΠΗΡΞΕ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

A. Η ΠΡΟΕΔΡΙΚΗ ΕΚΛΟΓΗ ΤΟΥ 1985

Η προεδρική εκλογή του 1985 αποτέλεσε την πρώτη συνταγματική κρίση της μεταπολίτευσης. Αφορούσε την αμφισβήτηση μίας διαδικασίας υψηλής θεσμικής σημασίας, της εκλογής για την

¹⁶ Για την αρχή της υπεροχής του Ενωσιακού Δικαίου έναντι και του Συντάγματος πρβλ. μεταξύ άλλων Λ. Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «υπεροχής»*, 2009, σελ. 111 επ., η δε αρχή αυτή έχει εισαχθεί στην εσωτερική έννομη τάξη δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 2 και 3 Σ και την (επιβεβαιωτική) ερμηνευτική δήλωση κάτω από το άρθρο 28 σε συνδυασμό με τον ν. 945/1979 που κύρωσε τη Συνθήκη Προσχώρησης της χώρας μας στις τότε Κοινότητες όπως και με όλους του μετέπειτα κυρωτικούς των τροποποιήσεων των Συνθηκών νόμους. Πρβλ. εκτενώς Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 28», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (Επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρ. έκδ., 2023, σελ. 153-154, αρ. περ. 227 (με περαιτέρω παραπομπές από τον διάλογο της θεωρίας).

¹⁷ Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις των άρθρων 14 παρ. 9 Σ (υπόθεση βασικού μετόχου). Πρβλ. ΔΕΕ (Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως), απόφαση της 16.12.2008, αριθμ. υπόθ. C-213/07 (*Μηχανική κατά ΕΣΡ και Υπουργού Επικρατείας*). ΣτΕ Ολ 3470/2011 σκ. 9· και 103 παρ. 8 εδ. γ' και δ' Σ (υποθέσεις συμβασιούχων εργασίας και έργου στον δημόσιο τομέα με σχέση ΙΔΟΧ)· πρβλ. ΔΕΕ, απόφαση της 23.04.2009, αριθμ. υπόθ. C-378/2007, σκ. 204, 207 (*Αγγελιδάκη κλπ.*)· ΔΕΕ απόφαση της 11.02.2021, αριθμ. υπόθ. C-760/18, σκ. 74 (*ΜΒ*).

¹⁸ Η σύμφωνη με το Ενωσιακό Δίκαιο ερμηνεία του εθνικού δικαίου αποτελεί απόρροια της αρχής της υπεροχής. Πρβλ. ΔΕΕ, απόφαση της 28.07.2016, αριθμ. υπόθ. C-294/16, EU:C:2016:610, σκ. 33 (*JZ./ Prokuratura Rejonowa Łódź – Śródmieście*)· ΔΕΕ, απόφαση της 29.06.2017, αριθμ. υπόθ. C-579/15, σκ. 34 (*Poplawski I*).

¹⁹ Πρβλ. εκτενώς Χ. Τσιλιώτη, «Το πρόβλημα της ελεύθερης πρόσβασης των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ελληνική δημόσια Διοίκηση μεταξύ των “Συμπληγάδων” του ελληνικού Συντάγματος και του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», σε: Κ. Κρεμαλής (Επιμ.), *Η διακίνηση των δημοσίων υπαλλήλων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2004, σελ. 23 επ.

ανάδειξη Προέδρου της Δημοκρατίας (ΠτΔ), της τρίτης υπό την ισχύ του Σ 1975, τέταρτης της μεταπολίτευσης, εάν συνυπολογίσουμε και την προεδρική εκλογή του Μιχαήλ Στασινόπουλου ως προσωρινού ΠτΔ μέχρι τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος. Η συνταγματική κρίση συνοδεύτηκε από την πολιτική κρίση που είχε ξεσπάσει μετά τη μη εκ νέου υποστήριξη της υποψηφιότητας του τότε ΠτΔ Κωνσταντίνου Καραμανλή από τον τότε Πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου και το τότε κυβερνών κόμμα του ΠΑΣΟΚ, παρά τα περί αντιθέτου αναμενόμενα. Η συνταγματική αμφισβήτηση της προεδρικής εκλογής του εκλεκτού υποψηφίου του ΠΑΣΟΚ Χρήστου Σαρτζετάκη, την εκλογή του οποίου στήριξε και το ΚΚΕ, πήρε ιδιαίτερα έντονες διαστάσεις και λόγω της προηγηθείσης πολιτικής κρίσης της υπαναχώρησης του Α. Παπανδρέου ως προς το πρόσωπο του Κ. Καραμανλή.

Η διαδικασία της προεδρικής εκλογής αμφισβητήθηκε κατά τη δεύτερη και κυρίως την τρίτη ψηφοφορία σύμφωνα με το τότε άρθρο 32 Σ. Η αμφισβήτηση αφορούσε αφενός τη συμμετοχή του αναπληρωτή ΠτΔ και ΠτΒ, Ιωάννη Αλευρά στην τρίτη ψηφοφορία, στην οποία οριακά με 180 ψήφους (ακριβώς η πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των Βουλευτών κατά το άρθρο 32 παρ. 3 Σ) εξελέγη ΠτΔ ο Χ. Σαρτζετάκης, αφετέρου στη μυστικότητα της εκλογής του ΠτΔ ως συνταγματικής επιταγής, η οποία κατά την τότε παράγραφο 1 του άρθρου 32 Σ ήταν θετικό δίκαιο.

Σε ό,τι αφορά τη λεγόμενη «ψήφο Αλευρά» υπήρξε, πέραν της πολιτικής, και έντονη νομική-θεωρητική αμφισβήτηση κατά πόσο ήταν επιτρεπτή η συμμετοχή του Αναπληρωτή ΠτΔ στην τρίτη και κρίσιμη ψηφοφορία²⁰. Κατά τη γνώμη μου υφίστατο συνταγματικό κώλυμα συμμετοχής του Αναπληρωτή ΠτΔ όχι μόνο (ή κυρίως) γιατί το αξίωμα του ΠτΔ, άρα και του Αναπληρωτή ΠτΔ κατά μία άποψη είναι κατά το άρθρο 30 παρ. 2 Σ, το οποίο εφαρμόζεται και για τον Αναπληρωτή ΠτΔ κατά το άρθρο 34 παρ. 1 υποπαρ. 2 Σ, ασυμβίβαστο προς οποιοδήποτε άλλο αξίωμα, θέση ή έργο, όσο κυρίως διότι κατά τον τότε ισχύοντα ΚτΒ ο ΠτΒ αναπληρούτο προσωρινά από τον νόμιμο Αναπληρωτή του Α' Αντιπρόεδρο της Βουλής καθ' όσο διάστημα ασκούσε τα καθήκοντα του Αναπληρωτή ΠτΔ, ενώ επιπλέον δεν ασκούσε προσωρινά και τα καθήκοντα του Βουλευτή. Αν και η διάταξη αυτή του ΚτΒ δεν περιείχετο και στο Σύνταγμα, η ρύθμιση που περιελάμβανε ανταποκρίνεται στον συνταγματικό ρόλο του ΠτΒ ως Αναπληρωτή ΠτΔ, όπως αυτός περιγράφεται στο άρθρο 34 παρ. 1 Σ, καθότι ο ΠτΔ και ο Αναπληρωτής του δεν μπορεί να εμπλέκεται πέραν του ρόλου του ως ρυθμιστή του πολιτεύματος κατ' άρθρο 30 παρ. 1 Σ, το οποίο επίσης ισχύει κατά τους ορισμούς του άρθρου 34 παρ. 1 υποπαρ. 2 Σ και για τον Αναπληρωτή ΠτΔ, στα πολιτικά δρώμενα, είτε αφορούν την ΚΟ στην οποία ανήκει, είτε το κόμμα στο οποίο ανήκει είτε και τη Βουλή, της οποίας είναι μέλος²¹.

²⁰ Το θέμα ετέθη με δηλώσεις των Καθηγητών Αρ. Μάνεση, Α. Μανιτάκη και Δ. Τσάτσου την 12 Μαρτίου 1985 στην εφημερίδα Έθνος, που αμφισβήτησαν τη συνταγματικότητα της συμμετοχής του ΠτΒ και Αναπληρωτή ΠτΔ στην ψηφοφορία για την εκλογή του ΠτΔ. Στην άποψη των παραπάνω προσχώρησαν εν συνεχεία και οι Καθηγητές Α. Ράικος και Γ. Δασκαλάκης, ενώ αντίθετη άποψη εξέφρασαν οι Καθηγητές Γ. Κασιμάτης (τότε νομικός σύμβουλος του Πρωθυπουργού) και Κ. Μαυριάς. Βλ. Δίκαιο και Πολιτική 10/1985, σελ. 10 επ. όπου καταχωρείται το χρονικό της συνταγματικοπολιτικής κρίσης της εκλογής ΠτΔ το 1985.

²¹ Το ζήτημα, βέβαια, δεν είναι αναντίλεκτο αλλά στασιάζεται στη θεωρία. Πρβλ. εκτός από τις δηλώσεις Καθηγητών Συνταγματικού Δικαίου την κρίσιμη εκείνη περίοδο στην υποσημ. 21 και την αναλυτική έκθεση της συνταγματικής προβληματικής εν συνεχεία Α. Μάνεση/Α. Μανιτάκη, *Ο θεσμός της αναπλήρωσης του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το ισχύον Σύνταγμα*, ΝοΒ 1991, σελ. 1 επ.· Α. Μανιτάκη, *Quod nullum est nullum producit effectum*, ΝοΒ 1992, σελ. 8

Σε ό,τι αφορά την παραβίαση της αρχής της μυστικότητας της ψηφοφορίας πρέπει να εκτεθεί ότι τόσο κατά τη δεύτερη όσο και κατά την τρίτη ψηφοφορία πέραν των ψηφοδελτίων που ανέγραφαν το όνομα του υποψηφίου Προέδρου, λευκού χρώματος, υπήρχαν ψηφοδέλτια χωρίς όνομα, γαλάζιου χρώματος, αντί του καθιερωμένου λευκού, ούτως ώστε να είναι ευχερές σε έναν βουλευτή να διαγνώσει εάν ο παρακαθήμενος ή ακόμα και μπροστινός του βουλευτής εισήγαγε στον φάκελο το ψηφοδέλτιο με το όνομα του υποψηφίου ή «λευκό» ψηφοδέλτιο, το οποίο στην πραγματικότητα δεν ήταν λευκό αλλά γαλάζιο, κατά παράβαση του Κανονισμού της Βουλής. Η όλη αυτή μεθόδευση που περιείχε επίσης τη συμμετοχή των Βουλευτών της ΚΟ του κυβερνώντος κόμματος και κάποιων ανεξάρτητων που προέρχονταν από το κόμμα αυτό και αμέσως μετά την εκλογή επανεντάχθηκαν στη διαδικασία ψηφοφορίας σε διατεταγμένες θέσεις δεν αμφισβητήθηκε ότι συνιστά παραβίαση της *de constitutione lata* μυστικότητας της ψηφοφορίας²², ανεξαρτήτως της σκοπιμότητάς της *de constitutione ferenda*, και οδήγησε σε συνδυασμό με την αντισυνταγματική, κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη, συμμετοχή στην ψηφοφορία του Αναπληρωτή ΠτΔ («ψήφος Αλευρά»), σε εκλογή του Χ. Σαρτζετάκη κατά παράβαση του Συντάγματος²³.

Β. Η ΜΗ ΠΛΗΡΩΣΗ ΤΩΝ 3 ΚΕΝΩΘΕΙΣΩΝ ΕΔΡΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 53 ΠΑΡ. 2 Σ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΚΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΗΣ 3 ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΕΔ

Ερχόμενοι εγγύτερα στον χρόνο δημοσίευσης του παρόντος άρθρου επιλέξαμε ένα γεγονός που κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη αποτελεί πρόδηλη και άνευ ετέρου παραβίαση του Συντάγματος. Πρόκειται για την περίπτωση της μη διενέργειας αναπληρωματικών εκλογών μετά την κένωση των 3 εδρών που κατείχαν ισάριθμοι Βουλευτές του κόμματος «Σπαρτιάτες» στην

επ.· Ε. Βενιζέλο, *Η αναπλήρωση του Προέδρου της Δημοκρατίας και η δοκιμασία της ερμηνείας του Συντάγματος*, ΝοΒ 1991, σελ. 1313 επ.· *Idem*, *Η δοκιμασία του διαλόγου και η ερμηνεία του Συντάγματος στο παράδειγμα της «ψήφου Αλευρά»*, ΝοΒ 1992, σελ. 969 επ.

²² Περίπτωση παραβίασης της αρχής της μυστικότητας της ψηφοφορίας στη Βουλή υπήρξε πολύ πιο πρόσφατα κατά την ψηφοφορία για τις δύο προτάσεις κομμάτων της Αντιπολίτευσης για σύσταση ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής διενέργειας προκαταρκτικής εξέτασης κατ' άρθρο 86 παρ. 3 Σ και 153 επ. ΚτΒ κατά των πρώην Υπουργών Μάκη Βορίδη και Λευτέρη Αυγενάκη. Συγκεκριμένα, ο ΚτΒ επιβάλλει όπως η ψηφοφορία για τη σύσταση της εν λόγω Επιτροπής είναι μυστική (άρθρο 155 παρ. 8 ΚτΒ). Η μυστική ψηφοφορία διενεργείται κατά κανόνα με τη φυσική παρουσία των Βουλευτών που ρίχνουν την ψήφο σε σφραγισμένο φάκελο στην κάλπη. Εξαίρεση από αυτό τον κανόνα προβλέπεται στο άρθρο 70Α υποπαρ. 2 εδ. εδ. δ' και ε' ΚτΒ, σε συνδυασμό με την υποπαρ. 1 του ίδιου άρθρου για Βουλευτές που μετέχουν σε αποστολή της Κυβέρνησης ή της Βουλής στο εξωτερικό, τις εγκύους κατά τον τελευταίο μήνα της κύησης και τον πρώτο μήνα μετά τον τοκετό και στην περίπτωση του άρθρου 14 περ. θ' ΚτΒ (περίπτωση πανδημίας). Στην ψηφοφορία 68 Βουλευτές της ΝΔ από τους 75 που ψήφισαν, ψήφισαν με επιστολική ψήφο χωρίς να συντρέχει κάποια από τις ως άνω περιπτώσεις του άρθρου 70Α υποπαρ. 1 ΚτΒ, καθιστώντας εν τοις πράγμασι γνωστό το τι ψήφισαν οι απόντες και συμμετέχοντες με επιστολική ψήφο Βουλευτές. Λόγω του ότι οι προτάσεις θα απορρίπτονταν ούτως ή άλλως εξαιτίας της αποχώρησης των κομμάτων της Αντιπολίτευσης από την ψηφοφορία το θέμα δεν είχε περαιτέρω πολιτικές αλλά και θεσμικές διαστάσεις (ούτως ή άλλως με βάση τη θεωρία των *interna corporis* της Βουλής μία τέτοια διαδικαστική ανωμαλία δεν θα μπορούσε να ελεγχθεί δικαστικά). Παρ' όλα αυτά η παραβίαση της μυστικότητας της διαδικασίας και της εν γένει διαδικασίας της ψηφοφορίας παραμένει.

²³ Για το ότι επρόκειτο για συνταγματικά ελαττωματική εκλογή πρβλ. Α. Μάνεση, *Η νομικοπολιτική σημασία της αναθεώρησης του 1986*, Δίκαιο και Πολιτική 13-14/1989, σελ. 15, υποσημ. 3 (εκεί).

παρούσα Βουλή, των οποίων η εκλογή ακυρώθηκε με δύο αποφάσεις του ΑΕΔ²⁴, χωρίς να αντικατασταθούν από τους επιλαχόντες και χωρίς να διαταχθούν από το ΑΕΔ επαναληπτικές εκλογές για την πλήρωσή τους, ενώ, το πλέον αντισυνταγματικά κραυγαλέο, δεν διενεργήθηκαν αναπληρωματικές εκλογές.

Με τις αποφάσεις αυτές έγιναν δεκτές οι ενστάσεις που υποβλήθηκαν κατά της εκλογής «Σπαρτιατών» Βουλευτών σε δύο εκλογικές περιφέρειες, Β' Πειραιώς και Β' Θεσσαλονίκης, οι οποίες συμπαρέσυραν και την εκλογή του Αρχηγού του κόμματος στη Β3 εκλογική περιφέρεια Βόρειου Τομέα Αθηνών Βασίλη Στίγκα. Το Δικαστήριο με μία πρωτοφανή και περίπλοκη αιτιολογία ακύρωσε την εκλογή των «Σπαρτιατών» Βουλευτών λόγω «εξαπάτησης ψηφοφόρων» η οποία κατά το Δικαστήριο επήλθε από τη συμμετοχή του κόμματός τους στις εκλογές της 25 Ιουνίου 2023 με Αρχηγό τον Β. Στίγκα ενώ, πάντα κατά το Δικαστήριο, πραγματικός Αρχηγός ήταν ο Ηλίας Κασιδιάρης, καταδικασθείς πρωτόδικα σε κάθειρξη για το αδίκημα του άρθρου 187 ΠΚ (εγκληματική οργάνωση), θεωρώντας ότι οι ψηφοφόροι ψήφισαν το κόμμα αυτό επειδή πίστεψαν ότι ο πραγματικός αρχηγός ήταν ο Στίγκας και όχι ο Κασιδιάρης. Συνεπεία τούτου θεωρήθηκε ότι το κόμμα «Σπαρτιάτες» συμμετείχε στις εκλογές κατά παράβαση του άρθρου 32 παρ. 1 του Εκλογικού Νόμου (ΕΝ), άρα η εκλογική παράβαση που διαπιστώθηκε στην υποψηφιότητα και την ανακήρυξη της εκλογής των τριών Βουλευτών αφορά και τους αναπληρωματικούς τους, οι οποίοι έχουν το ίδιο εκλογικό κώλυμα, ούτως ώστε οι 3 κενωθείσες έδρες να μην μπορούν να πληρωθούν από τους αναπληρωματικούς. Μάλιστα στις εκλογικές περιφέρειες Β' Πειραιώς και Β3 Βόρειου Τομέα δεν υπήρχαν καν αναπληρωματικοί. Ανεξάρτητα από την κριτική που μπορεί να ασκηθεί στην απόφαση συμπερασματικά οι 3 έδρες των «Σπαρτιατών» βουλευτών παραμένουν κενές, ούτως ώστε η Βουλή να λειτουργεί με 297 Βουλευτές. Το γεγονός αυτό συνιστά παραβίαση του Συντάγματος. Συγκεκριμένα:

Από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 53 παρ. 2 Σ και 104 παρ. 1 και 2 ΕΝ σε συνδυασμό με τα κρίσιμα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης συνάγεται εξ αντιδιαστολής ότι εφόσον η κένωση των τριών εδρών δεν συνέβη κατά το τελευταίο έτος της κοινοβουλευτικής περιόδου και ο εκλογικός νόμος προβλέπει τη διεξαγωγή αναπληρωματικής εκλογής για την πλήρωση κενωθείσων εδρών η συνέχιση της κένωσης εδρών του Κοινοβουλίου είναι ανεπίτρεπτη και θα πρέπει υποχρεωτικά αυτές να πληρωθούν με αναπληρωματικές εκλογές²⁵, εφόσον αυτό προβλέπεται ρητά από τον ΕΝ²⁶. Η μη διενέργεια αναπληρωματικών εκλογών εν προκειμένω συνιστά

²⁴ Βλ. ΑΕΔ 9-10/2025. Πρβλ. και ανωτέρω υπό ΙΙΙ.

²⁵ Πρβλ. τις αναφορές στην υποσημ. 28 καθώς και πριν τη δημοσίευση των αποφάσεων του ΑΕΔ Θ. Ξηρό, *Η πλήρωση κενούμενης έδρας κατά την διάρκεια της βουλευτικής περιόδου. Η αναπληρωματική εκλογή, το Σύνταγμα και ο εκλογικός νόμος*, ΘΠΔΔ 2014, σελ. 9 επ., 12· ο ίδιος, «Άρθρο 53», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., σελ. 28, αρ. περ. 42.

²⁶ Πρέπει να επισημανθεί ότι οι αναπληρωματικές εκλογές δεν πρέπει να συγχέονται με τις επαναληπτικές εκλογές, που προβλέπουν τα άρθρα 32 παρ. 2 και 37 ΚΑΕΔ. Αμφότερες αποτελούν μερικές εκλογές σε αντιδιαστολή προς τις γενικές εκλογές του άρθρου 53 παρ. 1 εδ. β' Σ. Βλ. Κ. Παπανικολάου, *Υποχρεωτικές οι επαναληπτικές εκλογές μετά την απόφαση του ΑΕΔ*, σε: Syntagma Watch 19.6.2025, διαθέσιμο στο [link](#). Οι μεν αναπληρωματικές εκλογές προβλέπονται από το Σύνταγμα και τον ΕΝ, οι δε επαναληπτικές από τον ΚΑΕΔ. Οι μερικές εκλογές αποτελούν εξαίρεση από τον κανόνα της ολικής ανανέωσης της Βουλής. Βλ. Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 7, αρ. περ. 17-18· Θ. Ξηρό, «Άρθρο 53», ό.π., σελ. 29, αρ. περ. 42.

παραβίαση του Συντάγματος και της εκλογικής νομοθεσίας και δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από το ούτως ή άλλως αμφίβολης βασιμότητας επιχείρημα περί παράνομης συμμετοχής του κόμματος στις εκλογές ή ακόμα χειρότερα από τη φερόμενη «εξαπάτηση των ψηφοφόρων»²⁷.

2. ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ – Η ΤΕΧΝΗΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 32 ΠΑΡ. 4 Σ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ

Πριν την αναθεώρηση του 2019 το άρθρο 32 παρ. 4 Σ προέβλεπε ότι σε περίπτωση που δεν επιτυχάνετο η εκλογή μετά από τις τρεις πρώτες ψηφοφορίες που απαιτούσαν την εκλογή με τα 2/3 (οι δύο πρώτες) και τα 3/5 (η τρίτη) του όλου αριθμού των Βουλευτών, ακολουθούσε υποχρεωτική διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών.

Η διάταξη του άρθρου 32 παρ. 4 Σ υπό την προηγούμενη μορφή της είχε ως ratio δύο τινά:

α) τον (θεμιτό) εξαναγκασμό της Βουλής, προς αποφυγήν πρόωρων εκλογών, στην ανάδειξη ΠτΔ με ένα minimum συναίνεσης με την αυξημένη πλειοψηφία τουλάχιστον των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των Βουλευτών λόγω του αυξημένου θεσμικού και υπερκομματικού ρόλου που έχει ο ΠτΔ ως ρυθμιστής του Πολιτεύματος κατ' άρθρο 30 παρ. 1 Σ αλλά και λόγω των αυξημένων αρμοδιοτήτων που είχε στην αρχική μορφή του Σ 75, οι οποίες όμως καταργήθηκαν με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, και

β) την παρεμβολή του εκλογικού σώματος ως οργάνου του κράτους το οποίο έμμεσα θα έπαιρνε θέση στην κατά κανόνα έμμεση εκλογή του ΠτΔ, με την προϋπόθεση ότι τα κόμματα θα έθεταν υπόψη του τους προτεινόμενους από αυτά υποψηφίους. Υπό αυτή την έννοια η διάταξη δεν είναι καταρχήν «ανορθολογική» όπως υπερβολικά και μάλλον αδίκως επικρίθηκε²⁸.

Δυστυχώς, όμως, τίποτε από τα παραπάνω δεν συνέβη και η «εργαλειοποίησή» της κατά καιρούς από τις πολιτικές δυνάμεις για τους ανωτέρω λόγους, η πολιτική κουλτούρα της ακατάσχετης εκλογολογίας από τις πολιτικές δυνάμεις, τον Τύπο και την κοινή γνώμη και η συνακόλουθη συντελεσθείσα συνταγματική πρακτική να καταστεί η πρόωρη διάλυση της Βουλής ο κανόνας και η κανονική λήξη της θητείας της η εξαίρεση, οδήγησαν στην ανορθολογική χρήση και κατάχρηση της με αποκορύφωμα το κρίσιμο για την ιστορία του τόπου διάστημα Δεκεμβρίου 2014 και Ιανου-

²⁷ Πρβλ. συναφώς Ξ. Κοντιάδη, *Τα σφάλματα της απόφασης για τους Σπαρτιάτες*, ό.π.· Χ. Κουρουνδή, *Πολλαπλώς προβληματική η απόφαση του ΑΕΔ για τους «Σπαρτιάτες»*, AlterThess.gr 10.06.2025· Χ. Τσιλιώτη, *Η ultravires οριστική απόφαση του ΑΕΔ για τους Σπαρτιάτες*, ό.π.· Idem, *Οι αποφάσεις του ΑΕΔ για την ακύρωση της εκλογής 3 «Σπαρτιατών» βουλευτών*, ό.π.· Γ. Κατρούγκαλο, *Φραγμός στην Ακροδεξιά, αλλά με σεβασμό στο Σύνταγμα*, Dnews 12.06.2025· Α. Καραμπατζό, *Η δημοκρατική αρχή σε δοκιμασία*, Τα Νέα 14-15.06.2025, σελ. 28· Ν. Αλιβιζάτο, *Αστερίσκοι σε μια σπουδαία απόφαση*, Καθημερινή 15.06.2025, διαθέσιμο στο link· Γ. Δελλή, *Δημοκρατική άμυνα και θεσμική δυσπιστία*, Καθημερινή 15-6-2025, σελ. 17, διαθέσιμο στο link· Σ. Βλαχόπουλο, *Κοινοβούλιο με κενές έδρες: Η προδιαγεγραμμένη κατάληξη μιας αδιέξοδης πορείας*, Syntagma Watch 16.06.2025· Χ. Ανθόπουλο, *Υποχρεωτικές οι αναπληρωματικές εκλογές*, Τα Νέα, 17.06.2025· Idem, *Η απόφαση του ΑΕΔ: λάμπεις και σκιές*, Τα Νέα 03.09.2025· Κ. Παπανικολάου, *Υποχρεωτικές οι επαναληπτικές εκλογές*, ό.π.· Θ. Ξηρό, *Οι «Σπαρτιάτες» στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο*, ό.π.· Γ. Σωτηρέλη, *Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο*, ό.π. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους ανωτέρω συγγραφείς τη μη διεξαγωγή αναπληρωματικών εκλογών επικρίνουν και οι Ν. Αλιβιζάτος και Γ. Δελλής, οι οποίοι σε αντίθεση με τους υπολοίπους στέκονται γενικά θετικά διακείμενοι στις αποφάσεις του ΑΕΔ.

²⁸ Πρβλ., ωστόσο, Ξ. Κοντιάδη, *Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα*, 2015.

αρίου 2015, όπου το κόμμα της τότε Αξιωματικής Αντιπολίτευσης ΣΥΡΙΖΑ είχε αρνηθεί να συναινέσει στην εκλογή ΠτΔ, ακόμα και υποψηφίου που θα προερχόταν από αυτό, διότι επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει την προεδρική εκλογή για να επιτύχει πρόωρες εκλογές, οι οποίες πράγματι διεξήχθησαν μετά την αποτυχία της Βουλής να εκλέξει και μετά την τρίτη ψηφοφορία ΠτΔ (μοναδικός υποψήφιος ήταν ο Σταύρος Δήμας που είχε προταθεί από τα τότε συγκυβερνώντα κόμματα ΝΔ και ΠΑΣΟΚ). Είχε προηγηθεί η εξίσου, τηρουμένων των αναλογιών, καταχρηστική συμπεριφορά του κόμματος της ΝΔ υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, στις αρχές του 1990, που αν και πρώτο κόμμα δεν ήθελε να προτείνει υποψήφιο ΠτΔ (τα άλλα δύο κόμματα του Κοινοβουλίου τότε, ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου που στήριζαν μαζί με τη ΝΔ την Οικουμενική Κυβέρνηση Ξενοφώντα Ζολώτα, είχαν προτείνει ως υποψήφιους ΠτΔ τους Ιωάννη Αλευρά το πρώτο και Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο το δεύτερο). Αποτέλεσμα της στάσης της ΝΔ τότε, που χωρίς τη σύμπραξή της δεν μπορούσε να εκλεγεί ΠτΔ και επιθυμούσε τις πρόωρες εκλογές, οι οποίες θα την έφερναν αυτοδύναμη στην εξουσία, όπως και έγινε έστω και οριακά, ήταν η αναγκαστική διάλυση της Βουλής μετά και την τρίτη ψηφοφορία. Ως δεύτερο χρονικά παράδειγμα «εργαλειοποίησης» της προεδρικής εκλογής διά καταστρατήγησης του Συντάγματος αναφέρεται η προεδρική εκλογή του 2010, όπου ήδη από το καλοκαίρι του 2009 ο τότε Αρχηγός της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης και του ΠΑΣΟΚ Γιώργος Παπανδρέου είχε προαναγγείλει ότι δεν θα υπερψήφιζε την εκ νέου υποψηφιότητα του Κάρολου Παπούλια, παρ' ότι δεν διαφωνούσε με αυτήν, αλλά επιδίωκε τις πρόωρες εκλογές, που θα το έφερναν στην εξουσία, όπως και έγινε, και μετά τις εκλογές θα υπερψήφιζε την υποψηφιότητα Παπούλια, τον οποίο θα καταψήφιζε πριν τις εκλογές! Αποτέλεσμα ήταν ο τότε Πρωθυπουργός Κώστας Καραμανλής να ζητήσει τη διεξαγωγή πρόωρων εκλογών για τον Οκτώβριο του 2009 πριν την προεδρική εκλογή, που έφεραν το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και τον Γ. Παπανδρέου στην πρωθυπουργία, ο οποίος και στήριξε τελικά την υποψηφιότητα και επανεκλογή του Κάρολου Παπούλια για δεύτερη θητεία στην Προεδρία της Δημοκρατίας λίγους μήνες αργότερα.

Οι παραπάνω συμπεριφορές και των τριών κομμάτων εξουσίας όσον αφορά την προεδρική εκλογή, τα οποία όταν ήταν στην Αντιπολίτευση κατηγορούσαν το εκάστοτε κυβερνών για να κάνουν τα ίδια, τηρουμένων πάντοτε των αναλογιών, όταν γίνονταν κυβέρνηση, δεν παραβιάζουν μεν το γράμμα του άρθρου 32 παρ. 4 Σ. Το Σύνταγμα δεν αναφέρει ρητά ότι τα κόμματα οφείλουν να προτείνουν υποψήφιο ούτε ότι είναι υποχρεωμένα να συμφωνήσουν σε πρόσωπο που θα εκλεγεί ΠτΔ τουλάχιστον με την τρίτη ψηφοφορία. Αντιστρατεύεται όμως η ως άνω συμπεριφορά τους το πνεύμα και τον σκοπό του Συντάγματος, με το να επιδιώκουν τη μη εκλογή ΠτΔ και τη διάλυση της Βουλής, ενώ το πνεύμα του Συντάγματος προσπαθεί να το αποφύγει και να το αποτρέψει, το προβλέπει δε, μόνο στην περίπτωση που τα κόμματα δεν συμφωνούν στο πρόσωπο κανενός υποψηφίου. Το να λες όμως ότι δεν ψηφίζω τον νυν ΠτΔ στην πρώτη φάση της προεδρικής εκλογής αλλά θα τον ψηφίσω στη δεύτερη φάση μετά τις εκλογές όταν θα είμαι στην Κυβέρνηση ή δεν ψηφίζω κανέναν υποψήφιο, ακόμα κι αν προέρχεται από το κόμμα μου γιατί θέλω να επιτύχω τη διάλυση της Βουλής για να γίνω πρώτο κόμμα ή να σχηματίσω αυτοδύναμη Κυβέρνηση, σημαίνει ότι χρησιμοποιείς το Σύνταγμα ως εργαλείο κατ' αντίθεση προς τον σκοπό του για την εξυπηρέτηση των στενών κομματικών συμφερόντων. Υπό αυτή την έννοια η σαφής καταστρατήγηση του

Συντάγματος συνιστά συνταγματική ανωμαλία που δεν διαφέρει πολύ από την παραβίαση του Συντάγματος²⁹.

3. ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΑΤΑΣΤΡΑΤΗΓΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Πέραν των περιπτώσεων που συνιστούν παραβίαση, στο μέτρο που καθ' ερμηνεία αυτή γίνεται δεκτή, και καταστρατήγηση του Συντάγματος, υπάρχει πλήθος περιπτώσεων που βρίσκονται σε μία ενδιάμεση (γκρίζα) ζώνη μεταξύ παραβίασης και καταστρατήγησης.

Α. Η ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 41 ΠΑΡ. 2 Σ (ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΜΑ)³⁰

Σύμφωνα με το άρθρο 41 παρ. 2 εδ. α' Σ «ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει την Βουλή με πρόταση της Κυβέρνησης που έχει λάβει ψήφο εμπιστοσύνης για ανανέωση της λαϊκής εντολής προκειμένου να αντιμετωπιστεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας». Τόσο από το γράμμα της διάταξης αυτής όσο και από την ιστορία και τον σκοπό της αυτού του τύπου η διάλυση της Βουλής, η λεγόμενη κυβερνητική διάλυση, είναι αιτιώδης, δεν εναπόκειται δηλαδή στην απόλυτη κρίση και διακριτική ευχέρεια του αποφασίζοντος οργάνου, μετά την αναθεώρηση του 1986, ουσιαστικά στην Κυβέρνηση αλλά θα πρέπει να επέρχεται για ανανέωση της λαϊκής εντολής και να εξαρτάται από την ύπαρξη εξαιρετικής σημασίας εθνικού θέματος, ούτως ώστε η αντιμετώπιση του οποίου να καθιστά απαραίτητη τη διάλυση της Βουλής.

Παρά την πρόταση της τότε Αντιπολίτευσης κατά τις συζητήσεις στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή³¹ να καταστεί η διάλυση της Βουλής κατά την παρ. 2 του άρθρου 41 αναιτιώδης, η τότε κυβερνητική

²⁹ Για την εν λόγω προβληματική πρβλ. μεταξύ άλλων Γ. Κασιμάτη, *Η σύνδεση της διεξαγωγής βουλευτικών εκλογών με την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας*, ΔτΑ 2009, σελ. 1057 επ.· Ξ. Κοντιάδη, *Η εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας μεταξύ συνταγματικής μηχανικής και συνταγματικής δεοντολογίας*, ΔτΑ 2009, σελ. 1087 επ.· Δ. Τσάτσο, *Μην κάνετε το Σύνταγμα περίγελω*, ΔτΑ 2009, σελ. 1053 επ.· καθώς και τις συμβολές σε: Ι. Καμτσίδου/Α. Μανιτάκης/Γ. Γεραπετρίτης/Γ. Κατρούγκαλος/Σ. Βλαχόπουλος/Χ. Ανθόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*, 2010 (passim).

³⁰ Πρβλ. εκτενώς Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 41», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., αρ. περ. 93 επ., σελ. 34 επ., αρ. περ. 97 επ, σελ. 37 επ.

³¹ Κατά τη συζήτηση ενώπιον της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής είχε προταθεί η από 25.01.1975 τροπολογία που είχαν καταθέσει οι Αρχηγοί των κομμάτων της τότε Αντιπολίτευσης, Γ. Μαύρος (ΕΚΝΔ), Α. Παπανδρέου (ΠΑΣΟΚ), Η. Ηλιού (Ενωμένη Αριστερά) με το ακόλουθο περιεχόμενο: «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει την Βουλήν προτάσσει της κυβερνήσεως η οποία έχει λάβει ψήφον εμπιστοσύνης». Βλ. Βουλή των Ελλήνων Ε' Αναθεωρητική, *Σύνταγμα 1975. Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων – τροπολογιών, ψηφισθέντος τελικού κειμένου*, 1976, σελ. 247. Με την τροπολογία αυτή αφενός ο ΠτΔ θα είχε δέσμια αρμοδιότητα να διαλύσει τη Βουλή εάν του το πρότεινε η Κυβέρνηση (γνήσια κυβερνητική διάλυση), αφετέρου η διάλυση της Βουλής καθίστατο αναιτιώδης. Δεν χρειαζόταν η Κυβέρνηση να επικαλεστεί τον οποιονδήποτε λόγο για να προτείνει στον ΠτΔ τη διάλυση της Βουλής, αρκούσε και η εξυπηρέτηση των συμφερόντων του κυβερνώντος κόμματος ή πρακτικοί λόγοι, όπως ο καθορισμός του χρόνου των εκλογών για να μην συμπίπτει με άλλα σημαντικά γεγονότα (διακοπές εορτών, θέρους, εκλογή ΠτΔ κλπ.), ο τελευταίος δε θα ήταν υποχρεωμένος να τη διαλύσει. Η τότε κυβερνητική πλειοψηφία αρνήθηκε την υπερψήφιση της εν λόγω τροπολογίας και προχώρησε στην τελική ρύθμιση. Πρβλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η διάλυση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής*, 1978, σελ. 12-13, σελ. 46· Κ. Μαυριά, *Ζητήματα Λειτουργίας του Πολιτεύματος*, 1993, σελ. 29-20, υποσημ. 32 (εκεί).

πλειοψηφία απέρριψε την τροπολογία αυτή και ενέμεινε στη διατύπωση του τότε κυβερνητικού σχεδίου αναθεώρησης του Συντάγματος. Στη λογική αυτή ενέμεινε και η ΣΤ' Αναθεωρητική Βουλή η οποία να μεν αναθεώρησε το άρθρο 41 παρ. 2 Σ αλλά προς την κατεύθυνση της απάλειψης της διακριτικής ευχέρειας από την αρμοδιότητα του ΠτΔ η οποία κατέστη δεσμία ύστερα από την πρόταση της Κυβέρνησης, η οποία και θα έχει τύχει της εμπιστοσύνης της Βουλής.

Η γραμματική διατύπωση της διάταξης είναι στενή μιας και δεν αναφέρεται σε κάθε θέμα της γενικής πολιτικής της χώρας, ούτε σε κάθε εθνικό θέμα αλλά σε «εξαιρετικής σημασίας» εθνικό θέμα^{32,33}. Αυτό σημαίνει ότι με βάση τη γραμματική ερμηνεία το επικαλούμενο για τη διάλυση της Βουλής εθνικό θέμα δεν πρέπει να είναι είτε ως προς τη σημασία είτε/και ως προς τη χρονική συγκυρία ούτε τρέχον ούτε συνηθισμένο και πρέπει να απασχολεί ή οι συνέπειές του να εκτείνονται στο σύνολο του Λαού και όχι απλά σε συγκεκριμένο τμήμα του.

Έτσι στην έννοια αυτή εντάσσονται όχι μόνο σημαίνοντα θέματα εξωτερικής πολιτικής όπως το Κυπριακό, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στο σύνολο των επιμέρους θεμάτων που τις αφορούν, η ένταξη, η συμμετοχή ή η αποχώρηση της χώρας μας από σημαντικούς διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς όπως η ΕΕ και το ΝΑΤΟ, οι ζωτικής σημασίας σχέσεις μας με άλλα κράτη, όπως την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ήδη Βόρεια Μακεδονία), οι σχέσεις μας με τους δανειστές μας κατά την περίοδο της οξείας δημοσιονομικής κρίσης κ.ά., αλλά και θέματα εσωτερικής πολιτικής κυρίως μείζονα οικονομικά³⁴, κοινωνικά (π.χ. οι μεταρρυθμίσεις στην παιδεία)³⁵ αλλά και θεσμικά ζητήματα, όπως η επικείμενη αναθεώρηση του Συντάγματος το 1985³⁶.

³² Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η διάλυση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής*, ό.π., σελ. 55, ο οποίος παρατηρεί ορθά ότι ο προσδιορισμός «εξαιρετικής σημασίας» για το επικαλούμενο εθνικό θέμα ως λόγο διάλυσης της Βουλής, και ο συνακόλουθος περιορισμός του πεδίου εφαρμογής της διάταξης αυτής αποσκοπεί στην αποφυγή της καταχρηστικής εφαρμογής της από την εκάστοτε Κυβέρνηση. Contra Φ. Σπυρόπουλος, «Άρθρο 41», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα κατ' άρθρο Ερμηνεία*, 2017, αρ. περ. 17, ο οποίος θεωρεί τη σχετική ρήτρα ως αόριστη νομική έννοια, η οποία εξειδικεύεται κατά το δοκούν από την εκάστοτε Κυβέρνηση. Idem, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 8 αρ. περ. 230, θεωρώντας ότι το άρθρο 41 παρ. 2 Σ δεν θέτει όρια στην επιλογή της Κυβέρνησης να επικαλείται εξαιρετικής σημασίας εθνικό θέμα. Συναφώς με τον Σπυρόπουλο και οι Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 624· Α. Δημητρόπουλος, *Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου*, β' έκδ., 2011, αρ. περ. 710, ο οποίος θεωρεί ότι από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 82 παρ. 1 και 84 παρ. 1 Σ υφίσταται «αμάχητο συνταγματικό τεκμήριο» υπέρ της Κυβέρνησης που έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής ότι ο επικληθείς από εκείνη ως λόγος διάλυσης της Βουλής κατ' άρθρο 41 παρ. 2 Σ αποτελεί «εξαιρετικής σημασίας εθνικό ζήτημα» υπό την έννοια αυτής της διάταξης. Η άποψη αυτή δεν είναι πειστική, διότι καθιστά τη διάλυση της Βουλής κατά το άρθρο 41 παρ. 2 Σ στην ουσία αναιτιώδη κατ' αντίθεση προς το γράμμα και την ιστορία της διάταξης. Βλ. Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 41», ό.π., σελ. 36 επ. αρ. περ. 96 επ. Πρβλ. συναφώς και Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2025, σελ. 352-353.

³³ Παρεμφερής είναι ο όρος «κρίσιμα εθνικά θέματα» που χρησιμοποιεί το Σύνταγμα στο άρθρο 44 παρ. 2 υποπαρ. 1 για την προκήρυξη δημοψηφίσματος.

³⁴ «Η αντιμετώπιση της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης της ελληνικής οικονομίας από την οικονομική κρίση του 2008» ήταν ο ένας εκ των λόγων διάλυσης της Βουλής το 2009 από την Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή, ενώ «η εφαρμογή του νέου οικονομικού προγράμματος και η προώθηση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων για την αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας» ήταν το «εξαιρετικής σημασίας εθνικό θέμα» που επικαλέστηκε η Κυβέρνηση Παπαδήμου για να διαλυθεί η Βουλή τον Απρίλιο του 2012 και να προκηρυχθούν εκλογές στις 6 Μαΐου του ίδιου έτους (οι πρώτες για το έτος αυτό).

³⁵ Ένας εκ των λόγων διάλυσης της Βουλής το 2007.

³⁶ Πρβλ. επίσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η διάλυση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής*, ό.π., σελ. 51.

Ως τέτοια δεν μπορούν να θεωρηθούν η τακτική κατάρτιση του ετήσιου προϋπολογισμού³⁷, εκτός κι αν η μη έγκαιρη κατάρτισή του λόγω της κανονικής διεξαγωγής των εκλογών την περίοδο της τακτικής ψήφισής του θα προκαλούσε μείζονα δημοσιονομικά ζητήματα στη λειτουργία του Κράτους, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο και σπάνιο που επ' ουδενί συνέτρεχε πάντως κατά τη διάλυση της Βουλής το 2007³⁸, λόγοι αποφυγής σύμπτωσης της ημερομηνίας των εκλογών και της προεκλογικής περιόδου με περιόδους διακοπών (Χριστουγέννων, Πάσχα, θέρους κ.ο.κ.) ή αυξημένης εμπορικής και τουριστικής κίνησης³⁹, ούτε η προσέγγιση του χρόνου κανονικής λήξης της θτείας της Βουλής όπως έγινε στην περίπτωση της διάλυσης της Βουλής το 2004 ή η «παρατεταμένη προεκλογική περίοδος»⁴⁰. Σε καμία περίπτωση, επίσης, δεν εμπίπτουν σε αυτή την έννοια κυβερνητικοί τακτικισμοί για τη συγκράτηση επερχόμενης ή επελθούσας φθοράς του κυβερνώντος κόμματος που συνήθως υποκρύπτονται πίσω από το επικαλούμενο «εξαιρετικής σημασίας εθνικό θέμα», όπως ήταν οι πραγματικοί λόγοι διάλυσης της Βουλής και πρόωρης διεξαγωγής των εκλογών του 1977, 1985, 1996, 2000, 2004, 2007, 2009, και 2019⁴¹. Άλλωστε ουδέποτε ή σχεδόν ουδέποτε τα κατά καιρούς επικληθέντα εξαιρετικής σημασίας εθνικά θέματα αποτέλεσαν κυρίαρχα ή καν θέματα στην προεκλογική εκστρατεία των κομμάτων για να θεωρηθεί ότι δικαιολογούσαν την ανανέωση της λαϊκής εντολής.

Παρ' όλα αυτά η ερμηνεία που δόθηκε στην έννοια αυτή και η πρακτική εφαρμογή της υπερέβη κατά πολύ το γράμμα της διάταξης σε σημείο που να μην είναι ανεκτή ερμηνευτικά και δικαιολογικά διασταλτική ερμηνεία τέτοιας μορφής, η οποία δεν συμβιβάζεται όχι μόνο με το γράμμα αλλά ούτε και με τον σκοπό και την ιστορία αυτής της διάταξης⁴². Έτσι η διάταξη αυτή και η σε αυτήν περιεχόμενη διάλυση της Βουλής χρησιμοποιήθηκε εργαλειακά από όλες σχεδόν τις κοινο-

³⁷ Λόγος που προβλήθηκε μεταξύ άλλων από την τότε Κυβέρνηση για τη διάλυση της Βουλής το 2007.

³⁸ Άλλωστε, το Σύνταγμα προβλέπει ασφαλιστική δικλείδα σε μια τέτοια περίπτωση, την παράταση του χρόνου ψήφισης για τέσσερις μήνες κατά το άρθρο 79 παρ. 5 Σ.

³⁹ Ο λόγος αυτός προβλήθηκε αρχικά από την τότε Κυβέρνηση Γ. Ράλλη για τη διάλυση της Βουλής το 1981, με καταρχήν επίκληση του άρθρου 41 παρ. 2 Σ, ο οποίος όμως υπό την πίεση και της θεωρίας δεν τελεσφόρησε και προκρίθηκε ορθά η διάλυση της Βουλής με τη διαδικασία του τότε άρθρου 38 παρ. 1 Σ στην αρχική και πριν την αναθεώρηση του 1986 μορφή, με την παραίτηση της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης Ράλλη και την ανάθεση εκ νέου στον Γ. Ράλλη, αρχηγό του κόμματος της απόλυτης πλειοψηφίας, της εντολής σχηματισμού υπηρεσιακής Κυβέρνησης για τη διεξαγωγή πρόωρων εκλογών. Για την προβληματική της διάλυσης της Βουλής το 1981 βλ. τη βιβλιογραφία που παρατίθεται σε Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β' Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, 2η έκδ., 1993, σελ. 245.

⁴⁰ Λόγος που προβλήθηκε ως «εξαιρετικής σημασίας εθνικό θέμα» για τη διάλυση της Βουλής το 2019.

⁴¹ Μάλιστα το 2004 και το 2019 η Βουλή διαλύθηκε 2-3 μήνες νωρίτερα από την κανονική λήξη της θτείας της, υποτίθεται για να ανανεωθεί η λαϊκή εντολή για την αντιμετώπιση «εξαιρετικής σημασίας εθνικού θέματος», ωσαν αυτό να μην μπορούσε να αντιμετωπιστεί 2-3 μήνες αργότερα.

⁴² Πρβλ. υποσημ. 33. Επίσης, μη πειστική αντίθετα η άποψη του Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 3η έκδ., 2016, αρ. περ. 356, ότι από τη διάλυση της Βουλής το 1977 με πρωτοβουλία της τότε Κυβέρνησης έχει δημιουργηθεί συνθήκη πολιτεύματος βάσει της οποίας η Κυβέρνηση, δηλαδή στην πράξη ο Πρωθυπουργός, μπορεί κάθε στιγμή να προκαλέσει διάλυση της Βουλής με προεδρικό διάταγμα με επίκληση οποιουδήποτε θέματος ως «εξαιρετικής σημασίας εθνικού θέματος», και ανεξαρτήτως εάν η επίκληση αυτή είναι προσχηματική. Η άποψη αυτή παραγνωρίζει αφενός το διαφορετικό καθεστώς του άρθρου 41 παρ. 2 Σ προ και μετά την αναθεώρηση του 1986 και αφετέρου, και κυρίως, ότι δεν μπορεί να δημιουργηθεί συνθήκη του πολιτεύματος, στο μέτρο που κάτι τέτοιο είναι στο πολίτευμά μας δυνατό, η οποία θα είναι αντίθετη στο Σύνταγμα.

βουλευτικές Κυβερνήσεις και όλους σχεδόν τους Πρωθυπουργούς που είχαν στην πραγματικότητα την πρωτοβουλία διάλυσης της Βουλής σε διαβούλευση όχι με θεσμικά όργανα όπως το κατά Σύνταγμα αρμόδιο Υπουργικό Συμβούλιο ή έστω την Κοινοβουλευτική Ομάδα του κυβερνώντος κόμματος αλλά με έναν στενό κύκλο συνεργατών τους στο πλαίσιο του πρωθυπουργοκεντρικού συστήματος που έχει επιβληθεί στη χώρα μας μεταπολιτευτικά ιδιαίτερα μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986, με αποτέλεσμα να καταστεί στην πράξη «πρωθυπουργική» διάλυση. Ο τρόπος, μάλιστα, με τον οποίο ασκείται η κυβερνητική διάλυση του άρθρου 41 παρ. 2 Σ διαχρονικά καταδεικνύει ενδεικτικά το «πρωθυπουργοκεντρικό» φαινόμενο⁴³.

Για όλα τα παραπάνω ακούστηκαν και γράφτηκαν κατά καιρούς διάφορα επιχειρήματα που υποτίθεται δικαιολογούν πολιτικά ή/και αίρουν κανονιστικά την ως άνω καταστράτηγηση. Υποστηρίχτηκε ότι μία τέτοια πολιτική συμπεριφορά μπορεί να δικαιολογηθεί από τη συμφωνία των κομμάτων, κυρίως των δύο μεγαλύτερων για τη διάλυση της Βουλής ή για την αποφυγή «παρατεταμένης προεκλογικής περιόδου» ή ότι «εκλογές που πραγματοποιούνται λίγους μήνες πριν την κανονική διεξέργειά τους δεν είναι πρόωρες». Η συμφωνία των κομμάτων, όμως, δεν μπορεί να δικαιολογήσει απόκλιση από την ορθή εφαρμογή του Συντάγματος, εν προκειμένω του άρθρου 41 παρ. 2 Σ, όπως επιχειρήθηκε αρχικά και ευτυχώς δεν ολοκληρώθηκε το 1981⁴⁴ και ουσιαστικά επιβλήθηκε κατά τις πρώτες εκλογές του 2012, διότι τα κόμματα είναι μεν φορέας λαϊκής κυριαρχίας, αλλά οι εξουσίες που πηγάζουν από τον λαό ασκούνται με τον τρόπο που ορίζει το Σύνταγμα (πρβλ. άρθρο 1 παρ. 3 Σ): ούτε πάλι είναι δικαιολογία που μπορεί να βρει συνταγματικό έρεισμα για την καταφυγή στην τέτοιου είδους διάλυση της Βουλής η «παρατεταμένη προεκλογική περίοδος» που ακούγεται συχνά (2000, 2004, 2007, 2009, 2019⁴⁵, 2023) ως επιχείρημα, ωσάν το Σύνταγμα με την τήρηση του κανόνα της τετραετούς θητείας της Βουλής που το άρθρο 53 παρ. 1 Σ ορίζει επιβάλλει στα κόμματα να προετοιμάζονται μήνες ή και ένα χρόνο πριν την κανονική διεξαγωγή των εκλογών ή στην εκάστοτε Κυβέρνηση να προβαίνει για μακρύ χρονικό διάστημα σε προεκλογικού χαρακτήρα παροχές που δεν αντέχει η οικονομία και στη Διοίκηση να παραλύει. Όσον αφορά το επιχείρημα περί «μη πρόωρης λήξης της θητείας της Βουλής» (sic) λίγους μήνες πριν την εκπνοή της θητείας της, εκτός του ότι μία τέτοια άποψη προσκρούει ευθέως στο άρθρο 53 παρ. 1 Σ και δεν μπορεί να συζητηθεί από πλευράς Συνταγματικού Δικαίου σοβαρά, εντάσσεται και στην «λογική της κολοκυθιάς»⁴⁶ υπό την έννοια του ποιο χρονικό διάστημα πριν την κανονική λήξη της θητείας της Βουλής θα θεωρηθεί «εύλογο» ώστε η διάλυσή της να βαφτιστεί «κανονική λήξη της θητείας της».

⁴³ Για τον «πρωθυπουργοκεντρικό» χαρακτήρα του κοινοβουλευτικού συστήματος στη χώρα μας ιδιαίτερα μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 πρβλ. την περιεκτική ανάλυση του Α. Μάνεση, *Η νομικοπολιτική σημασία της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986*, ό.π., σελ. 78 επ.· Idem, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα*, Τετράδια Συνταγματικού Δικαίου 8/1987, σελ. 48 επ.

⁴⁴ Όπως ορθά υποστηρίχθηκε από τον Α. Μάνεση, *Δίκαιο, Σύνταγμα και Πολιτική*, Δίκαιο και Πολιτική 11/1981, αναδημοσίευση από συνέντευξη του ιδίου στην εφημερίδα Εγνατία της 24.08.1981, και υιοθετήθηκε από τον Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 245.

⁴⁵ Μάλιστα το 2019 αποτέλεσε και επίσημα τον λόγο διάλυσης της Βουλής όπως εξετέθη και ανωτέρω.

⁴⁶ Όπως την περιέγραψε πολύ γλαφυρά ο Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 245, με παραπομπή στη μελέτη του, *Η διάλυση της Βουλής. Το Σύνταγμα και η λογική της κολοκυθιάς*, Αυγή 02.08.1981, όταν το 1981 με ανάλογα επιχειρήματα επιχειρείτο παράκαμψη του άρθρου 53 παρ. 1 Σ με καταστράτηγηση του άρθρου 41 παρ. 2 Σ.

Η εργαλειακή αυτή πρακτική δεν δικαιολογείται κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη ούτε και από την αμφισβητούμενη θεωρία ενός συνταγματικού ρεαλισμού ή της συνταγματικής πρακτικής⁴⁷ ούτε αποτελεί θεμιτή αλλοίωση αλλά καταστρατήγηση του Συντάγματος⁴⁸ υπό την έννοια της τυπικής και προσχηματικής τήρησης μίας διάταξης του Συντάγματος, στην οποία η πρακτική (το πολιτικό σύστημα) έχει δώσει ένα εν πολλοίς διαφορετικό νόημα από το γράμμα, τον σκοπό και την ιστορία της⁴⁹. Ο σκοπός αυτής της καταστρατήγησης είναι ότι η ως άνω πρακτική εφαρμογή της διάταξης έχει εξυπηρετήσει όλους τους μέχρι σήμερα κατά καιρούς Πρωθυπουργούς και αναμένεται να εξυπηρετήσει και όλους τους επόμενους για την ικανοποίηση των πρόσκαιρων και συγκυριακών τους σκοπιμοτήτων, με αποτέλεσμα όλοι να τη χρησιμοποιούν κατά το μάλλον ή ήττον με τον ίδιο «βολικό» τρόπο ανάλογα και την πολιτική συγκυρία και την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Το αποτέλεσμα είναι ότι αυτή τη συνεχή και συστηματική καταστρατήγηση έχει αποδεχθεί το σύνολο του πολιτικού συστήματος ως κάτι «φυσιολογικό», έχοντας οδηγήσει σε έναν συνταγματικό μιθριδατισμό.

Βέβαια, υποστηρίζεται ότι η Κυβέρνηση είτε είναι απόλυτης είτε σχετικής πλειοψηφίας μπορεί να προκαλέσει διάλυση της Βουλής και πρόωρες εκλογές παραιτούμενη κατά το άρθρο 38 παρ. 1 Σ, οπότε εφαρμόζεται η διαδικασία του άρθρου 37 παρ. 2-4 Σ με τελικό στόχο τη διάλυση της Βουλής και πρόωρες εκλογές. Η διαφορά είναι ότι στην τελευταία περίπτωση τις εκλογές δεν διεξάγει η παραιτηθείσα Κυβέρνηση αλλά οικουμενική ή υπηρεσιακή όπως συνέβη στις περιπτώσεις παραιτήσεως των Κυβερνήσεων Τζανετάκη (1989) με Πρωθυπουργό τον τότε Πρόεδρο του Αρείου Πάγου Ιωάννη Γρίβα και Τσίπρα (2015) με Πρωθυπουργό την τότε Πρόεδρο του Αρείου Πάγου Βασιλική Θάνου. Κατά συνέπεια η εργαλειακή διαχείριση του άρθρου 41 παρ. 2 Σ αποσκοπεί στη διατήρηση της απελθούσας Κυβέρνησης του «δικαιώματος» να διεξαγάγει τις εκλογές⁵⁰. Το επιχείρημα αυτό ενισχύει μάλλον παρά αναιρεί ή λειαιίνει τον ισχυρισμό περί καταστρατήγησης του Συντάγματος κι ακριβώς για να αποφευχθεί η καταστρατήγηση του Συντάγματος ο πιο καθαρός συνταγματικός τρόπος για μία Κυβέρνηση η οποία για τους δικούς της λόγους θέλει να καταφύγει στη λαϊκή ετυμηγορία αναιτιωδώς, όπως έχει δικαίωμα, θα ήταν η παραίτηση κατά το άρθρο 38 παρ. 1 Σ και η διάλυση της Βουλής κατά το άρθρο 37 παρ. 3 εδ. γ' Σ με οικουμενική ή υπηρεσιακή Κυβέρνηση και όχι η διάλυση με προσχηματική επίκληση κρίσιμου εθνικού θέματος.

⁴⁷ Πρβλ. για το επιχείρημα αυτό Γ. Πινακίδη, *Η διάλυση της Βουλής κατά το άρθρο 41 παρ. 2 Συντάγματος στο πλαίσιο του σύγχρονου κοινοβουλευτικού πολιτεύματος*, ΤοΣ 2021, σελ. 894 επ. Το επιχείρημα της συνταγματικής πρακτικής βρίσκει ερμηνευτικό έρεισμα όταν η πρακτική εφαρμογή μίας διάταξης βοηθά τον ερμηνευτή και εφαρμοστή του Συντάγματος να καταλήξει μεταξύ περισσότερων ερμηνειών σε αυτή που ακολουθεί η μέχρι πρότινος πρακτική εφαρμογή, όχι όταν η πρακτική εφαρμογή έρχεται σε αντίθεση με το Σύνταγμα, γιατί αντισυνταγματική πρακτική δεν μπορεί να γίνει δεκτή. Πρβλ. συναφώς Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 66-67.

⁴⁸ Για τις έννοιες αυτές πρβλ. ανωτέρω υπό III.

⁴⁹ Πρβλ. ήδη Χ. Τσιλιώτη, *Αναθεώρηση του Συντάγματος*, ΔτΑ 2014, σελ. 925· Idem, «Άρθρο 41», ό.π., σελ. 36 επ., αρ. περ. 96 επ. Για συστηματική καταστρατήγηση του Συντάγματος μιλάει και ο Ξ. Κοντιάδης, *Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 185· όπως και οι Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο*, ό.π., σελ. 352· ενώ έναν τέτοιο κίνδυνο επισείουν και οι Α. Μάνεσης, *Η νομικοπολιτική σημασία της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986*, ό.π., σελ. 43-44· και Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 241.

⁵⁰ Πρβλ. Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 622.

Β. Η ΕΚΔΟΣΗ ΠΡΑΞΕΩΝ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 44 ΠΑΡ. 1 Σ (ΕΚΤΑΚΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΕΠΕΙΓΟΥΣΑΣ ΚΑΙ ΑΠΡΟΒΛΕΠΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ)

Η έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου κατ' άρθρο 44 παρ. 1 Σ αποτελεί κατ' εξαίρεση (έκτακτη) νομοθέτηση των οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας (ΠτΔ και Κυβέρνηση – άρθρο 26 παρ. 2 Σ)⁵¹ από τη συνήθη (τακτική) δικαιопαραγωγική διαδικασία και εντάσσεται στο από το Σύνταγμα του 1975 επιτρεπόμενο Δίκαιο της Ανάγκης (πρβλ. και άρθρα 48⁵² και 22 παρ. 4 Σ). Με τις ΠΝΠ τίθενται κανόνες δικαίου, που έχουν την τυπική ισχύ τυπικού νόμου ακόμα και κατά το διάστημα που αυτή ισχύει ως ουσιαστικός και όχι τυπικός νόμος, πριν δηλαδή τη νομοθετική κύρωση.

Η ρύθμιση του άρθρου 44 παρ. 1 Σ εισάγει μία εξαίρεση στον κανόνα του άρθρου 26 παρ. 1 Σ ότι η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας⁵³. Βεβαίως τον τελικό λόγο έχουν η Βουλή (κατ' ουσία) και ο ΠτΔ (τυπικά) ως όργανα της νομοθετικής εξουσίας (άρθρο 26 παρ. 1 Σ) που καλούνται στο τέλος να κυρώσουν με τυπικό νόμο κατά τη συνήθη δικαιопαραγωγική διαδικασία την ΠΝΠ ως έχει *in toto*, χωρίς αλλαγές και τροποποιήσεις, καθιστώντας αυτήν τυπικό νόμο αναδρομικά (*ex tunc*)⁵⁴. Παρ' όλα αυτά μπορεί η ΠΝΠ να μην έρθει στη Βουλή μέσα στις προβλεπόμενες από την ως άνω διάταξη προθεσμίες οπότε κάνει την ισχύ της αλλά εφεξής (*ex nunc*). Αυτό σημαίνει ότι μπορεί μία ΠΝΠ να δημιουργήσει νομικά τετελεσμένα για το διάστημα μεταξύ της έκδοσης της ΠΝΠ από τον ΠτΔ μέχρι την παρέλευση της αποκλειστικής προθεσμίας κατάθεσής της στη Βουλή ή την καταψήφισή της από την τελευταία (θεωρητικά), χωρίς την απόφαση του Κοινοβουλίου, τα οποία δεν ανατρέπονται από ενδεχόμενη μη κύρωσή της, είτε γιατί αυτή δεν εισήχθη ποτέ για ψήφισμα στη Βουλή είτε γιατί (θεωρητικά) καταψηφίστηκε από τη Βουλή⁵⁵.

Λόγω του εξαιρετικού της χαρακτήρα η νομοθέτηση με ΠΝΠ προβλέπεται υπό αυστηρές προϋποθέσεις, όπως είναι οι έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης. Όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά και ακριβώς λόγω του εξαιρετικού τους χαρακτήρα πρέπει να ερμηνεύονται στενά⁵⁶. Υπό αυτή την έννοια δεν συμμερίζομαι την άποψη ότι η Κυβέρνηση που ασκεί τη γενική πολιτική της χώρας κατ' άρθρο 82 παρ. 1 Σ μπορεί

⁵¹ Το ότι ΠτΔ και Κυβέρνηση εν προκειμένω ενεργούν ως όργανα της εκτελεστικής εξουσίας πρβλ. Π. Παραρά, *Ο δικαστικός έλεγχος των Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου. Παρατηρήσεις στην ΣΕ 3636/89 Ολ, ΤοΣ 1990*, σελ. 238· Β. Χρήστου, «Άρθρο 44», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα κατ' άρθρο Ερμηνεία*, ό.π., αρ. περ. 4· Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 5, αρ. περ. 81· Χ. Τσιλιώτη, *Μία Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου (ΠΝΠ) μπορεί να έχει αναδρομική ισχύ*, *Syntagma Watch 04.05.2020*, διαθέσιμο στο [link](#)· Ν. Σημαντήρα, «Άρθρο 44», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., σελ. 7 αρ. περ. 3.

⁵² Πρβλ. ιδιαίτερα άρθρο 48 παρ. 5 Σ που προβλέπει υπό τις εκεί τεθείσες προϋποθέσεις την έκδοση ΠΝΠ υπό καθεστώς κατάστασης πολιορκίας.

⁵³ Έτσι Φ. Σπυρόπουλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 5, αρ. περ. 75. Υπό αυτή την έννοια είναι διάφορο το ζήτημα της τυπικής ισχύος της ως τυπικού νόμου στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου, ακόμα και πριν τη νομοθετική της κύρωση με τυπικό νόμο.

⁵⁴ Πρβλ. ΣτΕ Ολ 2289/1987 Αρμ. 1987, σελ. 779.

⁵⁵ Πρβλ. Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, νέα έκδ., 2021, σελ. 154.

⁵⁶ Πρβλ. Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 5, αρ. περ. 77.

κατ' αμάχητο τεκμήριο να προσδιορίζει κατά το δοκούν το εάν συντρέχουν οι εξαιρετικές περιστάσεις του άρθρου 44 παρ. 1 Σ⁵⁷, κατά τον ίδιο τρόπο που δεν μπορεί να το κάνει *mutatis mutandis* κατά την εξειδίκευση της έννοιας του «εξαιρετικής σημασίας εθνικού θέματος» ως λόγου διάλυσης της Βουλής κατ' άρθρο 41 παρ. 2 Σ⁵⁸. Η άσκηση της γενικής πολιτικής της χώρας βρίσκεται όπως και κάθε άλλη αρμοδιότητα και εξουσία το όριό της στο Σύνταγμα (πρβλ. άρθρο 1 παρ. 3 Σ). Εν προκειμένω το συνταγματικό όριο αυτής της αρμοδιότητας βρίσκεται στη στενή ερμηνεία των περιστάσεων αυτών ως την εξαίρεση στον κανόνα, τοσούτω μάλλον η εξαίρεση αυτή συνιστά μία (κατ' αρχήν *de constitutione lata* θεμιτή) απόκλιση από την αρχή της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας του άρθρου 1 παρ. 1 Σ⁵⁹. Το ότι οι ως άνω έννοιες αποτελούν αόριστες νομικές έννοιες, που είναι καταρχήν αρμοδιότητα της Κυβέρνησης να τις εξειδικεύει αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί η Κυβέρνηση να «βαπτίζει» κατά το δοκούν, αυθαίρετα και όπως τη συμφέρει κάθε περίπτωση ως «έκτακτη περίπτωση» και μάλιστα «εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης». Το αυτό ισχύει και όταν σε μία ΠΝΠ που καταρχήν εκδίδεται υπό τις συνθήκες του άρθρου 44 παρ. 1 Σ, εμφιλοχωρούν ή παρεισφρέουν και διατάξεις που δεν συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά αυτά. Η αντισυνταγματικότητα αφορά μεν τις τελευταίες διατάξεις αλλά η ΠΝΠ ή εκδίδεται *in toto* ή δεν εκδίδεται καθόλου.

Αμφισβητείται εάν ο ΠτΔ έχει διακριτική ευχέρεια⁶⁰ ή δέσμια αρμοδιότητα⁶¹ να εκδώσει και δημοσιεύσει την ΠΝΠ. Ορθότερη θεωρείται η άποψη ότι ναι μεν ως προς τη σκοπιμότητα της έκδοσης έχει δεσμία αρμοδιότητα έκδοσης του κειμένου που του προτείνει το Υπουργικό Συμβούλιο (δεν μπορεί να διαφωνήσει πολιτικά), ενώ ως προς τον έλεγχο συνδρομής των εξαιρετικών περιστάσεων έχει ένα περιθώριο ελέγχου ακραίων ορίων (επί της προφανούς μη συνδρομής) και κατά την αρχή της νομιμότητας δεσμεύεται να μην εκδώσει εάν διαπιστώσει ότι επ' ουδενί συντρέχουν οι εξαιρετικές περιστάσεις που προβλέπει το άρθρο 44 παρ. 1 Σ⁶². Εάν κρίνει, επίσης στο πλαίσιο ενός ελέγχου ακραίων ορίων, όπως και στις περιπτώσεις των νομοσχεδίων (πρβλ. άρθρο 42 παρ. 2 Σ) ή των σχεδίων ΠΔ (πρβλ. άρθρο 43 Σ)⁶³ ότι το περιεχόμενο της ΠΝΠ είναι αντισυνταγματικό, έχει υποχρέωση μη έκδοσης. Σε περίπτωση διατάξεων που προδήλως δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του άρθρου 44 παρ. 1 Σ και έχουν παρεισφρήσει στο κείμενο μίας ΠΝΠ που πληροί τις

⁵⁷ Έτσι εν τέλει *ibidem*, § 5, αρ. περ. 76. Πρβλ. και υποσημ. 63.

⁵⁸ Πρβλ. ανωτέρω υπό 3.Α.

⁵⁹ Το ότι η λογοδοσία της Κυβέρνησης στη Βουλή εντάσσεται στον σκληρό πυρήνα της κοινοβουλευτικής αρχής που στη χώρα μας εξαιρείται κάθε μελλοντικής αναθεώρησης κατά το άρθρο 110 παρ. 1 Σ πρβλ. *R (on the application of Miller) (Appellant) v The Prime Minister (Respondent) Cherry and others (Respondents) v Advocate General for Scotland (Appellant) (Scotland)* [2019] UKSC 41 par. 41 (Cherry/Miller No 2).

⁶⁰ Έτσι Ε. Σπηλιωτόπουλος/Β. Κονδύλης, *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*, Τόμος 1, 16η έκδ., 2023, αρ. περ. 44, υποσημ. 59 (εκεί).

⁶¹ Έτσι Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο*, ό.π., σελ. 128, υποσημ. 141 (εκεί).

⁶² Πρβλ. και Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., § 5, αρ. περ. 76, που ναι μεν θεωρεί ότι ο ΠτΔ μπορεί να ελέγξει τη συνδρομή των προϋποθέσεων του άρθρου 44 παρ. 1 Σ, σε περίπτωση όμως διαφωνίας με την Κυβέρνηση πρέπει να υποχωρήσει υπέρ της άποψης της Κυβέρνησης.

⁶³ Όσον αφορά τον έλεγχο επί των κανονιστικών διαταγμάτων του άρθρου 43 Σ είναι πάγια πρακτική (εάν έχει σχηματιστεί συνταγματικό έθιμο δεν θα συζητηθεί εδώ) του ΠτΔ να ακολουθεί το Πρακτικό Επεξεργασίας του ΣτΕ κατ' άρθρο 95 παρ. 1 περ. δ' Σ. Πρβλ. και ανωτέρω υπό III.

εν λόγω προϋποθέσεις, ο ΠτΔ θα πρέπει να επισημάνει τούτο στην Κυβέρνηση ούτως ώστε να αποσύρει τις αντισυνταγματικές διατάξεις, σε αντίθετη περίπτωση να μην εκδώσει την ΠΝΠ στο σύνολό της.

Στο πλαίσιο αυτό γεννάται το ερώτημα εάν η χρήση της, κατ' απόκλιση από τη συνήθη νομοπαραγωγική διαδικασία, αρμοδιότητας της Κυβέρνησης και κατά συνέπεια σύμφωνα με τα ανωτέρω και του ΠτΔ από τη στενή ερμηνεία χωρίς να συντρέχουν οι ως άνω εξαιρετικές συνθήκες μπορεί να θεωρηθεί καταστρατήγηση ή παραβίαση του Συντάγματος, αν και η διαφορά σύμφωνα με όσα ελέχθησαν ανωτέρω είναι περισσότερο ποσοτική παρά ποιοτική, ιδιαίτερα εάν δεχθούμε ότι και η καταστρατήγηση του Συντάγματος όταν παραβιάζει τον σκοπό του καταλήγει σε παραβίασή του. Η προσχηματική επίκληση μίας περίπτωσης ως «έκτακτη περίπτωση εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης» συνιστά καταστρατήγηση, καθόσον η Κυβέρνηση επικαλείται κάτι που η ίδια παρουσιάζει ή φαίνεται ως τέτοιο αλλά δεν είναι. Η παντελής έλλειψη μίας τέτοιας περίπτωσης και η αυθαίρετη «βάπτιση» μίας περίπτωσης ως «έκτακτης περίπτωσης εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης» συνιστά παραβίαση και μάλιστα πρόδηλη του Συντάγματος.

Πάντως, η ενίοτε αυθαιρεσία της εκάστοτε Κυβέρνησης με τις «ευλογίες» του εκάστοτε ΠτΔ ενισχύεται από το ότι το ΣτΕ έχει κρίνει σε πάγια νομολογία του ότι εκφεύγει του κατ' άρθρον 93 παρ. 4 Σ δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων η τήρηση των προϋποθέσεων του άρθρου 44 παρ. 1 Σ καθότι πρόκειται για συνθήκες που ανάγονται «στη σφαίρα πολιτικής ευθύνης των οργάνων της νομοθετικής εξουσίας»⁶⁴.

Σε ό,τι αφορά την πολιτική πρακτική περιπτώσεις καταστρατήγησης ή ακόμα και παραβίασης του άρθρου 44 παρ. 1 Σ όσον αφορά τις προϋποθέσεις εξαιρετικής νομοθέτησης που προβλέπει το άρθρο αυτό είχαμε την περίοδο μεταξύ Δεκεμβρίου 1975 και Αυγούστου 1980⁶⁵ και ιδιαίτερα κατά τη λεγόμενη «μνημονιακή» περίοδο 2010-2016, όπου εκδίδονταν μαζικά ΠΝΠ, πολλές από τις οποίες δεν πληρούσαν μάλιστα καν τις ως άνω προϋποθέσεις. Την ίδια πάντα περίοδο υπήρξαν 4 κοινοβουλευτικές Κυβερνήσεις που αποτελούντο από όλα τα κυβερνητικά κόμματα της Μεταπολίτευσης (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ) με τη συμμετοχή σε αυτές και κάποιων μικρότερων κομμάτων (ΛΑΟΣ, ΔΗΜΑΡ, ΑΝΕΛ). Το αξιοπερίεργο είναι ότι τα εκάστοτε κόμματα της Αντιπολίτευσης κατηγορούσαν την Κυβέρνηση της ίδιας περιόδου για καταστρατήγηση⁶⁶ ή ακόμα και παραβίαση του άρθρου 44 παρ. 1 Σ για να κάνουν τα ίδια όταν αυτά έρχονταν στην Κυβέρνηση.

Αντίθετα, την περίοδο της πανδημίας Covid-19 έγινε, αν και συχνή, λελογισμένη και συνετή και πάντοτε σε συμφωνία με τους όρους και τις προϋποθέσεις του άρθρου 44 παρ. 1 Σ χρήση της έκτακτης νομοθέτησης με ΠΝΠ λόγω του εντελώς επείγοντα και απρόβλεπτου χαρακτήρα της πανδημίας και των συνεπειών της⁶⁷.

⁶⁴ Πρβλ. ΣτΕ Ολ 2289/1987 Αρμ. 1987, σελ. 779· ΣτΕ Ολ 1250/2003 Διδικ 2004, σελ. 103· ΣτΕ Ολ 2567/2015· ΣτΕ 2291/2015. Πρβλ. επίσης και από τη νομολογία του ΑΠ, ΑΠ 1101/1987 ΝοΒ 1988, σελ. 1590.

⁶⁵ Πρβλ. Π. Παραρά, *Αι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου του προέδρου της δημοκρατίας*, 1981, σελ. 385 επ., 391 επ., ο οποίος θεωρεί ότι για 9 από τις συνολικά 35 εκδοθείσες ΠΝΠ της περιόδου εκείνης δεν συνέτρεχαν οι εξαιρετικές προϋποθέσεις εκδόσεώς τους.

⁶⁶ Πρβλ. Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη, *Εγχειρίδιο*, ό.π., σελ. 129.

⁶⁷ Πρβλ. Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα*, ό.π., σελ. 155.

Γ. Η FAST TRACK ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΔΙΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗΣ ΕΞΕΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 86 ΠΑΡ. 3 Σ⁶⁸

Αφήνω τελευταία την περίπτωση της διεξαγωγής προκαταρκτικής εξέτασης σύμφωνα με το άρθρο 86 παρ. 3 Σ και τα άρθρα 153 επ. ΚτΒ κατά πρώην Υπουργού και Υφυπουργού με σύντομη και χωρίς ουσιαστική έρευνα (fast track) καθότι ήταν και η πιο πρόσφατη από τις περιπτώσεις παραβίασης ή καταστρατήγησης του Συντάγματος, οι οποίες θίγονται στο παρόν άρθρο.

Με την από 18.03.2025 αίτησή του προς την Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή διενέργειας προκαταρκτικής εξέτασης (στο εξής «η Επιτροπή») του άρθρου 86 παρ. 3 Σ και των άρθρων 153 επ. ΚτΒ, ο πρώην Υφυπουργός και εγκαλούμενος για την τέλεση του αδικήματος της παράβασης καθήκοντος του άρθρου 259 ΠΚ για την υπόθεση του λεγόμενου «μπαζώματος» του τόπου του σιδηροδρομικού δυστυχήματος των Τεμπών Χρήστος Τριαντόπουλος ζήτησε από την Επιτροπή να παραπεμφθεί στο Δικαστικό Συμβούλιο του άρθρου 86 παρ. 4 υποπαρ. 2 Σ χωρίς αυτή να συνεδριάσει και να ασκήσει τα καθήκοντά της, της προκαταρκτικής εξέτασης, όπως το Σύνταγμα και ο ΚτΒ επιβάλλουν⁶⁹. Η νομική βάση αυτού του αιτήματος στηρίχθηκε εν πολλοίς σε άρθρο του Καθηγητή Ν. Αλιβιζάτου⁷⁰. Τίθεται το ερώτημα εάν το αίτημα του κ. Τριαντόπουλου είναι σύμφωνο με το Σύνταγμα και τον Κανονισμό της Βουλής (ΚτΒ).

Το άρθρο 86 Σ καθιερώνει κατ' απόκλιση προς την αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθρο 26 Σ), το άρθρο 96 παρ. 1 Σ περί απονομής της ποινικής δικαιοσύνης από τα τακτικά ποινικά δικαστήρια και τη γενική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ) μία ειδική ποινική διαδικασία για τα μέλη της Κυβέρνησης και τους Υφυπουργούς και μόνο για ποινικά αδικήματα που τέλεσαν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους διαφορετική από την κοινή ποινική διαδικασία του ΚΠΔ. Τις διατάξεις αυτές όσον αφορά την προκαταρκτική εξέταση και την άσκηση ποινικής δίωξης από τη Βουλή (άρθρο 86 παρ. 1-3 Σ) εξειδικεύει ο ΚτΒ στις διατάξεις του των άρθρων 153-159.

Από τον συνδυασμό των διατάξεων του άρθρου 86 παρ. 1-3 Σ και 156 παρ. 3-5 ΚτΒ παραπάνω συνάγεται ότι η Βουλή όσον αφορά τη διενέργεια της προκαταρκτικής εξέτασης και της άσκησης ποινικής δίωξης, αρμοδιότητες δικαιοδοτικής κρίσης, αποτελεί αποκλειστικά τον «φυσικό δικαστή» κατ' άρθρο 8 Σ και 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ⁷¹, κατ' αντίθεση με ό,τι υποστηρίζεται αβάσιμα ότι μόνο το Δικαστικό Συμβούλιο και το Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 86 παρ. 4 Σ είναι ο «φυσικός δικαστής» των μελών της Κυβέρνησης. Η αρμοδιότητά της είναι όχι μόνο αποκλειστική αλλά και υποχρεωτική εκπορευόμενη από κανόνες δημοσίας τάξεως και αναγκαστικού δικαίου, που δεν μπορούν να

⁶⁸ Τις παρακάτω απόψεις εκθέτω και στο Χ. Τσιλιώτης, *Η fast track διαδικασία άσκησης ποινικής δίωξης κατά πρώην Υφυπουργού χωρίς την ουσιαστική συνεδρίαση της ειδικής Επιτροπής των άρθρων 86 παρ. 3 Σ και 157 ΚτΒ ως νέα απόπειρα εργαλειοποίησης του Συντάγματος*, Syntagma Watch 19.03.2025, διαθέσιμο στο [link](#). Πρβλ. επίσης Θ. Ξηρό, *Η ποινική ευθύνη των μελών της κυβέρνησης και των υφυπουργών. Η προκαταρκτική εξέταση, η κατ' εξαίρεση εμπλοκή της δικαιοσύνης, η εξάλειψη του αξιόποινου και η επικείμενη αναθεώρηση του Συντάγματος*, constitutionalism.gr 05.04.2025, διαθέσιμο στο [link](#), με περαιτέρω παραπομπές στη θεωρία.

⁶⁹ Βλ. Τριαντόπουλο σε Προανακριτική: Ζητώ να κριθώ απευθείας από τη Δικαιοσύνη – «Όλα στο φως» από τους φυσικούς δικαστές, iefimerida.gr 18.03.2025, διαθέσιμο στο [link](#).

⁷⁰ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Τέμπη: Υπάρχει λύση για να εκτονωθεί η ένταση*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 09.02.2025, διαθέσιμο στο [link](#).

⁷¹ Το επιχειρήμα αυτό καταρρίπτει τον ισχυρισμό του κ. Τριαντόπουλου και όσων έσπευσαν να το υποστηρίξουν ότι «θέλει να δικαστεί από τον φυσικό του δικαστή».

παρακαμφθούν από τη θέληση του ενδιαφερομένου, εν προκειμένω του εγκαλούμενου πρώην Υφυπουργού. Όπως δεν μπορεί να παρακαμφθεί η διαδικασία προκαταρκτικής εξέτασης ή κύριας ανάκρισης από τον ύποπτο τελέσεως ποινικών αδικημάτων ή τον κατηγορούμενο κατά τον ΚΠΔ (άρθρο 244 ΚΠΔ, άρθρα 246 επ. ΚΠΔ αντίστοιχα), ανάλογα και θα έλεγα τοσοῦτω μάλλον αυτό δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο του άρθρου 86 Σ, το οποίο αποτελεί κανόνα ανώτερης τυπικής ισχύος και του άρθρου 156 παρ. 4 ΚτΒ που παραπέμπει ρητά στις διατάξεις του ΚΠΔ και τις αρμοδιότητες του Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών όταν διενεργεί προκαταρκτική εξέταση. Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται και από τη ρητή πρόβλεψη της παρ. 5 του άρθρου 156 ΚτΒ που ορίζει ότι όχι μόνο πρέπει να εκδοθεί πόρισμα από την Επιτροπή αλλά και αυτό πρέπει να είναι αιτιολογημένο και να περιέχει τα πραγματικά περιστατικά και τα αποδεικτικά μέσα που παραπέμπουν σε αυτά, δηλαδή κάθε άλλο παρά fast track διαδικασία όπως προτείνει ο κ. Τριαντόπουλος. Εάν το Σύνταγμα ήθελε να δώσει μία τέτοια δυνατότητα στον εγκαλούμενο Υφυπουργό θα το είχε προβλέψει ρητά όπως κάνει σε ανάλογη περίπτωση στην παρ. 5 του άρθρου 86. Τα παραπάνω ισχύουν ακόμα κι αν η Επιτροπή και η Ολομέλεια της Βουλής ομόφωνα δεχθούν την πρόταση Τριαντόπουλου⁷² καθότι η ομοφωνία ή έστω η μεγάλη πλειοψηφία με τη συναίνεση των μεγαλύτερων κομμάτων δεν νομιμοποιεί την όποια παραβίαση του Συντάγματος⁷³.

Επίσης, αδιάφορο είναι για την ερμηνεία και εφαρμογή των σχετικών κανόνων δικαίου το de constitutione ferenda προβληματικό τους και η ανάγκη αναθεώρησής τους. Κάθε νομική διάταξη, τοσοῦτω μάλλον του Συντάγματος, που κρίνεται προβληματική και κατά γενική ομολογία επιβάλλεται η αναθεώρησή τους, οφείλει να εφαρμόζεται ως θετικό δίκαιο μέχρι την κατάργηση ή την τροποποίησή της. Πεδίον δόξης λαμπρόν για την παρούσα Βουλή να προτείνει την αναθεώρηση του άρθρου 86 Σ προς την κατεύθυνση της απεμπλοκής της Βουλής από τη διαδικασία προκαταρκτικής εξέτασης και άσκησης ποινικής δίωξης κατά Υπουργών αλλά μέχρι να γίνει αυτό η «κακή» διάταξη πρέπει να εφαρμόζεται, κατά την αρχαία λατινική ρήση mala lex sed lex⁷⁴.

Εν ολίγοις το «μοντέλο Τριαντόπουλου» για τη διενέργεια προκαταρκτικής εξέτασης και άσκησης ποινικής δίωξης κατά Υπουργού ή Υφυπουργού για αδικήματα φερόμενα ως τελεσθέντα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, το οποίο επαναλήφθηκε και στην περίπτωση του πρώην Υπουργού Κώστα Καραμανλή, αποτελεί μία ακόμη εργαλειοποίηση του Συντάγματος για την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων που συνιστά κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη όχι απλά καταστρατήγηση αλλά παραβίαση των άρθρων 86 Σ και 157 ΚτΒ.

VI. ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλα τα παραπάνω καταδεικνύουν κατά το μάλλον ή ήττον ότι οι συστηματικές καταστρατηγήσεις του Συντάγματος που τελικά καταλήγουν σε παραβιάσεις του ή ακόμα και οι άμεσες παραβιάσεις, αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων κυρίως των εκάστοτε κυβερνώντων, που ενίοτε σχετίζονται με τη συγκυρία, όπως η τελευταία περίπτωση της προκαταρκτικής εξέτασης

⁷² Πρβλ. ωστόσο Ν. Αλιβιζάτο, *Τέμνη*, ό.π.

⁷³ Πρβλ. Α. Μάνεση, *Δίκαιο Σύνταγμα και Πολιτική*, ό.π., σελ. 43 επ.

⁷⁴ Πρβλ. συναφώς και Κ. Χρυσόγονο, *Mala lex sed lex*, ΕΔΔΔ 2013, σελ. 18 επ.

κατά το άρθρο 86 παρ. 3 Σ ή της μη διενέργειας αναπληρωματικών εκλογών κατά το άρθρο 53 παρ. 2 Σ, άλλοτε όμως και συνθηθέστερα καθίστανται κανόνας, όπως η περίπτωση της διάλυσης της Βουλής κατά το άρθρο 41 παρ. 2 Σ, ή επαναλαμβανόμενες όπως στην περίπτωση της αναγκαστικής διάλυσης του Βουλής κατά το παλαιό άρθρο 32 παρ. 4 Σ, η καταστρατήγηση έως παραβίαση του οποίου εξυπηρετούσε αυτή τη φορά όχι την εκάστοτε Κυβέρνηση αλλά την Αξιωματική Αντιπολίτευση που αδημονούσε να γίνει Κυβέρνηση. Οι εν λόγω περιπτώσεις στην καλύτερη περίπτωση μπορούν να θεωρηθούν ότι εντάσσονται στο πλαίσιο εξυπηρέτησης και διευκόλυνσης της Κυβέρνησης και της κυβερνητικής πλειοψηφίας της Βουλής, όπως αυτές της διάλυσης της Βουλής κατά το άρθρο 41 παρ. 2 Σ και της έκδοσης ΠΝΠ κατά το άρθρο 44 παρ. 1 Σ, άλλες πάλι δεν μπορούν να δικαιολογηθούν ούτε υπό αυτό το πρίσμα, όπως κυρίως οι περιπτώσεις των άρθρων 86 Σ και 53 παρ. 2 Σ στην περίπτωση της μη διεξαγωγής αναπληρωματικών εκλογών.

Παρά τις εν λόγω περιπτώσεις και άλλες που ο χώρος δεν επιτρέπει να παρουσιάσουμε, το Σύνταγμα του 1975 άντεξε και δεν οδήγησε σε ακραίες καταστάσεις του παρελθόντος ούτε σε κατάλυση ή αντικατάστασή του, όπως ακούστηκαν φωνές κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης, κυρίως κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 2010⁷⁵. Λαός και πολιτικό σύστημα, παρά την κατά καιρούς ανωριμότητα που επιδεικνύουν σε σχέση και με τον μέσο όρο της ΕΕ, είναι κατά πολύ ωριμότεροι σε σύγκριση με το ελληνικό παρελθόν, ούτως ώστε καταστάσεις του παρελθόντος να έχουν παρέλθει ανεπιστρεπτί. Σε αυτό, βέβαια, συνέβαλε τα μάλα η ένταξη και συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Από εμάς εξαρτάται εάν θα δούμε το μπουκάλι μισογεμάτο ή μισοάδειο. Προτιμώ το πρώτο. □

⁷⁵ Πρβλ. για τη σχετική συζήτηση σε Χ. Τσιλιώτη, *Αναθεώρηση του Συντάγματος*, ό.π., σελ. 899 επ.

ΤΟ ΑΔΥΝΑΤΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ;

Βασιλική Χρήστου

Επίκουρη καθηγήτρια
Συνταγματικού Δικαίου
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Πολλές φορές η συνταγματική ερμηνεία ευρίσκεται στο επίκεντρο νομικής διαμάχης. Διαφωνούν οι δικαστές, οι συνταγματολόγοι, οι δημοσιογράφοι, οι πολίτες. Αυτές οι έντονες διαφωνίες ενίοτε θολώνουν το ζήτημα της παραβίασης του Συντάγματος, καθώς, αν οι απόψεις δίστανται, τότε δημιουργείται η εντύπωση ότι –αν μη τι άλλο– δεν πρόκειται για μια ξεκάθαρη παρά για μια συγγνωστή παραβίαση του Συντάγματος. Η πολυγλωσσία ως προς την ερμηνεία του Συντάγματος, όταν καταλαμβάνει ακόμη και στοιχειώδεις παραδοχές, βλάπτει την κανονιστικότητα του Συντάγματος και το κύρος του ως ανώτατου κανόνα δικαίου.

Σε πρώτο χρόνο, θα ασχοληθώ με το ερώτημα γιατί η ερμηνεία του Συντάγματος έχει την τάση να είναι τόσο διαφιλονικούμενη **(I)**. Έπειτα θα προσπαθήσω να δείξω ποια μπορεί να είναι μια ελάχιστη κοινή βάση συζήτησης και ερμηνείας, ώστε να μην καλλιεργείται η εντύπωση ότι το Σύνταγμα είναι δυνατόν να προσλάβει κάθε δυνατό νόημα, ώστε εν τέλει να μην σημαίνει τίποτε και, άρα, να είναι πρακτικώς αδύνατη η παραβίασή του **(II)**.

Η ερμηνεία δεν πρέπει να καταντά το Σύνταγμα «αμοιβάδα», δηλαδή άμορφο και ασπόνδυλο· έχει με άλλα λόγια κάποια όρια, που προσδιορίζονται από το σύστημα των συνταγματικών αρχών και κανόνων που ως συνεκτικό σύνολο αντανακλώνται και επικαθορίζουν την κατανόηση του γράμματος. Για να το δείξω αυτό, θα χρησιμοποιήσω, υποχρεωτικά και λόγω της επικαιρότητας, τόσο το παράδειγμα του γάμου ομοφύλων όσο και το παράδειγμα των ιδιωτικών πανεπιστημίων. Και τα δύο ζητήματα ρυθμίστηκαν με νόμους. Ο πρώτος κρίθηκε σύμφωνα με το Σύνταγμα¹, ο δεύτερος κρίθηκε, κατ' ουσίαν, σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο, το οποίο υπαγόρευσε έτσι μια «ερμηνεία» του

¹ Έτσι σύμφωνα με τη σχετική ανακοίνωση του Προέδρου του ΣτΕ στις 30.05.2025, διαθέσιμη στο [link](#). Η σχετική απόφαση δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί.

Συντάγματος αντίθετη προς το γράμμα του². Αναπόφευκτα θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο εάν και πώς επηρεάζει το ενωσιακό δίκαιο το εγχείρημα της ερμηνείας.

I. Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Το πρώτο ερώτημα είναι, λοιπόν, για ποιο λόγο η ερμηνεία του Συντάγματος συχνά λαμβάνει συγκρουσιακές διαστάσεις. Ορισμένες απόπειρες εξήγησης είναι οι ακόλουθες: Η επιστήμη της συνταγματικής ερμηνείας είναι νεοπαγής και δεν μπορεί να συγκριθεί με την ερμηνεία των παλαιών, ήδη από τον καιρό των αυτοκρατοριών, υφιστάμενων κλάδων του αστικού και του ποινικού δικαίου. Υπό αυτή την έννοια πιθανόν να μην έχουμε ακόμη σωρεύσει αρκετή εμπειρία στο να ερμηνεύουμε το Σύνταγμα. Τα αδιέξοδα της συνταγματικής ερμηνείας θα οφείλονταν, υπό αυτή την εκδοχή, στην επιστημονική μας ανωριμότητα. Υπό άλλη εκδοχή, το Σύνταγμα, επειδή κατεξοχήν εμπεριέχει γενικές αρχές, δεν παρέχει επαρκή ερμηνευτική καθοδήγηση. Και, επιπλέον, οι συνταγματικές αρχές δεν έχουν τον αποκρυσταλλωμένο χαρακτήρα της νομής ή της κυριότητας. Το Σύνταγμα δηλαδή δεν έχει γίνει επαρκώς εννοιοκρατικό.

Νομίζω ότι καμία από τις παραπάνω εξηγήσεις δεν είναι ορθή. Δεν ευθύνεται κάποια επιστημονική έλλειψη ούτε η γενικότητα του συνταγματικού κειμένου για τον συγκρουσιακό χαρακτήρα που ενίοτε λαμβάνει η ερμηνεία του Συντάγματος. Τα αδιέξοδα της συνταγματικής ερμηνείας είναι, έως έναν βαθμό, σύμφυτα με τον πρακτικό και τον πολιτικό χαρακτήρα του Συντάγματος³.

Το Σύνταγμα είναι πρακτικό, επειδή θέτει το ερώτημα τι πράττουμε ως σύνολο και αυτό το ερώτημα αφορά και συμπεριλαμβάνει όλα τα μέλη της πολιτικής κοινότητας. Τα ζητήματα της ερμηνείας του Συντάγματος είναι αυτά που ενδιαφέρουν τον μεγαλύτερο αριθμό, γιατί αφορούν τα κοινά ζητήματα· συνεπώς, το διακύβευμα γύρω από αυτά είναι μεγάλο.

Το Σύνταγμα είναι πολιτικό, γιατί είναι το κοινό στοιχείο που συνέχει όλα τα μέρη της πολιτικής κοινότητας. Ανήκει σε όλους, όλοι έχουν λόγο στην ερμηνεία του, όλοι αισθάνονται ότι έχουν έναν τίτλο επάνω σε αυτό το πολύτιμο απόκτημα⁴. Συνεπώς, η κοινότητα των ερμηνευτών είναι εκ της

² Πρόκειται για τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 1918-20/2025. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Νίκο Παπασπύρου για τις μακροσκελείς, αναλυτικές συζητήσεις που είχε την καλοσύνη να διεξάγει μαζί μου γύρω από τα σύνθετα νομικά ζητήματα, ενωσιακού και συνταγματικού δικαίου, που ετέθησαν με την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων.

³ Με άλλη μορφή είχε συζητηθεί το ερώτημα της νομικής ή πολιτικής φύσης της ερμηνείας του Συντάγματος τη δεκαετία του 1990. Βλ. συναφώς Α. Μανιτάκη, *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, 1996, σελ. 37 επ., όπου η ενότητα «Η νομική φύση και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος». Ακόμη, Δ. Τσάτσο, «Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος», σελ. 15 επ. και ιδίως σελ. 24· και Ευ. Βενιζέλο, «Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος. Η ερμηνεία του Συντάγματος μεταξύ νομικής δογματικής και επιστημολογικής ελικρίνειας», σελ. 77 επ., ιδίως σελ. 82, αμφότερες οι συμβολές στο Δ. Τσάτσος (επιμ.), *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, 1995.

⁴ Τα τελευταία χρόνια ο Mark Tushnet έχει αναδείξει συστηματικά στο έργο του τη σημασία της ερμηνείας που αποδίδουν οι πολίτες στο Σύνταγμα. Τονίζει δηλαδή ότι πολλές φορές οι ίδιοι οι πολίτες κατανοούν το Σύνταγμα καλύτερα από ότι οι δικαστές και μέσα από τα κοινωνικά κινήματα και τις διεκδικήσεις τους επιτυγχάνουν τη μεταβολή της κατανόησης κι ερμηνείας του Συντάγματος και από τα θεσμικά όργανα. Βλ. πολύ αντιπροσωπευτικά την παλαιότερη συμβολή του Μ. Tushnet, *Popular Constitutionalism as Political Law*, Chi.-Kent L. Rev. 2006, σελ. 991 επ.· και, από το πιο πρόσφατο έργο του, τη συμβολή των Μ. Tushnet/B. Bugarič, *Populism and Constitutionalism: An Essay on Definitions and Their Implications*, Cardozo L. Rev. 2021, σελ. 2345 επ.

φύσεως του καταστατικού χάρτη εξαιρετικά διευρυμένη. Βεβαίως, θεσμική βεβαιότητα και τυπική συμμόρφωση επιτυγχάνεται εν τέλει με τον μηχανισμό της δικαστικής απόφασης. Τούτο, όμως, δεν επιλύει το ζήτημα της ουσιαστικής διαφωνίας, που, εφόσον παρατείνεται, εάν η δικαστική απόφαση δεν πείθει, είναι σε θέση να κλονίσει τη νομιμοποίηση της θεσμικής ερμηνείας.

II. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Περνώ στο δεύτερο ερώτημα. Πώς μπορούμε να απαντήσουμε με πειστικότητα στο ερώτημα της παραβίασης ή της τήρησης του Συντάγματος; Πώς επιβεβαιώνεται, με άλλα λόγια, ο εγγυητικός χαρακτήρας του Συντάγματος⁵; Είναι κρίσιμο ως προς το στοιχειώδες περιεχόμενο ενός Συντάγματος να εξασφαλίζεται ομοφωνία ή έστω διευρυμένη συναίνεση. Εάν η διαφωνία είναι ριζική και δεν υπάρχουν ούτε ορισμένα αυτονόητα, τότε ο διάλογος είναι ανέφικτος· θα πρόκειται για παράλληλους μονολόγους. Το αποτέλεσμα είναι το αδύνατον της παραβίασης, το γενικώς επιτρεπτόν κάθε εκδοχής που θα καταφέρει να υπερισχύσει, εν τέλει το Σύνταγμα «αμοιβάδα», στο πλαίσιο μιας κακώς εννοούμενης δυναμικής ερμηνείας και ενός κατ' ενός ευφημισμών μόνον «ζω-ντανού» Συντάγματος, στην πραγματικότητα, όμως, ολότελα αποκαμωμένου, που αποτυγχάνει να εγγυηθεί κάτι, έστω στοιχειώδες, για όλους.

Θα ήθελα, λοιπόν, να θέσω σε συζήτηση ένα κριτήριο ως αφετηρία της ερμηνείας του Συντάγματος. Προφανώς είναι μια πρόταση συζήτησης και δεν εξαντλεί το μεγάλο αυτό θεωρητικό ζήτημα.

Το Σύνταγμα, όπως είπαμε, είναι κοινό σε όλους, άρα κάτι πρέπει να εγγυάται για όλους. Τα όρια της συνταγματικής ερμηνείας χαράσσονται από τη φύση του Συντάγματος ως κοινού αποκτήματος όλων, ως ελεύθερων και ίσων πολιτών, μηδενός εξαιρουμένου⁶. Τούτο σημαίνει ότι η ερμηνεία που θα ακολουθήσουμε πρέπει να είναι γενικεύσιμη⁷, να μπορεί να απευθυνθεί σε όλους και δυνητικά να γίνει αποδεκτή από όλους σε συνθήκες δημοσίου λόγου⁸. Διαφορετικά αναιρείται ο ίδιος ο πολιτικός χαρακτήρας του Συντάγματος.

⁵ Αναφέρομαι εδώ στην εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος, όπως αναπτύσσεται στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση, στο δίτομο έργο των *Εγγυήσεων τηρήσεως του Συντάγματος* και στην εναρκτήρια ομιλία του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης «Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας». Όπως παρατηρεί ο Γ. Σωτηρέλης στην ομιλία του στο συνέδριο για τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση, ο εγγυητισμός «εκκινεί από μία συγκεκριμένη θεώρηση για το Συνταγματικό Δίκαιο ως “τεχνική της πολιτικής ελευθερίας” και εξειδικεύεται με την εναγώνια αναζήτηση ασφαλιστικών δικλείδων και θεσμικών αντιβάρων, για την θωράκιση τόσο των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών όσο και των ατομικών δικαιωμάτων». Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Αριστόβουλος Μάνεσης, ο ασυμβίβαστος υπερασπιστής του Δημοκρατικού Συνταγματισμού*, gsotirelis.gr 22.12.2022.

⁶ Π. Σούρλας, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, 1989, σελ. 155 επ., ιδίως σελ. 161-162.

⁷ Ως προς τη γενικευσιμότητα της συνταγματικής ερμηνείας αντλώ από τη διαβουλευτική θεωρία του Jürgen Habermas, ο οποίος εστιάζει στους όρους της διαβούλευσης που θα επιτρέψουν στα διαβουλευόμενα μέρη να ομονοήσουν ως προς το αποτέλεσμα της διαβούλευσης. Ενδεικτικά, βλ. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962), 2nd ed. 1990, σελ. 275-360. Ακόμη, Idem, *Το πραγματικό και το ισχύον. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του κράτους δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου*, (προλ. Ν. Κοτζιάς, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμ. Θ. Γεωργίου), 1996, σελ. 386 επ.

⁸ Αντλώ από την ιδέα του δημοσίου λόγου στον John Rawls, «The Idea of Public Reason Revisited» σε: J. Rawls, *The Law of Peoples with 'The Idea of Public Reason Revisited'*, 2002, σελ. 129 επ.

Θα εξηγήσω το κριτήριο της γενικευσιμότητας μέσα από ένα παράδειγμα που αφορά την ερμηνεία μιας αρχής και μέσα από ένα παράδειγμα που αφορά έναν συνταγματικό κανόνα. Η διάκριση αρχών και κανόνων είναι μια γνωστή, παλαιά διάκριση στη μεθοδολογία του δικαίου⁹, που είναι, όμως, ιδιαίτερος κρίσιμη για το συνταγματικό δίκαιο. Μια αρχή έχει πιο γενικό περιεχόμενο και απομένει να εξισορροπηθεί κατά περιεχόμενο συνεκτικά συναρμοζόμενη με τις άλλες συνταγματικές αρχές. Και στην περίπτωση των αρχών απαιτούμε από τον ερμηνευτή να εξεύρει την καλύτερη δυνατή συναρμογή· δεν έχει δηλαδή ευχέρεια επιλογής λόγω της γενικότητας των αρχών¹⁰. Ωστόσο, το Σύνταγμα δεν επιτάσσει συγκεκριμένη πράξη, άρα ο κόπος του ερμηνευτή είναι μεγαλύτερος. Αντίθετα, ο συνταγματικός κανόνας επιτάσσει συγκεκριμένη πράξη, γιατί το Σύνταγμα έχει ήδη προβεί σε συγκεκριμένη διευθέτηση των συνταγματικών αρχών. Όχι βεβαίως ότι ένας κανόνας δεν είναι δεκτικός ερμηνείας. Αλλά ο κόπος του ερμηνευτή είναι σαφώς πιο εστιασμένος.

Ως αρχές είναι κατά κανόνα διατυπωμένες οι ατομικές ελευθερίες. Ήδη από τη διατύπωσή τους ως αρχών προκύπτει ότι το Σύνταγμα αποδέχεται τη δυναμική εξέλιξή τους προς την κατεύθυνση της διεύρυνσής τους¹¹. Άλλωστε, η ιστορία των ατομικών ελευθεριών είναι μια ιστορία συνεχούς διεύρυνσης σε νέα πεδία: από τις εγγυήσεις προσωπικής ασφάλειας και ιδιοκτησίας του αγγλικού φιλελευθερισμού στις ελευθερίες του πνεύματος του Γαλλικού Διαφωτισμού και στα δικαιώματα ισότητας μετά τους Πολέμους. Μάλιστα, η ιστορική εμπειρία διδάσκει ότι το ερμηνευτικό εύρος των αρχών, εν προκειμένω των ελευθεριών, πολλές φορές δεν είναι αντιληπτό από τον ερμηνευτή, εάν δεν διατυπωθεί και δεν ωριμάσει ως κοινωνικό αίτημα. Ο ερμηνευτής εκ των πραγμάτων είναι ως έναν βαθμό δέσμιος της εποχής του και μπορεί να συνειδητοποιεί το εύρος των αρχών καθώς το συνειδητοποιεί και η κοινωνία, όχι απαραίτητα η πλειοψηφία, αλλά και δυναμικές μειοψηφίες. Γι' αυτό ο δικαστής «Ηρακλής» του Dworkin¹² στην πραγματικότητα εκθειάζει τον δικαστή, αποδίδοντάς του έναν ρόλο που ιστορικά δεν αποδεικνύεται ότι έχει διαδραματίσει, τουλάχιστον όχι κατά κόρον. Οι γενναίοι δικαστές της απόφασης *Brown* του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, η οποία επέφερε το τέλος του φυλετικού διαχωρισμού στα σχολεία, δεν ήρθε παρά μετά από έναν αιώνα διεκδικήσεων από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου· υπό αυτή την έννοια θα λέγαμε ότι οι δικαστές άργησαν το λιγότερο έναν αιώνα να ανεύρουν τη σημασία της αρχής της ίσης ελευθερίας, παρά το ότι είχε προηγηθεί ο Εμφύλιος Πόλεμος και η αλλαγή του αμερικανικού Συντάγματος με τη 13η, 14η και 15η Τροποποίηση.

Το εδώ προτεινόμενο κριτήριο της γενικευσιμότητας της ερμηνευτικής επιλογής μπορεί να είναι, στην περίπτωση των ελευθεριών, πιο απτό, πιο εύκολα κατανοητό. Όταν η ερμηνευτική μου επιλογή οδηγεί σε αποκλεισμό από δικαίωμα, κατ' αρχήν εγείρεται ζήτημα γενικευσιμότητας. Για

⁹ Βλ. α.ά. P. Sourlas, *Rechtssprinzipien als Handlungsgründe. Studien zur Normativität des Rechts*, 2011, σελ. 106 επ., 130 επ.

¹⁰ Π. Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση, Μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου*, 2017, σελ. 256 επ.

¹¹ Πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η επέκταση συνταγματικών δικαιωμάτων που στο Σύνταγμα κατοχυρώνονται υπέρ των Ελλήνων, και υπέρ όσων κατοικούν στην Ελλάδα, όπως π.χ. της ελευθερίας της συνάθροισης ή του δικαιώματος στην παιδεία ή υγεία, ή και υπέρ των πολιτών κρατών-μελών της ΕΕ, όπως του δικαιώματος πρόσβασης στις δημόσιες θέσεις.

¹² R. Dworkin, *Law's Empire*, 1986, σελ. 13 επ.

παράδειγμα, εάν ερμηνεύω το Σύνταγμα, έτσι ώστε να επιφυλάσσει ένα δικαίωμα, για παράδειγμα το δικαίωμα στον γάμο ή στη θρησκευτική ελευθερία, για ορισμένους μόνον και όχι για τους υπόλοιπους ή μόνο για την πλειοψηφία και όχι για τη μειοψηφία, τότε προδήλως η επιλογή μου δεν είναι γενικεύσιμη, δεν μπορεί να αντιταχθεί σε κάθε έναν από εκείνους που διεκδικούν το Σύνταγμα και ως δικό τους. Στην περίπτωση αυτή, η γενικευσιμότητα της ερμηνείας ανάγεται επί της ουσίας στη γενική αρχή της απαγόρευσης διάκρισης. Υπό αυτή την έννοια ο γάμος ομοφύλων συνιστά στην πραγματικότητα άρση του μέχρι σήμερα αποκλεισμού των ομόφυλων ζευγαριών από έναν δημόσιο θεσμό που πρέπει να είναι ανοικτός σε όλους.

Στην περίπτωση των κανόνων, το Σύνταγμα έχει το ίδιο σε κάποιο βαθμό εξειδικεύσει τις γενικές αρχές και έχει προτάξει μία συγκεκριμένη διευθέτησή τους, όπως για παράδειγμα με τη συνταγματική κατοχύρωση των δημόσιων Πανεπιστημίων ως αποκλειστικού τρόπου οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης, σύμφωνα με το γράμμα και τη συντακτική βούληση που –παρά τις προσπάθειες– δεν έχει ανατραπεί. Το να ισχυριζόμαστε, αντίθετα, ότι το Σύνταγμα προβλέπει την αποκλειστική οργάνωση ως ν.π.δ.δ. μόνο για τα δημόσια ΑΕΙ, και όχι με σκοπό να αποκλείσει τα ιδιωτικά ΑΕΙ, αν και στο άρθρο 16 παρ. 8 Σ. απαγορεύεται η σύσταση ακόμη και απλών ανώτατων σχολών από ιδιώτες, προσκρούει πρωτίστως στη λογική. Το να ισχυριστούμε ότι το άρθρο 16 παρ. 8 Σ. ισχύει μόνο για τους Έλληνες αλλά όχι για τους ενωσιακούς αλλοδαπούς προσκρούει στον εδαφικό χαρακτήρα του συνταγματικού δικαίου. Τέλος, το να ισχυριζόμαστε ότι ως απαγορευμένη εκ του Συντάγματος «σύσταση» ιδιωτικών ανώτατων σχολών δεν νοείται η εγκατάσταση ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα, γιατί η εγκατάστασή τους δεν είναι τάχα «σύσταση», αλλά απλή συνέχιση της υπάρχουσας λειτουργίας τους¹³, είναι αβάσιμο, πρώτον, αν λάβει κανείς υπόψη τις προσαρμογές στα προγράμματα σπουδών και στο εκπαιδευτικό προσωπικό που είναι αναγκαίες από τη μια χώρα στην άλλη. Δεύτερον, ο ισχυρισμός αυτός έρχεται σε αντίθεση με μια συστηματική θεώρηση και κατανόηση των νομικών όρων στην αυτή έννομη τάξη: σε οποιοσδήποτε αδειοδοτήσεις δραστηριοτήτων η εγκατάσταση νοείται και ως η ίδρυση μιας δραστηριότητας και υπόκειται σε αυτοτελείς ελέγχους νομιμότητας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις η άδεια εγκατάστασης ή ίδρυσης είναι διακριτή διοικητική πράξη από την άδεια λειτουργίας. Τρίτον, σε όποιες περιπτώσεις η εγκατάσταση ενωσιακών επιχειρήσεων στην Ελλάδα είναι ευχερέστερη της εγκατάστασης ελληνικών, τούτο συμβαίνει γιατί στη χώρα προέλευσης έχει προηγηθεί ο έλεγχος συμφωνίας με κανόνες του ενωσιακού δικαίου (π.χ. για τις προδιαγραφές ποιότητας των προϊόντων), ενώ τέτοιοι κανόνες ενωσιακού δικαίου για την ποιότητα της ανώτατης εκπαίδευσης ελλείπουν ολότελα –και σκοπίμως– όπως θα αναλυθεί αμέσως πιο κάτω. Το να θεωρηθεί, λοιπόν, ότι τα ιδιωτικά παραρτήματα πανεπιστημίων δεν συστήνονται στην Ελλάδα, αλλά απλώς απευθείας λειτουργούν, δεν πείθει ούτε ως προς την ουσία των υπηρεσιών ανώτατης εκπαίδευσης ούτε ως προς το σύστημα αδειοδότησης δραστηριοτήτων, ελληνικών και προερχόμενων από κράτος μέλος.

Είναι συνεπώς ξεκάθαρο ότι το Σύνταγμά μας έχει για την περίπτωση της ανώτατης εκπαίδευσης προβεί ήδη το ίδιο σε μία τέτοια διευθέτηση των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας, ώστε να απαγορεύει τις ιδιωτικές ανώτατες σχολές και να αναθέτει την ανώτατη εκπαίδευση αποκλει-

¹³ Έτσι η μειοψηφία στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 3457/1998, παρ. 5.

στικά σε πλήρως αυτοδιοικούμενα δημόσια πανεπιστήμια και σε φορείς με ακαδημαϊκή ελευθερία, φοιτητές και καθηγητές. Επιπλέον, το Σύνταγμα στην περίπτωση αυτή ρυθμίζει ένα ζήτημα δημοσίας πολιτικής, δηλαδή ένα ζήτημα στο οποίο μπορεί κάποιος να σκεφτεί διαφορετικές, δίκαιες εναλλακτικές διευθετήσεις των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας¹⁴, αλλά το Σύνταγμα έχει περιβάλλει με την ισχύ της συνταγματικής βούλησης μία συγκεκριμένη, δεσμεύοντας τον κοινό νομοθέτη και ταυτόχρονα περιορίζοντας το περιθώριο λάθους εκ μέρους του ερμηνευτή¹⁵.

Στην περίπτωση τέτοιων κανόνων, το επιχείρημα της γενικευσιμότητας επιβάλλει να τηρήσουμε όλοι αυτό το οποίο διευθετήθηκε στο επίπεδο του Συντάγματος. Διαφορετικά εκείνος που θα ανατρέψει αυτό που επιλέχθηκε ως δημόσια πολιτική σε συνταγματικό επίπεδο θα έχει ασκήσει ένα άνισο μερίδιο εξουσίας, θα έχει δηλαδή διεκδικήσει μια προνομιακότερη θέση σε σχέση με τους υπολοίπους, έτσι που η ερμηνευτική του εκδοχή να μην μπορεί να είναι γενικεύσιμη, να μην μπορεί δηλαδή εύλογα να αντιταχθεί έναντι όλων. Εν τέλει, το απώτερο θεωρητικό επιχείρημα για την απαγόρευση υφαρπαγής της αναθεωρητικής εξουσίας είναι και πάλι η αρχή της ισότητας όλων των πολιτών. Ο τυπικός χαρακτήρας του Συντάγματος προστατεύει τους πολίτες από την αυθαιρεσία¹⁶. Όπως έγραφε πολύ χαρακτηριστικά ο Αριστόβουλος Μάνεσης,

«[...] δεν έπεται ότι είναι νομικώς επιτρεπτόν να γίνεται επίκλησις δυσαρμονίας μεταξύ Συντάγματος και κοινωνικής πραγματικότητας προς τον σκοπόν όπως δικαιολογηθή ούτω πως με θεωρητικά κατασκευάς περί ατύπου σιωπηράς “αλλοιώσεως” του Συντάγματος, όχι απλώς η πλήρως κενών αυτού, αλλ’ η πρόδηλος παράβασις ρητών και σαφών διατάξεών του εκ μέρους των εκάστοτε κυβερνήτων, χαρακτηριζομένη συγκαταβατικώς ως νόμιμος μεταβολή του “νοήματός” του».

III. ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ;

Προδήλως, δεν υπάρχει κανένας λόγος η ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου να εξαιρεθεί από την επιταγή της γενικευσιμότητας του ερμηνευτικού αποτελέσματος, το οποίο για την περίπτωση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης σημαίνει πρωτίστως ότι δεν μπορεί δια της «ερμηνείας» να ανατρέπεται η συμφωνηθείσα κατανομή αρμοδιοτήτων ανάμεσα στα 27 κράτη μέλη, καθώς, εκτός των άλλων, η κατανομή αυτή αποτελεί κανόνα συνοχής της έννομης τάξης, της κοινής ευρωπαϊκής και εθνικής έννομης τάξης.

Σύμφωνα με πάγιους ερμηνευτικούς κανόνες, εάν συγκρούονται δύο κανόνες δικαίου, προέχει η προσπάθεια ερμηνευτικής τους εναρμόνισης. Έτσι, ο νόμος δεν κρίνεται ως αντισυνταγματικός,

¹⁴ Παλιά, αλλά, κατά τη γνώμη μου, ακόμη εξαιρετικά εύστοχη διάκριση του R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 1977, σελ. 82 επ.

¹⁵ Συναφώς πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Σπύρος Βλαχόπουλος, «Κυρίως [...] ενδιαφέρει η φύση της συγκεκριμένης ερμηνευτέας συνταγματικής διάταξης και κατά πόσο αυτή είναι γενικά ή λεπτομερειακά διατυπωμένη, σαφής ή ασαφής, εάν έχει περισσότερο τον χαρακτήρα αρχής ή επιτακτικού κανόνα δικαίου που εμπεριέχει συγκεκριμένη ρύθμιση κ.λπ. Συνταγματικές διατάξεις με χαρακτήρα αρχής και γενικόλογη και ασαφή διατύπωση προσανατολίζονται περισσότερο στη δυναμική ερμηνεία απ’ ό,τι οι διατάξεις του Συντάγματος που είναι σαφείς, λεπτομερειακά διατυπωμένες και εμπεριέχουν συγκεκριμένη ρύθμιση». Βλ. Σ. Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος. Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες*, 2014, σελ. 89.

¹⁶ Αρ. Μάνεσης, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας» (Αρμ. 1962), σε: *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σελ. 11 επ., σελ. 18.

εάν είναι υποστηρίξιμη μία σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία του¹⁷. Παρομοίως, όταν συγκρούεται το ενωσιακό με το εθνικό δίκαιο, προέχει η ερμηνευτική εναρμόνισή τους, η οποία για την περίπτωση της σύγκρουσης αρχών, θεωρώ ότι τις περισσότερες φορές θα είναι εφικτή, μια που ενωσιακή και συνταγματική τάξη είναι προσπλωμένες στη δημοκρατική αρχή, στο κράτος δικαίου και στα θεμελιώδη δικαιώματα. Ωστόσο, όταν συγκρούεται ενωσιακή αρχή με συνταγματικό κανόνα, με μία συγκεκριμένη δηλαδή συνταγματική διευθέτηση στο πλαίσιο ασκούμενης δημόσιας πολιτικής, όπως στην περίπτωση του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 Σ., είναι πιθανόν η ερμηνευτική εναρμόνιση να μην είναι εφικτή χωρίς πρόδηλες γλωσσικές υπερβάσεις, περίπτωση στην οποία παραλύει το σύνολο της κοινότητας των ερμηνευτών, η οποία αναγκαία ερείδεται σε κάποιες κοινές παραδοχές για το νόημα των λέξεων εντός, πάντοτε, των αρχών του Συντάγματος, άλλως ο διάλογος είναι ανέφικτος¹⁸.

Σε μια τέτοια σύγκρουση, η οποία, δηλαδή είναι αδύνατον να επιλυθεί με τα μέσα της ερμηνείας, θα πρέπει να παραμεριστεί ο εθνικός κανόνας¹⁹. Όταν ο εθνικός κανόνας είναι το Σύνταγμα, κι επειδή το Σύνταγμα είναι ο εγγυητικός κανόνας, το θεμέλιο και για το ίδιο το ενωσιακό δίκαιο και την ισχύ του, ο παραμερισμός του συνταγματικού κανόνα θα πρέπει κατά κανόνα να λάβει τη μορφή της συνταγματικής αναθεώρησης, καθώς πρέπει το ίδιο το αναθεωρητικό υποκείμενο να επιβεβαιώσει την παραχώρηση της κυριαρχίας²⁰. Κατά τούτο η ενωσιακή, *sui generis* έννομη τάξη διακρίνεται από μια ομοσπονδιακή. Η αναθεώρηση του Συντάγματος αντί του παραμερισμού του συνταγματικού κανόνα δια της δικαστικής κρίσης είναι επιβεβλημένη, ιδίως όταν ο συνταγματικός κανόνας παραμερίζεται όχι λόγω κανόνα εναρμόνισης του ενωσιακού δικαίου, που εισρέει και πληρώνει το κενό από τον παραμερισμό του συνταγματικού κανόνα²¹, αλλά λόγω μιας αρχής (λ.χ. της ελευθερίας εγκατάστασης) που αποτελεί απλό όριο της εξουσίας του εθνικού νομοθέτη και δεν ρυθμίζει η ίδια τον οικείο τομέα δραστηριότητας. Με άλλα λόγια, για να παραμεριστούν τα κριτήρια ποιότητας της ανώτατης εκπαίδευσης που θέτει το άρθρο 16 παρ. 5 και 8 Σ., πρέπει

¹⁷ Βλ. α.ά Φ. Σπυρόπουλο, *Η ερμηνεία του Συντάγματος. Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου*; 1999, σελ. 169 επ.

¹⁸ Εκτενώς περί του ότι το ενωσιακό δίκαιο δεν επιτρέπει την *contra legem* ερμηνεία του εθνικού κανόνα αλλά επιβάλλει τον παραμερισμό του ο Α. Μεταξάς, *Μη κρατικά ΑΕΙ και ενωσιακό δίκαιο: Μεταξύ πραγματικότητας και προσχήματος*, constitutionalism.gr 04.03.2024.

¹⁹ Δέχομαι εδώ την πλέον φιλο-ευρωπαϊκή ερμηνεία, αν και το ζήτημα είναι σαφώς ερειζόμενο στη θεωρία και στη νομολογία των εθνικών, ανώτατων δικαστηρίων. Εντελώς ενδεικτικά για την όλη συζήτηση Ευ. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 169-199· Β. Σκουρής, *Der Vorrang des Europäischen Unionsrechts vor dem nationalen Recht. Unionsrecht bricht nationales Recht*, EuR 1-2021, σελ. 3 επ.· Λ. Παπαδοπούλου, *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της «υπεροχής»*, 2009· Κ. Γιαννακόπουλος, *Οι μεταλλάξεις του απορρυθμισμένου συνταγματισμού. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση PSPP του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας της 5ης Μαΐου 2020*, constitutionalism.gr 29.05.2020.

²⁰ Όπως παρατηρεί ο Ράμμος, κανένα δικαστήριο κράτους μέλους της ΕΕ δεν έχει παραμερίσει διάταξη του εθνικού Συντάγματος, καθώς η αρμοδιότητα του δικαστηρίου αυτού στηρίζεται στο Σύνταγμα. Βλ. Χ. Ράμμο, *Συμβούλιο της Επικρατείας: όταν το «απαγορεύεται» γίνεται «επιτρέπεται»*, nomarchia.gr 19.12.2025.

²¹ Όπως συνέβη με το άρθρο 80 παρ. 5 Σ. («Νόμος ορίζει τα σχετικά με την κοπή ή την έκδοση νομίσματος») μετά τη θέση σε ισχύ του πυκνού κανονιστικού πλαισίου του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών και τη μετάβαση στη Νομισματική Ένωση. Δεν είναι τυχαίο ότι η νομισματική πολιτική είναι η μόνη πλήρως ομοσπονδιοποιημένη αρμοδιότητα στην ΕΕ κατά την ξεκάθαρη βούληση των Συνθηκών.

να τεθούν νέα κριτήρια από τον αναθεωρητικό νομοθέτη, καθώς είναι πρόδηλο ότι ο νόμος δεν μπορεί να αντικαταστήσει συνταγματική ρύθμιση, ενώ εν προκειμένω το ενωσιακό δίκαιο, λόγω του άρθρου 165 ΣΛΕΕ, όπως θα αναλυθεί αμέσως πιο κάτω, δεν προβλέπει καμία ρύθμιση για την ποιότητα της ανώτατης εκπαίδευσης, ώστε αυτή, εφαρμοζόμενη ευθέως, να αντικαταστήσει τον συνταγματικό κανόνα.

Για να διαπιστωθεί, πάντως, η όποια σύγκρουση ενωσιακού και συνταγματικού κανόνα δικαίου, και να έχουν κάποια σημασία και συνάφεια οι ανωτέρω σκέψεις, θα πρέπει προηγουμένως να διαπιστωθεί πρώτον, ότι το ζήτημα εμπίπτει στη δικαιοδοσία του δικαίου της Ένωσης επί τη βάση της αρχής της δοτής αρμοδιότητας και, δεύτερον, εάν το ζήτημα εμπίπτει στο πεδίο του δικαίου της Ένωσης, ότι η επικληθείσα αρχή ή ο κανόνας του δικαίου της Ένωσης είναι ο πλέον συναφής για την περίπτωση και ότι δεν υπάρχει άλλος ειδικότερος ενωσιακός κανόνας. Στην περίπτωση των ιδιωτικών Πανεπιστημίων τα παραπάνω προαπαιτούμενα δεν συντρέχουν κατά τη γνώμη μου.

Πρώτον, όπως δέχεται παγίως το ΔΕΕ και μέχρι πρότινος και το ΣτΕ, η οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης αποτελεί αρμοδιότητα των κρατών-μελών, την οποία η Ένωση σέβεται πλήρως και υποστηρίζει, και η οποία διακρίνεται από την αναγνώριση επαγγελματικών δικαιωμάτων²². Όπως είναι γνωστό, το άρθρο 165 ΣΛΕΕ προβλέπει ότι η Ένωση σέβεται «πλήρως την αρμοδιότητα των κρατών-μελών για το περιεχόμενο της διδασκαλίας και την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς και την πολιτιστική και γλωσσική τους πολυμορφία». Γι' αυτό η Ένωση, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ, απέχει από το να εκδώσει κανόνες εναρμόνισης για την οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης²³. Τούτου δοθέντος, είναι πρόδηλο ότι κατά το ενωσιακό δίκαιο η Οδηγία 2006/123/ΕΚ για τις υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά δεν αποτελεί κανόνα εναρμόνισης για την οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης, όπως αντίθετα εκλαμβάνει το Συμβούλιο της Επικρατείας στις πρόσφατες αποφάσεις²⁴. Την πάγια νομολογία του ΔΕΕ περί του ότι η παροχή ανώτατης εκπαίδευσης χωρίς αμοιβή δεν είναι υπηρεσία υπό την έννοια του ενωσιακού δικαίου αποδέχεται και ο ενωσιακός νομοθέτης, μνημονεύοντας στο προοίμιο της εν λόγω Οδηγίας ότι:

«Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η εκτίμηση του αν ορισμένες δραστηριότητες, και ιδίως δραστηριότητες που χρηματοδοτούνται από δημόσιους πόρους ή που παρέχονται από δημόσιους φορείς, αποτελούν «υπηρεσία» πρέπει να γίνεται κατά περίπτωση, με βάση το σύνολο των χαρακτηριστικών τους, και ιδίως με βάση τον τρόπο με τον οποίο παρέχονται, οργανώνονται και χρηματο-

²² Πολύ αναλυτικά για τη νομολογία του ΔΕΕ και του ΣτΕ στο ζήτημα αυτό, Δ. Πετρούλιας, *Μη κρατικά Πανεπιστήμια: «Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική «αναθεώρησή του» με τυπικό νόμο;*, constitutionalism.gr 28.05.2025· Γ. Δρόσος, *Les malheures de la vertu ή το άρθρο 16 και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου*, 2025, σελ. 39-93· Α. Καϊδατζής, *Ψευδο-ερμηνευτική κατάργηση του άρθρου 16*, constitutionalism.gr 10.02.2024· και μετά την έκδοση των αποφάσεων του ΣτΕ Ολ 1918-20/2025, πολύ εμπεριστατωμένα Μ. Περάκης, «Βασιλικότερος του βασιλέως...»: Κριτική αποτίμηση της ΣτΕ (Ολομ.) 1918/2025 υπό την οπτική του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως απόφασης - οροσήμου στα ελληνικά δικαστικά χρονικά εφαρμογής του, υπό έκδοση στο περιοδικό Το Σύνταγμα.

²³ Έτσι ρητώς το άρθρο 165 παρ. 4 ΣΛΕΕ (4. Προκειμένου να συμβάλει στην υλοποίηση των στόχων του παρόντος άρθρου: το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, [...] θεσπίζουν δράσεις ενθάρρυνσης, χωρίς να εναρμονίζουν τις νομοθετικές και κανονιστικές διατάξεις των κρατών μελών [...]) και συναφώς, C-680/2021, απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2023, σκέψη 67.

²⁴ Σκέψεις 13 επ. των ΣτΕ Ολ. 1918-20/2025.

δοτούνται στο οικείο κράτος μέλος. Το Δικαστήριο έχει αποφανθεί ότι το ουσιώδες χαρακτηριστικό της αμοιβής έγκειται στο γεγονός ότι η αμοιβή αποτελεί το αντάλλαγμα για τις αντίστοιχες υπηρεσίες και έχει αναγνωρίσει ότι το χαρακτηριστικό της αμοιβής δεν υπάρχει στην περίπτωση δραστηριοτήτων που εκτελούνται, χωρίς οικονομικά ανταλλάγματα, από το κράτος ή για λογαριασμό του κράτους στο πλαίσιο της αποστολής του στον κοινωνικό, πολιτιστικό, εκπαιδευτικό και δικαστικό τομέα, όπως η παροχή μαθημάτων στο πλαίσιο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος ή η διαχείριση προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης που δεν ενέχουν οικονομική δραστηριότητα. Η πληρωμή ποσού από τους αποδέκτες, π.χ. η καταβολή διδάκτρων ή τελών εγγραφής από σπουδαστές, με σκοπό τη συμμετοχή στα λειτουργικά έξοδα του συστήματος, δεν συνιστά από μόνη της αμοιβή, διότι η υπηρεσία εξακολουθεί να χρηματοδοτείται κατά βάση από δημόσια κεφάλαια. Επομένως, αυτές οι δραστηριότητες δεν εμπίπτουν στον ορισμό της υπηρεσίας του άρθρου 50 της Συνθήκης και, κατά συνέπεια, δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της παρούσας οδηγίας»²⁵.

Δεύτερον, ακόμη και εάν δεχτούμε ότι το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εφαρμόζεται και στον τομέα της οργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης, υπό την έννοια ότι ο εθνικός νομοθέτης, ασκώντας την αποκλειστική του αρμοδιότητα, πρέπει να λαμβάνει υπόψη το δίκαιο της Ένωσης, ώστε η άσκηση των αποκλειστικών αρμοδιοτήτων του κράτους μέλους να μην εμποδίζει, παραπλεύρως, το ωφέλιμο αποτέλεσμα του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα δικά του πεδία αρμοδιότητας²⁶, τότε και, υπό αυτή την εκδοχή, δεν προκύπτει ότι το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβάλλει την παροχή της ανώτατης εκπαίδευσης (και) υπό όρους αγοράς, δηλαδή (και) ως «υπηρεσία» υπό την έννοια των Συνθηκών. Διότι αφενός η εναρμόνιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων και η απουσία διακρίσεων σε βάρος των φυσικών και νομικών προσώπων που προέρχονται από άλλο κράτος μέλος εξασφαλίζει το ωφέλιμο αποτέλεσμα του ενωσιακού δικαίου, αφετέρου το δίκαιο της Ένωσης, εκτός από την αρχή της ελευθερίας εγκατάστασης των επιχειρήσεων και της παροχής υπηρεσιών, που είναι μια γενική αρχή, προβλέπει, ως ειδικότερη αρχή σε σχέση με την ανώτατη εκπαίδευση, την αρχή του σεβασμού των αποφάσεων των κρατών μελών για την οργάνωση της παιδείας, λαμβάνοντας υπόψη ότι γύρω από την οργάνωση της παιδείας συναρτώνται δημόσιες πολιτικές πολιτισμού και κοινωνικού εκδημοκρατισμού· δηλαδή το ενωσιακό δίκαιο αναγνωρίζει ότι η δημόσια πολιτική οργάνωσης της εκπαίδευσης διαφοροποιείται από τα επαγγελματικά δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν²⁷. Συνεπεία τούτου, ως προς τα επαγγελματικά δικαιώματα το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης πράγματι έχει προβεί στη θέσπιση κανόνων εναρμόνισης, πράγμα από το οποίο έχει απόσχει για την οργάνωση της εκπαίδευσης, όπως αναλύθηκε.

Ωστόσο, το ΣτΕ στις οικείες, πρόσφατες αποφάσεις του δεν επικαλείται το ωφέλιμο αποτέλεσμα του δικαίου της Ένωσης ως όριο στον τρόπο που η αποκλειστική αρμοδιότητα ασκείται από τα κράτη μέλη. Αντίθετα, το ΣτΕ δέχεται ότι η ίδια η οργάνωση της εκπαίδευσης υπάγεται στην οικονομική ελευθερία της εγκατάστασης επιχειρήσεων. Δέχεται δηλαδή ότι «[...] σύμφωνα με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, κανένας περιορισμός της ελευθερίας εγκατάστασης δεν επι-

²⁵ Σκέψη 34 του προοιμίου της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ.

²⁶ Το επιχειρήμα αυτό το αναδεικνύει και το αντικρούει ο Κ. Γιαννακόπουλος, *Η απαξίωση του Συντάγματος*. Σχόλια στο σχέδιο νόμου για τα μη κερδοσκοπικά μη κρατικά πανεπιστήμια, nomarchia.gr 12.02.2024

²⁷ Οδηγία 2005/36/ΕΚ, όπως ισχύει τροποποιηθείσα.

τρέπεται, εκτός αν δικαιολογείται από υπέρτερο λόγο γενικού συμφέροντος και συνάδει με την αρχή της αναλογικότητας, το οποίο προϋποθέτει ότι είναι κατάλληλος να διασφαλίσει, κατά τρόπο συνεπή και συστηματικό, την υλοποίηση του επιδιωκόμενου σκοπού και ότι δεν βαίνει πέραν του μέτρου που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του σκοπού αυτού», και συνεχίζει ότι «[έ]χει κριθεί δε ότι, ο σκοπός της εξασφάλισης υψηλού ποιοτικού επιπέδου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι ικανός να δικαιολογήσει περιορισμούς στην ελευθερία εγκατάστασης», για να καταλήξει ότι «η απόλυτη απαγόρευση κάθε ιδιωτικής δραστηριότητας παροχής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν συμβαδίζει με την ελευθερία εγκατάστασης, την ελευθερία ίδρυσης ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, καθώς και την αρχή της αναλογικότητας, που κατοχυρώνονται στο ενωσιακό δίκαιο»²⁸.

Οι παραπάνω σκέψεις είναι πολύ σωστές, θα ήταν δε νομικώς κρίσιμες σε οποιονδήποτε περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης δραστηριότητας από κράτος μέλος για λόγους δημοσίου συμφέροντος, λ.χ. ως προς την εμπορία λιπασμάτων. Οι σκέψεις αυτές μπορούν να μεταφερθούν και στον τομέα της εκπαίδευσης, όταν το κράτος μέλος, στο πλαίσιο της εξουσίας του από το άρθρο 165 ΣΛΕΕ, έχει ήδη οργανώσει την εκπαίδευση ως υπηρεσία, με κριτήρια δηλαδή αγοράς, προδήλως σε αρμονία με το Σύνταγμά του και όχι κατά παραβίαση αυτού²⁹. Διαφορετικά, το να υπάγεται η ίδια η οργάνωση της εκπαίδευσης, αν και αποκλειστική αρμοδιότητα, υπό τη γενική αρχή της ελευθερίας εγκατάστασης αναιρεί την ίδια την έννοια της αποκλειστικής αρμοδιότητας και το νόημα του άρθρου 165 ΣΛΕΕ. Εις επίρρωσιν, είναι αξιοσημείωτο ότι οι παραπάνω σκέψεις του ΣτΕ περί εφαρμογής της ελευθερίας εγκατάστασης στην οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης αντλούνται από αποφάσεις του ΔΕΕ που αφορούν περιπτώσεις, στις οποίες το ίδιο το κράτος μέλος είχε οργανώσει την ανώτατη εκπαίδευση με κριτήρια αγοράς, ως υπηρεσία δηλαδή κατά τις Συνθήκες και την Οδηγία 2006/123/ΕΚ³⁰. Πρόκειται για μια κρίσιμη διαφοροποίηση, η οποία δεν τονίζεται ούτε αντιμετωπίζεται ούτε από τις γνωμοδοτήσεις που υποστηρίζουν ότι η οργάνωση της εκπαίδευσης διέπεται από τους κανόνες της κοινής αγοράς με όριο το δημόσιο συμφέρον και την αρχή της αναλογικότητας³¹, ούτε από τις κρίσιμες αποφάσεις του ΣτΕ.

Συμπερασματικά, από την άποψη της γενικευσιμότητας της ερμηνείας στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, το κρίσιμο είναι να μην διαταράσσεται η αρμονική συνάρθρωση συνταγματικού και ενωσιακού δικαίου και το σύστημα της έννομης τάξης που συναπαρτίζουν, η οποία αρμονική συνάρθρωση ελλείπει στην περίπτωση των ιδιωτικών πανεπιστημίων. Η έλλειψη

²⁸ Σκέψη 11 της ΣτΕ Ολ. 1920/2025.

²⁹ Το ζήτημα αυτό είχα επισημάνει ήδη και στο Β. Χρήστου, *Το αίτημα «Πανεπιστήμιο»*, constitutionalism.gr 22.02.2024. Το θέμα αυτό έθεσε έπειτα και η Επιστημονική υπηρεσία της Βουλής στη σχετική έκθεσή της για τον ν. 5094/2025, σελ. 29.

³⁰ Πρόκειται για τις C-153/02 της 13.11.2003, *Valentina Neri*, C-66/18 της 6.10.2020, *Επιτροπή κατά Ουγγαρίας*, C-391/20 της 7.9.2022, *Cilevič*.

³¹ Ν. Αλιβιζάτος, *Γνωμοδότηση: Δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα*, ΝοΒ 2024, σελ. 45 επ., ιδίως σελ. 56-57· Α. Μανιτάκης, *Η συνταγματική απαγόρευση της ίδρυσης από ιδιώτες σχολών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπό το φως των οικονομικών και ακαδημαϊκών ελευθεριών του Δικαίου της Ένωσης*, constitutionalism.gr 11.07.2023· Β. Σκουρής/Ευ. Βενιζέλος, *Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος και τα περιθώρια ανάληψης νομοθετικών πρωτοβουλιών στο πεδίο της μη κρατικής ανώτατης εκπαίδευσης*, 2024.

συναχής³² κάθε άλλο παρά άσχετη είναι προς την υπέρβαση του γράμματος του Συντάγματος (και του ενωσιακού δικαίου), ακριβώς γιατί το γράμμα εν προκειμένω συνιστά μια ξεκάθαρη, συστηματικά διαρθρωμένη επιλογή του συντακτικού νομοθέτη, την οποίαν μόνο ο ίδιος μπορεί να μεταβάλει με συνεκτικό τρόπο. Η ιδιαιτερότητα, μάλιστα, του άρθρου 16 Σ. για το κύρος του τυπικού Συντάγματος έγκειται στο ότι, εάν μια τόσο σαφής και συνεκτικά διαρθρωμένη ρύθμιση, μπορεί να ερμηνευτεί με τρόπο αντίθετο προς το γράμμα της, τότε ο κίνδυνος είναι το Σύνταγμα να μην δύναται να εγγυηθεί πλέον τίποτε. □

³² Τα προβλήματα συνεκτικής ένταξης των ιδιωτικών ΑΕΙ (ΝΠΠΕ) στην ελληνική έννομη τάξη αναδεικνύουν οι Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Γιατί αντίκειται στο Σύνταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων*, Syntagma Watch 19.12.2024.

ΟΙ ΕΞΑΡΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

Τα πενήντα χρόνια της ζωής του Συντάγματος βρέθηκα στο Λονδίνο με μια μικρή παρένθεση το 2015-9. Η Βρετανία είχε μπει σε περίοδο παρακμής και μετααποικιακής μελαγχολίας, με την άνοδο της Θάτσερ, την απεργία των ανθρακωρύχων, τον πόλεμο των Φώκλαντ. Η Ελλάδα αντίθετα έμπαινε σε δυναμική, δημιουργική, χαρούμενη περίοδο. Παρά τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις η αισιοδοξία φαινόταν παντού και στο Σύνταγμα. Σήμερα είμαστε μια κουρασμένη κοινωνία χωρίς φαντασία και ελπίδες, με σκληρότητα, αδιαφορία για το περιβάλλον, υποχώρηση της ηθικής στη δημόσια ζωή, φθίνουσα κρατική κυριαρχία, απαξιωμένους και βαριεστημένους θεσμούς, κουρασμένους πολιτικούς. Σε αυτό το περιβάλλον υπάρχει υποχώρηση σε όλους τους βασικούς δημοκρατικούς θεσμούς και δικαιώματα. Θα αναφερθώ σύντομα στα δύο πιο γνωστά «θεσμικά αντίβαρα», τις ανεξάρτητες αρχές και τα ανώτατα δικαστήρια.

I. ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ

Η δημιουργία των συνταγματικά κατοχυρωμένων ανεξάρτητων αρχών το 2001 ήταν μέρος της νεοφιλελεύθερης στροφής των τελευταίων 30 χρόνων και, ειδικότερα, αυτού που ονομάστηκε στη διεθνή βιβλιογραφία μεταδημοκρατική συνθήκη. Οδηγεί στην αφαίρεση σημαντικών πλευρών κρατικής λειτουργίας από την πολιτική αντιπαράθεση και μεταφορά τους σε εμπειρογνώμονες, επειδή η τεχνοκρατική γνώση πρέπει να επιβάλλεται της πολιτικής. Η έκθεση της περίφημης «Τριμερούς Επιτροπής» το 1973 δημοσιοποίησε πρώτη το μίσος κατά της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον ηγέτη της Σάμιουελ Χάντινγκτον, ο ενεργός και ανυπότακτος λαός της δεκαετίας του '60 πρέπει να επιστρέψει σε κατάσταση απάθειας και υπακοής και να μην συνεχίσει να

Κώστας Δουζίνας
Καθηγητής Νομικής και
Πολιτικής Φιλοσοφίας
στο Κολέγιο Birkbeck
του Πανεπιστημίου
του Λονδίνου

χρησιμοποιεί πολιτικά μέσα για να περιορίσει την εξουσία των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών και βιομηχανικών ελίτ. Η «αγωνιστική κουλτούρα», που πιέζει για συνεχή επέκταση και βάθεμα της δημοκρατίας, πρέπει να αντικατασταθεί από τον πραγματισμό των εξπέρ και των «κοινωνικών πολιτικών»¹.

Η ελληνική Δεξιά δεν υιοθέτησε αρχικά αυτή τη θέση μια και θεωρούσε την πολιτική της ηγεμονία αδιαμφισβήτητη και δεν ήθελε να χάσει την εξουσία να αποφασίζει για όλα τα θέματα. Αλλά η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού, μετά την πτώση του «υπαρκτού» το 1989, οδήγησε σε ευρεία συμφωνία των πολιτικών κομμάτων για την ανάγκη «αντιβάρων», που θα περιόριζαν τη δύναμη της κυβέρνησης. Η συμφωνία οδήγησε στη συνταγματική απόφαση ότι η επιλογή των μελών τους απαιτούσε πλειοψηφία 4/5 και, μετά το 2019, 3/5 των μελών της Διάσκεψης Προέδρων της Βουλής. Οι πέντε συνταγματικές ανεξάρτητες αρχές στηρίζονταν επομένως στην πεποίθηση ότι το αντικείμενό τους απαιτεί εξειδικευμένη τεχνογνωσία, συνέχεια και σταθερότητα στις ασκούμενες πολιτικές, αμερόληπτη και υπερκομματική σύνθεση και εγγυήσεις ανεξαρτησίας για τα μέλη τους. Πιο σημαντικός ήταν ο όρος περί διακομματικής συμφωνίας. Ήταν μια σπάνια στιγμή που οι πολιτικοί αποφάσισαν τον αυτοπεριορισμό των αρμοδιοτήτων και εξουσιών τους και έδωσαν την εντύπωση ότι υπήρχε ευρεία συμφωνία ως προς την αποπολιτικοποίηση της ύλης των επιτροπών.

Η πρόσφατη εμπειρία δείχνει ότι η υπόθεση εργασίας απέτυχε. Ως Πρόεδρος της Επιτροπής Άμυνας και Εξωτερικών ήμουν μέλος της Διάσκεψης Προέδρων που διόριζε τα μέλη των ΑΑ από το 2015 μέχρι το 2019. Η Επιτροπή έκανε επίσης συνεντεύξεις για την επιλογή της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων, δύο διαδικασίες που δίνουν μια επίφαση διαβούλευσης σε κυβερνητικές αποφάσεις. Το 2016, το επεισόδιο γύρω από τον νόμο περί αδειοδότησης των τηλεοπτικών σταθμών (νόμος «Παππά») έδειξε ότι η αποπολιτικοποίηση και η διακομματική σύνθεση αποτελούσαν φύλο συκής. Η λειτουργία του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) ήταν απαραίτητη για την εφαρμογή της νεοεισαγόμενης διαδικασίας αδειοδότησης των καναλιών. Όμως το ΕΣΡ δεν είχε πλήρη σύνθεση λόγω λήξης της θητείας μελών του. Η αντιπολίτευση δεν συναινούσε στον διορισμό νέων μελών και η πλειοψηφία 4/5 της Διάσκεψης δεν υπήρχε. Σε έξι συνεδριάσεις, η κυβέρνηση παρουσίασε πολλαπλούς υποψηφίους, κάποιους από τον κεντρώο και κεντροδεξιό χώρο. Η αντιπολίτευση τους απέρριψε όλους βάζοντας άσχετες προϋποθέσεις για την αποδοχή τους. Εν τέλει δήλωσε ότι θα συναινούσε μόνο αν καταργείτο πρώτα ο νόμος, κάτι που έγινε εκ των πραγμάτων μετά την απόφαση περί αντισυνταγματικότητας του από το ΣτΕ.

Η αδειοδότηση των καναλιών ήταν βέβαια τελείως διαφορετικό θέμα από την τυχαία έλλειψη απαρτίας της Επιτροπής. Η υπόθεση περί υπερκομματικών θεμάτων και επιτροπών που οδήγησε στην αυξημένη πλειοψηφία χρησιμοποιήθηκε για να ματαιώσει την κυβερνητική πολιτική. Το ίδιο κάνει η σημερινή αντιπολίτευση αρνούμενη την επιλογή της κυβέρνησης για τον Συνήγορο του Πολίτη αλλά και άλλες δύο αρχές. Να προσθέσω ότι στο παζάρι με τα διάφορα ονόματα υποψηφίων στη Διάσκεψη, η επιστημονική τους κατάρτιση και η εμπειρία τους για το αντικείμενο ουδέποτε συζητήθηκε. Η υπόθεση περί επιστημονικής γνώσης και εμπειρίας που αντικαθιστά την πολιτική

¹ M. Crozier/S. Huntington/J. Watanuki, *The Crisis of Democracy*, 1973 Trilateral Commission report, διαθέσιμο στο [link](#).

ένταξη εγκαταλείφθηκε όταν το υποτιθέμενο «αποπολιτικοποιημένο» θέμα έγινε αντικείμενο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης. Κάτι ανάλογο συνέβαινε στις συνεντεύξεις των υποψηφίων για την ηγεσία των δικαστηρίων, μια διαδικασία υποκριτικού φορμαλισμού. Οι ερωτήσεις ήταν κοινότοπες και γενικόλογες, οι απαντήσεις πολλές φορές έδειχναν έλλειψη βασικών γνώσεων και κριτικής σκέψης. Λόγω επαγγελματικής παραμόρφωσης, έκανα ερωτήσεις για τη σχέση πολιτικής και δικαίου που οι περισσότεροι υποψήφιοι δεν μπορούσαν να απαντήσουν. Στο τέλος, ο Πρόεδρος της Διάσκεψης με επέπληξε και μου είπε να μην το ξαναρωτήσω γιατί καθυστερώ την υποκριτική διαδικασία.

Μετά την αποτυχία του νόμου «Παπά» και την πλήρη πολιτικοποίηση της επιλογής των μελών των αρχών μια σειρά μέτρων συνέχισαν την τάση που εμφανίστηκε το 2015. Η υπόθεση περί πολυσυλλεκτικών, εξειδικευμένων επιτροπών με εγγυήσεις ανεξαρτησίας εγκαταλείφθηκε πλήρως. Είχαμε κατ' αρχάς τη μείωση της πλειοψηφίας από 4/5 σε 3/5 στην αναθεώρηση του 2019 για να κάνει την επιλογή ευκολότερη. Μετά είχαμε την επιβολή της μαθηματικής «στρογγυλοποίησης προς τα κάτω». Τα νέα μονοκομματικά μέλη της ΑΔΑΕ και του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης επιλέχτηκαν από 16 μέλη της Διάσκεψης Προέδρων. Η Διάσκεψη έχει 27 μέλη και τα 3/5 του 27 είναι 16,2. Χρειάζονται επομένως περισσότεροι από δεκαέξι, πλειοψηφία μικρότερη των τριών πέμπτων. Να προσθέσω ότι η συμπλήρωση της σύνθεσης της ΑΔΑΕ έγινε ενώ η αρχή διεξήγαγε τον έλεγχο της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών για τις κυβερνητικές υποκλοπές των επικοινωνιών πολλών δημοσίων προσώπων.

Ακολούθως είχαμε άλλες τροπολογίες που επιτρέπουν στην κυβερνητική πλειοψηφία να ελέγχει τη σύνθεση των επιτροπών, μία κλασική περίπτωση του Αμερικανικού court packing. Νομοθετήθηκε η δυνατότητα να παρατείνεται η θητεία των απερχόμενων μελών μέχρι τον διορισμό των νέων. Η δυνατότητα των μελών ανεξάρτητων αρχών που διανύουν τη θητεία τους να διορισθούν για πλήρη θητεία σε θέση υψηλότερης βαθμίδας της ίδιας αρχής (άρθρο 70 του Ν. 4795/2021). Καταργήθηκε η δυνατότητα της ΑΔΑΕ να γνωστοποιεί εκ των υστέρων στον θιγόμενο την άρση του απορρήτου των επικοινωνιών του για λόγους εθνικής ασφάλειας (άρθρο 87 του Ν. 4790/2021) και εισήχθη αθέμιτος περιορισμός της της δυνατότητας της ΑΔΑΕ (άρθρο 4, παρ. 7, του Ν. 5002/2022). Τέλος, ενώ οι αρχές υποβάλλουν ετήσιες εκθέσεις στη Βουλή που τυπικά τις ελέγχει ουδέποτε ασκήθηκε ουσιαστικός έλεγχος. Η σχεδόν πλήρης απουσία ουσιαστικού ελέγχου της κυβέρνησης από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία επεκτάθηκε έτσι και στις ανεξάρτητες αρχές. Οι εξελίξεις αυτές επιτρέπουν στην κυβέρνηση την μονοκομματική στελέχωση των ανεξαρτήτων αρχών όπως έγινε με τα μέλη του ΕΣΡ και της ΑΔΑΕ και την αδυναμία διορισμού προέδρων. Από πλουραλιστικές, συναινετικές και εξειδικευμένες, τα θεσμικά αντίβαρα έγιναν θεσμικά αντι-στηρίγματα μιας συγγής εκτελεστικής εξουσίας, μέρος του επιτελικού κράτους ή της Τραμπικής αρχής της unitary executive power. Η ελληνική πρακτική συντονίζεται με την επίθεση Τραμπ στο αμερικανικό Σύνταγμα και το κράτος δικαίου².

Τον Φεβρουάριο 2025, με εκτελεστικό διάταγμα ο Τραμπ περιόρισε ριζικά τις εξουσίες των ανεξάρτητων αρχών (independent agencies) που έχει ιδρύσει το Κογκρέσο. Το διάταγμα απαιτεί

² N. Devins/D. E. Lewis, *The Independent Agency Myth*, 108 Cornell Law Review 1305 2023.

να υποβάλλουν οι αρχές τους προτεινόμενους κανονισμούς τους για έγκριση από τον Λευκό Οίκο, τις εμποδίζει να δαπανούν κονδύλια για έργα που έρχονται σε σύγκρουση με τις προτεραιότητες του Τραμπ και τις υποχρεώνει να αποδέχονται ως δεσμευτική την ερμηνεία του νόμου από τον Πρόεδρο. Η εντολή οδήγησε σε συνοπτικές απολύσεις μελών ανεξάρτητων οργανισμών, κατά παράβαση νόμων που απαγορεύουν την ανατιολόγητη απομάκρυνσή τους πριν από τη λήξη της θητείας τους. Τον Σεπτέμβριο 2025, το Ανώτατο Δικαστήριο με έκτακτη απόφαση επέτρεψε την απόλυση Δημοκρατικού μέλους της Ομοσπονδιακής Επιτροπής Εμπορίου³. Η απόφαση ανέτρεψε την ιστορική απόφαση του 1935 *Humphrey's Executor v. United States* του Ανώτατου Δικαστηρίου. Το δικαστήριο φαίνεται πρόθυμο να ακολουθήσει τον Τραμπ στην κατάργηση των ανεξάρτητων, μη κομματικών ομοσπονδιακών αρχών, επιτρέποντας στον Τραμπ να απολύει τους προέδρους και τα μέλη των αρχών χωρίς να δίνει κανένα λόγο.

II. ΑΝΩΤΑΤΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Οι Ανεξάρτητες Αρχές έγιναν εξαρτημένες από την κυβέρνηση και την κοινοβουλευτική πλειοψηφία της. Αλλά τα δικαστήρια, και κυρίως τα ανώτατα, Συμβούλιο της Επικρατείας και Άρειος Πάγος, παραμένουν ισχυρά θεσμικά αντίβαρα στην εκτελεστική εξουσία. Ισχύει; Τον Φεβρουάριο 2024, ψήφισμα το Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου καταδίκασε τις μεγάλες παραβιάσεις του κράτους δικαίου από την κυβέρνηση και τη δικαστική εξουσία. Τα Τέμπη, τις τηλεφωνικές υποκλοπές, τις αγωγές SLAPP, το ναυάγιο της Πύλου, τις δολοφονικές επαναπροωθήσεις και πολλά άλλα. Λίγες μέρες αργότερα η ολομέλεια του Άρειου Πάγου με ψήφισμά της ανέλαβε να υπερασπίσει τη Μαύρη Βίβλο των επιθέσεων στη δημοκρατία και το κράτος δικαίου. Η θυμηθείτε τη γνωμοδότηση Ντογιάκου ή τις δηλώσεις της Προέδρου ΑΠ στους συγγενείς των Τεμπών. Οι περισσότερες σημαντικές αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων υποστηρίζουν την κυβέρνηση. Αλλά το πέπλο τραβήχτηκε. Η στενή σχέση πολιτικής και δικαίου, κυβέρνησης και δικαστικής εξουσίας έγινε κύριος στόχος των μεγαλειωδών συλλαλητηρίων για τα Τέμπη. Η δικαστική εξουσία έχει χάσει την εμπιστοσύνη του κόσμου. Χρησιμοποιώ τον όρο δικαστική εξουσία και όχι «δικαιοσύνη». Η δικαιοσύνη είναι πολιτική αξία και προσωπική αρετή που συχνά παραβιάζεται από τον δικαστικό θεσμό, ας μην συγχέουμε τα δύο.

Ονομάζω «κράτος των δικαστών» (*gouvernement des juges, judicial supremacy*) την κατάχρηση του ελέγχου συνταγματικότητας κεντρικών κυβερνητικών πολιτικών που επηρεάζουν την ισορροπία πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Το δίκαιο επιβάλλεται επί της πολιτικής, οι δικαστές επί των πολιτικών, τα δικαστήρια γίνονται αποφασιστικός πολιτικός παράγοντας. Αλλά υπάρχει μια σημαντική διαφορά αν συγκρίνουμε τη διακυβέρνηση 2015-2019 με τη σημερινή. Στην πρώτη, οι «ανεξάρτητοι» τραπεζίτες και δικαστές έγιναν η πιο αποτελεσματική αντιπολίτευση. Ανέλαβαν την υπεράσπιση της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας και των «πυλώνων» της εξουσίας που θεώρησαν ότι απειλούσε η κυβέρνηση. Ας δούμε ενδεικτικά μερικές αποφάσεις της πρώτης περιόδου. Κάθε νομικός μπορεί να προσθέσει πολλές άλλες.

³ A. VanSickle/A. Marimow, *Supreme Court Allows Trump to Fire F.T.C. Commissioner*, New York Times 22 September 2025.

Κρίθηκαν συνταγματικά τα δύο πρώτα μνημόνια, μέρη του τρίτου αντισυνταγματικά. Αντισυνταγματική η διάταξη που δίνει την ελληνική ιθαγένεια σε μετανάστες δεύτερης γενιάς, παιδιά νόμιμων μεταναστών. Αντισυνταγματικός ο «νόμος Παππά». Αντισυνταγματικό να εκλέγουν οι εκπαιδευτικοί τον διευθυντή του σχολείου. Αντισυνταγματικό το μάθημα Θρησκευτικών για όλους τους μαθητές στα σχολεία ανεξάρτητα από τη θρησκεία τους. Αντισυνταγματική η πρακτική του Δημοσίου να παρατείνει τη δυνατότητα φορολογικού ελέγχου προσώπων που εμπλέκονται στις λίστες φοροδιαφυγής. Η μη καταβολή δεδουλευμένων, ακόμη και μακροχρόνια, από εργοδότες δεν αποτελεί βλαπτική μεταβολή της συμβατικής σχέσης (Άρειος Πάγος, 2017). Τα ανώτατα δικαστήρια έγιναν ηγέτες της αντιπολίτευσης τότε, χειροκροτητές και συμπολίτευση σήμερα. Πως μπορεί να εξηγηθεί αυτή η διαφορά; Ευθύνεται, πιστεύω, μια σειρά ιδεολογημάτων, ρητορικών σχημάτων και μύθων που αποκρύπτουν και ωραιοποιούν τη λειτουργία του δικαίου. Ας εξετάσουμε τα πιο γνωστά.

1. Η «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ» ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΔΙΑΜΦΙΣΒΗΤΗΤΗ «ΟΡΘΟΤΗΤΑ» ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Το δίκαιο μιλάει, οι δικαστές είναι «φερέφωνα του νόμου», το δίκαιο είναι ο κουκλοπαίχτης που υποβάλλει στους δικαστές την ορθή απόφαση. Με τη δική του εσωτερική λογική, το δίκαιο δίνει απαντήσεις σε κάθε κοινωνική, πολιτική και οικονομική σύγκρουση. Υπάρχει μία «σωστή» απόφαση σε κάθε «δύσκολη» υπόθεση. Οι δικαστές την ανακαλύπτουν με την ίδια νομική μέθοδο και επιχειρηματολογία και κατά την περίοδο της αριστερής κυβέρνησης και τώρα με τη δεξιά. Αλλά δεν είναι έτσι. Τα νομικά κείμενα γεμάτα αμφίσημες και αντιφατικές διατάξεις, αντικρουόμενα δικαιώματα και γενικές έννοιες –χρηστά ήθη, δημόσια ασφάλεια, αναλογικότητα, ελευθερία και καταναγκασμός– επιτρέπουν στους νομικούς να φτάνουν σε αντίθετες αποφάσεις με εξίσου (μη) πειστική επιχειρηματολογία. Το τεράστιο αρχείο της νομολογίας δίνει επιχειρήματα και στους δύο διάδικους. Αν δεν υπήρχε η «σύγκρουση» ερμηνείας και νομολογίας, η υπόθεση δεν θα έφτανε στα δικαστήρια. Οι «δύσκολες» υποθέσεις με επίδικο την πολιτική ή οικονομική ισορροπία δυνάμεων καταλήγουν στα δικαστήρια γιατί υπάρχουν τουλάχιστον δύο αντικρουόμενες αλλά εύλογες ερμηνείες του δικαίου. Το νομικό αρχείο είναι τεράστιο και μπορεί να δίνει επιχειρήματα σε κάθε άποψη και την αντίθετή της. Αν δεν υπήρχε η «σύγκρουση» ερμηνείας και νομολογίας, η υπόθεση δεν θα έφτανε στα δικαστήρια. Όταν ένας νομικός γνωμοδοτεί ή ένας δικαστής ερμηνεύει τη συνταγματικότητα ενός νόμου κατασκευάζει επιχειρήματα υπέρ μίας άποψης, δεν ανακαλύπτει τη νομική «αλήθεια». Γι' αυτό τα νομικά συστήματα προβλέπουν δεύτερο και τρίτο δικανικό βαθμό. Στην Βρετανία κανείς δεν υποστηρίζει ότι ο Δικαστής του Ανώτατου Δικαστηρίου «ξέρει» τον νόμο καλύτερα από τον Πρωτοδίκη ή τον Εφέτη. Απλώς, μεταφέρουν την ευθύνη των δύσκολων αποφάσεων σε πολλούς δικαστές που αποφασίζουν με ψηφοφορία. Η απόφαση της πλειοψηφίας βαπτίζεται ως μοναδική ορθή. Αλλά είναι απλά η πλειοψηφούσα άποψη που επιβάλλεται αριθμητικά και όχι αναγκαστικά λόγω των ακαταμάχητων επιχειρημάτων της. Η αριθμητική υπεροχή μεταμορφώνεται σε επιχειρηματική ανωτερότητα και στη μόνη ορθή δικαστική απόφαση. Η δύναμη γεννά δίκαιο και η πλειοψηφία τη νομική «αλήθεια».

Δεν με ενδιαφέρει τι ψηφίζει η κυρία Αδειλίνη ή η κυρία Κλάπα, ο κύριος Ντογιάκος ή ο κύριος Πικραμένος. Αλλά τα αποτελέσματα των αποφάσεών τους μας επιτρέπουν να διακρίνουμε τάσεις και ιδεολογικές προτιμήσεις. Στις πολιτικά αμφισβητούμενες υποθέσεις το δικαστήριο δεν ερμηνεύει το δίκαιο. Η ίδια η απόφαση δημιουργεί δίκαιο και αλλάζει τον συσχετισμό δύναμης. Στην Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη συνεχείς και εμπειριστατωμένες κοινωνικο-νομικές έρευνες εξετάζουν τα ιδεολογικά και πολιτικά αποτελέσματα των «δύσκολων» υποθέσεων, το impact τους στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Δεν έχουμε τέτοιες έρευνες στην Ελλάδα. Αλλά φαντάζομαι τι θα εύρισκαν αν γίνονταν.

2. Η «ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ» ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΑΠΑΙΤΕΙ ΤΗΝ «ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ» ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ, ΔΗΛΑΔΗ ΤΟΝ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ ΜΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΗΘΙΚΩΝ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ

Αλλά σε υποθέσεις με πολιτικό επίδικο, εκεί που διακυβεύεται η ισορροπία των πολιτικών ή κοινωνικών δυνάμεων, η ουδετερότητα είναι αδύνατη. Σε κάθε σημαντική ανθρώπινη απόφαση, όπως και στο δίκαιο, συμμετέχουν και η λογική και η βούληση, ο λόγος και η ισχύς. Η νομική θεμελίωση μιας απόφασης περιλαμβάνει επιχειρήματα, λογικές και ευλογοφανείς προτάσεις, αναλογία με τα δεδικασμένα και ρητορικά σχήματα. Δεύτερο, ιδεολογικές ή πολιτικές επιλογές, εξωτερικές πιέσεις και, τέλος, ασυνείδητα κίνητρα που δεν τα ξέρουν ούτε οι ίδιοι οι δικαστές όπως συμβαίνει με όλους μας.

Νόμιζα ότι μετά 50 χρόνια συνταγματισμού, ρεαλιστικής και κριτικής θεωρίας του δικαίου, η συζήτηση για την ερμηνεία του Συντάγματος θα είχε ολοκληρωθεί. Θα είχε γίνει γενικά αποδεκτό ότι οι γενικές αρχές, η λεξική ασάφεια και η ερμηνευτική αμφιβολία αποτελούν μόνιμο χαρακτηριστικό του δικαίου. Οι αποφάσεις δεν προκαθορίζονται από το «πνεύμα» του δικαίου, οι δικαστές δεν είναι «φερέφωνα», οι διαφορετικές ερμηνευτικές μέθοδοι και ιδεολογίες οδηγούν σε διαφορετικά ή και αντίθετα αποτελέσματα. Μια συναρπαστική performance από ανώτατο δικαστικό σε αυτό το Συνέδριο έδειξε το «άγχος της ερμηνείας» (anxiety of interpretation). Ο δικαστής αναφέρθηκε στη δικαστική κατανόηση και χρήση «πέντε ή έξι» ερμηνευτικών μεθόδων, από τη γραμματική και την τελλολογική, μέχρι τη συστημική και την καινοφανή «δυναμική». Ακούσαμε ότι σε μία υπόθεση, δικαστής χρησιμοποίησε όλες τις μεθόδους που, απίστευτα, οδήγησαν στο ίδιο αποτέλεσμα. Οι μέθοδοι ερμηνείας είναι διαδικασίες παραγωγής «υποκειμένων» ερμηνείας και επιβολής εξουσίας παρά τρόποι πρόσβασης στο νόημα του κειμένου. Κάθε πολιτικά ευαίσθητη απόφαση πέρα από το περιεχόμενό της προσθέτει μια ψηφίδα στον διαρκή αγώνα των δικαστηρίων να έχουν την τελευταία λέξη. Σε αυτές τις υποθέσεις παίζεται όχι μόνο η ισορροπία των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων αλλά και η εξουσία των δικαστών.

Ο μεθοδολογικός εκλεκτικισμός δεν λύνει το άγχος της ερμηνείας, το μεταφέρει σε ψηλότερο μετα-ερμηνευτικό επίπεδο. Πώς επιλέγεται η μια ή άλλη μέθοδος; Πρέπει οι δικαστές να χρησιμοποιούν την ίδια μέθοδο σε όλες τις σημαντικές αποφάσεις; Κάθε μέθοδος οδηγεί σε διαφορετικά ή και αντίθετα αποτελέσματα. Μήπως η μέθοδος επιλέγεται κάθε φορά επειδή οδηγεί στο επιθυμητό αποτέλεσμα; Τι γίνεται όταν έχουμε ριζική αντιστροφή της ερμηνευτικής μεθόδου από το ίδιο σώμα χωρίς εξήγηση; Ψυχαναλυτικά, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σε αυτές τις περιπτώσεις αντιμετωπίζουμε το σύμπτωμα κάποιου απωθημένου, ιδεολογικού ή ασυνείδητου.

Η ριζική αντιστροφή της μεθοδολογίας σε δύο αποφάσεις γύρω από το άρθρο 16 δείχνει πως η επιλογή της μεθόδου υπηρετεί ιδεολογικές προτεραιότητες. Το ΣτΕ ακύρωσε το 2018 το νέο πρόγραμμα του μαθήματος θρησκευτικών γιατί, μεταξύ άλλων, η «παιδεία αποσκοπεί στην ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» σύμφωνα με το 16.2 Σ. Κατά την πλειοψηφία των δικαστών «η χρήση του οριστικού άρθρου [της συνειδήσεως] στη φράση εννοεί αποκλειστικά την “εμπέδωση” της [ορθόδοξης] θρησκευτικής συνειδήσεως». Το πρόγραμμα δίνει πληροφορίες για άλλα δόγματα και θρησκείες και επομένως δεν έχει ορθόδοξο κατηχητικό χαρακτήρα και παραβιάζει το Σύνταγμα. Σ’ αυτή την περίπτωση, η γραμματική ερμηνεία ακολουθήθηκε μέχρι τέλους, *ad absurdum*. Την ερμηνεία αυτή υιοθέτησαν εννιά δικαστές, την άλλη οκτώ. Δεν ήταν ούτε η μόνη ούτε η σωστή. Είναι αστείο να υποστηρίξει κανείς ότι το άρθρο «της» στη φράση «της θρησκευτικής συνείδησης» καθορίζει τι μάθημα θα γίνεται. Η απόφαση δεν αφορά το νόημα των λέξεων αλλά την επιλογή μίας άποψης που δεν στηρίζεται στα νομικά κείμενα. Όταν η επιλογή της πλειοψηφίας εκφράζει ηγεμονικές αξίες ή κυρίαρχα συμφέροντα, η απόφαση μπορεί να παρουσιαστεί ως ορθή ερμηνεία των λέξεων. Όμως πολλές υποθέσεις που καταλήγουν στα ανώτερα δικαστήρια αφορούν έντονες πολιτικές και αξιακές συγκρούσεις και ασυμβίβαστα κοινωνικά συμφέροντα. Δεν σημαίνει ότι οι εννιά είναι καλύτεροι νομικοί από τους οκτώ ή ότι η άποψή τους αποτελεί την «αυθεντική» ερμηνεία του Συντάγματος. Απλώς επιλέχτηκε από έναν παραπάνω δικαστή.

Ας την συγκρίνουμε με την απόφαση του ΣτΕ το 2025 για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια. Σύμφωνα με τα άρθρα 16.5 και 16.8 του Συντάγματος η ανώτατη παιδεία παρέχεται «αποκλειστικά» από το κράτος ενώ η σύσταση ανωτάτων σχολών «απαγορεύεται». Δεν υπάρχει λεξική ασάφεια, δεν σκωώνει το άρθρο δύο ερμηνείες, δεν χρειάζεται καμία ερμηνευτική προσπάθεια. Τέσσερις μήνες μετά την απόφαση που βρήκε τον νόμο της κυβέρνησης Μητσοτάκη συνταγματικό δεν έχουμε ακόμη το σκεπτικό. Η πλήρης επιχειρηματολογία θα γίνει γνωστή όταν η απόφαση «δημοσιευτεί» στο μέλλον. Πληροφορηθήκαμε ότι η πλειοψηφία χρησιμοποίησε τη «δυναμική» ερμηνεία του Συντάγματος, το απόλυτα αντίθετο της γραμματικής. Έχουμε εδώ την επιβεβαίωση μιας καίριας θέσης του νομικού ρεαλισμού. Οι δικαστές μόλις διαβάσουν το δικόγραφο μιας υπόθεσης και πριν ακούσουν τα επιχειρήματα των δύο πλευρών επιλέγουν την απόφασή τους σύμφωνα με τις προτιμήσεις και τις ιδεολογικές τους επιλογές. Η επιχειρηματολογία κατασκευάζεται και προστίθεται αργότερα. Όπως έλεγε ο Αμερικάνος νεοφιλελεύθερος δικαστής Έρικ Πόσνερ, αγαπητός στους οπαδούς της οικονομικής θεωρίας του δικαίου, «Μια υπόθεση είναι απλά μια διαμάχη. Το πρώτο πράγμα που κάνεις είναι να αναρωτηθείς –ξεχάστε τον νόμο– ποια είναι η λογική επίλυση αυτής της διαφοράς; Το επόμενο πράγμα είναι να δεις αν ένα πρόσφατο δεδικασμένο του Ανώτατου Δικαστηρίου ή κάποιο άλλο νομική ρύθμιση εμποδίζει την έκδοση απόφασης υπέρ της λογικής επίλυσης. Η απάντηση είναι ότι αυτό στην πραγματικότητα συμβαίνει σπάνια. Όταν έχετε μια υπόθεση του Ανώτατου Δικαστηρίου ή κάτι παρόμοιο, είναι συχνά εξαιρετικά εύκολο να παρακαμφθεί»⁴. Εδώ είχαμε ολόκληρο άρθρο του Συντάγματος, αλλά για τους δικαστές ήταν εξαιρετικό εύκολο να παρακαμφθεί.

⁴ Κ. Δουζίνας, *Το Κράτος των Δικαστών*, 2025, σελ. 52

Η μέχρι πρόσφατα αναιτιολόγητη απόφαση που ανατρέπει πλήρως τις λέξεις του Συντάγματος θυμίζει την «Αλίκη στην Χώρα των Θαυμάτων»:

«Όταν χρησιμοποιώ μια λέξη», είπε ο Χάμπι Ντάμπι με μάλλον περιφρονητικό τόνο, «σημαίνει ακριβώς αυτό που επιλέγω να σημαίνει –ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο».

«Το ερώτημα είναι», είπε η Αλίκη, «αν μπορείς να δώσεις στις λέξεις τόσες διαφορετικές σημασίες».

«Το ερώτημα είναι», είπε ο Χάμπι Ντάμπι, «ποιος είναι ο αφέντης –αυτό είναι όλο».

Η μόνη κριτική που άσκησε ο ανώτατος δικαστής στο Συνέδριό μας απευθυνόταν στους πανεπιστημιακούς δασκάλους. Δεν εκλαϊκεύουν και δεν υποστηρίζουν δημόσια τις αποφάσεις των δικαστηρίων και γι' αυτό ο κόσμος έχει λαθεμένη άποψη για τη δικαστική εξουσία. Στην αίθουσα υπήρχαν καθηγητές που είχαν υποστηρίξει δημόσια και στο ΣτΕ την αντισυνταγματικότητα του νόμου για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια. Στα πενήντα χρόνια μου σε αγγλικές και αμερικανικές νομικές σχολές δεν είχα ξανακούσει τέτοια κατηγορία προς ανθρώπους που έχουν υποστηρίξει επανειλημμένα και τεκμηριωμένα τη σαθρότητα της δικαστικής απόφασης. Στη Βρετανία κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε δημόσια καταδίκη του δικαστή.

Εδώ καταρρίπτεται ο τρίτος μύθος. Η διάκριση της εκτελεστικής από τη δικαστική εξουσία και η ανεξαρτησία των δικαστών. Η διάκριση νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας σημαίνει ότι η κυβέρνηση δεν πρέπει να παρεμβαίνει ή να επηρεάζει δικαστικές αποφάσεις ενώ οι δικαστές δεν πρέπει να επικρίνουν δημόσια την κυβέρνηση ή τα κόμματα. Αυτή είναι η εξωτερική πλευρά της ανεξαρτησίας, που εύκολα αναγνωρίζεται και καταδικάζεται όπως έγινε με το ψήφισμα του Αρείου Πάγου που επιτέθηκε στην Ευρωβουλή. Αλλά υπάρχει μια άλλη ουσιαστική παραβίαση της διάκρισης των εξουσιών. Οι κρίσιμες δικαστικές αποφάσεις με πολιτικό επίδικο υποκαθιστούν τη νομοθετική εξουσία που ανήκει τυπικά στη Βουλή και ουσιαστικά στην κυβέρνηση. Οι δικαστές συστηματικά νομοθετούν υπό το πρόσχημα ότι ερμηνεύουν τον νόμο. Η ανεξαρτησία σημαίνει ότι ουσιαστικά απαιτούν και πετυχαίνουν να είναι πολιτικός παράγοντας, με νομοθετική εξουσία. Αλλά σε αντίθεση με τις άλλες εξουσίες δεν υποβάλλονται σε ουσιαστικό έλεγχο, δημοκρατικό, ή κοινοβουλευτικό και απορρίπτουν συνήθως και την επιστημονική κριτική. Στις πολιτικά αμφισβητούμενες υποθέσεις το δικαστήριο δεν ερμηνεύει έναν προϋπάρχοντα κανόνα, παρότι εμφανίζεται ως τέτοια. Η ίδια η απόφαση δημιουργεί τον κανόνα της και αλλάζει τον συσχετισμό δύναμης. Με την απόφαση για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια, το ΣτΕ πήγε ένα βήμα παρακάτω. Μέχρι τώρα οι δικαστές παρέμβαιαν στην πολιτική υποστηρίζοντας τους φίλους τους και καταδικάζοντας όσους θεωρούσαν εχθρούς (της ιδεολογίας) τους. Ήταν δηλαδή νομοθέτες και πολιτικοί παράγοντες όχι απλά ερμηνευτές. Με την πρόσφατη απόφασή τους πηγαίνουν ένα βήμα παρακάτω: αναθεωρούν το Σύνταγμα. Γίνονται η νέα «συντακτική εξουσία» και απαλλάσσουν την κυβέρνηση από την αναθεώρηση του 16. Με την απόφασή τους τίθενται πάνω από όλες τις εξουσίες ως υπέρτατος κριτής των θεσμών και της ζωής του τόπου.

Υποστηρίζουν πολλοί ότι η προβληματική αυτή κατάσταση θα θεραπευθεί αν δεν διορίζει η κυβέρνηση τη δικαστική ηγεσία. Υποστηρίζεται ότι με αυτό τον τρόπο οι ανώτεροι δικαστές δεν θα εξαρτώνται από την κυβέρνηση ελπίζοντας σε μελλοντική προαγωγή. Αλλά η βολική αυτή λύση είναι επιφανειακή και μερική. Η αλλαγή του τρόπου επιλογής της ηγεσίας ελάχιστα θα βελτιώσει την απονομή δικαιοσύνης. Αυτό γίνεται ολοφάνερο αν ανατρέξουμε πάλι στο τεράστιο εργαστήριο,

τη σύγκριση της διακυβέρνησης 2015-2019 με αυτή του Μητσοτάκη. Η τότε κυβέρνηση διόριζε την ηγεσία των δικαστηρίων. Αλλά η αντιπολιτευτική τους διάθεση ουδόλως αναχαιτίσθηκε. Το πρόβλημα είναι συστημικό. Σχετίζεται με τη νομική παιδεία και την επιμόρφωση των δικαστών, που έχουν γίνει τεχνικές μάθησης δεξιοτήτων. Σχετίζεται επίσης με το ιδεολογικό πλαίσιο του «νόμου και της τάξης» στο οποίο καλούνται να λειτουργήσουν οι δικαστικοί. Βέβαια υπάρχουν εξαιρέσεις, κυρίως στα κατώτερα δικαστήρια και στη μαχόμενη δικηγορία. Αλλά όσο ένας στείρος θετικισμός κυριαρχεί στην παιδεία και τη δικαστική λειτουργία ενώ η κριτική θεωρία και πρακτική αποθαρρύνονται, μια πραγματική συνάντηση της δικαστικής εξουσίας με τη δικαιοσύνη είναι δύσκολη⁵.

Οι ισχυρισμοί περί αντικειμενικότητας του δικαίου, περί ουδετερότητας των δικαστών και διάκρισης εξουσιών δεν είναι ούτε ψέμα ούτε απάτη: είναι νομιμοποιητικοί μύθοι. Αποτελούν «ιερές» ιστορίες του παρόντος: συνθέτουν τις αντιθέσεις, αποκαλύπτουν «αυτονόητες» αλήθειες στους «πιστούς» τους, που τους επιτρέπουν να βλέπουν τον κόσμο συνεκτικά από τη σκοπιά των συμφερόντων ή της ιδεολογίας τους, και προφανείς παρανοήσεις στους αντιπάλους. Μια τελευταία διευκρίνιση. Δεν οφείλονται αποκλειστικά οι μονόπαντες αποφάσεις στην ιδεολογία των δικαστών. Η δομική οργάνωση και θεμελιακές αξίες του δικαίου τις προετοιμάζουν. Όταν τα δικαστήρια βγάζουν τις απεργίες παράνομες, όταν ο Άρειος Πάγος αποφάσισε ότι η μακροχρόνια μη πληρωμή δεδουλευμένων δεν αποτελεί βλαπτική μεταβολή της εργασιακής σύμβασης, ότι τα «κοράκια», οι εταιρείες διαχείρισης δανείων, μπορούν να επισπεύδουν πλειστηριασμούς για λογαριασμό funds και τραπεζών, ότι οι τραπεζίτες δεν διώκονται αυτεπάγγελτα για το αδίκημα της απιστίας αλλά μόνο μετά από έγκληση που θα υποβάλλουν οι διοικήσεις των τραπεζών, οι δικαστές ακολουθούν υπαρκτά επιχειρήματα υπέρ του κεφαλαίου που αναδύονται αβίαστα μέσα από τις καπιταλιστικά θεμέλια του δικαίου. Αν οι δικαστές συμφωνούν ιδεολογικά οι αποφάσεις τους φαίνονται πιο πειστικές. Όταν τα δικαστήρια της πολιτικής ανωμαλίας και της χούντας έστειλαν τους αγωνιστές στις φυλακές και εξορίες ακολουθούσαν το ισχύον δίκαιο. Το ίδιο θα ακουγόταν αν το δικαστήριο στη δίκη της Χρυσής Αυγής είχε ακολουθήσει την πρόταση της εισαγγελέως. Ο κυρίαρχος φορμαλισμός και θετικισμός δεν έχουν θέση για τη δικαιοσύνη, την ηθική και την κριτική του δικαίου.

Οι μύθοι αποκρύπτουν τις συστημικές πλευρές της σχέσης πολιτικής και δικαίου: τα συντηρητικά χαρακτηριστικά του δικαίου, τον φόβο της δημοκρατίας και της λαϊκής παρέμβασης, τον ρόλο της νομικής ιδεολογίας, την αποτυχία των νομικών σχολών και των σχολών των δικαστών να βάλουν τη δικαιοσύνη στο κέντρο της διδασκαλίας, τέλος, τον σφετερισμό από τη δικαστική ηγεσία καθοριστικής θέσης στο πολιτειακό οικοδόμημα⁶. Το δίκαιο είναι διαφορετικό αλλά απόλυτα διαπλεκόμενο με την πολιτική. Απλά δίνει διαφορετική μορφή στις ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις. Το δικαστήριο με τις δικές του διαδικασίες βάζει μια άνω τελεία σε παρελθόντα γεγονότα. Αυτό είναι χρήσιμο και σημαντικό. Οι επεκτάσεις τους συνεχίζονται στον κοινωνικό βίο και την πολιτική σύγκρουση. Η σχετική αυτονομία και ο φορμαλισμός του δικαίου επιτρέπει να παίρνονται κάποιες αποφάσεις ενάντια στα συμφέροντα των ισχυρών και των πλουσίων.

⁵ C. Douzinas, *States of Exception: Biopolitics, Human Rights, Utopia*, 2024.

⁶ C. Douzinas/A. Gearey, *Critical Jurisprudence*, 2005· C. Douzinas, *The Radical Philosophy of Rights*, 2019· Idem, *States of Exception*, ό.π.

Ο τύπος χωρίς ουσία, η θεσμική υποκρισία, το χάσμα μεταξύ επίφασης και περιεχόμενου χαρακτηρίζουν το κράτος των δικαστών στην Ελλάδα. Οι αποφάσεις και το ψήφισμα του Άρειου Πάγου αποκάλυψε κάτι που ξέρουν οι νομικοί παρ' ότι δεν το παραδέχεται η νομική ιδεολογία: τα ανώτερα δικαστήρια εξαρτώνται από την πολιτική, αποφασίζουν πολιτικά, ενεργούν πολιτικά. Οι δικαστές μας υπενθυμίζουν διαρκώς ότι το δόγμα «νόμος και τάξη» σημαίνει κάτι πολύ απλό και φιλελεύθερο, νόμος και κοινωνική τάξη, δίκαιο και καπιταλισμός. Το κράτος δικαίου έχει γίνει το δίκαιο του κράτους. Ανέκαθεν η δικαιοσύνη με τα δεμένα μάτια έριχνε κρυφές ματιές επιθυμίας προς τους χρηματιστές, τους πλούσιους, τις εξουσίες.

Βρισκόμαστε στο τέλος της εποχής ελπίδων και προσδοκιών που εκφράστηκαν το 1975 στο Σύνταγμα. Το ΣτΕ, γράφει συνάδελφος, έχει εξελιχθεί σε έναν «μηχανισμό στήριξης στρατηγικών επιλογών της πολιτικοοικονομικής εξουσίας». Πάντα έτσι ήταν. Αλλά τώρα η ταύτιση κυβέρνησης και πολιτικοοικονομικής εξουσίας έχει γίνει προφανής. Η αισιοδοξία του 1975 έγινε μελαγχολία, η ελπίδα αίσθηση αποτυχίας και υποχώρησης το 2025. Συγκέντρωση εξουσιών, αυταρχική εκτελεστική εξουσία, αποκένωση και αδυναμία θεσμών. Έτσι οι νομικοί γίνονται από συνείδηση της κοινωνίας τεχνοκράτες της κοινωνικής παρακμής και φρουροί της εξουσίας⁷. Γιατί ένα δίκαιο χωρίς δικαιοσύνη είναι άδαιο πουκάμισο ούτε πείθει ούτε εμπνέει απλά καταστέλλει. Λέγεται σ' αυτό τον κόσμο έχουμε δίκαιο, για δικαιοσύνη στον άλλο. Σ' αυτή την κυνική άποψη έχουν υποχρέωση να αντισταθούν οι νομικοί. □

⁷ Κ. Δουζίνας, *Η Επιθυμία του Νόμου* (Νήσος, 2026 υπό έκδοση).

Η ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ, ΤΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Ιούνιο του 2025 το Σύνταγμα του 1975 συμπλήρωσε πενήντα χρόνια ισχύος και εφαρμογής, δηλαδή περισσότερα από όσα διήρκεσε οποιοδήποτε από τα πολυάριθμα συνταγματικά κείμενα που προηγήθηκαν, στους δύο και πλέον αιώνες της ύπαρξης του ελληνικού κράτους. Η δεύτερη καλύτερη επίδοση ανήκει στο Σύνταγμα του 1864, το οποίο διατηρήθηκε κατ' ουσία επί 45 χρόνια, ως το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909, και τυπικά 47, ως τη δήθεν «αναθεώρηση» του 1911 (στην πραγματικότητα έλαβε χώρα χωρίς να γίνουν σεβαστές οι προβλέψεις του Συντάγματος του 1864 περί της αναθεώρησής του, άρα επρόκειτο για συγκαλυμμένη άσκηση συντακτικής εξουσίας). Το Σύνταγμα του 1975 είναι επίσης το μόνο ελληνικό συνταγματικό κείμενο που έχει υποστεί ήδη τέσσερις αναθεωρήσεις (1986, 2001, 2008, 2019), με τήρηση του σχετικού άρθρου 110 του ίδιου, ενώ πριν το 1975 το αναθεωρητικό φαινόμενο ήταν άγνωστο στον τόπο μας, ή μάλλον ψευδεπίγραφο (πρωτογενείς συνταγματικές μεταβολές είχαν εμφανισθεί από τους εκάστοτε κρατούντες κατ' επανάληψη ως «αναθεωρήσεις» για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας). Όλα αυτά αφήνουν να εννοηθεί ότι η χώρα αφενός έχει κατακτήσει στον μισό και πλέον αιώνα της λεγόμενης «μεταπολίτευσης» ένα επίπεδο θεσμικής ωριμότητας και πολιτειακής ομαλότητας χωρίς ιστορικό προηγούμενο και αφετέρου μπορεί να ατενίζει με αισιοδοξία το μέλλον, ανήκοντας μάλιστα ήδη στην πρωτοπορία των συνοδοιπόρων προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Στη συνέχεια αυτής της εισήγησης θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί ότι από τις ανωτέρω δύο υποθέσεις εργασίας ισχύει η πρώτη (άλλωστε ο «πήχης», με βάση τα ως τότε πεπραγμένα, ήταν πολύ χαμηλά το 1974), όχι όμως και η δεύτερη.

Κώστας Χ. Χρυσόγονος
Καθηγητής
Συνταγματικού Δικαίου ΑΠΘ

II. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Το Σύνταγμα του 1975 ασφαλώς ισχύει αδιάκοπα έκτοτε, όμως η εφαρμογή του προσκρούει σε πολλαπλές δυσχέρειες οφειλόμενες στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας και του πολιτικού μας συστήματος. Το κύριο πρόβλημα εξάλλου εντοπίζεται στον ίδιο τον χαρακτήρα του πολιτεύματος ως «κοινοβουλευτικής δημοκρατίας», κατ' άρθρο 1 παρ. 1 Σ. (ο επιθετικός προσδιορισμός «προεδρευόμενη» απλώς επισφραγίζει την οριστική απαλλαγή της χώρας από την κληρονομική μοναρχία με το δημοψήφισμα του 1974, ενώ την ίδια εποχή τερματίστηκαν και οι επεμβάσεις του στρατεύματος στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας).

Στην Ελλάδα η καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος προσέλαβε αρχικά την ατελή και ασαφή μορφή της αρχής της «δεδηλωμένης». Η αρχή αυτή θεωρούνταν από το 1875 ως συνθήκη του πολιτεύματος, αλλά η εφαρμογή της προσέκρουε σε πρακτικές δυσχέρειες, αφού συχνά δεν υπήρχε σαφής μονοκομματική πλειοψηφία στη Βουλή. Έτσι η «δεδηλωμένη» κατέληγε να αποτελεί ικανή αλλά όχι αναγκαία συνθήκη για τον διορισμό της κυβέρνησης και, αντίστροφα, αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για τη διατήρησή της στην εξουσία, ενώ κατά τα άλλα οι βασιλικές υπερεξουσίες των άρθρων 31 και 37 του Συντάγματος του 1864 παρέμεναν αλώβητες («ο βασιλεύς διορίζει και παύει τούς Υπουργούς αυτού» και «ο βασιλεύς έχει τὸ δικαίωμα νὰ διαλύη τὴν Βουλὴν», χωρίς προϋποθέσεις).

Συνεπώς, επί έναν περίπου αιώνα, το ζητούμενο ήταν η ολοκλήρωση και ρητή συνταγματική κατοχύρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος, και όχι η αντιμετώπιση των τυχόν παράπλευρων δυσμενών συνεπειών του. Η ρητή κατοχύρωση επήλθε σε δύο στάδια, αρχικά με το Σύνταγμα του 1975 και στη συνέχεια με την αναθεώρησή του το 1986. Το 1975 ο συντακτικός νομοθέτης τυποποίησε το σύστημα αυτό τόσο ως θεμελιώδη συνταγματική αρχή (άρθρο 1 παρ. 1), όσο και με τις λεπτομερείς ρυθμίσεις των άρθρων 37 και 38, σε σχέση με τον διορισμό και την απαλλαγή από τα καθήκοντά της ή την παύση της κυβέρνησης, και 41, σχετικά με τη διάλυση της Βουλής. Το 1986 ο αναθεωρητικός νομοθέτης προχώρησε ακόμη περισσότερο, με την κατάργηση της δυνατότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας για παύση της κυβέρνησης (παλιό άρθρο 38 παρ. 2), για διάλυση της Βουλής λόγω προφανούς δυσαρμονίας της προς το λαϊκό αίσθημα (παλιό άρθρο 41 παρ. 1) και για προκήρυξη δημοψηφίσματος (παλιό άρθρο 44 παρ. 2), η άσκηση μάλιστα των οποίων δεν προϋπέθετε υπουργική προσυπογραφή (παλιό άρθρο 35 παρ. 1 και 2).

Η αναθεώρηση εκείνη προκάλεσε την οξεία αντίδραση της αντιπολίτευσης του 1985-1986 και συμπολίτευσης του 1975, δηλαδή του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας, που αποχώρησε, σε ένδειξη διαμαρτυρίας, από την τελική ψηφοφορία. Επικρίσεις υπήρξαν όμως και από μερίδα της συνταγματικής θεωρίας, και μάλιστα ακόμη και από ορισμένους οι οποίοι είχαν πρωτοστατήσει στην κριτική κατά των προεδρικών «υπερεξουσιών» το 1975, με το σκεπτικό ότι εγκαθιδρύεται ένα πρωθυπουργοκεντρικό κράτος και ότι δεν υφίστανται τα απαραίτητα (έναντι της εξουσίας του πρωθυπουργού) θεσμικά αντίβαρα. Συναφείς προβληματισμοί εξακολουθούν να εκφράζονται έως σήμερα, ενώ δεν λείπουν κατά καιρούς προτάσεις μερικής αποκατάστασης προεδρικών αρμοδιοτήτων, μέσω συνταγματικής αναθεώρησης, χωρίς όμως επιτυχία. Γεγονός είναι ότι η διαμόρφωση του προεδρικού θεσμού, μετά την κατάργηση το 2019 της εκλογής με ειδική πλειοψηφία κατά το

άρθρο 32 παρ. 3-4 Σ. (άρα και της υπό προϋποθέσεις δυνατότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας να προκαλέσει πρόωρες βουλευτικές εκλογές παραιτούμενος πριν τη λήξη της θητείας του), θυμίζει πια το γνωστό ρητό του Ζωρζ Κλεμανσό ότι τα δύο πιο άχρηστα πράγματα σ' αυτό τον κόσμο είναι ο (αιρετός) αρχηγός του κράτους και η σκωληκοειδής απόφυση.

III. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΑΝΤΙΒΑΡΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Το ζήτημα των ελέγχων και ισορροπιών δυνητικά ανακύπτει, όπως προαναφέρθηκε, γενικότερα στα κράτη με κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης. Ενίοτε μάλιστα τα θεσμικά αντίβαρα είναι ακόμη λιγότερα από ό,τι στην Ελλάδα μετά το 1986, π.χ. στο Ηνωμένο Βασίλειο όπου δεν υπάρχει ούτε τυπικό Σύνταγμα ούτε δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Από την άλλη πλευρά, είναι γεγονός ότι σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, όπως π.χ. η Γερμανία από το 1949, η καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος συνοδεύθηκε με ισχυρά αντίβαρα, δηλαδή την ομοσπονδιακή οργάνωση του κράτους και τη θεσμοθέτηση δεύτερου νομοθετικού σώματος και ειδικού συνταγματικού δικαιοδοτικού οργάνου με ευρείες αρμοδιότητες. Ωστόσο, το πρόβλημα δεν είναι μόνο θεσμικό, αλλά επίσης και πολιτικό, συναρτώμενο με τη δομή του κομματικού συστήματος ή, γενικότερα, με τον πολιτικό πολιτισμό μιας χώρας, γι' αυτό και προσλαμβάνει σε εμάς ιδιαίτερη οξύτητα.

Στις τρεις συνταγματικές αναθεωρήσεις που ακολούθησαν εκείνη του 1986, δηλαδή το 2001, το 2008 και το 2019, το ζήτημα του πρωθυπουργοκεντρισμού και των θεσμικών αντιβάρων δεν φάνηκε να προβληματίζει ιδιαίτερα τις πολιτικές δυνάμεις του τόπου. Σε φραστικό επίπεδο, στις προτάσεις αναθεώρησης τις οποίες υπέβαλαν κατά καιρούς τα κόμματα στη Βουλή, οι σχετικές αναφορές περιορίζονται σε κάποιους αόριστους υπαινιγμούς, όπως στη πρόταση της Νέας Δημοκρατίας τον Νοέμβριο του 2018 (ενόψει της αναθεώρησης του 2019), όπου γίνεται λόγος για «παθολογία [...] της έλλειψης θεσμικών αντιβάρων, του προϊόντος πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού» και ακόμη της «υπερσυγκέντρωσης των εξουσιών». Αντίστροφα, στην «αιτιολογική έκθεση» της από 28.03.1995 πρότασης αναθεώρησης του ΠΑΣΟΚ διαβάζουμε ότι «οι συχνές αλλά ατεκμηρίωτες αιτιάσεις για πρωθυπουργοκεντρική οργάνωση του πολιτεύματος δεν μετατρέπονται σε συγκεκριμένες προτάσεις αναθεώρησης [...] και αυτό είναι εύλογο, καθώς η συνταγματική θέση του πρωθυπουργού στην Ελλάδα είναι ισότιμη ή και υποδεέστερη ακόμη από τη θέση του Πρωθυπουργού ή Καγκελάριου στα πιο κλασικά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα της Ευρώπης».

Σε επίπεδο συνταγματικών ρυθμίσεων, κάποια επιμέρους βήματα έγιναν με την αναθεώρηση του 2001. Έτσι η παρ. 1 του άρθρου 54 τροποποιήθηκε, ώστε να ετεροχρονιστεί η εφαρμογή των τυχόν νομοθετικών αλλαγών στο εκλογικό σύστημα και έτσι να περιοριστεί η εργαλειοποίηση του τελευταίου από την εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία για την εξυπηρέτηση των δικών της βραχυπρόθεσμων πολιτικών σκοπιμοτήτων. Στην πράξη ωστόσο οι χρονικά εγγύτατες μεταξύ τους εκλογές του Μαΐου και του Ιουνίου του 2023 απέδειξαν ότι ο παραπάνω ετεροχρονισμός έχει αμφίβολη αποτελεσματικότητα. Ακόμη, το 2001 προστέθηκαν στο συνταγματικό μας κείμενο τόσο η πρόβλεψη πέντε ανεξάρτητων αρχών (άρθρα 94, 15 παρ. 2, 19 παρ. 1 και 2, 102 παρ. 7

και παρ. 9), όσο και η σχετική γενική ρήτρα του νέου (τότε) άρθρου 101Α Σ., ενώ με τυπικούς νόμους έχει συσταθεί και λειτουργεί πληθώρα άλλων ανεξάρτητων αρχών. Και εδώ πάντως ανέκυψαν κατά καιρούς προβλήματα, τόσο στη στελέχωση των αρχών αυτών, λόγω της αδυναμίας ή απροθυμίας των κομμάτων να βρουν πρόσωπα κοινής αποδοχής, όσο και ως προς τον (μη) σεβασμό που επεδείκνυαν άλλα κρατικά όργανα προς την ανεξαρτησία των αρχών. Επίσης ο αναθεωρητικός νομοθέτης του 2001 περιόρισε κάπως την κυβερνητική ασυδοσία ως προς την επιλογή ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων (άρθρο 90 παρ. 5 Σ.), με την καθιέρωση της τετραετίας ως μέγιστου ορίου θητείας στις κορυφαίες θέσεις τους, χωρίς να είναι βέβαιο πως τούτο βελτίωσε ουσιαστικά τη δικαστική ανεξαρτησία έναντι της εκτελεστικής εξουσίας. Ήδη το άρθρο 27 ν. 5123/2024 έχει καθιερώσει την παροχή (απλής) γνώμης της Ολομέλειας του οικείου ανωτάτου δικαστηρίου πριν από την έκδοση των σχετικών προεδρικών διαταγμάτων με πρόταση του υπουργικού συμβουλίου, μετά την άσκηση πίεσης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μέσω των ετήσιων εκθέσεων της για την κατάσταση του κράτους δικαίου στην Ελλάδα το 2022 και 2023. Το ουσιαστικό αντίκρισμα της ανωτέρω διαδικασίας είναι όμως αμελητέο, όπως φάνηκε στις τελευταίες προαγωγές του θέρους του 2025, όπου η κυβέρνηση αγνόησε προκλητικά τα αποτελέσματα των ψηφοφοριών αυτών. Εξάλλου, ο νομοθέτης με τις παρεμβάσεις και του λεγόμενου Μισθοδικείου του άρθρου 88 Σ., έχει καθορίσει σε σχετικά υψηλά επίπεδα τις αποδοχές των εν ενεργεία δικαστών, όχι όμως και τις συντάξεις τους, οι οποίες κυμαίνονται περίπου στο μισό των αποδοχών π.χ. του εν ενεργεία αρεοπαγίτη. Τούτο, σε συνδυασμό τόσο με την πρακτική της επιλογής σημαντικού αριθμού συνταξιούχων ανώτατων δικαστικών σε θέσεις μελών ανεξαρτήτων αρχών με ικανοποιητικές αμοιβές, όσο και με το χαμηλό όριο ηλικίας για συνταξιοδότηση υπονομεύει στην πράξη τη δικαστική ανεξαρτησία έναντι της πολιτικής εξουσίας. Τα μέλη των ανωτάτων δικαστηρίων γνωρίζουν εκ των προτέρων ότι ο μόνος τρόπος για να διατηρήσουν περίπου το ίδιο επίπεδο συνολικού εισοδήματος και άρα τον ίδιο τρόπο διαβίωσης μετά το 67ο έτος της ηλικίας τους είναι να επιλεγούν ως μέλη ανεξάρτητων αρχών. Έτσι de facto αντί οι ανεξάρτητες αρχές να ενισχύουν τα θεσμικά αντίβαρα απέναντι στην εκτελεστική εξουσία καταλήγουμε στο αντίθετο αποτέλεσμα.

Κατά τα άλλα πάντως πιο ισχυρά θεσμικά αντίβαρα απέναντι στην εξουσία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος και προσωπικά του αρχηγού του/πρωθυπουργού (όπως θα ήταν π.χ. η ίδρυση δεύτερου νομοθετικού σώματος, το οποίο να εκλέγεται σε διαφορετικό χρόνο από τη Βουλή κατά το πρότυπο της Γερουσίας του Συντάγματος του 1925/1927, ή η ομοσπονδιακή οργάνωση του κράτους ή έστω η δραστική συνταγματική ενίσχυση της θέσης της τοπικής/περιφερειακής αυτοδιοίκησης), ποτέ δεν προέκυψαν ως σοβαρή πιθανότητα καθ' όλη την περίοδο της μεταπολίτευσης. Άλλες επιμέρους προτάσεις που διατυπώθηκαν κατά καιρούς από διάφορα κόμματα στο πλαίσιο διαδικασιών αναθεώρησης, χωρίς όμως να συγκεντρώσουν τις απαραίτητες κατά το άρθρο 110 Σ. πλειοψηφίες, ήταν η μετεξέλιξη του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 100 Σ. σε Συνταγματικό Δικαστήριο (προτάσεις της Νέας Δημοκρατίας στις 09.01.1995 και στις 11.05.2006), η άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας με ταυτόχρονη αύξηση των ρυθμιστικών του αρμοδιοτήτων (πρόταση της Πολιτικής Άνοιξης στις 09.12.1994), η καθιέρωση του θεσμού του δημοψηφίσματος με λαϊκή πρωτοβουλία-συγκέντρωση αριθμού υπογραφών πολιτών και η συνταγματική κατοχύρωση της εφαρμογής αναλογικού εκλογικού συστήματος στις βουλευτικές εκλογές (πρόταση ΣΥ.ΡΙΖ.Α. στις 02.11.2018) κ.ά.

IV. ΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Εφόσον πάντως το πρόβλημα της υπερσυγκέντρωσης εξουσίας (συνήθως στο πρόσωπο του πρωθυπουργού/αρχηγού του κυβερνώντος κόμματος) δεν εκπηγάει κατά κύριο λόγο από συνταγματικές ρυθμίσεις, δεν είναι εύκολο να αντιμετωπισθεί μέσω θεσμικών αποκλειστικά παρεμβάσεων. Τέτοιες παρεμβάσεις θα μπορούσαν απλώς να συμβάλουν προς την ανωτέρω κατεύθυνση, εάν συνδυάζονταν με γενικότερες αλλαγές στον νεοελληνικό πολιτικό πολιτισμό, οι οποίες όμως δεν διαφαίνονται προς το παρόν στον ορίζοντα. Ο πρωθυπουργοκεντρισμός στην Ελλάδα είναι παράγωγο φαινόμενο της αρχηγικής εσωτερικής δομής των πολιτικών κομμάτων και του μετωπικού χαρακτήρα των μεταξύ τους εκλογικών αναμετρήσεων. Οι αιτιακοί εκείνοι παράγοντες παραμορφώνουν τον θεσμό του πρωθυπουργού, κάνοντάς τον να μοιάζει στην πράξη περισσότερο με αιρετό μονάρχη και λιγότερο με πρόεδρο της κυβέρνησης μιας συνηθισμένης (με βάση τα ευρωπαϊκά δεδομένα) κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες, στο πλαίσιο της διαμορφωμένης μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» νέας παγκόσμιας τάξης πραγμάτων, αλλά και της ειδικότερης ελληνικής ιστορικής εξέλιξης, οι πολιτικές διαφορές μεταξύ των κυριότερων κοινοβουλευτικών κομμάτων έχουν συρρικνωθεί, ενώ γενικότερα αμφισβητείται η παραδοσιακή διάκριση Δεξιάς και Αριστεράς στο πολιτικό φάσμα. Και τούτο διότι ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας ιδίως των μεγαλύτερων κομμάτων, αποτελώντας προϋπόθεση για τη διεκδίκηση της κυβερνητικής εξουσίας, τα υποχρεώνει να δίνουν προεκλογικά αντιφατικές υποσχέσεις προς ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες, δίκως να υφίσταται δυνατότητα ταυτόχρονης υλοποίησής τους. Παράλληλα, τα περιθώρια επιλογών των εθνικών φορέων εξουσίας περιορίζονται αισθητά εξαιτίας της προϊούσας ώσμωσης των διαδικασιών λήψης αποφάσεων των εθνικών κρατών στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, σε συνδυασμό με την εξελισσόμενη ούτως ή άλλως παγκοσμιοποίηση σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Έτσι όμως δυσχεραίνεται η άρθρωση ευδιάκριτα διαφορετικών μεταξύ τους προτάσεων σχετικά με τις επιλογές αυτές, με περαιτέρω συνέπεια τα προγράμματα των κομμάτων αφενός να εμφανίζουν σταδιακά αυξανόμενες ομοιότητες και αφετέρου να αποκτούν τη μορφή εσκεμμένων αορίστου ευχολογίου, ώστε να χωρούν να στεγάσουν το ευρύτερο δυνατό φάσμα προσδοκιών των ψηφοφόρων.

Με όλα αυτά, η πολιτική καταλήγει να χάνει το ιδεολογικό της περιεχόμενο, να αποπολιτικοποιείται. Τούτο, βέβαια, δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό, αλλά –τουλάχιστον– πανευρωπαϊκό φαινόμενο. Οι συνέπειές του όμως διαφέρουν από τη μια χώρα στην άλλη, επειδή διαφέρουν οι θεσμικές και κοινωνικές παράμετροι. Η επελθούσα αποπολιτικοποίηση στην Ελλάδα δεν δημιούργησε πρόσφορο έδαφος ούτε για την αποφόρτιση του εξόχως συγκρουσιακού κλίματος της κομματικής αντιπαράθεσης, ούτε για τη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος που θα επέτρεπε την ενίσχυση των δημοκρατικών εσωκομματικών διαδικασιών. Αντίθετα, ο χαρακτήρας των τελευταίων παραμένει ίδιος, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα συλλογικά κομματικά όργανα. Τούτα είναι καταδικασμένα σε ατροφία, έστω κι αν προβλέπονται καταστατικά, αφού συγκαλούνται σπάνια. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δεν αποτελούν *fora* ουσιαστικού πολιτικού διαλόγου, παρά μόνο το

σκηνικό για την τηλεοπτική, πρωτίστως, εμφάνιση του αρχηγού-ηγεμόνα. Είναι εδώ αξιοσημείωτο ότι μετά την εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 2008 και την επακόλουθη είσοδο της χώρας μας στην ιστορική περίοδο των μνημονίων, σημαντικός αριθμός νεοπαγών κομμάτων επέτυχε την υπέρβαση του κατωφλίου του 3% της εκλογικής νομοθεσίας και την είσοδο στη Βουλή, για μία ή περισσότερες περιόδους. Ωστόσο τα κόμματα αυτά αποδεικνύονται στην πράξη ακόμη πιο αρχηγοκεντρικά σε σχέση με τα παραδοσιακά.

Παράλληλα, το χαμένο, κατά κυριολεξία πολιτικό, διακύβευμα των εκλογών υποκαθίσταται από το πελατειακό διακύβευμα. Τούτο βέβαια είναι διαχρονικό φαινόμενο, από τον 19ο αιώνα έως σήμερα, απότοκο των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής κοινωνίας, όπως ιδίως η σχετική καχεξία της ιδιωτικής οικονομίας και ο υπερδιογκωμένος, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ρόλος του κράτους. Καθώς το τελευταίο εξακολουθεί να «κομματοκρατείται», σε αντίθεση με τις συνταγματικές προβλέψεις (π.χ. του άρθρου 103 Σ.), ενισχύεται ο υφιστάμενος ανέκαθεν ρόλος των κομμάτων ως δικτύων πελατείας/πατρωνείας, μέσα σε ένα περιβάλλον εντεινόμενης αποπολιτικοποίησης. Παράλληλα, η «κομματοκρατία» αποκτά νέα δυναμική λόγω της διαχείρισης των δημόσιων έργων και προμηθειών, που έχουν προσλάβει πρωτοφανείς –για τα ελληνικά δεδομένα– διαστάσεις, λόγω κυρίως των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων. Η νομή του κράτους (ή, πάντως, η άσκηση άτυπης επιρροής στις αποφάσεις του) φαίνεται να καθίσταται το αποτελεσματικότερο μέσο πλουτισμού στην Ελλάδα. Ίσως η πιο απτή απόδειξη της παθογένειας είναι η διαρκώς επιδεινούμενη υπερσυγκέντρωση πληθυσμού στην έδρα της κρατικής εξουσίας, δηλαδή το λεκανοπέδιο Αττικής (π.χ. στην απογραφή του 1920 το σύνολο Αθηνών και Πειραιά ήταν 426.473 άτομα επί πανελλαδικού συνόλου 5.536.375, δηλαδή περίπου 8%, ενώ έναν αιώνα αργότερα, στην απογραφή του 2021, η περιφέρεια Αττικής καταγράφηκε σε 3.814.064 άτομα επί συνόλου 10.482.487, δηλαδή 36%).

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η λειτουργία των συνταγματικών θεσμών αρχίζει να γίνεται προσηματική. Ως προς το τελετουργικό μέρος τους τηρούνται οι προβλεπόμενες δημοκρατικές, και ειδικότερα οι κοινοβουλευτικές, διαδικασίες, αλλά βαθμιαία χάνουν την πολιτική τους ουσία, με αποτέλεσμα τον εκφουδαρχισμό του πολιτικού μας συστήματος.

Ο Δημήτρης Τσάτσος είχε επισημάνει πως «η λειτουργία της δημοκρατίας προϋποθέτει ένα *minimum* συναίνεσης στη βάση ενός κοινού πολιτικού πολιτισμού». Στην Ελλάδα, η συναίνεση αυτή φάνηκε να εξασφαλίζεται οριστικά από τη μεταπολίτευση του 1974 και έπειτα, με την κατάργηση της βασιλείας και του «παρασυντάγματος» και με την επιβολή του πολιτικού ελέγχου στο στράτευμα. Ωστόσο, ο νεοελληνικός πολιτικός πολιτισμός ποτέ δεν υπήρξε, ούτε και είναι σήμερα, πλήρως εναρμονισμένος προς τα πρότυπα που οικοδομήθηκαν σταδιακά, τους τελευταίους δυόμισι περίπου αιώνες, στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική. Φαινόμενα όπως η πολιτική οικογενειοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις επιπολάζουν ανέκαθεν στον δημόσιο βίο μας σε δυσανάλογα μεγαλύτερη έκταση από ό,τι εκεί, παρά την ενσωμάτωση της χώρας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου ενισχύονται, απειλώντας να μεταλλάξουν το πολίτευμα σε μετανεωτερική φεουδαρχία με κοινοβουλευτικό μανδύα.

Τόσο η περιγραφή του προβλήματος με τον όρο «πρωθυπουργοκεντρισμός», έστω και με πολεμική χροιά, όσο και, πολύ περισσότερο, μια «πρωθυπουργοκεντρική» ανάγνωση του Συντάγματος

είναι όχι μόνο αβάσιμες αλλά και παραπλανητικές. Και τούτο αφενός επειδή καμιά συνταγματική διάταξη δεν καθιστά τον πρωθυπουργό κυρίαρχο «εις τόπον Λαού» ή το ισοδύναμο αιρετού μονάρχη, επικεφαλής μιας οιονεί φεουδαρχικής πολιτικής πυραμίδας και αφετέρου επειδή συσκοτίζουν το ευρύτερο και βαθύτερο έλλειμμα δημοκρατίας στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, που δεν απορρέει από τις συνταγματικές αρμοδιότητες του πρωθυπουργού, αλλά από τον, ελέω και εκλογικού συστήματος, μονοκομματικό χαρακτήρα των κυβερνήσεων, σε συνδυασμό με την εσωτερική δομή των πολιτικών κομμάτων.

V. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Το Σύνταγμα του 1975 είναι το μακροβιότερο από όσα γνώρισε κατά καιρούς η χώρα μας. Είναι όμως επίσης ένα Σύνταγμα διάτρητο, αφού για σημαντικό αριθμό διατάξεων του παρατηρείται το φαινόμενο της διάτρησής τους, δηλαδή αυτές παραμένουν θεωρητικά σε ισχύ ενώ στην πράξη παραβιάζονται συστηματικά, με πρωτοβουλία και/ή ανοχή των αρμόδιων κρατικών οργάνων. Το πιο πρόσφατο παράδειγμα είναι τα άρθρα 130-155 ν. 5094/2024, τα οποία επέτρεψαν την εγκατάσταση και λειτουργία στην Ελλάδα ιδιωτικών ΑΕΙ (υπό την επωνυμία «νομικά πρόσωπα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης»), κατά προφανή παράβαση των ορισμών του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 Σ. ότι «η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση», ότι οι καθηγητές τους «είναι δημόσιοι λειτουργοί» και ότι η «η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται» (οι παραπάνω διατάξεις του ν. 5094/2024 κρίθηκαν κατά πλειοψηφία ως συνταγματικές με την απόφαση 1918/2025 της ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας). Παρόμοια, όμως, παραδείγματα υπάρχουν πολλά, έστω κι αν περνούν απαρατήρητα, όπως π.χ. εκείνα των άρθρων 21 παρ. 4 και 5 και 74 παρ. 5 Σ.

Γενικότερη σημασία έχει το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 7ης Φεβρουαρίου 2024 σχετικά με το Κράτος Δικαίου στην Ελλάδα, όπου εκφράζονται «σοβαρές ανησυχίες για τις πολύ σοβαρές απειλές κατά της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα» και τονίζεται ότι «έχει υποστεί μεγάλη πίεση το σύστημα ελέγχων και ισορροπιών (που) είναι απαραίτητο για μια ισχυρή δημοκρατία». Το ζήτημα της δημοκρατικής ποιότητας του πολιτεύματος στην πρακτική του λειτουργία τίθεται άρα επί τάπητος με emphaticό τρόπο. Από τις επιμέρους διαπιστώσεις του Ψηφίσματος του Ευρωκοινοβουλίου ιδιαίτερη σημασία έχουν οι παρατηρήσεις «ότι η Ελλάδα έχει τη χαμηλότερη κατάταξη από οποιαδήποτε χώρα της ΕΕ –107η θέση– στον Παγκόσμιο Δείκτη Ελευθερίας του Τύπου των Δημοσιογράφων χωρίς Σύνορα για το 2023» και «ότι σύμφωνα με τον Δείκτη Αντίληψης της Διαφθοράς της Διεθνούς Διαφάνειας για το 2023, η Ελλάδα έχει επιδείξει ανησυχητική υποβάθμιση». Περαιτέρω σημειώνεται ότι έχει παραμείνει ανεξιχνίαστη δολοφονία δημοσιογράφου προ τριετίας, ότι «πολλοί δημοσιογράφοι αντιμετωπίζουν σωματικές απειλές, λεκτικές επιθέσεις, μεταξύ άλλων από υψηλόβαθμους πολιτικούς και υπουργούς, παραβίαση της ιδιωτικής τους ζωής με κατασκοπευτικό λογισμικό, καθώς και στρατηγικές αγωγές προς αποθάρρυνση» καθώς και ότι «απειλείται η πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης, καθώς η ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης στη Χώρα κατανέμεται κυρίως σε μικρό αριθμό ολιγαρχών, με αποτέλεσμα τη δραματική υποβάθμιση ορισμένων θεμάτων». Περαιτέρω καταγράφεται «ανησυχία για την

υποχρηματοδότηση, τον περιορισμό των εξουσιών, τις αδιαφανείς διαδικασίες διορισμού και την παρενόχληση και τον εκφοβισμό υπαλλήλων ανεξάρτητων δημοσίων φορέων» και υπογραμμίζεται ότι «η διάρκεια των δικαστικών διαδικασιών, σε συνδυασμό με τις αμφιβολίες για την ακεραιότητα τμημάτων της αστυνομίας, και οι συγκρούσεις συμφερόντων στο υψηλότερο επίπεδο, συμπεριλαμβανομένης της εικαζόμενης διείσδυσης ομάδων οργανωμένου εγκλήματος στην αστυνομία, θα οδηγήσουν σε μια νοοτροπία ατιμωρησίας στο πλαίσιο της οποίας μπορεί να ευδοκιμήσει η διαφθορά». Ακόμη το Ψήφισμα τονίζει ότι «οι αρχές δεν έχουν ακόμη δημιουργήσει ένα σταθερό ιστορικό επιδόσεων όσον αφορά τη διερεύνηση και τη δίωξη υποθέσεων διαφθοράς υψηλού επιπέδου».

Δυσανάλογα μεγάλος (σε σχέση με τον πληθυσμό και τις στατιστικές των άλλων κρατών-μελών) είναι εξάλλου ο αριθμός των αποφάσεων του ΕΔΔΑ που διαπιστώνουν παραβιάσεις από την Ελλάδα ατομικών δικαιωμάτων κατοχυρωμένων θεωρητικά στο Σύνταγμα και αντίστοιχα στην ΕΣΔΑ και μάλιστα σε βαρυσήμαντα ζητήματα, όπως απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση κρατουμένων, παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας, καθώς και του δικαιώματος στην περιουσία, ενώ βέβαια εντοπίζονται πολλαπλές δυσλειτουργίες και καθυστερήσεις στην απονομή δικαιοσύνης. Προφανώς δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι βαθμολογίες της χώρας μας από διεθνείς ΜΚΟ σε ό,τι αφορά θέματα όπως ο σεβασμός (ή μη) προς τα θεωρητικά κατοχυρωμένα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ή η έκταση και ένταση της διαφθοράς είναι από τις χαμηλότερες μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το συμπέρασμα είναι ότι η πραγματική ποιότητα της λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών στη χώρα μας υστερεί έναντι όλων των κρατών της λεγόμενης «παλιάς Ευρώπης», δηλαδή όσων δεν γνώρισαν την εμπειρία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ακόμη όμως και αρκετά από τα συνταγματικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, που προέκυψαν τη δεκαετία του 1990, μετά την κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, μας έχουν ήδη ξεπεράσει.

Θεσμικές τομές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών, τόσο σε επίπεδο συνταγματικής αναθεώρησης όσο και σε εκείνο της κοινής νομοθεσίας θα μπορούσαν βέβαια να επιχειρηθούν και ίσως να φέρουν κάποια επιμέρους θετικά αποτελέσματα. Ατυχώς όμως ούτε το πολιτικό μας σύστημα, ούτε και η αενάως διαμαρτυρόμενη και αγανακτισμένη για διάφορα ζητήματα ελληνική κοινωνία (η οποία όμως έχει παράγει το πολιτικό τούτο σύστημα), φαίνονται να διαθέτουν κατά βάθος επαρκή βούληση για τέτοιες τομές. Γι' αυτό άλλωστε από τις τέσσερις προηγούμενες συνταγματικές αναθεωρήσεις προέκυψαν επιμέρους αλλαγές, όχι όμως συνολική αναβάθμιση της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και της κανονιστικής ποιότητας του Συντάγματος. Και το γε νυν έχον δεν διαφαίνονται λόγοι αισιοδοξίας ούτε για το προσεχές μέλλον. □

ΟΙ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΑΡΧΕΣ ΩΣ ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ: ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ;

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μπορεί ο νικητής να τα παίρνει όλα, στο ποδόσφαιρο, στα χαρτιά, ίσως και στον έρωτα, κατά το παλιό τραγούδι των ABBA¹, δεν συμβαίνει το ίδιο και στην πολιτική. Κυρίως με τον τρόπο που αυτή οφείλει να χαράσσεται και να υλοποιείται σε ένα δημοκρατικό κράτος δικαίου². Και πράγματι, σε ένα τέτοιο κράτος καθοριστικό ρόλο οφείλουν να διαδραματίζουν ορισμένα όργανα, τα οποία, λειτουργώντας ως συνταγματικές δικλίδες ασφαλείας, δρουν προστατευτικά, τόσο για τα ατομικά δικαιώματα όσο και για την ίδια την ουσία της δημοκρατίας, έναντι της ενδεχόμενης αυθαιρεσίας της εκάστοτε κυβερνητικής εξουσίας³. Επέκεινα, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της δημοκρατίας μας. Κάθε δημοκρατία, ωστόσο, που σέβεται τον εαυτό της οφείλει να αντιλαμβάνεται εάν και κατά πόσον αυτές οι δικλίδες ασφαλείας λει-

Φερενίκη

Παναγοπούλου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παντείου Πανεπιστημίου
Δ.Ν. (Humboldt),
Μ.Ρ.Η. (Harvard)
Μ.Δ.Ε., Δρ Φιλολογ. (ΕΚΠΑ)

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Χάρη Χατζηδάκη, υποψ. Δρα Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ για τον πολύ εποικοδομητικό διάλογο μαζί του.

¹ Βλ. Γ. Ιωαννίδη, *Θεσμικά αντίβαρα – ασπίδες για τη Δημοκρατία*, ΤΑ ΝΕΑ 01.11.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

² Σε ένα κράτος δικαίου οι πράξεις της κρατικής εξουσίας βασίζονται σε σαφείς και καθορισμένους κανόνες, ελλείπουν οι αυθαίρετες αποφάσεις, ενώ σύμπασα η δημόσια διοίκηση υπόκειται στην αρχή της νομιμότητας. Συγχρόνως, η διάκριση των λειτουργιών είναι δεδομένη, ώστε να αποφεύγεται η συγκέντρωση υπερεξουσιών σε ένα μόνο όργανο, επιτυγχάνοντας αμοιβαία λογοδοσία, καθώς και συνάμα με την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης υφίσταται ένα θεσμικό πλαίσιο επαρκούς προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Περισσότερα για τον ορισμό του κράτους δικαίου βλ. Α. Μανιτάκη, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος συνταγματικότητας*, τ. 1, 1994, σελ. 45 επ., όπου «[...] κράτος δικαίου ονομάζεται το κράτος στο οποίο η κρατική εξουσία είναι οργανωμένη, και ασκείται με βάση προκαθορισμένους κανόνες δικαίου, τους οποίους θέτει και τροποποιεί η ίδια μέσα από προδιαγεγραμμένες διαδικασίες, Μ' ένα λόγο, στο κράτος δικαίου η εξουσία υπόκειται στο Δίκαιο και ασκείται σύμφωνα με αυτό».

³ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2007, σελ. 15.

τουργούν επιτυχώς, ειδικά δεν παύουν να παραμένουν «κενό γράμμα» και ένα δίχως αντίκρισμα ευχολόγιο στο κείμενο του Συντάγματος.

Στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης θα συζητηθεί το ζήτημα των θεσμικών αντιβάρων υπό το φως του παραδείγματος των ανεξαρτήτων αρχών. Αρχικά θα επιχειρηθεί η ορολογική διασάφηση της έννοιας των θεσμικών αντιβάρων, στη συνέχεια θα αναλυθεί η σχετική προβληματική και η δικαιολογητική τους βάση και έπειτα θα συζητηθεί εάν τα θεσμικά αντίβαρα επιτελούν την αποστολή τους στην περίπτωση των ανεξαρτήτων αρχών. Η εργασία προτείνει λύσεις για τη διασφάλιση των θεσμικών αντιβάρων.

II. ΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΑΦΗΣΗ

Κατά τον Τασόπουλο, «Τα θεσμικά αντίβαρα αποτελούν νομικούς δεσμευτικούς περιορισμούς της πολιτικής εξουσίας που επιβάλλονται από το Σύνταγμα. Πρόκειται για την υπαγωγή της πολιτικής εξουσίας στο δίκαιο και συγχρόνως τη δέσμευσή της από το δίκαιο»⁴. Στην Ελλάδα η σχέση θεσμικών αντιβάρων και εξουσίας υπήχθη υπό το Σύνταγμα του 1952 στη διατύπωση του Αριστόβουλου Μάνεση «Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος»⁵. Ο εγγυητικός χαρακτήρας τους περιφρουρεί το Σύνταγμα από την εγγενή τάση της πολιτικής εξουσίας να το παραβιάζει⁶. Η ύπαρξη δε τέτοιων θεσμικών «αντιβάρων»-«αντισταθμισμάτων» της πολιτικής εξουσίας είναι καθοριστικής σημασίας για την οργάνωση και τη λειτουργία κάθε σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς η ιστορία έχει δείξει πως είναι μάλλον στη φύση του έχοντος την εξουσία να ρέπει προς την αυθαιρεσία κάθε φορά που βρίσκει πεδίο ανέλεγκτο προς τούτο⁷.

Τα θεσμικά αντίβαρα, ή αλλιώς «checks and balances» κατά την αμερικανική συνταγματική θεωρία⁸, είναι θεσμικά κατοχυρωμένοι κανόνες που αποτελούν τον στυλοβάτη του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ελέγχουν τη σωστή λειτουργία των λειτουργιών, ώστε η καθεμία να μπορεί να επιτελεί την αποστολή της χωρίς να καταπατά την άλλη, αλλά ταυτόχρονα να μπορεί να ελέγχεται από τις υπόλοιπες. Η διάκριση των κρατικών λειτουργιών, κατά το ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρωμένη στο άρθρο 26, αποτελεί σαφώς *conditio sine qua non* μιας δημοκρατικής πολιτείας⁹. Ήδη με τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, και το κοινοβουλευτικό πολίτευμα που καθιερώνει, η διάκριση των λειτουργιών που καθιερώνεται χαρακτηρίζεται ως *σχετική ή χαλαρή*, και όχι ως από-

⁴ Βλ. *ibidem*, σελ. 16.

⁵ Βλ. Α. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. I και II, 1991.

⁶ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας*, ό.π., σελ. 17.

⁷ Πρβλ. τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους ή την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, σχετικά με τον κίνδυνο διαφθοράς που φέρνει η εξουσία και την τάση των κυβερνώντων να αλλοιώνονται από αυτήν, καθώς και το κατά τον Αισχύλο «Τις γαρ δεδοικώς μηδέν ένδικος βροτών;» (Ευμενίδες, 699), αναφερόμενος στον φόβο που εντέλει δικαιώνει τους ανθρώπους και σώζει την πόλη.

⁸ Βλ. περισσότερα για τα *checks and balances* στην αμερικανική συνταγματική θεωρία σε: Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2020, σελ. 160 επ.

⁹ Βλ. Montesquieu, *Περί του πνεύματος των νόμων*, 1748, ο οποίος συγκεντρώνει την ιδεολογία του περί διάκρισης εξουσιών στην εξής φράση: «[...] il faut que [...] le pouvoir arrête le pouvoir». Βλ. και Κ. Παπανικολάου, «Άρθρο 26», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρ. έκδ, 2023, διαθέσιμη στο [link](#), όπου η διάκριση των λειτουργιών, παρόλο που δεν κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 1 Σ., δεν παύει να αποτελεί οργανωτική βάση του δημοκρατικού μας πολιτεύματος.

λυτη¹⁰, καθώς οι κρατικές λειτουργίες διασταυρώνονται μεταξύ των διαφόρων οργάνων, εξασφαλίζοντας την απαραίτητη συνοχή¹¹, με τη νομοθετική και την εκτελεστική λειτουργία να βρίσκονται σε σχέση λειτουργικής σύμπραξης και αλληλεξάρτησης και με τη δικαστική λειτουργία να κείται σε –μεγαλύτερη– απόσταση λόγω προφανώς της ιδιαίτερης φύσης του αντικειμένου της¹². Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτού του συσχετισμού των κρατικών λειτουργιών ανακύπτει και το ζήτημα των θεσμικών αντιβάρων που απασχολεί το υπό συζήτηση θέμα.

Η έννοια των αντιβάρων προς την παντοδυναμία της κεντρικής κρατικής εξουσίας έχει τις θεωρητικές ρίζες της ήδη από την εποχή του Montesquieu¹³, ενώ έλαβε μορφή στο αμερικανικό Σύνταγμα του 1787. Λόγω της φύσης του αμερικανικού Συντάγματος δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην εκτελεστική εξουσία και ειδικότερα στον Πρόεδρο, ώστε να αποφευχθεί η άνοδος ενός αυταρχικού Προέδρου στην εξουσία. Οι μορφές, ωστόσο, που δύνανται αυτά να λάβουν είναι ποικίλες και διαφέρουν από κράτος σε κράτος¹⁴. Στο ελληνικό πολίτευμα τον ρόλο αυτό έχουν επωμιστεί σαφώς, κατ' αρχήν, όλα τα άμεσα όργανα του κράτους¹⁵, ήτοι το Κοινοβούλιο, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, τα Δικαστήρια και προφανώς το ίδιο το εκλογικό σώμα¹⁶. Καθένα από τα ανωτέρω κατέχει τον ιδιαίτερο ρόλο που εκ του Συντάγματος του αναλογεί, όλα όμως ταυτόχρονα επιτελούν και έναν κοινό ρόλο, αυτόν του ελεγκτή της κεντρικής εξουσίας και των αποφάσεων που αυτή λαμβάνει.

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η μεγάλη συμβολή και των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών, ιδίως των συνταγματικά κατοχυρωμένων¹⁷, στην προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας. Και τούτο διότι εάν εξετάσει κανείς ειδικότερα τη δικαιολογητική βάση ίδρυσης ανεξαρτήτων αρχών θα διαπιστώσει τον ενδεχομένως πρωτεύοντα ρόλο στο ζήτημα της αποτελεσματικότητάς τους ως θεσμικών αντιβάρων¹⁸.

III. ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΒΑΣΗ

Όπως έχει ήδη εύστοχα ειπωθεί, «η δικαιολογητική βάση των θεσμικών αντιβάρων είναι ότι η εξουσία διαφθείρει και η απόλυτη εξουσία διαφθείρει απολύτως»¹⁹.

¹⁰ Βλ. Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2020, σελ. 64, περί της διασταύρωσης των λειτουργιών στο ελληνικό πολίτευμα.

¹¹ Βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο*, ό.π., σελ. 142 επ.

¹² Βλ. Κ. Γ. Μαυριά, *Συνταγματικό δίκαιο*, 2022, σελ. 285 επ.

¹³ Βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο*, ό.π., σελ. 139 επ., και την εκεί παράθεση μεταφρασμένης της ρήσης του Montesquieu περί «[...] αρετή(ς) [που] χρειάζεται όρια».

¹⁴ Βλ. Ν. Ζέρβα, *Πρωθυπουργοκεντρισμός και θεσμικά αντίβαρα: μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση*, ΕφημΔΔ 3/2022, σελ. 250.

¹⁵ Άμεσα είναι αυτά που η φύση και οι αρμοδιότητές τους καθορίζονται ευθέως από το Σύνταγμα.

¹⁶ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Θεσμικά αντίβαρα και εγγυήσεις πολυεπίπεδης διακυβέρνησης απέναντι στις πρωθυπουργικές υπερεξουσίες*, *Syntagmata Watch* 12.05.2025, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁷ Οι συνταγματικώς κατοχυρωμένες ανεξάρτητες αρχές είναι η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (άρθρο 9Α Σ.), το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (άρθρο 15 παρ. 2), η Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών (άρθρο 19 παρ. 2), το Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (άρθρο 103 παρ. 7) και ο Συνήγορος του Πολίτη (άρθρο 103 παρ. 9).

¹⁸ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 581.

¹⁹ *Power tends to corrupt and absolute power corrupts absolutely* (Η εξουσία έχει την τάση να διαφθείρει και η απόλυτη εξουσία διαφθείρει απόλυτα), Βαρώνος John Dalberg-Acton, 1834-1902, Άγγλος ιστορικός, *Letter to Archbishop*

Είναι αλήθεια ότι η θέση του Πρωθυπουργού στο σύγχρονο κοινοβουλευτικό σύστημα είναι δεσπόζουσα²⁰. Μετά δε και από τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986 και τη συνακόλουθη συρρίκνωση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, η θέση του ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο²¹. Εκ του συνόλου των εξουσιών που το Σύνταγμα παρέχει στο πρόσωπο του Πρωθυπουργού ως του Προέδρου της Κυβέρνησης, καθώς και από τη μακρόχρονη πολιτειακή πρακτική, ο τρόπος οργάνωσης της κυβέρνησης χαρακτηρίζεται ευλόγως ως *πρωθυπουργοκεντρικός* και όχι ως *συλλογικός*²². Εφόσον το «βάρος» χάραξης και υλοποίησης της πολιτικής βαρύνει κατ' ουσίαν τον Πρωθυπουργό και τα πρόσωπα της κυβέρνησης που αυτός ορίζει, εν ευρεία εννοία δε και το σύνολο της εκτελεστικής εξουσίας²³, εύλογα αναζητείται το «αντίβαρο» αυτών των πολιτικών²⁴.

IV. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

Τον ρόλο του αντιβάρου καλούνται να επιτελέσουν –μεταξύ άλλων– και οι συνταγματικώς κατοχυρωμένες ανεξάρτητες αρχές. Οι ανεξάρτητες αρχές έχουν συνδυαστεί με την ανάγκη επιπρόσθετης θωράκισης των ατομικών δικαιωμάτων –ιδίως αυτών που προστατεύουν την προσωπικότητα και την ιδιωτική σφαίρα έναντι των σύγχρονων τεχνολογικών εξελίξεων και των συνακόλουθων ενδεχόμενων απειλών τους, αλλά και της ορθής λειτουργίας της αγοράς προς όφελος του καταναλωτή²⁵. Επιπλέον, τα θεσμικά αντίβαρα δημιουργήθηκαν λόγω της τάσης ουδετεροποίησης κρίσιμων πεδίων της πολιτικής, όπως για παράδειγμα η σχέση αγοράς-οικονομικών λειτουργιών του κράτους²⁶ ή ακόμα και η διασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου δημοκρατικής πολυφωνίας²⁷, τα οποία πλέον αφήνονται στα χέρια των επαϊόντων που στελεχώνουν τις αρχές και (οφείλουν να) διαθέτουν εκέγγυα αμεροληψίας, αντικειμενικότητας και ουδετερότητας έναντι της εκάστοτε κυβερνήσεως²⁸. Η θέσπισή των ανεξαρτήτων αρχών υποδηλώνει το έλλειμμα του κράτους να ασχοληθεί με τη ρυθμιστική αρμοδιότητα. Διαφαίνεται έλλειμμα πρόσβασης σε εξειδικευμένη γνώση. Σε μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα αυτό δεν είναι περιεργό. Χρειαζόμαστε ανθρώπους με εξειδίκευση, τουτέστιν επαΐοντες σε συγκεκριμένους τομείς.

Περαιτέρω, η δημιουργία ανεξάρτητων αρχών οφείλεται στη συνειδητοποίηση ενός προβλήματος: Μια κυβέρνηση στηριζόμενη σε αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν πρέπει να είναι ανέλεγκτη στο χρονικό διάστημα μεταξύ των εκλογών. Και δεν αρκεί ο κοινοβουλευτικός και δικαστικός έλεγχος της εκτελεστικής εξουσίας, διότι υπάρχουν τομείς κρατικής δράσης τόσο κρίσιμοι για τα δικαιώματα των πολιτών και τη ρύθμιση της κοινωνικοοικονομικής ζωής, που είναι ανα-

Mandell Creighton, (Apr. 5, 1887), διαθέσιμο στο [link](#). Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας*, ό.π., σελ. 9.

²⁰ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Θεσμικά αντίβαρα και εγγυήσεις πολυεπίπεδης διακυβέρνησης*, ό.π.

²¹ Βλ. *ibidem*.

²² Βλ. Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2025, σελ. 359 επ.

²³ Κατ' άρθρο 26 παρ. 2 Σ. και 81 επ. Σ.

²⁴ Η εξουσία του πρωθυπουργού επιβεβαιώνεται σήμερα στην Ελλάδα μέσω της θεσμικής δομής του επιτελικού κράτους, ν. 4622 Α' 133/07.08.2019.

²⁵ Βλ. τον ρόλο της ΑΠΔΠΧ και της ΑΔΑΕ σε Ευ. Πρεβεδούρου, *Οι ανεξάρτητες αρχές*, 19.06.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

²⁶ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα*, ό.π.

²⁷ Βλ. τον ρόλο του ΕΣΡ σε: Ευ. Πρεβεδούρου, *Οι ανεξάρτητες αρχές*, ό.π.

²⁸ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα*, ό.π.

γκαίο ένα αυξημένο επίπεδο εγγυήσεων διαφάνειας, αμεροληψίας και νομιμοποίησης²⁹. Επέκεινα, όσο πιο ισχυρά είναι τα θεσμικά αντίβαρα, όχι μόνο τείνει να λειτουργεί καλύτερα το δημοκρατικό πολίτευμα, αφού οι λειτουργίες κατανέμονται σε διαφορετικά όργανα, αλλά και συρρικνώνεται το ενδεχόμενο κατάχρησής τους από κάποιον εκ των φορέων πολιτικής εξουσίας³⁰. Το κυρίαρχο στοιχείο για τις ανεξάρτητες αρχές αφορά όχι μόνο τον έλεγχο της νομιμότητας της κρατικής δράσης, αλλά προεχόντως την αποτελεσματικότητα των κρατικών αποφάσεων.

Τούτο δε κρίνεται ως ιδιαίτερα σημαντικό, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς ότι στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα ένα κυβερνών κόμμα που κατέχει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στο κοινοβούλιο κατ' ουσίαν δύναται να συνιστά έναν σύγχρονο Ιανό³¹, στο πρόσωπο του οποίου συμπίπτει τόσο ο ρόλος του ελεγχόμενου όσο και του ελεγκτή. Και τούτο δεν οφείλεται μόνο στο ότι κατά το ελληνικό Σύνταγμα οι υπουργοί μπορούν να είναι και βουλευτές, όσο κυρίως στην παγκόσμια μετάλλαξη του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος –λόγω των συμπαγών πολιτικών κομμάτων–, σύμφωνα με την οποία υφίσταται ταύτιση μεταξύ της κυβέρνησης και της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Κατ' αποτέλεσμα, η Κυβέρνηση δεν ελέγχεται κατά κανόνα από το Κοινοβούλιο αλλά από την Αντιπολίτευση, με όλα τα ελλείμματα που διαπιστώνονται³². Ακόμα και στην περίπτωση κομματικού συνασπισμού προς συγκρότηση κυβέρνησης και όχι αυτοδυναμίας του ενός κόμματος, δεν αναιρείται το γεγονός ο ελεγχόμενος για τις πράξεις του να είναι συνάμα και ο ελεγκτής αυτών. Παράλληλα, ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας έχει απωλέσει τον χαρακτήρα του θεσμικού αντιβάρου, καθώς οι αρμοδιότητές του είναι περιορισμένες μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986³³. Ο ρόλος του κυρίως καθίσταται ρόλος ενωτικός, συνεκτικός και «ρυθμιστικός του πολιτεύματος»³⁴, δίχως βέβαια αυτή η ρύθμιση να συνιστά (ουσιώδες) αντίβαρο στις επιδιωκόμενες κυβερνητικές πολιτικές³⁵. Ύστερα δε και από την τελευταία αναθεώρηση του 2019, βάσει του άρθρου 32 παρ. 4 εδ. β' Σ., Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να εκλέγεται εκείνος που λαμβάνει τη σχετική πλειοψηφία, μετά από διαδοχικές αποτυχημένες ψηφοφορίες λήψης ευρύτερης αποδοχής από το Κοινοβούλιο. Τούτο σημαίνει βεβαίως πως το πρόσωπο που θα ψηφιστεί για το ανώτατο αυτό αξίωμα μπορεί να προέρχεται από το κυβερνών κόμμα, γεγονός που δύναται να απομειώσει τον ρόλο του ως θεσμικού αντιβάρου, αλλά και τον ρόλο του ως προσώπου ενωτικού και όσο το δυνατόν ευρύτερης αποδοχής υπεράνω κομματικών χαρακτηρισμών³⁶. Όλα αυτά, επομένως, κατατείνουν στην ανάδειξη των ανεξάρτητων αρχών ως ενός σημαντικού θεσμικού αντιβάρου.

²⁹ Βλ. [link](#).

³⁰ Βλ. Ν. Ζέρβα, *Πρωθυπουργοκεντρισμός και θεσμικά αντίβαρα*, ό.π., σελ. 251.

³¹ Πρβλ. τον ρωμαϊκό θεό «Ιανό» και τον συμβολισμό του για τις δύο αντίθετα κατευθυνόμενες όψεις του ίδιου προσώπου.

³² Βλ. Π. Φουντεδάκη, «Ο θεσμός της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης», σε: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση II*, 1998, σελ. 509-526· και της ίδιας, *Το ελληνικό Κοινοβούλιο: Οι νέοι κανόνες του παιχνιδιού*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 2010, σελ. 503-527.

³³ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, «Οι ανεύρετες συνταγματικές ισορροπίες της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας μας», σε: *Τιμητικό Τόμο για τον Κ. Μαυριά*, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁴ Βλ. Φ. Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 326 επ.

³⁵ Βλ. Ι. Κουτσούκο, «Άρθρο 42», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π.

³⁶ Βλ. Χ. Τσιλιώτη, *Η διαδικασία ανάδειξης του Προέδρου της Δημοκρατίας*, Syntagma Watch 16.01.2020, διαθέσιμο στο [link](#).

V. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΕΝΟΨΕΙ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ

Ήδη επ’ ευκαιρία της συζήτησης για την αναθεώρηση του Συντάγματος τέθηκε επί τάπητος το ζήτημα των θεσμικών αντιβάρων. Από το 2019 και εξής θεσμοθετήθηκε και ετέθη σε λειτουργία το λεγόμενο «Επιτελικό κράτος»³⁷. Πρόθεση του νομοθέτη ήταν η ενίσχυση της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης. Το επιτελικό κράτος επέφερε τη μεγιστοποίηση του ήδη έντονου «πρωθυπουργοκεντρικού» πολιτικού συστήματος της χώρας. Ως εκ τούτου, στόχος του αναθεωρητικού συνταγματικού νομοθέτη³⁸ θα πρέπει να είναι η διασφάλιση αποτελεσματικών αντιβάρων έναντι της εκάστοτε κυβερνώσας πλειοψηφίας και της συνακόλουθης κυρίαρχης θέσης του εκάστοτε Πρωθυπουργού³⁹. Η εν λόγω διασφάλιση οφείλει να λάβει χώρα χάριν της απαραίτητης θωράκισης της δημοκρατίας και του κοινωνικού κράτους δικαίου που εγγυάται το άρθρο 25 του Συντάγματος. Όπως έχει επισημανθεί⁴⁰, στόχος πρέπει να είναι η εκ νέου αναδιοργάνωση των ήδη υφιστάμενων αρμοδιοτήτων των θεσμικών αντιβάρων, καθώς και η συμπλήρωσή τους με νέα καθήκοντα και νέες δυνατότητες παρέμβασης προς αποτελεσματικό έλεγχο της κυβερνητικής δράσης⁴¹.

Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι πώς μπορεί να ενισχυθεί η οργάνωση και λειτουργία των ανεξάρτητων αρχών, προκειμένου να ανταποκριθούν στον ρόλο των θεσμικών αντιβάρων. Επί του ερωτήματος αυτού παρατηρούνται τα εξής⁴²:

1. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥΣ

Το ισχύον συνταγματικό κείμενο, έπειτα και από την αναθεώρηση του 2019, προβλέπει στο άρθρο 101Α παρ. 2 ότι για την επιλογή των μελών των ανεξάρτητων αρχών αρκεί η πλειοψηφία των τριών πέμπτων των μελών της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής⁴³. Η δε θητεία των ήδη υπηρετούντων μελών παρατείνεται έως τον διορισμό των νέων⁴⁴. Και οι δύο αυτές τροποποιητικές ρυθμίσεις ήλθαν ως αποτέλεσμα της –πρωτόγνωρης– συνταγματικής εμπειρίας σχετικά με την συγκρότηση του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης και του αδιεξόδου ενώπιον του οποίου βρέθηκε η αναπλήρωση χρεουοισών θέσεων ανεξαρτήτων αρχών⁴⁵. Ας μην λησμονείται ότι βασικό

³⁷ Ν. 4622/2019 «Οργάνωση, λειτουργία και διαφάνεια της Κυβέρνησης, των κυβερνητικών οργάνων και της κεντρικής δημόσιας διοίκησης». Βλ. περισσότερα για το Επιτελικό Κράτος και τη λειτουργία του σε Ευ. Βενιζέλο, *Τι είναι και τι δεν είναι το Επιτελικό κράτος*, ΤΟ ΒΗΜΑ 19.03.2023, διαθέσιμο στο [link](#). Κ. Μποτόπουλο, *Το σχέδιο για το Επιτελικό Κράτος: παράδειγμα προς αποφυγήν ή δείγμα καλών προθέσεων*, Syntagma Watch 31.07.2019, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁸ Βλ. όμως και Α. Καϊδατζή, *Γιατί δεν πρέπει να ξεκινήσει η αναθεώρηση του Συντάγματος*, Νομαρχία 06.12.2024, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Θεσμικά αντίβαρα και εγγυήσεις πολυεπίπεδης διακυβέρνησης*, ό.π.

⁴⁰ Βλ. *ibidem*.

⁴¹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα*, 13.02.2025, διαθέσιμο στο [link](#).

⁴² Βλ. και Τ. Βιδάλη, *Οι ανεξάρτητες αρχές και οι βάσεις του πολιτεύματος*, Syntagma Watch 24.01.2023, διαθέσιμο στο [link](#). Κ. Παπανικολάου, *Η τρίτη φάση των ανεξάρτητων αρχών και τα τρία αναθεωρητικά ζητούμενα*, Syntagma Watch 03.02.2025, διαθέσιμο στο [link](#).

⁴³ Άρθρο 101Α παρ. 2 εδ. δ’ Σ.

⁴⁴ Άρθρο 101Α παρ. 2 εδ. ε’ Σ.

⁴⁵ Βλ. Π. Μαντζούφα, *Η μεγάλη απόφαση για τις τηλεοπτικές άδειες και η μεγαλύτερη δοκιμασία της ερμηνείας του Συντάγματος. Με αφορμή την ΣτΕ Ολ. 95/2017, ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ 120/2017*, σελ. 22-28, διαθέσιμο στο [link](#).

στοιχείο αποτίμησης και διασφάλισης της ανεξαρτησίας των ανεξαρτήτων αρχών είναι ο τρόπος επιλογής των μελών τους⁴⁶. Και εδώ έγκειται το μείζον ζήτημα της ενδεχόμενης προσπάθειας, εκ μέρους της εκάστοτε κυβερνώσας πλειοψηφίας, να επιλεγούν μέλη της αρεσκείας της, κατά το στρεβλωμένο πρότυπο της τάσης του ελεγχόμενου να ελέγξει έμμεσα τον μετέπειτα ελεγκτή του. Έστω και η όποια αμφιβολία έχει προκύψει ως προς τη συνταγματική νομιμότητα της εκλογής των μελών μιας Αρχής, μας οδηγεί δίχως άλλο στο σημείο μηδέν, στο σημείο δηλαδή από όπου ξεκίνησε η συζήτηση, ήδη πριν από τη συνταγματική αναθεώρηση του 2019: πρέπει να αναζητηθεί ένας άλλος τρόπος επιλογής των μελών που θα στελεχώσουν μια ανεξάρτητη αρχή.

2. Η ΙΣΧΥΟΥΣΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Το γεγονός έχουν πολλές θέσεις μελών ανεξαρτήτων αρχών είναι κενές, καίτοι χάριν της αρχής της συνέχειας παρατείνεται η θητεία των υπηρετούντων. Κατά το άρθρο 101Α παρ. 2 Σ η θητεία των μελών που έχει λήξει μέχρι τον ορισμό νέων μελών, υπάρχουν περιπτώσεις παραίτησης μελών, όπως λ.χ. του Προέδρου της ΑΠΔΠΧ. Οι κενές αυτές θέσεις δύνανται να αποδυναμώσουν τον ρόλο των ανεξαρτήτων αρχών και να αφήσουν με ελλιπή έλεγχο την κυβερνητική δράση, κάτι που ενδεχομένως θα μπορούσε να εξυπηρετεί την εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία. Αυτό σημαίνει ότι η ύπαρξη κηρευουσών θέσεων δεν αποτελεί πρόβλημα για την κυβέρνηση, αλλά υπό προϋποθέσεις μπορεί να συνιστά και διευκόλυνση ανέλεγκτης άσκησης του έργου της. Περαιτέρω, δεν πρέπει να διαλάθει της προσοχής μας ότι η μη υποστήριξη των αρχών με νέο προσωπικό καθώς και η μη παροχή των απαιτούμενων υλικοτεχνικών πόρων δύνανται να οδηγήσει σε επιβάρυνση του έργου τους. Υπό την έννοια αυτή αποδυναμώνεται ο ρόλος των αρχών ως θεσμικών αντιβάρων.

3. ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ

Έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί διάφορες προτάσεις προς τούτο⁴⁷. Η άποψη που υποστήριξα προ της αναθεώρησης του 2019 ήταν να προτείνονται τα μέλη και οι Πρόεδροι από την Ολομέλεια της εκάστοτε Αρχής, καθώς γνωρίζει όλους τους επαίοντες στα θέματα της κάθε Αρχής, από τις Ολομέλειες Ανώτατων Δικαστηρίων, από τη Σύνοδο Πρυτάνεων, από εποπτευόμενους φορείς, κατά το πρότυπο της Κεφαλαιαγοράς και της Επιτροπής Ανταγωνισμού, από τον Πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών, από την Ολομέλεια των Δικηγορικών Συλλόγων της Χώρας, από τον Πρόεδρο του Τεχνικού Επιμελητηρίου, του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, του Εμπορικού Συλλόγου και του

⁴⁶ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, *Περί του τρόπου επιλογής των μελών των ανεξάρτητων αρχών*, ΕφαρμογέςΔΔ 2/2016, σελ. 133.

⁴⁷ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο/Π. Βουρλούμη/Γ. Γεραπετρίτη/Γ. Κτιστάκη/Σ. Μάνο/Φ. Σπυρόπουλο, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Κείμενα εργασίας, 2016, όπου προτείνεται τα μέλη των Ανεξάρτητων Αρχών να επιλέγονται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας από το ανώτατο Δημοσιοϋπαλληλικό Σώμα και κατάλογο προσώπων εγνωσμένου κύρους και εμπειρίας ύστερα από εισήγηση του Προέδρου της Αρχής, η οποία περιλαμβάνει διπλάσιο των κενών θέσεων αριθμό προτεινομένων, καθώς και Χ. Τσιλιώτη, *Έξι βασικές προτάσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος*, Syntagma Watch 30.07.2025, διαθέσιμο στο [link](#), ο οποίος προτείνει την εκλογή των μελών των Ανεξάρτητων Αρχών από αυξημένη πλειοψηφία της Βουλής, και σε περίπτωση μη ευόδωσης σε τρεις διαδοχικές ψηφοφορίες, την τελική επιλογή έχει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, κατόπιν διεύρυνσης των εξουσιών του τελευταίου.

Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, καθώς και άλλων συναφών φορέων. Κάθε φορέας θα μπορεί να προτείνει δύο υποψήφια μέλη, ενώ η Ολομέλεια της θιγόμενης Αρχής θα έχει τη δυνατότητα να προτείνει τον διπλάσιο αριθμό προσώπων. Κατόπιν θα πρέπει να αποφασίζουν από τον κατάλογο των προτεινομένων προσώπων τα τρία πέμπτα της Διασκέψεως των Προέδρων της Βουλής και σε περίπτωση που δεν επιτευχθεί συμφωνία θα μπορούσε να καλείται να επιλέξει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας από τον προτεινόμενο κατάλογο προσώπων με πλήρως αιτιολογημένη απόφαση. Με τον τρόπο αυτό διατηρείται η πολιτική νομιμοποίηση των αρχών μέσω της μεσολαβήσεως του Κοινοβουλίου ως προς την επιλογή τους, μειώνεται η πιθανότητα επιλογής ανώδυνων πολιτικά επιλογών, καθώς η επιλογή θα γίνεται από κατάλογο προτεινόμενο από άλλους φορείς και έτσι εξασφαλίζεται ότι τα προτεινόμενα πρόσωπα θα πληρούν τις προϋποθέσεις της τεκνοκρατικής προσέγγισης υπό την έννοια της επίλυσης προβλημάτων και εξεύρεσης λύσεων σε επίπεδο ειδικών έναντι της έκφρασης και συμμετοχής της κοινωνίας και των εμπλεκομένων φορέων και συμφερόντων. Παράλληλα, προτείνεται όμως και ένας τρόπος άρσεως του αδιεξόδου σε περίπτωση μη επίτευξης της συμφωνίας από τη Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής⁴⁸. Τέλος, το σύστημα αυτό δύναται να αποσοβήσει τον ενδεχόμενο κίνδυνο της επιλογής δικαστών ως μελών των ανεξαρτήτων αρχών ως αντάλλαγμα στην υποστήριξη κυβερνητικών επιλογών.

Ωστόσο, εν προκειμένω πρέπει να ελεγχθεί και το εξής ζήτημα: το ότι σε περίπτωση ασυμφωνίας των μελών της Διάσκεψης των Προέδρων τον τελικό λόγο στην επιλογή των εκάστοτε μελών των Ανεξάρτητων Αρχών θα έχει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, μάς φέρνει αντιμέτωπους με την προβληματική ενώπιον των τροποποιήσεων που τέθηκαν σε ισχύ με την αναθεώρηση του 2019. Και αυτό διότι, όπως αναφέρθηκε, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πλέον εκλέγεται ακόμα και με σχετική πλειοψηφία, προκειμένου να αποφευχθεί η εργαλειοποίησή του. Η σχετική πλειοψηφία, όμως, δύναται να αποδυναμώσει τον ρόλο του Προέδρου ως θεσμικού αντιβάρου και να εξασθενήσει τον κατά το Σύνταγμα ενωτικό και διακομματικό χαρακτήρα του. Το αποτέλεσμα είναι απλό: εάν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας προέρχεται από τους κόλπους του κυβερνώντος κόμματος, τότε τι τον κωλύει να επιλέξει για μέλη των ανεξάρτητων αρχών πρόσωπα φίλα προσκείμενα στην κυβερνώσα πλειοψηφία; Υπό το υπάρχον συνταγματικό σχήμα της εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας η αναγνώριση σε αυτόν πρόσθετων αρμοδιοτήτων, όπως της τελικής επιλογής μελών των ανεξαρτήτων αρχών, δεν θα αποτελεί επιτυχημένο θεσμικό αντίβαρο.

Υπάρχει ένα πολιτικό δεδομένο: η αντιπολίτευση αρνείται να συμφωνήσει και δεν αποδέχεται οποιοδήποτε πρόσωπο για λόγους αντιπολιτευτικούς. Το υπάρχον έλλειμμα υποδηλώνει την άρνηση της αντιπολίτευσης να αποδεχθεί οποιαδήποτε πρόταση προέρχεται από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Κάποιος εν τέλει πρέπει να επιλέξει και κάποιος πρέπει να φέρει την ευθύνη της επιλογής ή της μη επιλογής. Ως εκ τούτου, αν η Διάσκεψη των Προέδρων αδυνατεί να καταλήξει σε μια επιλογή μελών θα μπορούσαν τον τελικό λόγο να έχει κατά απόλυτη πλειοψηφία η Βουλή. Με τον τρόπο

⁴⁸ Βλ. Παναγοπούλου Φ., *Περί του τρόπου επιλογής των μελών των ανεξάρτητων αρχών*, ό.π., σελ. 134· Λ. Μήτρου, «Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων», σε: Φ. Ι. Κοζύρης/Σ. Μεγγλίδου (επιμ.), «Ανεξαρτησία» των ανεξαρτήτων αρχών, Πρακτικά Ημερίδας 29 Οκτωβρίου 2002, 2003, σελ. 56 επ.

αυτό θα δημιουργηθεί μια έμμεση πίεση στη Διάσκεψη των Προέδρων να καταλήξει σε απόφαση και αν δεν καταλήξει δεν θα οδηγηθούμε σε αδιέξοδο.

Μια εναλλακτική πρόταση θα ήταν να μην αναθεωρηθεί η συνταγματική διάταξη, αλλά να αλλάξει η εσωτερική διαδικασία. Συγκεκριμένα, θα μπορούσαν να τίθενται σε πλήρη δημοσιότητα τα ονόματα και τα βιογραφικά σημειώματα των προτεινομένων προσώπων ακόμα και των αυτοπροτεινομένων⁴⁹, να υπάρχει μια ενδιάμεση επιτροπή προεπιλογής των επαϊόντων που θα ελέγχει έναν ορυμαγδό προτάσεων και η Διάσκεψη των Προέδρων να αιτιολογεί δημοσίως γιατί επέλεξε κάποιον ή γιατί τον απέρριψε. Αυτή η διαφάνεια θα οδηγήσει σε λογοδοσία του πολιτικού συστήματος. Απαιτείται τόλμη και φαντασία προκειμένου να λάβει χώρα επιλογή προσώπων και να μην οδηγούμαστε σε κενές θέσεις που επιφέρουν απομείωση των θεσμικών αντιβάρων.

VI. ΕΠΙΛΟΓΙΚΟ ΣΧΟΛΙΟ

Ο μέχρι τούδε ρόλος των ανεξαρτήτων αρχών ως θεσμικών αντιβάρων έχει επιδείξει κάποιες αδυναμίες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι ανεξάρτητες αρχές δεν αντεπεξέρχονται στο ύψος των περιστάσεων. Υπό το φως των αστοχιών που παρατηρήθηκαν, ο αναθεωρητικός νομοθέτης οφείλει να σκεφθεί πρακτικές λύσεις που θα ενισχύσουν τον ελεγκτικό τους ρόλο και θα αποτελούν αντίβαρο σε μια ισχυρή εκτελεστική εξουσία. Μία από αυτές είναι η πρότασή τους από ομάδα εμπειρογνομόνων η επιλογή τους από τα 3/5 της διάσκεψης των Προέδρων και αν αυτό δεν τελεσφορήσει η επιλογή τους από την απόλυτη πλειοψηφία της Βουλής. Μια εναλλακτική πρόταση θα ήταν να μην αναθεωρηθεί η συνταγματική διάταξη, αλλά να υποχρεούται η Διάσκεψη των Προέδρων να αιτιολογεί στο πλαίσιο της αρχής της διαφάνειας γιατί επέλεξε ή δεν επέλεξε συγκεκριμένο πρόσωπο κατόπιν πρότασης ή αυτοπρότασης κάποιου υποψηφίου. Περαιτέρω ιδιαίτερη σημαντική είναι η οικονομική ενίσχυση των ανεξαρτήτων αρχών και η στελέχωσή τους με νέο εξειδικευμένο προσωπικό. □

⁴⁹ Στην κατεύθυνση της ανοιχτής πρόσκλησης ενδιαφέροντος με περιγραφή των τυπικών και ουσιαστικών προσόντων κινείται η πρόταση του ΠΑΣΟΚ, 01.09.2025, διαθέσιμο στο [link](#).

ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ ΑΝΑΓΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ;

Νικόλαος Ι. Σημαντήρας
Επίκουρος καθηγητής της
Νομικής Σχολής του Εθνικού
και Καποδιστριακού Πανεπι-
στημίου Αθηνών

Ι. Η ΕΓΓΥΗΤΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ ΕΞΟΥΣΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΑΝΤΙΒΑΡΩΝ

Ήδη από τη γένεσή της, η ιδέα της διάκρισης των εξουσιών δεν αφορά μόνο την οργάνωση της κρατικής εξουσίας αλλά συνδέεται με τον σκοπό του περιορισμού της, λειτουργώντας εγγυητικά. Η ιδέα είναι απλή: Όταν η κρατική εξουσία χωρίζεται, διαμοιράζεται, διαιρείται σε επιμέρους λειτουργίες και η αρμοδιότητα για την άσκηση καθεμιάς δεν απονέμεται συλλήβδην σε ένα υποκείμενο αλλά σε περισσότερα όργανα του κράτους, αποτρέπεται η συγκέντρωση ισχύος και μειώνεται ο κίνδυνος καταχρηστικής ή αυθαίρετης άσκησής της¹. Απώτερη επιδίωξη δεν είναι παρά η

* Το κείμενο αποδίδει σε ελαφρώς εμπλουτισμένη μορφή ομιλία του συγγραφέα στο επετειακό συνέδριο του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου στις 7 και 8 Οκτωβρίου 2025 στο Αμφιθέατρο του Ινστιτούτου Γκαίτε με θέμα «Πενήντα χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος. Εφαρμογή-Παραβιάσεις-Αναθεώρηση».

¹ Κατά τον John Locke, η ανάθεση της εξουσίας σε διαφορετικά χέρια περιορίζει την κατάχρησή της και υπερβολές κατά την άσκησή της, βλ. J. Locke, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας* [1690], 2013, Κεφ. VIII, παρ. 107: «[οι γόνοι] [...] γρηγορούν για τις καταχρήσεις της βασιλικής προνομίας ή τα δυσάρεστα συμπαρομαρτούντα της απόλυτης εξουσίας, την οποία τείνει να διεκδικεί και να τους επιβάλλει η μοναρχία στις διαδοχικές της εναλλαγές, [και επινόησαν] μεθόδους περιορισμού των υπερβολών εκείνων, στους οποίους είχαν αναθέσει την εξουσία, εξισορροπώντας την εξουσία της κυβερνήσεως, αναθέτοντας διάφορα τμήματά της σε διαφορετικά χέρια». Ο Montesquieu, επίσης θεωρεί επικίνδυνη τη συγκέντρωση της εξουσίας σε ένα υποκείμενο, βλ. Montesquieu, *Το Πνεύμα των Νόμων* [1748], 2006 (μτφ. Π. Κονδύλη/Κ. Παπαγιώργη), Ενδέκατο Βιβλίο, Κεφ. VI, σελ. 286: «Μέσα σε κάθε κράτος υπάρχουν τριών ειδών εξουσίες: η νομοθετική εξουσία, η εκτελεστική εξουσία σε σχέση με όσα εξαρτώνται από το διεθνές δίκαιο και η εκτελεστική εξουσία σε σχέση με τα όσα εξαρτώνται από το αστικό δίκαιο. [...] Δυνάμει της τρίτης [ο ηγεμόνας ή ο άρχοντας] τιμωρεί τα εγκλήματα ή αποφασίζει για τις διενέξεις

προστασία της ατομικής ελευθερίας από την αυθαίρετη άσκηση της κρατικής εξουσίας, στην οποία οι φορείς της ρέπουν μάλλον εκ φύσεως: «Κάθε άνθρωπος που άσκει εξουσίαν τείνει, οίονει μοιραίως, εις κατάχρησιν αὐτῆς. Προχωρεῖ μέχρις ὅτου συναντήσῃ φραγμούς», παρατηρεῖ ο Αριστόβουλος Μάνεσης².

Ὡς γνωστόν, την αφετηρία αποτελεί η λειτουργική διάκριση της κρατικής δράσης, με επίκεντρο τον νόμο ως πηγής κανόνων δικαίου. Διακρίνεται έτσι η θέσπιση κανόνων δικαίου ως άσκηση νομοθετικής λειτουργίας από την εκτέλεση των επιταγών τους στο πλαίσιο των διαφόρων μορφών άσκησης εκτελεστικής λειτουργίας και από τον έλεγχο της τήρησης και εφαρμογής τους στο πλαίσιο της επίλυσης διαφορών και επιβολής ποινών, κατά την άσκηση δηλαδή δικαιοδοτικής λειτουργίας. Με βάση τη διάκριση της κρατικής εξουσίας σε επιμέρους λειτουργίες επιτυγχάνεται εν συνεχεία η οργανική διάκριση άσκησης της εξουσίας, υπό την έννοια της ανάθεσης αρμοδιοτήτων εκπλήρωσης των επιμέρους λειτουργιών στα όργανα του κράτους. Παραδοσιακά νοούνται δύο βασικά είδη συστημάτων, με κριτήριο την αυστηρότητα της οργανικής διάκρισης. Αφενός συστήματα αυστηρής διάκρισης, όπου η αρμοδιότητα εκπλήρωσης κάθε λειτουργίας απονέμεται καταρχήν σε διαφορετικά όργανα. Αφετέρου συστήματα ήπιας διάκρισης, όπου η αρμοδιότητα εκπλήρωσης κάθε λειτουργίας απονέμεται σε περισσότερα όργανα και εμφανίζεται περισσότερο ως αρμοδιότητα σύμπραξης μεταξύ των οργάνων.

Ανεξάρτητα από τον βαθμό αυστηρότητας της οργανικής διάκρισης, αμφότερα είδη διάκρισης εξουσιών συμπληρώνονται από μορφές αμοιβαίου ελέγχου των οργάνων, ώστε η εκπλήρωση των επιμέρους λειτουργιών να επιτυγχάνεται στη βάση της θεσμικής εξισορρόπησης μεταξύ των φορέων της κρατικής εξουσίας. Διασφαλίζεται έτσι όχι μόνον ότι η κρατική εξουσία χωρίζεται σε επιμέρους λειτουργίες αλλά και ότι η άσκηση κάθε λειτουργίας δεν συγκεντρώνεται σε ένα υποκείμενο, που (θα μπορούσε να) δρα ανεξέλεγκτα. Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών είναι λοιπόν αλληλένδετη με την προερχόμενη από την αμερικανική συνταγματική θεωρία αρχή των «ελέγχων και εξισορροπήσεων» (checks and balances)³ ή «των θεσμικών αντιβάρων», όπως έχει επικρατήσει στην ελληνική θεωρία του συνταγματικού δικαίου, κατά τον πετυχημένο όρο που εισήγαγε ο Νίκος Αλιβιζάτος. Μέσω των θεσμικών αντιβάρων διασφαλίζεται ακόμη και σε συστήματα αυστηρής οργανικής διάκρισης ότι τα όργανα του κράτους τελικώς συμπράττουν για την εκπλήρωση ορισμένης λειτουργίας, τελούν σε σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης ή ακόμη και σε σχέση ευθέως ελέγχου. Οι σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης είναι πάντως ιδιαίτερες

ανάμεσα στους ιδιώτες. Αυτή την τελευταία θα την αποκαλέσουμε δικαστική εξουσία, ενώ την άλλη απλώς εκτελεστική εξουσία του κράτους. [...] Όταν στο ίδιο πρόσωπο ή στο ίδιο σώμα η νομοθετική εξουσία έχει ενωθεί με την εκτελεστική εξουσία, τότε δεν υπάρχει καμία ελευθερία· γιατί μπορούμε να έχουμε το φόβο ότι ο ίδιο ο μονάρχης ή η ίδια γεροουσία θα θεσπίσει τυραννικούς νόμους για να τους εκτελέσει τυραννικά. Επίσης δεν υπάρχει ελευθερία αν η δικαστική εξουσία δεν έχει διαχωριστεί από τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Αν είχε συνδεθεί με την νομοθετική εξουσία, η εξουσία πάνω στη ζωή και την ελευθερία των πολιτών θα ήταν αυθαίρετη: γιατί ο δικαστής θα ήταν νομοθέτης. Αν ήταν συνδεδεμένη με την εκτελεστική εξουσία, ο δικαστής θα μπορούσε να έχει τη δύναμη ενός καταπιεστή».

² Α. Μάνεσης, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας» (1962): σε: Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σελ. 11 (21).

³ Πρβλ. *Idem*, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, 1965, σελ. 354: θεσμοί «ανασχέσεων και εξισορροπήσεων» (checks and balances).

έκδηλες σε κοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης, όπου η κυβέρνηση ως πολιτικώς προϊστάμενη της εκτελεστικής εξουσίας εξαρτάται από την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου, στο οποίο ανατίθεται κατά τεκμήριο η νομοθετική λειτουργία, ενώ συγχρόνως η νομοθετική πρωτοβουλία ανατίθεται βασικώς στην κυβέρνηση.

Ο βασικός συνταγματικός προβληματισμός που διατυπώνεται σε κοινοβουλευτικά συστήματα διακυβέρνησης συνδέεται ακριβώς με τη σχέση μεταξύ κοινοβουλίου και κυβέρνησης. Ενώ εκ πρώτης όψεως πρόκειται για σχέση που βασίζεται σε αυστηρή οργανική διάκριση, η αλληλεξάρτηση μεταξύ κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και κυβέρνησης αποδυναμώνει την εξισοροπητική λειτουργία που φιλοδοξεί να επιτελέσει η ιδέα των αντιβάρων και οδηγεί πρακτικά σε κάμψη της οργανικής διάκρισης. Οι συνέπειες εκδηλώνονται πλέον σε λειτουργικό επίπεδο: Στο μέτρο που η οργανική διάκριση επιδρά στην εκπλήρωση των επιμέρους λειτουργιών, επέρχεται αντίστοιχη σύγχυση (fusion) μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας. Η σύγχυση δεν οφείλεται μόνο στη λεγόμενη *διασταύρωση* των εξουσιών, υπό την έννοια της ανάθεσης αρμοδιοτήτων ορισμένης λειτουργίας σε όργανα που καταρχήν είναι αρμόδια για την εκπλήρωση άλλης λειτουργίας, όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις θέσπισης κανόνων δικαίου από όργανα της εκτελεστικής εξουσίας βάσει συνταγματικής ή νομοθετικής εξουσιοδότησης. Οφείλεται πρωτίστως στην *πολιτική ταύτιση* μεταξύ κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και κυβέρνησης: Η νομοθετική λειτουργία που εκπληρώνεται από το κοινοβούλιο συγχέεται με την εκτελεστική λειτουργία, την οποία κατευθύνει η –επίσης εξαρτώμενη από το κοινοβούλιο– κυβέρνηση. Πρόκειται για το φαινόμενο της «σχεδόν πλήρους σύγχυσης» (nearly complete fusion) μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής λειτουργίας, που είχε επισημανθεί από τον Walter Bagehot ήδη από τον δέκατο ένατο αιώνα. Κατά τον Bagehot, το μυστικό («efficient secret») του αγγλικού πολιτεύματος συνίσταται ακριβώς στη «στενή ενότητα, τη σχεδόν πλήρη σύγχυση μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας», οι οποίες «συνδέονται μεταξύ τους μέσω της κυβέρνησης»: Ο θρόνος δεν επιδρά πλέον στην επιλογή των μελών της κυβέρνησης και ο πρωθυπουργός επιλέγεται από το κοινοβούλιο, συγχρόνως όμως ελέγχει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Όπως μάλιστα παρατηρεί γλαφυρά ο Bagehot, το αγγλικό σύστημα δεν συνίσταται σε «απορρόφηση της εκτελεστικής από την νομοθετική λειτουργία αλλά σε σύγχυση των δύο: Η κυβέρνηση είναι δημιουργήμα του κοινοβουλίου αλλά έχει συγχρόνως την ισχύ να διαλύσει τους δημιουργούς της»⁴.

Ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες του αγγλικού πολιτεύματος και τον βαθμό της συγκρισιμότητας του με άλλες κοινοβουλευτικές τάξεις που δεν υιοθετούν το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, φαίνεται ότι οι παρατηρήσεις του Bagehot είναι σε αξιοσημείωτο βαθμό γενικεύσιμες, τουλάχιστον σε περιπτώσεις μονοκομματικών κυβερνήσεων. Όπως επισημαίνει προς την ίδια κατεύθυνση ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, «στην πραγματικότητα νομοθετική και εκτελεστική εξουσία συγκεντρώνονται σε ένα όργανο, στην Κυβέρνηση. Αυτή με την κοινοβουλευτική της πλειοψηφία νομοθετεί και με τον κρατικό μηχανισμό εκτελεί»⁵. Και συνεχίζει: «Είναι πλάνη να νομίζεται ότι οι αντιπρόσωποι του λαού ορίζουν την Κυβέρνηση δίνοντάς της ψήφο εμπιστοσύνης. Οι αντιπρόσωποι είναι ουσιαστικά

⁴ W. Bagehot, *The English Constitution* (1867), 2001, σελ. 11 επ.

⁵ Κων. Τσάτσος, *Πολιτική. Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, 2000, σελ. 190.

εξαρτημένοι από την ηγεσία τους, που συμπίπτει με την Κυβέρνηση, γιατί προς αυτή την ηγεσία κυρίως στρέφεται συνήθως η προτίμηση του λαού και όχι προς τα πρόσωπα των αντιπροσώπων του»⁶.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιτρέπουν τρία ενδιάμεσα συμπεράσματα για τη διάκριση των λειτουργιών και τα θεσμικά αντίβαρα σε κοινοβουλευτικά συστήματα. Πρώτον, τα ελλείμματα που προκαλούνται από τη σύγχυση νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας μπορούν να αμβλυθούν μέσω της κάθετης διάκρισης των εξουσιών μεταξύ πλειόνων επιπέδων άσκησης δημόσιας εξουσίας, όπως είναι γνωστή σε ομοσπονδιακά συστήματα, όπου η εξουσία διαμοιράζεται μεταξύ ομοσπονδιακών οργάνων και οργάνων των ομόσπονδων κρατιδίων. Δεύτερον, η πολιτική αλληλεξάρτηση κυβέρνησης και κοινοβουλίου αναδεικνύει την ιδιαίτερη αξία της δικαστικής εξουσίας: Ο ανεξάρτητος έλεγχος διοίκησης και νομοθέτη λειτουργεί ως το βασικό αντίβαρο της πολιτικής εξουσίας, όπως αυτή κάθε φορά εκφράζεται από τη δημοκρατική πλειοψηφία. Για τον λόγο αυτό παρατηρείται ότι η όλη προβληματική περί διάκρισης των εξουσιών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διασφάλιση της ανεξαρτησίας της δικαστικής λειτουργίας από επεμβάσεις εκ μέρους της Πολιτικής. Τρίτον, ως αντίβαρο της πολιτικής εξουσίας εντός της συνολικής θεσμικής αρχιτεκτονικής αναδύονται φορείς που κείνται εκτός του ιεραρχικά δομημένου κρατικού μηχανισμού και έχουν τη μορφή ανεξάρτητων αρχών, τη σύσταση και λειτουργία των οποίων επιτάσσει ολοένα και συχνότερα το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενισχύοντας το φαινόμενο μιας «διακυβέρνησης χωρίς κυβέρνηση» (governance without government)⁷.

II. ΑΝΤΙΡΡΟΠΕΣ ΤΑΣΕΙΣ: ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

1. Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΠΡΟΣ ΟΦΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑΣ

Η εξέλιξη της όλης προβληματικής των θεσμικών αντιβάρων κατά τη διάρκεια του πεντηκονταετούς βίου του ισχύοντος Συντάγματος επιτρέπει δύο βασικές παρατηρήσεις. Από τη μία πλευρά, παρατηρείται μια τάση σταδιακής συγκέντρωσης εξουσίας υπέρ της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας και δη του πρωθυπουργού. Η εδραίωση του πρωθυπουργοκεντρισμού αποτελεί συνέπεια των διαφόρων παραμέτρων. Πρώτον, βασική αιτία της εξέλιξης δεν είναι παρά οι αναθεωρήσεις του Συντάγματος, που οδήγησαν σταδιακά στην πολιτική αποδυνάμωση του Προέδρου της Δημοκρατίας. Πέραν του περιορισμού των εξουσιών του Προέδρου το 1986, η μάλλον πλήρης πολιτική αποδυνάμωση του θεσμού επήλθε με την αναθεώρηση του 2019 για τον λόγο ότι ο Πρόεδρος απώλεσε πρακτικά τη δυνατότητα έμμεσης πρόκλησης εκλογών δια της παραιτήσεώς του. Δεύτερον, προς την ίδια κατεύθυνση της ενίσχυσης της εκάστοτε πλειοψηφίας λειτουργούν τα εκλογικά συστήματα της ενισχυμένης αναλογικής, τα οποία ευνοούν την κυβερνησιμότητα και διευκολύνουν τον σχηματισμό κυβέρνησης από κόμματα που επιτυγχάνουν να συγκεντρώσουν σχετική πλειοψηφία στις βουλευτικές εκλογές. Τρίτον, παρατηρείται διευρυμένος αυτοπεριορισμός κατά

⁶ Ibidem, σελ. 191.

⁷ Ν. Σημαντήρας, *Governance without government? Οι ενωσιακές επιταγές περί ανεξαρτησίας εθνικών διοικητικών αρχών από συνταγματική σκοπιά*, [Νομαρχία 03.09.2024](#).

την άσκηση των αρμοδιοτήτων εκείνων των θεσμών, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν εξισορροπητικά, με απώτερη συνέπεια να ευνοείται και πάλι η πολιτική εξουσία. Ο μεν Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν έχει ασκήσει ποτέ, ως γνωστόν, την αρμοδιότητα αναπομπής νομοσχεδίου, ενώ αυτοπεριορίζεται και κατά το ότι δεν ελέγχει αν πράγματι συντρέχει εξαιρετικά απρόβλεπτη και επείγουσα ανάγκη για την έκδοση πράξης νομοθετικού περιεχομένου που προτείνεται το Υπουργικό Συμβούλιο. Τα δε δικαστήρια επίσης αυτοπεριορίζονται κατά τον έλεγχο συνδρομής των προϋποθέσεων έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, με αποτέλεσμα η έκτακτη νομοθέτηση να διενεργείται συχνά κατά πρόδηλη καταστρατήγηση των προϋποθέσεων, χωρίς να συντρέχει επείγουσα και πάντως όχι απρόβλεπτη ανάγκη⁸. Ο δικαστικός αυτοπεριορισμός εκδηλώνεται και σε άλλα πεδία, από τις κυβερνητικές πράξεις μέχρι τον δικαστικό έλεγχο τυχόν αντισυνταγματικότητας (του περιεχομένου) διατάξεων τυπικών νόμων. Ο συνταγματικός προβληματισμός συνδέεται πάντως ιδίως με την πλήρη απουσία ελέγχου τήρησης διατάξεων του οργανωτικού μέρους του Συντάγματος, συμπεριλαμβανομένης της κοινοβουλευτικής διαδικασίας νομοθέτησης, καθώς οι οικείες συνταγματικές επιταγές εξειδικεύονται από τον Κανονισμό της Βουλής και αξιολογούνται ως *interna corporis*⁹.

Ο πολλαπλός αυτοπεριορισμός των ελεγκτικών μηχανισμών έχει ως πρακτική συνέπεια να δίδεται συχνά η εντύπωση ότι το Σύνταγμα αδυνατεί να ανταποκριθεί στην εκπλήρωση της εγγυητικής του λειτουργίας: Αντί το Σύνταγμα να οριοθετεί την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, στην πράξη φαίνεται η ίδια η τήρηση του Συντάγματος να επαφίεται συχνά απλώς στη *διάθεση αυτοπεριορισμού* της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας. Απώτερη συνέπεια της της συγκέντρωσης εξουσίας υπέρ της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας είναι ότι ο πιο αποτελεσματικός έλεγχός της δεν είναι παρά ο πολιτικός έλεγχος που –σε συνθήκες συγχύσεως των λειτουργιών– καταλείπεται τελικά στο ίδιο το εκλογικό σώμα: Έτσι, ο βαθμός της πολιτικοποίησης του τρόπου άσκησης της κρατικής εξουσίας αυξάνεται κατακόρυφα, ενίοτε ακόμη και σε βάρος της δικαιοκρατικής της νομιμοποίησης. Ο περιγραφόμενος συγκεντρωτισμός δεν εξυπηρετεί πάντοτε την αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησης, καθώς μπορεί να εξελιχθεί και προς την αντίστροφη κατεύθυνση, θυμίζοντας τις αντιφάσεις του φαινομένου της «αδυναμίας της δύναμης» (*impotence of power*), που είχε επισημανθεί από την Hannah Arendt¹⁰: Παρότι εκ πρώτης όψεως η πολιτική εξουσία ενισχύεται, πρακτικά καθίσταται ευάλωτη για τον λόγο ότι εμφανίζεται ως υπεύνη για κάθε θέμα ή πρόβλημα, οι προσδοκίες και αστοχίες μεγεθύνονται και ο καταλογισμός της πολιτικής ευθύνης δεν συνάδει πάντοτε με το πολιτικώς εφικτό.

⁸ Ενδεικτικά για την όλη προβληματική Χ. Χρυσανθάκη, *Ο δικαστικός έλεγχος των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου*, ΘΠΔΔ 5/2014, σελ. 393 (395 επ.)· Β. Χρήστου, «Άρθρο 44», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, παρ. 8· και Ν. Σημαντήρα, «[Άρθρο 44](#)», σε: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 1 (25 επ.), με περαιτέρω παραπομπές,

⁹ Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2025, σελ. 300-302· Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα και Βουλή*, 2012, σελ. 178 επ.

¹⁰ Η. Arendt, *Περί βίας* [1969], 2000 (μτφ. Β. Νικολαΐδου-Κυριανίδου), σελ. 147-149. Για τον όρο «*impotence of power*» πρβλ. *Idem*, *On Violence*, 1969, σελ. 85-87.

2. Η ΑΝΤΙΡΡΟΠΗ ΤΑΣΗ: ΑΠΟΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕΣΩ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΡΧΩΝ

Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται ότι οι εξελίξεις προκαλούν και αντίρροπες τάσεις, ενισχύοντας ένα γενικότερο αίτημα *αποπολιτικοποίησης*. Η αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησης νοείται ολοένα και συχνότερα ως συνάρτηση της πολιτικής ανεξαρτησίας, η οποία εμφανίζεται ως εγγύηση εξορθολογισμού της λήψης αποφάσεων. Την τάση αποπολιτικοποίησης αντικατοπτρίζει η ανάδυση ανεξάρτητων φορέων δημόσιας εξουσίας: Είτε πρόκειται για ανεξάρτητες αρχές, με αποστολή την αμερόληπτη ρύθμιση αγορών ή την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακόμη και έναντι των οργάνων της πολιτικής εξουσίας. Είτε γενικότερα για ανεξάρτητους φορείς σε τομείς, η διαχείριση των οποίων εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας αποδείχθηκε αναποτελεσματική ή ανεπαρκής: Μεταξύ των βασικών «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων» κατά την περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής ξεχωρίζουν η ανάθεση της είσπραξης των φόρων στην Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων και η παραχώρηση της διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων του κράτους στην ιδιότυπη Ελληνική Εταιρεία Συμμετοχών και Περιουσίας¹¹.

Η τάση αποπολιτικοποίησης φαίνεται να έχει προκαλέσει κατά καιρούς νέες προσπάθειες της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας να ενισχύσει την επιρροή της, «επανακαταλαμβάνοντας» το χαμένο έδαφος. Παρατηρούνται φαινόμενα που εμφανίζονται ως απόπειρες παράκαμψης των ανεξάρτητων αρχών, έμμεσου ελέγχου τους ή ακόμη και επέμβασης στο έργο τους. Η όλη προβληματική θυμίζει την κλασική συνταγματική προβληματική των επεμβάσεων της νομοθετικής στα έργα της –επίσης ανεξάρτητης– δικαστικής εξουσίας. Από την τελευταία δεκαετία ξεχωρίζουν ενδεικτικά οι περιπτώσεις του ν. 4339/2015 περί αδειοδότησης παρόχων περιεχομένου επίγειας ψηφιακής τηλεοπτικής ευρυεκπομπής ελεύθερης λήψης που κρίθηκε ως αντίθετος στο Σύνταγμα ενόψει της αποκλειστικής αρμοδιότητας του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης για τον έλεγχο της ραδιοτηλεόρασης¹², η υπόθεση του ορισμού μελών της Επιτροπής Ανταγωνισμού¹³, η περίπτωση της διάταξης περί απαγόρευσης ενημέρωσης από την Αρχή Διασφάλισης Απορρήτου Επικοινωνιών που επίσης κρίθηκε αντισυνταγματική¹⁴ ή ακόμη και η υπόθεση επιλογής μελών ανεξάρτητων αρχών από την Διάσκεψη των Προέδρων της Βουλής, όπου αμφισβητήθηκε αν επετέυχθη η συνταγματικά επιβεβλημένη αυξημένη πλειοψηφία¹⁵.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

1. Οι περιγραφόμενες αντίρροπες τάσεις υπερσυγκέντρωσης πολιτικής ισχύος και συνακόλουθης αποπολιτικοποίησης τομέων της κρατικής εξουσίας δεν ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στην εξι-

¹¹ Για τις τάσεις αποκρατικοποίησης της διοίκησης και το αίτημα του εξορθολογισμού μέσω της αποπολιτικοποίησης βλ. Ν. Σημαντήρα, «Ιδιωτικοποιήσεις και κρατικοποιήσεις», σε: *διαΝΕΟσις* (επιμ.), *Προτάσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση. Δίκαιο και Οικονομία*, 2025, σελ. 422 (424-428).

¹² ΣτΕΟΛ 95/2017, σκέψεις 15, 19, 21.

¹³ ΣτΕΟΛ 911-917/2021.

¹⁴ ΣτΕΟΛ 465/2024, σκέψεις 24-29.

¹⁵ ΟΛΣτΕ 1639/2024, με την οποία απορρίφθηκε η αίτηση ακυρώσεως του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών λόγω έλλειψης εννόμου συμφέροντος, χωρίς κρίση επί της ουσίας. Πρβλ. ενδεικτικά Χ. Ανθόπουλο, *Τρία πέμπτα «παρά κάτι». Η νέα μέθοδος επιλογής των μελών των Ανεξάρτητων Αρχών*, constitutionalism.gr.

σορροπτική λογική των θεσμικών αντιβάρων. Η θεσμική ισορροπία επιτυγχάνεται διαφορετικά. Δεν έχει τη μορφή μιας διαρκούς διεκδικήσεως ισχύος αλλά επιδιώκεται μέσω της ενίσχυσης των ελεγκτικών μηχανισμών εντός της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Ως πρότυπο εξισορρόπησης εμφανίζεται ο θεσμός της προληπτικής επεξεργασίας κανονιστικών διαταγμάτων από το Συμβούλιο της Επικρατείας: συντείνει στη δικαιοκρατική νομιμοποίηση της κανονιστικής δράσης διοίκησης και την επίτευξη ασφάλειας δικαίου, χωρίς να προκαλεί κινδύνους για τον σεβασμό της δημοκρατικής αρχής.

2. Προϋπόθεση προς τούτο είναι η ενεργοποίηση των ήδη προβλεπόμενων μηχανισμών ελέγχου τήρησης των κανόνων που ανήκουν στο οργανωτικό συνταγματικό δίκαιο, ιδίως δε των κανόνων συνταγματικής περιωπής που ρυθμίζουν διαδικασίες (έκτακτης ή κοινοβουλευτικής) νομοθέτησης. Ζητούμενο είναι η αποτροπή τουλάχιστον των πρόδηλων καταστρατηγήσεων, ώστε οι διαδικαστικές εγγυήσεις που κατοχυρώνονται ρητώς στο συνταγματικό κείμενο να εκπληρώσουν τη νομιμοποιητική και εγγυητική τους λειτουργία. Αντί για νέα θεσμικά αντίβαρα συντρέχει ανάγκη πρωτίστως για ενίσχυση της νομιμοποίησης μέσω της διαδικασίας (Legitimation durch Verfahren).

3. Την αφετηρία αποτελεί η ερμηνευτική επαναπροσέγγιση σειράς διατάξεων του Συντάγματος και η επανεξέταση του γενικότερου φαινομένου του (δικαστικού) αυτοπεριορισμού κατά τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας. Προς την κατεύθυνση αυτή και προς άρση τυχόν αμφιβολιών θα ήταν πάντως ευπρόσδεκτη η ρητή συνταγματική κατοχύρωση του δικαστικού ελέγχου σημαντικών διαδικαστικών εγγυήσεων που συχνά δεν τηρούνται στην πράξη, όπως των προϋποθέσεων έκτακτης νομοθέτησης (άρθ. 44 παρ. 1), της απαγόρευσης ένταξης σε νομοσχέδια τροπολογιών ή διατάξεων άσχετων με το κύριο αντικείμενό τους (άρθ. 74 παρ. 5) ή ακόμη και της τήρησης των ελάχιστων πλειοψηφιών που προβλέπονται ρητώς από το ίδιο το Σύνταγμα (άρθ. 101Α παρ. 2).

4. Ευπρόσδεκτη θα ήταν επίσης η μερική άμβλυση των συνεπειών της αναθεώρησης του 2019 εν σχέση με την αποδυνάμωση του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας. Τούτο θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της επαναφοράς της αυξημένης πλειοψηφίας για την εκλογή νέου Προέδρου μόνον σε περίπτωση πρόωρης λήξεως της θητείας λόγω παραιτήσεως.

5. Ως αναγκαία παρίσταται πάντως η ενίσχυση των ανεξάρτητων αρχών και δη η συνταγματική θωράκιση της θεσμικής τους ανεξαρτησίας. Στην εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού συντείνει η ρητή συνταγματική κατοχύρωση κοινών κανόνων και διαδικασιών επιλογής μελών για το σύνολο των ανεξάρτητων αρχών που έχουν συσταθεί νομοθετικά ή ως επιταγή του ενωσιακού δικαίου: Απαραίτητη για την επίτευξη ευρύτερης συναίνεσης και συνακόλουθης ενίσχυσης της ανεξαρτησίας είναι ιδίως η κατοχύρωση της αυξημένης πλειοψηφίας για την επιλογή των μελών.

6. Ιδιαίτερη αξία εξ επόψεως θεσμικών αντιβάρων έχει η ενίσχυση της κανονιστικότητας του Συντάγματος ως προϋπόθεσης για την εκπλήρωση της εγγυητικής του λειτουργίας. Απαιτείται για τον λόγο αυτό η εξέταση της αναθεώρησης εκείνων των συνταγματικών διατάξεων που έχουν προκαλέσει ερμηνευτικές υπερβάσεις από την πλευρά της νομολογίας, συχνά στο όριο της γραμματικής διατύπωσης (άρθ. 16, άρθ. 117 παρ. 3): Ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν φέρει μόνο την ευθύνη της απάντησης στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της δικαστικής εξουσίας αλλά και της διάπλασης σαφών λύσεων που διασφαλίζουν την κανονιστικότητα των συνταγματικών επιταγών. □

ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΤΙΒΑΡΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΑΥΤΟΣΥΓΚΡΑΤΗΣΗ

Υπάρχει μία πρόκληση, που, ειδικά για τον τελευταίο ομιλητή ενός διήμερου Συνεδρίου, συνίσταται και σε μια προσπάθεια κάποιου είδους σύνοψης όσων ελέχθησαν και των συμπερασμάτων που βγήκαν. Αυτό θα επιχειρήσω να κάνω, εστιάζοντας σε τέσσερα σημεία.

Το πρώτο σχετίζεται με μια μεθοδολογική αλλά και ουσιαστική διασάφηση γύρω από την έννοια των «θεσμικών αντιβάρων». Με βάση τη θεωρία, κυρίως την πράξη, καθώς και όσα ακούστηκαν προηγουμένως σε αυτό το τραπέζι, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δυο κατηγορίες αντιβάρων: τα «εσωτερικά» και τα «εξωτερικά». Τα «εσωτερικά» είναι εκείνα που συνδέονται ευθέως με τη θεμελιώδη αρχή της διάκρισης των εξουσιών (άρθρο 26 του Συντάγματος) αλλά και τις ίδιες τις τρεις συντεταγμένες εξουσίες –εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική. Η λειτουργία των έτσι νοούμενων αντιβάρων είναι η εκ του Μοντεσκιέ εκπορευόμενη και στο αγγλοσαξονικό κυρίως δίκαιο εφαρμοζόμενη «ισορροπία» (balance) των εξουσιών μεταξύ τους και έλεγχος (check) της καθεμίας έναντι της άλλης, ώστε να εμποδίζουν αμοιβαία, προς όφελος της δημοκρατίας, ενδεχόμενη υπέρβαση ρόλου¹. Υπάρχουν, όμως, και τα «εξωτερικά» –των τριών λειτουργιών, όχι του Συντάγματος ή του πολιτεύματος– αντίβαρα, που αποτελούν θεσμικές υπέρ της ελευθερίας, της νομιμότητας και της διαφάνειας εγγυήσεις για τη λειτουργία του κράτους και της δημοκρατίας.

¹ Υπό αυτή κυρίως την οπτική αντιμετωπίζεται το θέμα στη μονογραφία του Γ. Τασόπουλου, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2007. Έτσι και ο Απ. Βλαχογιάννης, *Αναζητώντας τη δημοκρατία των αντιβάρων: από την παραδοσιακή σε μια σύγχρονη προσέγγιση της έννοιας των checks and balances*, ομιλία που εκφωνήθηκε το 2014, προσβάσιμη στο διαδίκτυο.

Κώστας Μποτόπουλος

Διδάκτωρ
Συνταγματικού Δικαίου

Τα «εσωτερικά» αντίβαρα αποκτούν καθοριστική σημασία σε συστήματα με πολλές ατυπίες, λακωνικές θεσμικές διαρρυθμίσεις (όπως στο Σύνταγμα των ΗΠΑ) ή και χωρίς αυστηρά Συντάγματα (όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο). Στα συνταγματικά πιο οργανωμένα κράτη το κύριο βάρος της εξισορρόπησης πέφτει στη δικαστική εξουσία, αφού αυτή αποτελεί τον βασικό «ελεγκτή» των άλλων δυο. Ο «έλεγχος» της νομοθετικής επί της εκτελεστικής εξουσίας, αλλά και ενός σκέλους της εκτελεστικής εξουσίας επί των άλλων, περνάει μέσα από θεσμούς –όπως είναι, στο ελληνικό Σύνταγμα, το προεδρικό βέτο (άρθρο 42 παρ. 2), το δημοψήφισμα (άρθρο 44 παρ. 2) και η «λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία» (άρθρο 73 παρ. 6, μετά την αναθεώρηση του 2019), η ευθύνη των Υπουργών (άρθρο 86), οι ελεγκτικές αρμοδιότητες και πρωτοβουλίες της Βουλής– που δεν συνιστούν οι ίδιοι αντίβαρα αλλά μετέχουν καθοριστικά στην εξισορροπητική λειτουργία της κάθε εξουσίας έναντι των άλλων.

Στα βασικά «εξωτερικά» αντίβαρα ανήκουν η υπέρ του πολίτη και του δημοσίου συμφέροντος νομοκρατούμενη και αξιοκρατική λειτουργία του κράτους –το Δημόσιο ως μηχανισμός απόκρουσης της κομματοκρατίας και της λογικής του «πολιτικού κόστους»², οι Ανεξάρτητες Αρχές –μετέχουσες οργανικά της Διοίκησης αλλά ιστάμενες υπεράνω αυτής και, θεωρητικά, εκτός εξάρτησης από την εκτελεστική εξουσία³, ο Τύπος –λογιζόμενος ως «τέταρτη εξουσία» και στηριζόμενος στη συνταγματικά προβλεπόμενη μεν (άρθρο 14), υπό την πρακτική εγγύηση του κράτους δε ελευθερία της έκφρασης· η λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών» –μέσα από τυπικές (ελευθερία του συνέρχεσθαι) αλλά και άτυπες (ιδίως, στην παρούσα φάση, «ψηφιακές») εκφάνσεις. Η λειτουργία των «εξωτερικών» αντιβάρων είναι και αυτή προσανατολισμένη σε «έλεγχο» και «εξισορρόπηση» των συντεταγμένων εξουσιών αλλά με πιο ευρείς, άτυπους και κοντινούς στον πολίτη τρόπους. Η σημασία τους είναι αυξημένη σε πολιτεύματα, όπως το δικό μας, με αυστηρούς θεσμικούς και διαικαστικούς κανόνες και σε εποχές, όπως η δική μας, «διακινδύνευσης», «κρίσης νομιμοποίησης» ή «πολυκρίσης».

Το δεύτερο ζήτημα έχει να κάνει με το λεγόμενο και πολυχρησιμοποιημένο, στη βιβλιογραφία αλλά και από τους σημερινούς ομιλητές, «πρωθυπουργοκεντρικό σύστημα» και τη σχέση του με τα αντίβαρα. Είναι το «πρωθυπουργοκεντρικό» σύστημα μια θεσμική «ανωμαλία» και είναι «αποστολή» των αντιβάρων ειδικά η αντιμετώπιση και ο μετριασμός αυτού του φαινομένου; Η απάντηση που δίνω σε αμφότερα τα ερωτήματα είναι αρνητική.

Ο «πρωθυπουργοκεντρισμός» –η θεσμική και πολιτική πρωτοκαθεδρία έως κυριαρχία του Πρωθυπουργού σε ένα σύστημα όπως το ελληνικό της Μεταπολίτευσης– είναι η άλλη όψη του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος –στην πραγματικότητα είναι μια άλλη λέξη για αυτό: το κοινοβουλευτικό πολίτευμα είναι εκείνο στο οποίο ο κυρίαρχος λαός ψηφίζει κόμμα, άρα κυβέρνηση, γνωρίζοντας και ποιος θα είναι ο επικεφαλής της, άρα δυνητικός Πρωθυπουργός, και πόσο πολιτικά σημαντικές θα είναι οι εξουσίες του⁴. Υπ' αυτή την έννοια, η αναθεώρηση του 1986 –με

² Ξ. Κοντιάδης, *Θεσμικά αντίβαρα και εγγυήσεις πολυεπίπεδης διακυβέρνησης απέναντι στις πρωθυπουργικές υπερεξουσίες*, Syntagma Watch 12.05.2025.

³ Αυτές θεωρούνται, από μεγάλη μερίδα της επιστήμης, ως κατεξοχήν θεσμικά αντίβαρα. Βλ. μεταξύ πολλών, Γ. Ιωαννίδη, *Θεσμικά αντίβαρα – ασπίδες για τη Δημοκρατία*, Τα ΝΕΑ 01.11.2023.

⁴ Βλ. αναλυτικά και έγκαιρα, Κ. Μποτόπουλο, *Το «πρωθυπουργοκεντρικό» ελληνικό σύστημα*, ΝοΒ 1995.

κοινοβουλευτικό στυλοβάτη τον Αναστάση Πεπονή και αθόρυβο από πλευράς κυβέρνησης «διευκολυντή» το Γιώργο Κασιμάτη, που μας άφησε αυτές τις μέρες– δεν αποτέλεσε στρέβλωση αλλά εξισορρόπηση του πολιτεύματος: δεν κατέργησε ούτε ακύρωσε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τού αφαίρεσε τη δυνατότητα να προβαίνει μονομερώς σε κρίσιμες πολιτικές κινήσεις (ιδίως διάλυση της Βουλής και επιλογή του Πρωθυπουργού), που, εκείνες, διαστρέβλωναν την ουσία του κοινοβουλευτισμού⁵. Όχι απλώς δεν απαιτείται, συνεπώς, αλλά, κατά τη γνώμη μου, δεν νοείται καν να ζητείται, εν είδει θεσμικού αντιβάρου στην πρωθυπουργική εξουσία, η επαναφορά σημαντικών πολιτικών αρμοδιοτήτων στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Πόσο μάλλον μετά την αναθεώρηση του 2019 και την αλλαγή στις απαιτούμενες για την εκλογή του από τη Βουλή πλειοψηφίες, που τον κατέστησαν συγχρόνως πιο «κομματικό» αλλά και λιγότερο «νομιμοποιημένο» έναντι του εκλογικού σώματος.

Αλλά και γενικότερα, με βάση όσα ελέχθησαν παραπάνω, τα θεσμικά αντίβαρα δεν λειτουργούν μόνο έναντι του Πρωθυπουργού, ή, σε προεδρικό σύστημα (χαρακτηριστικότερα παραδείγματα οι ΗΠΑ, αν και, στην παρούσα φάση, δεν πρέπει να λογίζονται ως πλήρης δημοκρατία⁶, και η Γαλλία, πέραν του σημερινού αδιεξόδου) έναντι του Προέδρου, αλλά υπέρ της όλης ισορροπίας των εξουσιών. Εξάλλου, για να γυρίσουμε στην ελληνική περίπτωση, το Σύνταγμα περιέχει θεσμούς ή μηχανισμούς που μειώνουν, και πάντως σχετικοποιούν, την πρωθυπουργική κυριαρχία: Οι σημαντικότεροι είναι η συλλογική λειτουργία της κυβέρνησης (άρθρα 81-83, αλλά και 84, αφού της εμπιστοσύνης της Βουλής απολαύει η κυβέρνηση συλλογικώς και όχι ο Πρωθυπουργός) και η ελευθερία έκφρασης και κατά συνείδηση ψήφου όλων, άρα και των «κυβερνητικών», βουλευτών (άρθρο 60 παρ. 1).

Τρίτο ζήτημα, σχετιζόμενο με το –επί θύραις αλλά και γενικότερο– αναθεωρητικό διάβημα: είναι άραγε η συνταγματική αναθεώρηση ταιριαστό ή απλώς λυσιτελής μέσο για την ενίσχυση των θεσμικών αντιβάρων και την επίτευξη του σκοπού τους, που δεν είναι άλλος από την ενίσχυση της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, την τόνωση της αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος και την αντιμετώπιση δυο σύγχρονων και ιδιαίτερα ανησυχητικών τάσεων που είναι, στην Ελλάδα, η απώλεια της κανονιστικής ισχύος του Συντάγματος και, διεθνώς, η εξάπλωση, με πρωτεργάτη τις ΗΠΑ του Τραμπ, ενός κύματος όλο και λιγότερο νομιμόφρονος αυταρχισμού⁷; Και πάλι τα ερωτήματα είναι ρητορικά, και πάλι οι απαντήσεις δεν μπορούν παρά να είναι αρνητικές.

Με πολιτικά και θεσμικά προβλήματα για τα οποία ούτως ή άλλως δεν «φταίει», ειδικά στην Ελλάδα, το πολλακώς αναθεωρημένο, ανθεκτικό στη δοκιμασία της πράξης και κατατασσόμενο πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο Σύνταγμα, το οποίο μάλιστα περιέχει αναλυτικές διατάξεις και προβλέψεις για «εσωτερικά» και «εξωτερικά» αντίβαρα, είναι προφανές, τουλάχιστον στα μάτια μου, ότι οι όποιες –απολύτως υπαρκτές– θεσμικές δυσλειτουργίες δεν λύνονται, ούτε καν υποβοηθούνται, με συνταγματικές αλλαγές. Γι' αυτό, ειδικά για το θέμα για το οποίο γίνεται συζήτηση σε αυτό το τραπέζι, η αυτοσυγκράτηση οφείλει, κατά τη γνώμη μου, να είναι διπλή: και, γενικά, έναντι

⁵ Idem, *Το εκκρεμές της Μεταπολίτευσης*, 2024, σελ. 33-35.

⁶ Idem, *Είναι ακόμα Δημοκρατία η Αμερική;*, Τα ΝΕΑ, 20.09.2025.

⁷ Για τη διεθνή αυτή τάση και ιδίως τις απαρχές της, βλ. Κ. Μποτόπουλο, *Το τοπίο της Δημοκρατίας*, 2022.

του αναθεωρητικού εγχειρήματος ως πανάκειας⁸ και, ειδικότερα, έναντι της εξισορροπητικής για το πολίτευμα και τη δημοκρατία δυναμικής των όποιων θεσπιζόμενων αντιβάρων.

Ας αξιολογήσουμε την παραπάνω απόφαση επί τη βάση δυο μετρήσιμων, απτών και απολύτως θεσμικών κριτηρίων. Καταρχάς τις προτεινόμενες ή προταθείσες συνταγματικές αλλαγές στο πεδίο των αντιβάρων. Σε σχέση με τα «εσωτερικά»: η «ενίσχυση», όπως ειπώθηκε, του Προέδρου της Δημοκρατίας, δεν αποτελεί λύση για την αντιμετώπιση του «πρωθυπουργοκεντρισμού», η Βουλή έχει, στα χαρτιά, πλήρεις αρμοδιότητες ελέγχου της κυβέρνησης, ενώ τα δυο μεγάλα προβλήματα της Δικαιοσύνης⁹ –η ατελής ανεξαρτησία και οι απαράδεκτες καθυστερήσεις¹⁰– δεν είναι δυνατό να επιλυθούν με αλλαγές σε συνταγματικό επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και για τα «εξωτερικά» αντίβαρα: το Κράτος «αποκεντρώθηκε» (άρθρο 101), αλλά παραμένει πάντα υδροκέφαλο, γραφειοκρατικό και πελατειακό· οι Ανεξάρτητες Αρχές «συνταγματοποιήθηκαν» το 2001 (άρθρο 101Α του Συντάγματος και 138 Κανονισμού της Βουλής) και η επιλογή των επικεφαλής τους «διευκολύνθηκε» το 2019, αλλά υποσκάπτονται διαρκώς, από μέσα κι απέξω· η ελευθερία της έκφρασης και του Τύπου προστατεύεται επαρκώς, με κάποιον, ίσως, υπέρμετρο ρόλο του Κράτους (άρθρα 14 και 15), αλλά η πραγματική ελευθερία –της έκφρασης και του Τύπου– υποχωρεί σε όλες τις διεθνείς μετρήσεις¹¹· η κοινωνία των πολιτών και να «αναγνωρισθεί» φραστικά (πιθανώς στο άρθρο 12) δεν θα αποκτήσει, αυτομάτως και εξ αυτού του λόγου, υπόσταση και ζωντάνια.

Η αναθεωρητική αποτελεσματικότητα στο πεδίο των αντιβάρων θα μπορούσε να μετρηθεί και με βάση το πιο πρόσφατο διάβημα, το 2019, κατά το οποίο, μάλλον συμπτωματικά, σχεδόν όλες οι αλλαγές «άγγιξαν», άλλες πιο άμεσα και άλλες πιο έμμεσα, την προβληματική των αντιβάρων: εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 32 παρ. 4), που δεν τον κατέστησε «πόλο», το αντίθετο· αναθεώρηση –ήδη ξεπερασμένη, αφού συζητάμε για την επόμενη– του θεσμού της ευθύνης των Υπουργών (άρθρο 86)· προς τη σωστή κατεύθυνση αλλά ημιτελείς προσθήκες για τη βουλευτική ασυλία (άρθρο 62), τη δυνατότητα σύστασης εξεταστικών επιτροπών με πρωτοβουλία της αντιπολίτευσης (άρθρο 68 παρ. 2), τη «λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία» (άρθρο 73 παρ. 6), για την οποία ο λαός δεν έχει δείξει κανένα ενδιαφέρον· προσπάθεια ξεμπλοκαρίσματος των Ανεξάρτητων Αρχών (άρθρο 101Α), που όχι μόνο δεν απέδωσε αλλά έδωσε αφορμή για μαθηματικές¹², πέρα από τις θεσμικές, ακροβασίες.

Συμπέρασμα από όλα τα παραπάνω: η πρόβλεψη και περιγραφή των αντιβάρων είναι σχετικά επαρκής στο ισχύον Σύνταγμα, η πραγματική τους λειτουργία και αποτελεσματικότητα προϋποθέτει αλλαγή θεσμικής και πολιτικής νοοτροπίας, που δεν επέρχεται με συνταγματική αναθεώρηση.

⁸ Idem, *Το Σύνταγμα ως ανάγκη και ως φετίχ*, Το Βήμα 23.04.2023.

⁹ Για μια σφαιρική ανάλυση, βλ. Κ. Μποτόπουλο, «Ελληνική Δικαιοσύνη: τα προβλήματα που παραμένουν, οι λύσεις που αναβάλλονται, οι υποθέσεις που αποκαλύπτουν», στον συλλογικό τόμο *Στη δίνη των κρίσεων*, 2023.

¹⁰ Δεν κατατάσσω στα μείζονα προβλήματα τον τρόπο επιλογής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης.

¹¹ Με πιο πρόσφατη την ετήσια Έκθεση για το Κράτος Δικαίου της ανεξάρτητης ομάδας GovWatch, βλ. και *Κάτι σάπιο υπάρχει στο Κράτος Δικαίου στην Ελλάδα*, in.gr 29.09.2025.

¹² Επ' αφορμής επιλογής μελών στο ΑΣΡ και την ΑΑΔΕ ετέθη το ερώτημα πόσα είναι τα (απαιτούμενα από το αναθεωρημένο άρθρο 101Α παρ. 2 του Συντάγματος) 3/5 των 26 μελών της Διάσκεψης των Προέδρων: 16, όπως αποφάσισε το ίδιο το όργανο, ή 17, όπως θεώρησε σωστό σχεδόν σύσσωμη η θεωρία, μιας και τα 3/5 του 26 είναι 16,2, δηλαδή παραπάνω από 16; Βλ. Κ. Μποτόπουλο, *Ανεξαρτησία προς απόδειξη*, στο *Syntagma Watch* 29.09.2023.

Ως τελευταίο σημείο, θα ήθελα να αναφέρω απλώς του «τίτλους» ορισμένων κρίσιμων, κατά τη γνώμη μου, ζητημάτων που συνδέονται με τα θεσμικά αντίβαρα, χωρίς να βρίσκονται στον πυρήνα τους: σχέση μεταξύ δημοκρατικότητας και «κυβερνησιμότητας» (ζητήματα εκλογικού νόμου, δυνατότητας διάλυσης της Βουλής, διάκρισης των ιδιοτήτων του Υπουργού και του βουλευτή)· χρηματοδότηση των κομμάτων (τομέας στον οποίο οι νομοθετικές παρεμβάσεις έχουν αποδειχθεί ανεπαρκείς)· «τιθάσσευση» τεχνολογίας και «ψηφιακής κυριαρχίας» (που έχουν αναδειχθεί σε κατεξοχήν κινδύνους για τη δημοκρατία αλλά που, βέβαια, είναι αδύνατο να αντιμετωπιστούν με τα μέσα της «κλασικής» δημοκρατίας)· σχέση –που αναγκαστικά οφείλει να είναι μια σχέση συνύπαρξης και συναρμογής, όχι σύγκρουσης ή αντικατάστασης– εθνικής συνταγματικής με ενωσιακή τάξη –που δεν αποτελεί αντίβαρο αλλά ούτε και μπορεί, όπως συχνά, τον τελευταίο καιρό, συμβαίνει, να μετατρέπει, μέσω τανύσματος της ερμηνείας πέρα από τα όρια της, τα «απαγορεύεται» του ελληνικού Συντάγματος σε «επιτρέπεται»¹³.

Και για όλα αυτά ισχύουν ό,τι και για τα κατεξοχήν αντίβαρα: χρειάζονται βελτιώσεις, αλλά με αυτοσυνειδησία και αυτοσυγκράτηση. □

¹³ Με κορωνίδα, βέβαια, αλλά ουχί μοναδικό περιστατικό, την «υπόθεση των ιδιωτικών πανεπιστημίων». Βλ. μεταξύ πολλών και με αναφορές σε πολλούς, συμφωνούντες και διαφωνούντες, Κ. Μποτόπουλο, *Υπεράσπιση του Συντάγματος*, constitutionalism.gr.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2026)

Θανάσης Γ. Ξηρός

Αναπληρωτής Καθηγητής
Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ

7 Ιανουαρίου

Μετά τη συνέντευξη της προέδρου του συλλόγου με την επωνυμία «Σύλλογος Ατόμων Πληγέντων Δυστυχήματος Τεμπών 28.02.2023» σε τηλεοπτικό σταθμό περιφερειακής εμβέλειας, στην οποία εκφράστηκε θετικά για τον Ν. Φαραντούρη, και τις δηλώσεις του τελευταίου, ο πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας αποφασίζει τη διαγραφή του από την ευρωομάδα του κόμματος. Στην ανακοίνωση που ακολουθεί την απόφαση αναφέρεται ότι ο ευρωβουλευτής «οφείλει να παραδώσει την έδρα στο κόμμα, με το οποίο εκλέχθηκε, από τη στιγμή που δεν δεσμεύεται ξεκάθαρα ότι θα εκπροσωπεί τους ψηφοφόρους» του στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

17 Ιανουαρίου

Ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του σε πρωινή εκπομπή ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού πανελληνίας εμβέλειας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Ευελπιστούμε

το πρώτο 15ήμερο του Φεβρουαρίου να πραγματοποιηθεί η συνάντηση με τον Τ. Ερντογάν. Είναι μια συνάντηση σε πλαίσιο ανοιχτού διαλόγου με την Τουρκία που πάντα επιδίωκα. Ο καθένας έχει μια διαφορετική οπτική για το τι πρέπει να λύσουμε. Εμείς θέλουμε ένα ζήτημα, την οριοθέτηση ΑΟΖ. Για να συζητήσουμε γι' αυτό, η Τουρκία θα πρέπει να αποστεί από ανυπόστατες διεκδικήσεις. Διαμορφώνεται υπό προϋποθέσεις το πλαίσιο για μια ειλικρινή συζήτηση. Το να διαφωνούμε δεν σημαίνει ένα καθεστώς μόνιμης έντασης με την Τουρκία. Υπάρχουν άλλοι τομείς, όπως το μεταναστευτικό ή η διευκόλυνση για βίζα είναι τομείς συνεργασίας. Θα πάω στην Τουρκία για να συζητήσουμε τα μεγάλα και τα επιμέρους [...] Η χώρα μας είναι φάρος σταθερότητας σε μια ταραγμένη περιοχή. Οι Ένοπλες Δυνάμεις δεν έχουν σήμερα καμία σχέση με το πώς τις παραλάβαμε μετά από τη 10ετή κρίση [...] Η συζήτηση την προηγούμενη εβδομάδα ήταν πολύ ουσιαστική και πολλές φορές συζητούνται θέματα πίσω από κλειστές πόρτες που δεν απασχολούν τη δημόσια συζήτηση, π.χ. η

εκπαίδευση των αγροτών, το νερό. Τους είδα και την προηγούμενη εβδομάδα, όσοι μονοπωλούν τους τηλεοπτικούς δέκτες δεν εκφράζουν όλους τους αγρότες. Θα τους υποδεχθώ, θα τους ακούσω, αλλά γνωρίζουν ότι το πλαίσιο των παρεμβάσεων που μπορεί να κάνει η κυβέρνηση έχει ήδη ανακοινωθεί. Δεν μπορώ να δώσω άλλα χρήματα, δεν το επιτρέπει ο προϋπολογισμός, η κοινωνική δικαιοσύνη και τα όρια από την Ευρώπη [...] Καταλαβαίνω, γιατί κινητοποιήθηκαν, υπήρχε ζήτημα με τον ΟΠΕΚΕΠΕ, αλλά οι πληρωμές έγιναν και έγιναν με πιο σωστό τρόπο. Γι' αυτό και περίσσεψαν λεφτά. Το σύστημα πια μπορεί να εντοπίζει αυτούς που έπαιρναν λεφτά και δεν τα δικαιούνταν, κάτι περισσότερο από 160 εκατομμύρια [...] Φτιάξαμε την Εθνική Αρχή Καταναλωτή για να ελέγχει. Γίνεται πολύς λόγος για το μωσχάρι. Υπάρχει αύξηση, εμείς παράγουμε το 15% της κατανάλωσής μας. Διεθνώς αυξάνεται η τιμή του μωσχαριού. Τι να κάνουμε, να βάλουμε πλαφόν στο μωσχάρι; Πρέπει να καταλάβουμε πού μπορούμε να παρέμβουμε και πού δεν μπορούμε να παρέμβουμε [...] Ζήτημα ασφάλειας πτήσεων δεν υπάρχει, αλλά τα παλιά μηχανήματα δεν μας επιτρέπουν να έχουμε περισσότερα αεροπλάνα στον αέρα, οπότε έχουμε καθυστερήσεις. Πρέπει να αυξήσουμε τη χωρητικότητα του εναέριου χώρου. Αυτός ο εξοπλισμός θα ολοκληρωθεί εντός των επόμενων δύο ετών. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και με διαδικασίες κατεπείγοντος ο εξοπλισμός θα εκσυγχρονιστεί [...] Είναι παράξενο και δεν ξέρω πόσο δημοσκοπικά δεοντολογικό είναι να μετριοούνται κόμματα που δεν έχουν ανακοινωθεί. Υπάρχει μια μεγάλη απόσταση από το να είσαι γονιός ενός θύματος μιας τραγωδίας μέχρι να είσαι αρχηγός κόμματος [...] Εκλογές θα γίνουν την άνοιξη του 2027. Στην πολιτική ένας χρόνος είναι ένας αιώνας, αν λάβει κανείς υπόψη του σε τι ευμετάβоло περιβάλλον είμαστε. Και πριν από τις εκλογές του '23 η Νέα Δημοκρατία

ήταν στο 32% και ο ΣΥΡΙΖΑ στο 25%. Εγώ πιστεύω στις αυτοδύναμες κυβερνήσεις, εξυπηρετούν καλύτερα την υλοποίηση μιας τολμηρής μεταρρυθμιστικής ατζέντας. Το δικό μου σύνθημα είναι "Πρόσω Ολοταχώς για τις μεταρρυθμίσεις, για να καλύψει η χώρα την απόσταση από την Ευρώπη". Ο κυρίαρχος Ελληνικός λαός θα καθορίσει, με βάση τους κανόνες του παιχνιδιού που έχουν καθοριστεί από τον εκλογικό νόμο –που δεν αλλάζει–, αν η επόμενη κυβέρνηση θα πρέπει να είναι αυτοδύναμη ή κυβέρνηση συνεργασίας. Κανείς δεν είναι ισόβιος, όλοι κρινόμαστε από τα αποτελέσματα. Σήμερα η πολιτική σταθερότητα είναι απαραίτητη για να έχουμε σταθερές αυξήσεις στους μισθούς, επενδύσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις. Να διεκδικήσουμε μια τρίτη τετραετία, να κάνουμε ακόμα μια σημαντική Συνταγματική Αναθεώρηση, που θα ξεκινήσει σε λίγους μήνες και θα απαιτήσει ευρύτερες συναινέσεις. Να αλλάξουμε το άρθρο 86, αγωνίζομαι από το 2006 γι' αυτό, να αλλάξουμε το άρθρο 16. Να δούμε το ζήτημα της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων υπό το πρίσμα και της αξιολόγησης [...] Ο Μαδούρο ήταν ένας δικτάτορας. Βέβαια, η Ελλάδα παραμένει προσηλωμένη στην εφαρμογή του διεθνούς δικαίου. Το να κάνει συγκρίσεις κανείς της Βενεζουέλας με την Ουκρανία είναι παντελώς άσχετες [...] Η Γροιλανδία ανήκει στη Δανία και μόνο η Δανία μπορεί να αποφασίσει. Θα βρεθεί ένας τρόπος συνεννόησης με τις ΗΠΑ, χωρίς να φτάσουμε σε λύσεις που θα παραβιάζουν το διεθνές δίκαιο και θα οδηγούσαν την Ευρώπη σε μια καταστροφική σύγκρουση με τις ΗΠΑ».

20 Ιανουαρίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα και διεθνώς. Στη συζήτησή τους κυριαρχούν οι αγροτικές κινητοποιήσεις.

21 Ιανουαρίου

Συζητείται στην Ολομέλεια της Βουλής και γίνεται, κατά πλειοψηφία, δεκτή η πρόταση του Πρωθυπουργού για τη σύσταση διακομματικής επιτροπής με αντικείμενο «τη μελέτη των προβλημάτων και την επεξεργασία προτάσεων για την ενίσχυση του πρωτογενούς τομέα στη βάση των σύγχρονων προκλήσεων και των διεθνών εξελίξεων».

26 Ιανουαρίου

Στην εισαγωγική ομιλία του κατά τη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, ο Πρωθυπουργός ανακοινώνει την εκδήλωση νομοθετικής πρωτοβουλίας για την επέκταση της άσκησης με επιστολική ψήφο του δικαιώματος του εκλέγειν από τους εκτός της επικράτειας Έλληνες πολίτες στις γενικές βουλευτικές εκλογές και για τη σύσταση τριεδρικής βασικής εκλογικής περιφέρειας αποδήμων, με τον αριθμό των βουλευτών Επικρατείας να επανέρχεται στους δώδεκα (12). Δεσμεύεται, επίσης, ότι το εκλογικό κατώφλι για την εξασφάλιση κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης θα παραμείνει αμετάβλητο στο ποσοστό του τρία τοις εκατό (3%) επί των εγκύρων ψηφοδελτίων.

27 Ιανουαρίου

Μετά τη φραστική επίθεση της προέδρου της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου σε βάρος βουλευτή της συμπολίτευσης και του προέδρου της εξεταστικής επιτροπής που διερευνά «όλες τις πτυχές του ζητήματος της χρηματοδότησης των αγροτών από τον Οργανισμό Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕ-ΠΕ), μακριά από μικροκομματικές σκοπιμότητες και με σκοπό την αναζήτηση της αλήθειας και την εξυγίανση του συστήματος των επιδοτήσεων», ο εισηγητής της πλειοψηφίας προτείνει και

η επιτροπή αποδέχεται, με την αρνητική ψήφω των βουλευτών της αντιπολίτευσης, την παραπομπή της Ζ. Κωνσταντοπούλου στην ειδική μόνιμη επιτροπή δεοντολογίας για ανάρμοστη συμπεριφορά.

3 Φεβρουαρίου

Ο Πρωθυπουργός ανακοινώνει την εκκίνηση της πέμπτης αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975. Στο τηλεοπτικό του μήνυμα αναφέρει: «Σήμερα ανοίγουμε τον διάλογο για τη Συνταγματική Αναθεώρηση, κάνοντας πράξη μία ακόμη θεσμική μας δέσμευση. Ως Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας, θέλησα να έχω πρώτα τις απόψεις της κοινοβουλευτικής μας ομάδας. Έτσι, απευθύνομαι με επιστολή μου στα μέλη της, ώστε οι θέσεις τους να ενσωματωθούν στην τελική μας εισήγηση μέσα στον Μάρτιο. Πρόκειται, άλλωστε, για ένα ζήτημα το οποίο αφορά συνολικά τη δημόσια ζωή, αλλά, τελικά, και τον κάθε πολίτη ξεχωριστά. Είναι αλήθεια ότι επί 50 χρόνια το Σύνταγμα του 1975 εξασφάλισε ομαλότητα και πολιτική σταθερότητα. Είναι ένα κείμενο “ζωντανό”. Δεν παύει, ωστόσο, να ανήκει στον 20ό αιώνα. Συνεπώς, είναι καιρός να τολμήσουμε μεγάλες τομές, που θα ενισχύουν το κύρος των θεσμών και την εμπιστοσύνη των πολιτών, εισάγοντας ρυθμίσεις για την καλύτερη λειτουργία του πολιτεύματος απέναντι στις μεγάλες προκλήσεις της εποχής και συμβαδίζοντας με νέα δεδομένα, όπως η τεχνητή νοημοσύνη και η κλιματική κρίση. Είναι γνωστό ότι πιστεύω βαθιά στην αποφασιστικότερη συμμετοχή τακτικών δικαστών σε υποθέσεις τυχόν ποινικής ευθύνης Υπουργών, ενώ αυτοί ασκούν τα καθήκοντά τους. Την αλλαγή του άρθρου 86, άλλωστε, την υπερασπίζομαι εδώ και 20 χρόνια. Το ίδιο σαφές είναι και η προσήλωσή μου στη μάχη με το “βαθύ κράτος”. Γιατί μία δημόσια διοίκηση φιλική και αποτελεσματική πρέπει, πλέον, να έχει ως κινητήρια δύναμη τη διαρκή αξιολό-

γηση και να θέσει την έννοια της μονιμότητας σε μία εντελώς νέα βάση. Έχω στηρίξει, επίσης, την άρση του αναχρονιστικού μονοπωλίου στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με την ίδρυση και μη κρατικών πανεπιστημίων. Όπως και την προστασία του θεσμού του Προέδρου της Δημοκρατίας, με την καθιέρωση μίας και μόνον εξαετούς θητείας, ενώ έχω εισηγηθεί και τη μεγαλύτερη, πιο ουσιαστική, συμμετοχή των ίδιων των δικαστών στην επιλογή της ηγεσίας των ανώτατων δικαστηρίων, μία πρόσθετη θωράκιση της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης. Επαναλαμβάνω ότι πρόθεσή μας είναι μία γενναία, μία τολμηρή Συνταγματική Αναθεώρηση, που θα απαντά στις ανάγκες των εξελίξεων. Γι' αυτό θα πρέπει, οπωσδήποτε, να προβλέπει και δικλίδες, οι οποίες θα εγγυώνται τη μόνιμη δημοσιονομική ισορροπία, τη συνεπή κυβερνητική δράση αλλά και την ορθότητα των κομματικών υποσχέσεων, ώστε η χώρα να μην διολισθησει ποτέ ξανά στα επικίνδυνα μονοπάτια του λαϊκισμού. Αυτά που κρύβουν τις ολέθριες συνέπειες που προκαλούν. Κάτι που, δυστυχώς, έχουμε πληρώσει ακριβά. Μοιράζομαι λοιπόν μαζί σας αυτές τις πρώτες σκέψεις, καλώντας κόμματα και πολίτες σε έναν εποικοδομητικό προβληματισμό. Με θετικές προτάσεις και αίσθηση της κοινής ευθύνης απέναντι στην πατρίδα και στο μέλλον. Ένα αίτημα της ίδιας της κοινωνίας, που αναζητά ευρύτερες συναινέσεις. Με επιχειρήματα ουσίας πέρα από κομματικές σκοπιμότητες και στόχο μία σύγχρονη ευρωπαϊκή δημοκρατία. Ένα δυναμικό βήμα προόδου που πρέπει αλλά και μπορούμε να κάνουμε όλοι μαζί. Εξάλλου, το ίδιο το Σύνταγμα μας επιβάλλει να αναζητήσουμε συναινέσεις, αν θέλουμε πραγματικά να πετύχουμε τις μεγάλες αλλαγές που χρειάζεται ο καταστατικός μας χάρτης. Εύχομαι η διαδικασία της Συνταγματικής Αναθεώρησης να αποτελέσει μια απάντηση στην τοξικότητα και τη στείρα κομματική περιχαράκωση που διακρίνει το πολιτικό μας σύστημα». Του

μηνύματος προηγείται η επιστολή του στα μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας, με την οποία τους ζητά «την αποστολή των σκέψεων και των παρατηρήσεών» τους.

Ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό πανελληνίας εμβέλειας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Δεν έχω κάποια επίσημη ενημέρωση, αν επίκειται κάποιο ταξίδι του Προέδρου Trump στην πατρίδα μας. Αυτά είναι ζητήματα, τα οποία συζητούνται πάντα, αλλά δεν έχω να σας πω κάτι περισσότερο επ' αυτού. Αυτό το οποίο μπορώ να σας πω είναι ότι σε αυτό τον κόσμο, γεμάτο αβεβαιότητες, είναι απολύτως κατανοητό και η ελληνική κοινωνία να ανησυχεί για το πού πηγαίνουμε συνολικά ως χώρα, πού πηγαίνει η Ευρώπη, πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ηνωμένων Πολιτειών. Και ελπίζω να μας δοθεί η δυνατότητα να εξηγήσουμε με απλά λόγια, ποια είναι η στρατηγική της χώρας μας και πώς μπορούμε να εκμεταλλευτούμε τα ιδιαίτερα πλεονεκτήματά μας, ώστε να παραμείνουμε ένας πόλος σταθερότητας σε μία ταραγμένη περιοχή [...] Οι στρατηγικές σχέσεις Ελλάδος και Ηνωμένων Πολιτειών βρίσκονται στο καλύτερο σημείο που ήταν ποτέ. Και πρέπει κάποιος να αντιληφθεί ότι όταν μιλάμε για στρατηγικές σχέσεις της Ελλάδος με τις Ηνωμένες Πολιτείες, δεν αναφερόμαστε μόνο στις σχέσεις που έχουμε με τον Πρόεδρο Trump και το Γραφείο του, αναφερόμαστε και σε διαχρονικές και σταθερές σχέσεις που έχουμε με το Κογκρέσο και με τους υπόλοιπους πόλους εξουσίας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι σχέσεις μας με την Τουρκία είναι αυτοτελείς. Θα έχω την ευκαιρία να βρεθώ στην Άγκυρα τις επόμενες εβδομάδες και σε καμία περίπτωση δεν θεωρώ –και νομίζω ότι αυτή την άποψη συμμερίζεται και η Τουρκία– ότι χρειαζόμαστε κάποιον επιδιαιτητή ή κάποιον διαμεσολαβητή για να συζητήσουμε ζητήματα, τα

οποία αφορούν τις δύο χώρες [...] Γι' αυτό και εμείς δεν πρόκειται ποτέ να μπορούμε σε οποιαδήποτε τέτοια συζήτηση και νομίζω ότι αυτό είναι και κάτι το οποίο θα πρέπει η Τουρκία να το καταλάβει. Η Τουρκία πρέπει, επίσης, να αντιληφθεί ότι μία επίλυση της μεγάλης μας διαφοράς μαζί της θα είχε και άλλα παράπλευρα οφέλη ως προς τη δυνατότητα της Τουρκίας να προσεγγίσει περισσότερο την Ευρωπαϊκή Ένωση, τη συμμετοχή της –γιατί όχι;– σε κάποια μελλοντικά προγράμματα, τα οποία θα χρηματοδοτούν την αμυντική της βιομηχανία με ευρωπαϊκούς πόρους. Αλλά εμείς ήμασταν απολύτως σαφείς, όσο υπάρχει το *casus belli*, η Τουρκία δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί ευρωπαϊκή χρηματοδότηση. Και παρά την αμφισβήτηση κάποιων ότι αυτή η στάση μας είχε ουσιαστική αξία, απεδείχθη εκ του αποτελέσματος ότι μπορέσαμε να πετύχουμε αυτό τον στόχο μας. Αλλά ο στόχος μας δεν είναι να αποκλείουμε στο διηνεκές την Τουρκία από μια πιο ισχυρή συνεργασία με την Ευρώπη. Στόχος μας είναι να χρησιμοποιήσουμε αυτό το διαπραγματευτικό μας χαρτί για να πείσουμε την Τουρκία ότι αυτές οι διεκδικήσεις είναι παντελώς άστοχες, αχρείαστες. Και, εν πάση περιπτώσει, τριάντα και πλέον χρόνια πια μετά την απόφαση της Εθνοσυνέλευσης του 1995, όταν μιλάμε για καλές σχέσεις μεταξύ γειτόνων, τι νόημα μπορεί να έχει το *casus belli*; Έχουμε αρκετά προβλήματα στην περιοχή μας και στον κόσμο γενικότερα, ώστε να προσθέτουμε και άλλα [...] Κοιτάξτε, επειδή στην καλή νομοθέτηση έχουμε κάνει πολύ σημαντικά βήματα, τα οποία νομίζω ότι αναγνωρίζονται από όλους όσοι ασχολούνται με τα ζητήματα αυτά, δεν θεωρώ ότι υπάρχει εδώ ουσιαστικά ζήτημα νομοθέτησης, στον βαθμό που δεν ήρθε κάποια τροπολογία εκπρόθεσμη –εκπρόθεσμες τροπολογίες δεν έχουμε πια– και η διάταξη αυτή ήταν στις επιτροπές, ήρθε στην Ολομέλεια, κανείς δεν ασχολήθηκε τότε. Ασχολήθηκαν μόνο εκ των

υστέρων, όταν αντελήφθησαν ότι μια Υπουργός μας ωφελήθηκε από αυτή τη διάταξη. Από εκεί και πέρα, διαχωρίζω τη χρήση της διάταξης από τη διάταξη αυτή καθ' εαυτή. Και ξέρω πολύ καλά ότι όταν κατέχουμε ένα δημόσιο αξίωμα, μερικές φορές δεν πρέπει να στεκόμαστε μόνο στην ουσία, αλλά πρέπει να προσέχουμε και τις εντυπώσεις [...] Με αφορμή και την ανακοίνωση που έκανα σήμερα για τη Συνταγματική Αναθεώρηση, το 2030 είναι για εμένα ένα πολύ σημαντικό ορόσημο. Το 2030 θα κλείσουμε 200 χρόνια από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Γιορτάζουμε το 1821, την έναρξη του πολέμου της Ανεξαρτησίας, τον Φεβρουάριο του 1830 δημιουργήθηκε το νέο Ελληνικό κράτος. Και θα έλεγα ότι φιλοδοξία μου και μέσα από την Αναθεώρηση, αλλά όχι μόνο, είναι πια το 2030 να έχουμε κλείσει όλες τις εκκρεμότητές μας με το πελαταιακό κράτος, του οποίου η ληξιαρχική πράξη γέννησης γράφτηκε πριν από δύο αιώνες. Εδώ παλεύουμε με παθογένειες, οι οποίες δεν είναι τωρινές. Δεν πίστευα ποτέ και δεν πιστεύω ότι θα κερδίσουμε από την πρώτη στιγμή όλες αυτές τις μάχες. Έχουμε κερδίσει πολλές, όμως. Έχουμε δώσει δείγματα γραφής. Για να μην αποφύγω και δύσκολα ερωτήματα, ο ΟΠΕΚΕΠΕ ήταν μία χαμένη μάχη που δώσαμε, με ένα βαθύ και προβληματικό σύστημα, και αναγκαστήκαμε να κόψουμε τον γόρδιο δεσμό. Αλλά δεν έχω πια καμία αμφιβολία ότι το γεγονός ότι οι πληρωμές θα γίνονται από την ΑΑΔΕ δίνει πολύ μεγάλα και πολύ αυξημένα εκέγγυα διαφάνειας αλλά και δικαιοσύνης στον τρόπο με τον οποίο θα γίνονται αυτές οι πληρωμές. Άρα, οι μάχες είναι πολλές αυτές που δόθηκαν, αρκετές κερδήθηκαν, κάποιες χάθηκαν. Έχουμε να δώσουμε πολλές ακόμα. Και η Συνταγματική Αναθεώρηση είναι μία ευκαιρία τα κόμματα να τοποθετηθούν επί της ουσίας των προτάσεών μας. Θα συνδέσουμε τη μονιμότητα με την αξιολόγηση; Κρίσιμο ζήτημα. Θα βάλουμε στο

Σύνταγμα μία διάταξη και μία τέτοια διατύπωση που να διασφαλίζει τη δημοσιονομική σταθερότητα, ώστε να μην επιστρέψουμε ποτέ πια στην εποχή των ελλειμμάτων που οδήγησαν στη χρεοκοπία της χώρας; Αναφέρω λίγα μόνο παραδείγματα. Πώς θα αλλάξουμε το άρθρο 86, για το οποίο εγώ έχω αγωνιστεί από το 2006 να το αλλάξουμε, με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε να μην κάνει η Βουλή τον δικαστή, αλλά να επιστρέψει το έργο της άσκησης της δίωξης εκεί όπου θα έπρεπε να είναι εξαρχής, δηλαδή στη Δικαιοσύνη [...] Θέλω να θυμίσω ότι αυτή η Βουλή είναι η προτείνουσα. Η επόμενη Βουλή θα διατυπώσει τελικά το άρθρο 103 του Συντάγματος, το οποίο σήμερα κατοχυρώνει τη μονιμότητα με έναν τέτοιο τρόπο που να απαντιέται αυτός ο εύλογος προβληματισμός. Αλλά σήμερα δεν υπάρχει η έννοια της αξιολόγησης στο Σύνταγμα, όπως δεν υπάρχει η έννοια της κλιματικής κρίσης, όπως δεν υπάρχει η έννοια της τεχνητής νοημοσύνης, όπως εξακολουθεί να υπάρχει η “σκληρή”, θα έλεγα, απαγόρευση για μη κρατικά πανεπιστήμια. Όλες αυτές είναι προβλέψεις, οι οποίες έρχονται από τον 20ό αιώνα. Έχει έρθει η ώρα, με θάρρος και με διάθεση συναίνεσης, να καθίσουμε να συζητήσουμε τα θέματα αυτά. Εγώ βλέπω σε αυτή τη συζήτηση μία ευκαιρία να φύγουμε από αυτό το πεδίο της σκληρής κομματικής περιχαράκωσης, όπου κανείς δεν συζητάει με κανέναν, όλοι θέλουν να κάνουν μόνοι τους, όλοι ξέρουν τι δεν θέλουν –μόνο εμείς ξέρουμε ως παράταξη τι θέλουμε να κάνουμε– να τοποθετηθούν όλοι επί της ουσίας των διατάξεων. Και επειδή έχω συμμετάσχει ως νέος βουλευτής στην επιτροπή του 2005-2006, θέλω να πιστεύω ότι τα κόμματα τουλάχιστον αυτή την επιτροπή, γιατί είναι μια κοινοβουλευτική διαδικασία αυτή, δεν είναι κυβερνητική, θα την αντιμετωπίσουν με τη δέουσα σοβαρότητα [...] Καταρχάς, η προθεσμία παραγραφής έχει αλλάξει από αυτή την κυβέρνηση. Άρα, ζήτημα παραγραφής

δεν υφίσταται πια. Ήταν δική μου άποψη και εμείς το κάναμε. Και νομίζω ότι καλό είναι όσοι μας ασκούν κριτική να το θυμούνται αυτό, ότι μία πρώτη αλλαγή του 86 έγινε από αυτή την κυβέρνηση. Ποιο είναι το βασικό πρόβλημα; Το βασικό πρόβλημα είναι η ίδια η λειτουργία της προανακριτικής επιτροπής. Δεν μπορεί να έχουμε την απαίτηση από τη Βουλή να κάνει τη δουλειά που θα έκανε ένας εισαγγελέας και ειδικά όταν σε αυτό μπαίνουν και κομματικές παράμετροι, αναπόφευκτες στο πολιτικό “παίγνιο”. Χωρίς να θέλω να μιλήσω με λεπτομέρεια για το ζήτημα αυτό, η άποψή μου είναι σαφής ότι η δίωξη δεν μπορεί να ασκείται από τη Βουλή, από μία προανακριτική επιτροπή, πρέπει να ασκείται από εισαγγελείς. Πρέπει να υπάρχουν δικλίδες ασφαλείας, μπορεί να υπάρχει ένας ρόλος για τη Βουλή, αλλά δεν μπορεί η Βουλή να κάνει προανάκριση και τελικά να είναι αυτή, η οποία τεκμηριώνει την άσκηση δίωξης [...] Ως προς την πρωτοβουλία του Προέδρου της Δημοκρατίας, θεωρώ ότι είναι απολύτως σωστή. Με είχε ενημερώσει προφανώς, δεν χρειάζεται την άδειά μου για μια τέτοια πρωτοβουλία, αλλά νομίζω ότι και μόνο η εικόνα της συνομιλίας με ανθρώπους, οι οποίοι ξέρουν τι σημαίνει να κάθεται στην καρέκλα του Πρωθυπουργού, έχει την αξία της. Εγώ δεν επεδίωξα ποτέ να μην έχω και προσωπικές και ενίοτε και διακριτικές, όπως θα έπρεπε να είναι, επαφές με προκατόχους μου. Νομίζω ότι αυτό είναι κάτι το οποίο πάντα, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να είναι χρήσιμο. Εγώ δεν είμαι ποτέ αυτός ο οποίος από τη φύση μου θα πω πράγματα από τα οποία θα είναι πολύ δύσκολο κάποιος να επιστρέψει [...] Δεν θα αλλάξει ο εκλογικός νόμος. Θεωρώ πολύ πιο σημαντικό αυτή τη στιγμή να κατοχυρώσουμε αυτή τη θεσμική σταθερότητα, όπου οι κανόνες του παιχνιδιού δεν είναι υπό διαπραγμάτευση, από το να πειραματιζόμαστε με λύσεις, οι οποίες τελικά, θα έλεγα, με έναν τρόπο παραβιάζουν τη

λαϊκή εντολή. Εγώ είμαι πολύ ξεκάθαρος, είμαστε πολύ ξεκάθαροι, πιστεύουμε στις αυτοδύναμες κυβερνήσεις, θεωρούμε ότι υπηρετούν αυτή τη στιγμή το συμφέρον του τόπου, ειδικά σε μια περίοδο μεγάλης αστάθειας. Για σκεφτείτε να είχαμε μία κυβέρνηση συνεργασίας, όταν είχαμε την εισβολή στον Έβρο ή αντιμετωπίσαμε άλλες μεγάλες κρίσεις. Άρα, πιστεύουμε στις αυτοδύναμες κυβερνήσεις. Οι αυτοδύναμες κυβερνήσεις μπορούν να προκύψουν με αυτόν τον εκλογικό νόμο υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, το πρώτο κόμμα να είναι πάνω από ένα ορισμένο ποσοστό. Γνωστές οι προϋποθέσεις και οι αριθμητικοί στόχοι για να μπορούμε να πετύχουμε αυτό το αποτέλεσμα. Αυτή θα είναι η ατζέντα με την οποία θα οδηγήσω –και θέλω να οδηγήσω– τη Νέα Δημοκρατία στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση. Αλλά κυρίαρχος είναι ο ελληνικός λαός. Αν ο ελληνικός λαός τελικά μας υποδείξει ότι δεν θέλει αυτοδύναμη κυβέρνηση, τότε θα πρέπει να σχηματιστεί κάποια κυβέρνηση συνεργασίας. Πάντως, η χώρα δεν μπορεί να μείνει ακυβέρνητη. Εγώ καθιστώ σαφή τη δική μου προτίμηση, αλλά δεν πρόκειται να «πειράξω» τους κανόνες του παιχνιδιού για να γίνει το δικό μου. Αυτό θα ήταν και παντελώς αντιθεσμικό, δεν μου ταιριάζει καθόλου, αλλά πιστεύω ότι μπορεί να ήταν και τελικά πολιτικά αντιπαραγωγικό. Θέλω να θυμίσω ότι όλες οι δημοσκοπήσεις πριν από τις εκλογές του 2023 μας τοποθετούσαν στη ζώνη του 33%, 34% και πήραμε 41%. Εξίσου έξω έπεσαν και στις εκλογές του 2019. Θεωρώ ότι είναι ένας στόχος εφικτός. Σίγουρα είναι πιο εφικτός αυτός ο στόχος από το να ισχυρίζεται το ΠΑΣΟΚ ότι θα είναι πρώτο κόμμα, το λέω σε αντιδιαστολή. Το έχουμε κάνει δύο φορές, μπορούμε να το κάνουμε. Χρειάζεται πολλή δουλειά; Χρειάζεται πολλή δουλειά. Πρέπει να θέσουμε με σαφήνεια τα διλήμματα, πρέπει να εξηγήσουμε, καταρχάς, γιατί θέλουμε τρίτη τετραετία. Όχι μόνο γιατί πετύχαμε

αυτά τα οποία είπαμε το 2023, αλλά γιατί στην παρούσα συγκυρία έχει μεγάλη σημασία να υπάρχει σταθερότητα και να υπάρχει μια κυβέρνηση, η οποία αντιλαμβάνεται τους διεθνείς συσχετισμούς, γιατί είναι πολύ σημαντικό, και για εμένα προσωπικά θα έλεγα, να μπορούμε να διαχειριστούμε την προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνούν οι τηλεθεατές μας ότι το δεύτερο εξάμηνο του 2027, δηλαδή αμέσως μετά τις εκλογές του 2027, η Ελλάδα αναλαμβάνει την προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ποιος θα τη διαχειριστεί; Ποια κυβέρνηση; Ποιος Πρωθυπουργός; Πώς θα ολοκληρωθεί η Συνταγματική Αναθεώρηση; Πώς θα πάμε στην Ελλάδα του 2030; Η σταθερότητα δεν σημαίνει στασιμότητα. Σταθερότητα σημαίνει, ναι, σταθερότητα στα γεωπολιτικά, αλλά σημαίνει και σταθερές αυξήσεις μισθών και εισοδημάτων, σταθερή βελτίωση στην παιδεία, στην υγεία. Άρα για εμάς είναι απολύτως κρίσιμο να εξηγήσουμε ότι αυτή την τρίτη θητεία δεν την επιδιώκουμε γιατί θέλουμε ντε και καλά να καθόμαστε σε αυτή την καρέκλα, αλλά γιατί έχουμε σχέδιο, πρόγραμμα. Κάνουμε την Ελλάδα πιο ισχυρή, έχουμε δώσει τεκμήρια συνέπειας. Δείτε τι είπαμε και τι κάνουμε. Η ανεργία έπεσε στο 7,5% και την παραλάβαμε στο 18%. Η ανεργία των νέων ήταν στο 40%, έχει πέσει στο 13%. Ο μέσος μισθός πλήρους απασχόλησης ξεπέρασε ήδη τα 1.500 ευρώ και ο κατώτατος θα φτάσει μετά βεβαιότητας τα 950 ευρώ. Με αυτή τη ατζέντα εκλεγήκαμε. Ξέρω ότι η ακρίβεια πονάει. Και ξέρω ότι καμία αύξηση μισθού από μόνη της δεν λύνει το πρόβλημα. Αλλά οι μισθωτοί και ειδικά οι νέοι είδαν πραγματικές αυξήσεις στα εκκαθαριστικά τους πριν από λίγες μέρες. Υπήρχαν και κάποιοι “έξυπνοι” εργοδότες, οι οποίοι αυτές τις αυξήσεις, που είναι αποτέλεσμα μείωσης φόρων, τις “πούλησαν”, ωσάν να κάνουν οι ίδιοι αυξήσεις. Όχι. Εγώ θέλω και αυξήσεις ονομαστικών μισθών από τους εργοδότες, αλλά να ξέρουν οι

πολίτες ότι αν δουν κάποια παραπάνω ευρώ, όχι αμελητέα σε κάποιες περιπτώσεις, στους νέους μας, στις οικογένειες με παιδιά, αυτά έρχονται, επειδή η οικονομία πήγε καλά. Είχαμε πλεόνασμα, επιστρέψαμε αυτό το πλεόνασμα στη μεσαία τάξη –στη μεσαία τάξη, επιμένω, που τόσο μεγάλη σημασία έχει για τη χώρα αλλά και για εμάς πολιτικά–, στις οικογένειες με παιδιά και στους νέους μας. Άρα, αισθάνομαι ότι θα προσέλθω σε αυτή την αναμέτρηση με ήσυχη τη συνείδησή μου ότι αυτά τα οποία είπαμε –σχεδόν όλα, τα πιο πολλά σίγουρα– τα κάναμε και εκεί που δεν τα καταφέραμε, με θάρρος θα εξηγούμε γιατί δεν τα καταφέραμε και τι μπορούμε να κάνουμε από εδώ και στο εξής [...] Η απάντηση σε αυτούς είναι, θα ήθελα να μας υποδείξουν ποια είναι αυτά που δεν κάναμε. Εγώ σας μίλησα με θάρρος για αυτά που κάναμε και για το πού δεν τα καταφέραμε. Μα ξέρετε, η διακυβέρνηση σήμερα, ειδικά την εποχή των social media, είναι μία πολύ δύσκολη άσκηση. Και βλέπετε πόσο μεγάλη φθορά έχουν όλες οι κυβερνήσεις, διότι τα αρνητικά εκ των πραγμάτων αναπαράγονται πιο εύκολα από τα θετικά. Αν μου λέγατε όμως το 2019, όταν άπειρος έκατσα για πρώτη φορά σε αυτό το γραφείο, ότι επτά χρόνια μετά η Νέα Δημοκρατία θα ήταν 16 μονάδες μπροστά, με υπερδιπλάσιο ποσοστό από το δεύτερο κόμμα, μάλλον δεν θα σας πίστευα τότε ότι θα μπορούσαμε να είχαμε φτάσει σε αυτή την κατάσταση. Οφείλεται και στον πολυκερματισμό της αντιπολίτευσης, αλλά και στο γεγονός ότι και εμείς κάτι καλό κάναμε για να χτίσουμε μία ευρεία και πλατιά κοινωνική συμμαχία ανθρώπων, που βλέπουν τη δική τους πρόοδο και τη δική τους προκοπή ταυτισμένη με την πρόοδο και την προκοπή της χώρας, και ταυτισμένη με αυτή την κυβέρνηση και με αυτό το κυβερνητικό έργο. Άρα, η ανάγκη για διαρκή βελτίωση είναι θέμα κουλτούρας για εμένα και είναι κάτι το οποίο προσπαθώ να το περνώ πάντα και στους συνεργάτες μου

και στα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου [...] Όχι, δεν συμφωνώ. Το δίλημμα είναι “Μητσοτάκης ή Ανδρουλάκης ή Κωνσταντοπούλου ή Βελόπουλος”. Όχι, δεν είναι “Μητσοτάκης ή χάος”. Είναι λάθος να το λέτε. Αυτό είναι το δίλημμα. Τώρα το τι θα προέλθει από την κάλη και πώς θα μπορέσει να σχηματιστεί κυβέρνηση, νομίζω ότι πρέπει να απασχολήσει τους πολίτες. Αλλά όχι, εγώ δεν συγκρίνομαι με το χάος. Συγκρίνομαι με τους πολιτικούς μου αντιπάλους. Βλέπω, ας πούμε, αρκετούς συμπολίτες μας που αυτή τη στιγμή μπορεί να στηρίζουν το ΠΑΣΟΚ, που σε έναν βαθμό μπορεί να συμφωνούν με τις πολιτικές μας και που αιφνιδιάζονται όταν το ΠΑΣΟΚ γίνεται “ουρά” της κυρίας Κωνσταντοπούλου και όταν ταυτίζεται με έναν πιο ακραίο λόγο χωρίς προτάσεις, γιατί δεν έχουν συνηθίσει αυτό από το ΠΑΣΟΚ. Άρα, για εμένα αυτό το δίλημμα είναι ένα ψεύτικο δίλημμα. Έχω συγκεκριμένους αντιπάλους, όλους τους σέβομαι. Δυσκολεύομαι μερικές φορές, δεν σας κρύβω, ως παλαιότερος κοινοβουλευτικός, σε μια Βουλή, όπου πια όλα φαίνεται να παίζουν για την ατάκα του Tik Tok των 10 δευτερολέπτων και δυσκολευόμαστε να κάνουμε μία ουσιαστική συζήτηση σε βάθος. Εγώ δεν είμαι “πολιτικός της ατάκας”. Θα χρησιμοποιήσω και την ατάκα, όταν χρειάζεται, αλλά δεν είναι αυτό το χαρακτηριστικό μου. Τα θέματα, τα οποία συζητάμε σήμερα, είναι σύνθετα. Πρέπει να τα εξηγήσουμε με απλά λόγια στον ελληνικό λαό. Ειδικά τα θέματα εξωτερικής πολιτικής [...] Εγώ σας είπα ότι διεκδικώ την αυτοδυναμία και αυτό θα εξακολουθώ να λέω μέχρι τέλους. Και, όπως σας είπα, επειδή έχουμε πετύχει τον στόχο στο παρελθόν, νομίζω ότι δικαιούμαι να θέτω αυτό τον στόχο. Δεν είναι ένας στόχος, ο οποίος είναι εκτός πραγματικότητας, από τη στιγμή που τον έχουμε πετύχει δύο φορές. Αλλά, από εκεί και πέρα, θα σεβαστώ το αποτέλεσμα της κάλης. Αλλά, ξέρετε, είμαστε ακόμα παραπάνω από έναν χρόνο από τις εκλο-

γές. Και νομίζω ότι αυτό το ερώτημα έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον όχι για μας, έχει να το κάνετε σε αυτούς που λένε “εγώ δεν θέλω τον Μητσοτάκη”, αλλά δεν λένε και τι θέλουν. Αυτοί πρέπει να απαντήσουν. Θέλουν να συνεργαστούν; Το ΠΑΣΟΚ θέλει να πάει και να κάνει αριστερή συμμαχία με κόμματα, όπως κάποιοι μπορεί να εισηγούνται, να κάνουν μέτωπο; Διότι ακούω συχνά “να φύγει ο Μητσοτάκης”. Μπορεί να είναι ένας εύλογος στόχος και τελικά οι πολίτες θα αποφασίσουν. Λέω πολύ συχνά ότι εγώ υπογράφω ένα τετραετές συμβόλαιο και μόνον οι πολίτες μπορούν να το ανανεώσουν ή να το καταγγείλουν. Από εκεί και πέρα, όμως, η συζήτηση αυτή για την εναλλακτική δεν αφορά κανέναν. Εγώ ξέρω τι πρεσβεύω, ξέρω τι θέλω να κάνω, ξέρουμε τι θέλουμε να κάνουμε. Έχουμε δώσει διαπιστευτήρια σοβαρότητας. Έχουμε ισχυροποιήσει την Ελλάδα. Έχουμε πάει την Ελλάδα μπροστά και πιο ψηλά. Αυτό νομίζω είναι κάτι το οποίο και αυτοί, οι οποίοι δεν μας στηρίζουν, με έναν τρόπο το αναγνωρίζουν, ειδικά σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες. Άρα, νομίζω το ερώτημα πιο πολύ πρέπει να τεθεί στις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις και λιγότερο σε εμένα [...] Το Σύνταγμα είναι απολύτως σαφές, εάν δεν υπάρχει πλειοψηφία, το πρώτο κόμμα οφείλει να διερευνήσει τη δυνατότητα σχηματισμού κυβέρνησης. Δεν μπορώ να σας πω τίποτα παραπάνω από αυτό. Θα σεβαστώ το Σύνταγμα [...] Κοιτάξτε, για τέσσερα χρόνια εκλέγεται κάποιος. Αλλά τώρα με πάτε πάρα πολύ μακριά και, ξέρετε, δυσκολεύομαι λίγο, διότι όταν έχουμε ακόμα έναν πλήρη χρόνο σημαντικών πρωτοβουλιών –ας πούμε, αυτή την εβδομάδα θα μιλήσουμε για το Εθνικό Απολυτήριο–, το να σκεφτόμαστε από τώρα το τι θα γίνει μετά το 2027 μπορεί να εκπέμπει και κάποια στοιχεία αλαζονείας. Ας κάνουμε τη δουλειά μας καλά, ας εξασφαλίσουμε ότι βοηθάμε τους πολίτες, ότι τους δίνουμε ένα χέρι υποστήριξης, έστω και αν αυτά τα οποία μπορεί να προσδοκούν δεν είναι αυτά τα

οποία μπορούμε να τους δώσουμε. Ας τους δείξουμε ότι πραγματικά τους καταλαβαίνουμε. Διότι, ξέρετε, όταν πάμε σε μία Εντατική ή πηγαίνω στα Τμήματα Επειγόντων Περιστατικών, εγώ καταλαβαίνω τον πολίτη, ο οποίος πήγαινε και έβλεπε μία κατάσταση, η οποία ήταν τελείως χαοτική. Σου λέει “τώρα ποιος θα με φροντίσει”; Έχουν γίνει παρεμβάσεις –δεν μπορεί να μην το βλέπει κάποιος–, με το “βραχιολάκι”, με τις διαδικασίες και ο άλλος καταλαβαίνει ότι εμείς νοιαζόμαστε. Δεν θα λύσουμε τα προβλήματα από τη μια στιγμή στην άλλη, είναι πολλά. Και ας αφήσουμε τώρα την κουβέντα για το τι θα γίνει μετά το 2027. Το 2027, εξάλλου, θα ξανακάνουμε συνεντεύξεις, κοντύτερα στις εκλογές. Είμαι σίγουρος ότι θα επανέλθετε [...] Κοιτάξτε, εάν πιστεύουν αυτό οι πολίτες, που το πιστεύουν σε ένα βαθμό, σίγουρα έχουμε και εμείς σε ένα βαθμό την ευθύνη, στον βαθμό που είμαστε κυβέρνηση τα τελευταία επτά χρόνια, βέβαια δεν είναι μόνο ελληνικό πρόβλημα. Είναι παγκόσμιο πρόβλημα και σίγουρα πραγματικό. Τι έχουμε κάνει; Παίρνουμε πάρα πολύ σοβαρά τις συστάσεις για το κράτος δικαίου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και έχουμε κάνει μεγάλη πρόοδο εκεί. Στο κάτω-κάτω ποιος είναι ο τελικός κριτής, ο μόνος αξιόπιστος κριτής; Είναι τα άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης ή η Ευρωπαϊκή Επιτροπή; Κάναμε πρόοδο. Στην καλή νομοθέτηση έχουμε κάνει άλματα, όχι απλά πρόοδο, στον τρόπο με τον οποίο νομοθετούμε, στη διαδικασία των διαβουλεύσεων. Χρησιμοποιούμε τώρα την τεχνητή νοημοσύνη για να ενσωματώνουμε τα σχόλια των πολιτών και να τα επεξεργαζόμαστε καλύτερα, ώστε να ακούμε πραγματικά τους πολίτες. Στη Δικαιοσύνη έχουν γίνει σημαντικά βήματα. Η τεχνολογία μας βοηθάει να επιταχύνουμε την έκδοση των αποφάσεων, διότι η κακονομία αντιμετωπίζεται με την καλή νομοθέτηση, αλλά η καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης είναι αδικαιολόγητη. Η μεγάλη μεταρρύθμιση που κάναμε, που καταργήσαμε τα Ειρηνο-

δικεία, είναι τεράστιας εμβέλειας. Τη συζητούσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, δεν την έκανε ποτέ. Το λέω για να δούμε πόσο πίσω πηγαίνουν κάποιες από αυτές τις παθογένειες. Θα εκδικάζονται πιο γρήγορα οι υποθέσεις. Όταν ο άλλος θέλει πέντε χρόνια να βρει το δίκιο του, τι εμπιστοσύνη να έχει στους θεσμούς; Από εκεί και πέρα, εμείς τις δικές μας ευθύνες τις έχουμε αναγνωρίσει. Νομίζω ότι γινόμαστε καλύτεροι. Είδατε ότι η έρευνα μετά την τραγική έκρηξη που έγινε στη βιομηχανία στα Τρίκαλα, νομίζω ότι ήταν άψογη ως προς το να βρούμε ακριβώς τι έγινε. Μετά η Δικαιοσύνη θα αναλάβει να αποδώσει τις ευθύνες. Αλλά από ένα σημείο και πέρα, η οικοδόμηση νέων σχέσεων εμπιστοσύνης με τους πολίτες και ειδικά με τους νέους είναι μια μεγάλη πρόκληση και δεν αφορά μόνον εμένα, αφορά όλο το σύστημα. Και ναι, το Σύνταγμα έχει αξία. Αν υπάρχει η αίσθηση της ατιμωρησίας των πολιτικών, είναι πολύ δύσκολο να πάμε πολύ μακριά. Αν έχουμε την αίσθηση ότι οι πολιτικοί νοιάζονται μόνο για την ανανέωση των δικών τους προνομίων, όπως μπορεί να συνέβαινε στο παρελθόν, πάλι μακριά δεν θα πάμε [...] Προφανώς προσπαθώ να κάνω μια σκληρή αυτοκριτική. Για τον ΟΠΕΚΕΠΕ σας είπα, έπρεπε να είχα τολμήσει νωρίτερα. Αυτό που έκανα, που κάναμε με πέντε χρόνια καθυστέρηση, έπρεπε να γίνει πολύ νωρίτερα. Και, πράγματι, σας το λέω ειλικρινά, η απειλή ότι δεν θα γίνουν πληρωμές ήταν τέτοια που λες “ωραία, μην το πειράξουμε αυτό, να δούμε αν μπορούμε να βρούμε ένα bypass” [...] Έχω μετανιώσει για το γεγονός ότι άφησα να ριζώσουν “οι θεωρίες των ξυλολιών”. Ότι μετά τα Τέμπη όλο αυτό το κύμα της χυδαίας παραπληροφόρησης και της εργαλειοποίησης μιας τραγωδίας για το τι έγινε μετά το ατύχημα, τα “μπαζώματα” και όλα αυτά, ότι ουσιαστικά δεν απαντήσαμε με θάρρος και με τόλμη πολύ νωρίτερα [...] Πολλά πράγματα θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει διαφορετικά. Όμως και αυτή η υπόθεση που τόσο μας πόνεσε, η δίκη ξεκινάει

και μόνο η Δικαιοσύνη μπορεί τελικά, όπως έχουμε πει πολλές φορές, να βρει ποιος έφταιξε και να τιμωρήσει αυτούς που έφταιξαν. Και βέβαια, γίνεται μια τεράστια προσπάθεια ανάταξης των τρένων μας. Θα έχουμε καινούργια σιδηροδρομική γραμμή, έχουμε πια τα συστήματα τηλεδιοίκησης και, καλώς εχόντων των πραγμάτων και μέσα στο 2026, θα έχουμε και τα πρώτα καινούργια τρένα. Γιατί μιας και μιλάμε για την καθημερινότητα, γίνεται μεγάλη συζήτηση για το κυκλοφοριακό. Συσκέψεις κάνουμε, προσπαθούμε να βρούμε λύσεις, αλλά αν δεν επενδύσουμε στα μέσα μαζικής μεταφοράς, ο άλλος, ο οποίος ταλαιπωρείται να φτάσει στη δουλειά του με το αυτοκίνητο, αν δεν έχει αξιόπιστη εναλλακτική, το αυτοκίνητο θα πάρει. Αν φτιάξουμε τα λεωφορεία, όμως [...] Καινούργια λεωφορεία έχουμε ήδη πολλά, τώρα πρέπει να αυξήσουμε και τη συχνότητα. Να ξέρει ο άλλος ότι όταν, θα πάει να πάρει το λεωφορείο, θα φτάσει στην ώρα του, δεν θα φτάσει με μισή ώρα καθυστέρηση [...]».

4 Φεβρουαρίου

Η Ολομέλεια της Βουλής απορρίπτει κατά πλειοψηφία –διακόσιοι πενήντα επτά (257) βουλευτές καταψηφίζουν, τέσσερις (4) ψηφίζουν υπέρ, οι βουλευτές του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη δηλώνουν «παρών» και εκείνοι της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος απέχουν– το αίτημα για την άρση της ασυλίας του Δ. Κουτσούμπα, Γενικού Γραμματέα και προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, μετά από μήνυση που είχε καταθέσει σε βάρος του ο Κ. Πλεύρης για παραβίαση του νόμου, ο οποίος ρυθμίζει την κρατική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και τον έλεγχο της οικονομικής τους διαχείρισης.

Η εξεταστική επιτροπή που διερευνά τη χρηματοδότηση των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ

ολοκληρώνει τις ακροάσεις όσων είχαν κληθεί ενώπιόν της με την κατάθεση του πρώην Υπουργού Γεωργίας Σ. Χατζηγάκη. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης σημειώνεται φραστικό επεισόδιο μεταξύ του προέδρου της επιτροπής και της προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου.

9 Φεβρουαρίου

Ο υφυπουργός στον Πρωθυπουργό και κυβερνητικός εκπρόσωπος, απαντώντας σε ερώτηση σχετικά με άρθρο του Ευ. Βενιζέλου στον ημερήσιο Τύπο για τη σχεδιαζόμενη από την πλειοψηφία πρωτοβουλία αναθεώρησης του Συντάγματος, χαρακτηρίζει «οξύμωρο να εγκαλείται η κυβέρνηση από τον πολιτικό που χαρακτηρίζουν εμπνευστή του άρθρου 86». Ο πρώην πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος σε δημόσια εκδήλωση του «Κύκλου Ιδεών» απαντά, αναφέροντας: «[...] Η κυβέρνηση μας είπε σήμερα ότι αφού συγκάλυψε τις ευθύνες των υπουργών της στις υποθέσεις του ΟΠΕΚΕΠΕ και των Τεμπών, καταστρατηγώντας το άρθρο 86, τώρα είναι έτοιμη να διαμορφώσει μία τέλεια διάταξη του άρθρου 86, που δεν θα μπορεί να την παραβιάσει και να την καταστρατηγή [...] Προφανώς η κοινωνία αξιώνει, και ορθά, να αλλάξει ριζικά αυτή η διάταξη. Το 2019, η πλειοψηφία της Νέας Δημοκρατίας είχε τη δυνατότητα να διαμορφώσει τη διάταξη αυτή, όπως ήθελε, και άφησε την ευκαιρία αυτή να περάσει. Είναι λοιπόν σαν να λέει ένας δολοφόνος ότι οδηγήθηκε στον φόνο, επειδή ο Κώδικας Ποινικής Δικονομίας δεν είναι επαρκώς αυστηρός. Και αντί η κυβέρνηση να αναλάβει την ευθύνη της για αυτό, λέει ότι φταίει η διατύπωση του 2001 που την έκανα εγώ. Ευχαριστώ για την τιμή, αλλά αδικεί ανθρώπους της Νέας Δημοκρατίας, όπως ο Προκόπης Παυλόπουλος, ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, η Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, και πάντως αδικεί όλους τους

τότε βουλευτές της που ψήφισαν πολύ ευχάριστα τη διάταξη αυτή, που τη θεώρησαν καινοτομική, γιατί συγκέντρωσε 268 βουλευτές υπέρ και ο νόμος περί ευθύνης υπουργών 300 και από τον τότε Συνασπισμό και το ΚΚΕ. Είναι μια καλή στιγμή να πάμε σε άλλο άρθρο 86 και να ελεγχθούν σε βάθος οι ευθύνες της παρούσας περιόδου από την επόμενη Βουλή».

10 Φεβρουαρίου

Η Ελ. Καραγεωργοπούλου, βουλευτής στη βασική εκλογική περιφέρεια Ανατολικής Αττικής, ενημερώνει τον Πρόεδρο της Βουλής για την απόφασή της να αποχωρήσει, επικαλούμενη πολιτικές διαφωνίες και διαφοροποιήσεις με την ηγεσία του κόμματος, από την κοινοβουλευτική ομάδα της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου και την ανεξαρτητοποίησή της.

11 Φεβρουαρίου

Συνέρχεται σε πρώτη συνεδρίαση και συγκροτείται σε σώμα με την εκλογή του προεδρείου της η διακομματική επιτροπή για «τη μελέτη των προβλημάτων και την επεξεργασία προτάσεων για την ενίσχυση του πρωτογενούς τομέα στη βάση των σύγχρονων προκλήσεων και των διεθνών εξελίξεων».

16 Φεβρουαρίου

Στην ομιλία του, κατά τη διάρκεια εκδήλωσης για την κοπή της πρωτοχρονιάτικης πίττας της Νέας Δημοκρατίας, ο Πρωθυπουργός, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Ένα θα είναι και τότε στις εκλογές του 2027 το κεντρικό ερώτημα, στο οποίο θα κληθούν να απαντήσουν οι Ελληνίδες και οι Έλληνες. Θα παραμείνει η Ελλάδα ασφαλής, ισχυρή και σταθερή σε μια τροχιά προόδου ή θα ρισκάρει; Θα ρισκάρει τις κατακτήσεις της για να μετατραπεί σε ένα ακυβέρνητο καράβι μέσα σε αχαρτογράφητα διεθνή νερά; Την απάντηση

τη δίνουν αφενός οι διαχρονικές μας αρχές, αλλά κυρίως οι τρέχουσες πολιτικές επιλογές μας. Γιατί, να μην το ξεχνάμε και αυτό, έχει μια ιδιαίτερη αξία στους ταραγμένους καιρούς στους οποίους ζούμε, η Νέα Δημοκρατία είναι μια δύναμη βαθιά πατριωτική. Είναι κάτι που το δηλώνουν τα Rafale, τα F-35, η πρώτη Belharrá, ο “Κίμωνας”, που τόσο υπερήφανους μας έκανε όλους όταν κατέπλευσε στον ναύσταθμο της Σαλαμίνας, τα 12 μίλια στο Ιόνιο, ο προσδιορισμός των θαλασσιών πάρκων, αλλά και οι έρευνες για κοιτάσματα στις θάλασσές μας, στις οποίες έχουμε θεμελιώσει πια στην πράξη τα κυριαρχικά μας δικαιώματα, όχι στα λόγια, στην πράξη».

Ο πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής ενημερώνει με επιστολή του τον Πρόεδρο της Βουλής ότι ο Π. Παρασκευαΐδης, βουλευτής στη βασική εκλογική περιφέρεια Λέσβου, τίθεται εκτός της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος. Είχαν προηγηθεί δηλώσεις του βουλευτή στο κανάλι της Βουλής, στις οποίες ανέφερε ότι «για το καλό της χώρας θα συνεργαζόμουν ακόμη και με το διάβολο ή με δικτατορικό καθεστώς». Στην ανακοίνωση που ακολουθεί τη δημοσιοποίηση της επιστολής σημειώνεται ότι «οι συνεχείς απαράδεκτες δηλώσεις του θολώνουν το πολιτικό και ιδεολογικό μήνυμα του ΠΑΣΟΚ και δεν είναι ανεκτές».

18 Φεβρουαρίου

Αποβιώνει στην Αθήνα ο Αντ. Μανιτάκης, Ομότιμος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και πρώην Υπουργός.

19 Φεβρουαρίου

Η Ολομέλεια της Βουλής εγκρίνει κατά πλειοψηφία –εκατόν εξήντα εννέα (169) βουλευτές υπερψηφίζουν, εβδομήντα τρεις (73) καταψηφίζουν και επτά (7) δηλώνουν «παρών»– το αί-

τημα για την άρση της ασυλίας του Π. Πολάκη, βουλευτή του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας στη βασική εκλογική περιφέρεια Χανίων, μετά από μήνυση που κατέθεσε σε βάρος του στέλεχος του Κέντρου Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων (ΚΕ.ΕΛ.Π.ΝΟ.) για ηθική αυτουργία σε παράβαση καθήκοντος κατά συρροή και αθέμιτη επιρροή σε δικαστικούς λειτουργούς στην υπόθεση των διορισμών προσωπικού στον φορέα.

24 Φεβρουαρίου

Κατατίθενται στην επιτροπή που διερευνά τη χρηματοδότηση των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ τα πορίσματα των πολιτικών κομμάτων. Σε εκείνο της Νέας Δημοκρατίας αναφέρεται ότι τα προβλήματα «δεν είναι συγκυριακά, αλλά διαχρονικά και διακομματικά», αποδίδονται ευθύνες στις κυβερνήσεις συνεργασίας της περιόδου 2015-2019 για την ορθή εφαρμογή της «τεχνικής λύσης», διαπιστώνονται «φαινόμενα που παραπέμπουν σε πελατειακές πρακτικές, συμπεριλαμβανομένων προσώπων που συνδέονται και με το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα και τον πρόεδρό του Νίκο Ανδρουλάκη», και προστίθεται ότι ο Μ. Βορίδης «ουδέποτε παρενέβη στη διεξαγωγή των ελέγχων, ούτε επεδίωξε να αναμειχθεί με ελέγχους ή αποδεσμεύσεις συγκεκριμένων Αριθμών Φορολογικού Μητρώου [...] και η εφαρμογή της “τεχνικής λύσης” αποτελούσε μονόδρομο», ενώ για τον Λ. Αυγενάκη υποστηρίζεται ότι «δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί η ειδική υπόσταση του αδικήματος της συνέργειας ή/και της ηθικής αυτουργίας σε απιστία». Εξάλλου, στο πόρισμα του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής επισημαίνεται ότι προκύπτουν «σοβαρές ενδείξεις, οι οποίες ανατίλεκτα χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης από τη Βουλή κατά το άρθρο 86 του Συντάγματος», οι δύο πρώην Υπουργοί «παρείχαν στους φυσι-

κούς αυτουργούς συνδρομή, υλική και ψυχική, με πράξεις και παραλείψεις τους, τόσο πριν από την τέλεση επιμέρους πράξεων όσο και κατά τη διάπραξή τους, συμβάλλοντας καθοριστικά στην επιτυχή ολοκλήρωση των ενεργειών που προκάλεσαν τη βλάβη» και «καθίσταται προδήλως επιβεβλημένη η διενέργεια ποινικής προκαταρκτικής εξέτασης κατά το άρθρο 86 του Συντάγματος για τη διερεύνηση των ενδεχόμενων ποινικών ευθυνών των ως άνω πρώην μελών της κυβέρνησης, με δυνατότητα περαιτέρω επέκτασης της διερεύνησης, σε περίπτωση διαβίβασης ή ανάδειξης νέων στοιχείων για έτερα πολιτικά πρόσωπα ή άλλες αξιόποινες πράξεις» και, συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά και για τους δύο σε «σοβαρές ενδείξεις τέλεσης της πράξης της συνέργειας σε απιστία κατ' εξακολούθηση, εις βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ζημία που υπερβαίνει το όριο των 120.000 ευρώ», ενώ για τον Λ. Αυγενάκη σημειώνεται ότι «ειδικά σε σχέση με τις έντονες πιέσεις που φέρεται να ασκήθηκαν για αποδεσμεύσεις ύποπτων Αριθμών Φορολογικού Μητρώου και καταβολές σε πρόσωπα που δεν πληρούσαν νόμιμες προϋποθέσεις, προκύπτουν επιπρόσθετα ενδείξεις τέλεσης της πράξης της ηθικής αυτουργίας σε απιστία, τετελεσμένης και σε απόπειρα, με ζημία που υπερβαίνει το ίδιο όριο». Τέλος, στο κοινό τους πόρισμα ο Συνασπισμός της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας και η Νέα Αριστερά αναφέρονται στην ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης ποινικών ευθυνών από προανακριτική επιτροπή, καταλογίζουν δε στον Μ. Βορίδη ότι «δεν διασφάλισε ουσιαστική εποπτεία, δεν επέβαλε αποτελεσματικούς ελέγχους και, σύμφωνα με τα στοιχεία, δεν ανέκοψε ένα σύστημα που δημιουργούσε τεχνητές προϋποθέσεις λήψης ενισχύσεων» και στον Λ. Αυγενάκη ότι «αντί να προχωρήσει σε εξυγίανση, φέρεται να διατήρησε ένα πλαίσιο διοικητικής αστάθειας,

με πιέσεις για αποδεσμεύσεις μπλοκαρισμένων Αριθμών Φορολογικού Μητρώου και πληρωμές, ενώ εκκρεμούσαν έλεγχοι». Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος επιμένει στη συνέχιση της έρευνας, άλλως δηλώνεται ότι δεν θα καταθέσει πόρισμα, το οποίο όμως τελικά καταθέτει. Πόρισμα δεν καταθέτει η Πλεύση Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου.

26 Φεβρουαρίου

Συνέρχεται στην τελευταία συνεδρίασή της η εξεταστική επιτροπή που διερευνά τη χρηματοδότηση των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ για να συζητήσει τα πορίσματα. Στην έναρξη της συνεδρίασης οι βουλευτές της αντιπολίτευσης υποβάλλουν αίτημα να συνεχιστούν οι εργασίες της επιτροπής, προκειμένου να εξεταστούν, κατ' αντιπαράσταση, μάρτυρες και να κληθούν νέοι, εν αναμονή της ενδεχόμενης έλευσης νέας δικογραφίας από τις συνεχιζόμενες έρευνες της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας. Ο εισηγητής της πλειοψηφίας κατηγορεί τα κόμματα της αντιπολίτευσης ότι επιθυμούν, ελλείψει άλλου πολιτικού λόγου, να συντηρούν στην επικαιρότητα τη σκανδαλολογία, αφού ο Οργανισμός κατά τη Διαφθοράς, η Ελληνική Δικαιοσύνη και η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία διατηρούν τη δυνατότητα να συνεχίσουν την έρευνά τους, αν προκύψουν νέα στοιχεία. Έτσι, το αίτημα απορρίπτεται, κατά πλειοψηφία, με δεκατρείς (13) βουλευτές να το υπερψηφίζουν και δεκαεπτά (17) να το καταψηφίζουν. Με την ίδια πλειοψηφία εγκρίνεται, επίσης, το πόρισμα της Νέας Δημοκρατίας.

Το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών που δίκασε την υπόθεση των τηλεφωνικών υποκλοπών επιβάλλει στους τέσσερις κατηγορούμενους ιδιώτες επιχειρηματίες συνολική ποινή εκατόν είκοσι έξι (126) ετών και οκτώ (8) μηνών, με εκτιτέα τα οκτώ (8) έτη και χωρίς να

αναγνωρίσει σε κανέναν τους ελαφρυντικό, και με ολική έκτιση της ποινής και αναστολή έως την εκδίκαση της υπόθεσης στον δεύτερο βαθμό για τις πλημμεληματικές πράξεις της επέμβασης σε σύστημα αρχειοθέτησης δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, της παράβασης του απορρήτου τηλεφωνικής επικοινωνίας και προφορικής συνομιλίας, καθώς επίσης της παράνομης πρόσβασης σε σύστημα πληροφοριών ή δεδομένων. Τα πρακτικά της δίκης διαβιβάζονται στην Εισαγγελία Πρωτοδικών Αθηνών, προκειμένου να διενεργηθεί έρευνα σε βάρος των καταδικασθέντων, οκτώ (8) ακόμη προσώπων που εμπλέκονται στην υπόθεση και κάθε άλλου, για τον οποίο μπορεί να προκύψουν ευθύνες.

27 Φεβρουαρίου

Ο Πρωθυπουργός απαντά σε επίκαιρη ερώτηση του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης για την ενεργειακή πολιτική της κυβέρνησης. Η συζήτηση διευρύνεται στον απόηχο της απόφασης του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών για την υπόθεση των τηλεφωνικών υποκλοπών και διεξάγεται σε συνθήκες έντασης.

3 Μαρτίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης και τον ενημερώνει, μετά από αίτημα του τελευταίου, για τις εξελίξεις στο Ιράν και τη Μέση Ανατολή.

4 Μαρτίου

Η Βουλή υπερψηφίζει, με την αυξημένη πλειοψηφία των διακοσίων ενός (201) βουλευτών, την εισαγωγή της εξ αποστάσεως ψηφοφορίας, επιστολικά, ως εναλλακτικού τρόπου ή μέσου για τη συμμετοχή των εκτός Επικρατείας πολιτών στις γενικές βουλευτικές εκλογές και με πλειοψηφία εκατόν εξήντα δύο (162) βουλευ-

τών τη σύσταση βασικής εκλογικής περιφέρειας αποδήμων, η σχετική ρύθμιση θα αρχίσει να ισχύει δεκαοκτώ (18) μήνες μετά τη διενέργεια των επόμενων γενικών βουλευτικών εκλογών. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης τον λόγο παίρνουν οι πολιτικοί αρχηγοί και τη συζήτηση απασχολούν οι εξελίξεις στο Ιράν και στη Μέση Ανατολή.

Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης ζητεί με επιστολή του στον Πρόεδρο της Βουλής τη διεξαγωγή συζήτησης προ ημερησίας διατάξεως για το κράτος δικαίου.

Το Πενταμελές Εφετείο Κακουρηγημάτων Αθηνών, έπειτα από ακροαματική διαδικασία τριών (3) περίπου ετών, εκδίδει την απόφασή του και κρίνει ενόχους, για την τέλεση των αδικημάτων της ένταξης και της διεύθυνσης εγκληματικής οργάνωσης, τους ήδη καταδικασθέντες, οριστικώς, πρώην βουλευτές του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή.

6 Μαρτίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον πρόεδρο του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη και τον ενημερώνει, μετά από αίτημα του τελευταίου, για τις εξελίξεις στο Ιράν και τη Μέση Ανατολή.

10 Μαρτίου

Συζητείται στην Ολομέλεια της Βουλής το πόρισμα της εξεταστικής επιτροπής που διερεύνησε τη χρηματοδότηση των αγροτών από τον ΟΠΕΚΕΠΕ. Η αποκάλυψη από βουλευτή του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτικής Συμμαχίας εμπιστευτικού εγγράφου πρώην προέδρου του Οργανισμού, με το οποίο ενημέρωνε τον Ιούλιο του 2020 τον τότε Υπουργό Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων Μ. Βορίδη για την υπέρμετρη αύξηση του ζωικού κεφαλαίου στην Κρήτη, προκαλεί ένταση.

11 Μαρτίου

Ο Πρωθυπουργός συναντάται με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα και διεθνώς. Στη συνάντησή τους κυριαρχούν οι εξελίξεις στο Ιράν και τη Μέση Ανατολή. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων ο Κ. Μητσοτάκης αναφέρεται στα μέτρα της κυβέρνησης για την επιβολή ορίου κέρδους στα καύσιμα και τα προϊόντα που πωλούνται στα σούπερ μάρκετ και στις πρωτοβουλίες που ανέλαβε η Ελλάδα, αποστέλλοντας ναυτικές και αεροπορικές δυνάμεις στην Κύπρο.

Δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Α' 37) η Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου στην οποία περιέχονται «Επείγουσες ρυθμίσεις για την ανάσχεση φαινομένων αθέμιτης κερδοφορίας» στην αγορά υγρών καυσίμων καθώς επίσης στα απαραίτητα προϊόντα για τη διατροφή και τη διαβίωση του καταναλωτή εξαιτίας της πολεμικής σύρραξης στο Ιράν και τη Μέση Ανατολή.

Με την ανακοίνωση των ποινών των καταδικασθέντων για τα αδικήματα της ένταξης και της διεύθυνσης εγκληματικής οργάνωσης, τη δολοφονία του Π. Φύσσα και την υπόθεση των Αιγύπτων αλιεργατών ολοκληρώνεται η δίκη της ηγετικής ομάδας και στελεχών του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Κακουργημάτων Αθηνών.

12 Μαρτίου

Ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του σε ιστοσελίδα και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μία εκτεταμένη περιφερειακή σύγκρουση, η οποία χτύπησε, δυστυχώς, και τις πόρτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η οποία αυτή τη στιγμή βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, επηρεάζει τη διεθνή οικονομία, επηρεάζει τις τιμές του πετρε-

λαίου, ενδέχεται να δημιουργήσει σημαντικές πληθωριστικές τάσεις. Κατά συνέπεια, δεν μπορώ να υποτιμήσω το μέγεθος της κρίσης, το οποίο αντιμετωπίζουμε, και την ανάγκη να στεκόμαστε πάντα στο ύψος των περιστάσεων, είτε για να ασφαλίσουμε τη χώρα μας αλλά και τον Ελληνισμό συνολικά είτε για να προστατεύσουμε τους ναυτικούς μας, οι οποίοι βρίσκονται στην εμπόλεμη ζώνη, είτε πρόκειται για επιχειρήσεις απεγκλωβισμού Ελλήνων, οι οποίοι βρίσκονται ακόμα σε χώρες του Κόλπου, οι οποίες δοκιμάζονται, είτε πρόκειται φυσικά και για τις βραχυπρόθεσμες και μεσοπρόθεσμες επιπτώσεις που αυτή η κρίση θα έχει στην ελληνική οικονομία [...] Αποδίδω πολύ μεγάλη συμβολική αλλά και ουσιαστική σημασία στη γρήγορη απόφασή μας να βρεθούμε με αεροναυτική δύναμη πρώτοι στην Κύπρο για να στηρίξουμε τον κυπριακό Ελληνισμό. Στείλαμε με αυτόν τον τρόπο ένα μήνυμα σαφές ότι η Κύπρος δεν πρέπει ποτέ να αισθάνεται μόνη, αλλά, βέβαια, κινητοποιήσαμε και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Το αποτέλεσμα ήταν σήμερα στην Κύπρο να βρίσκεται μία σημαντική Ευρωπαϊκή δύναμη, η οποία ασφαλίζει την Κύπρο ως ευρωπαϊκό έδαφος. Αυτή είναι μία σημαντική ευρωπαϊκή κατάκτηση. Θα σας έλεγα ότι είναι στην ουσία μία στην πράξη εφαρμογή της αμυντικής ρήτρας, η οποία προβλέπεται στις Ευρωπαϊκές Συνθήκες, η οποία δοκιμάστηκε στην πράξη και η οποία με πρωτοβουλία της Ελλάδος και ακολούθως της Γαλλίας υλοποιήθηκε, μέσω της σημαντικής ευρωπαϊκής παρουσίας, η οποία υπάρχει σήμερα στην Κύπρο. Και κάτι ακόμα που νομίζω ότι είναι σημαντικό, οι Έλληνες πολίτες επένδυσαν το υστέρημά τους στην αποτρεπτική δυνατότητα της χώρας. Και νομίζω ότι όλοι αισθανόμαστε μια αίσθηση ικανοποίησης αλλά και υπερηφάνειας, όταν βλέπουμε ότι οι Ένοπλες Δυνάμεις μας σε μια κρίσιμη συγκυρία μπορούν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, να ανταποκριθούν, να

καλύψουν τις ανάγκες της Κύπρου, να καλύψουν τις ανάγκες της Βουλγαρίας. Ο Υπουργός Άμυνας βρίσκεται σήμερα στη Βουλγαρία, η οποία μας ζήτησε βοήθεια στο ενδεχόμενο να πληγεί και αυτή από βαλλιστικούς πυραύλους από το Ιράν. Αυτό σίγουρα αναβαθμίζει συνολικά τη θέση της χώρας, αλλά νομίζω στέλνει και ένα μήνυμα στην ελληνική κοινωνία ότι όλες αυτές οι θυσίες δεν πήγαν στράφι, ότι σήμερα έχουμε ισχυρές Ένοπλες Δυνάμεις, οι οποίες σε μια κρίση μπορούν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων [...] Προφανώς, δεν μπορούμε να παρέμβουμε πρωτογενώς στην τιμή του πετρελαίου. Αυτή καθορίζεται από τις διεθνείς εξελίξεις. Μπορούμε, όμως, να αντιμετωπίσουμε τέτοια φαινόμενα, τα οποία στο παρελθόν τα έχουμε δει και γι' αυτό και προβαίνουμε σε αυτό το έκτακτο προσωρινό μέτρο, ως μια πρώτη, το τονίζω, ως μια πρώτη παρέμβαση για να συγκρατήσουμε τους ενδεχόμενους "παίκτες", οι οποίοι μπορεί να μπουν στον πειρασμό να κερδοσκοπήσουν πάνω σε αυτή την κρίση. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουμε υπόψη μας και άλλα μέτρα στήριξης της κοινωνίας. Την έχουμε στηρίξει την κοινωνία πολλές φορές, θυμίζω, και στον Covid και στην ενεργειακή κρίση. Απλά θα πρέπει πρώτα να δούμε, πως θα εξελιχθεί το φαινόμενο. Η ευχή μου, δεν είναι κατ' ανάγκη προσδοκία μου, αλλά η ευχή μου είναι ότι γρήγορα αυτές οι πολεμικές επιχειρήσεις θα τελειώσουν, ώστε αν πάμε σε μία αποκλιμάκωση της τιμής του πετρελαίου, προφανώς δεν θα χρειαστεί να πάρουμε κάποιο άλλο έκτακτο μέτρο [...] Και απορρίπτω οποιαδήποτε συζήτηση για πρόωρες εκλογές επ' αφορμή μιας δημοσκοπικής ανάκαμψης. Θυμάμαι ότι αντίστοιχες εισηγήσεις δεχόμουν και επί Covid και είχα πει τότε ότι ο σκοπός μου –και το απέδειξα στην πράξη– είναι να εξαντλήσω τον εκλογικό κύκλο. Και κάτι ακόμα, εάν το βασικό μας επιχείρημα σήμερα είναι ότι η πολιτική σταθερότητα αποτελεί συγκριτικό πλεονέκτημα στη

χώρα, πώς θα οδηγήσω τη χώρα στους επόμενους μήνες σε πρόωρες εκλογές, διακινδυνεύοντας ακριβώς αυτό το επιχείρημα, το οποίο πράγματι δείχνει στους πολίτες ότι αυτή η κυβέρνηση μπορεί γρήγορα να πάρει αποφάσεις και να δράσει προς όφελος των Ελλήνων πολιτών. Άρα, οποιαδήποτε τέτοια συζήτηση είναι τόσο έξω από τον τρόπο με τον οποίο σκέφτομαι που δεν μπαίνω καν, θα έλεγα, στον πειρασμό να τη συζητήσω. Την απορρίπτω εξ ορισμού [...] Αυτό θα το κρίνει ο ελληνικός λαός. Αυτό, το οποίο ξέρω, είναι ότι έχω και έχουμε ένα σαφές σχέδιο για την Ελλάδα του 2030, ότι σκεφτόμαστε με όρους μέλλοντος και όχι με όρους παρελθόντος, ότι έχουμε πετύχει πολλά, αλλά υπάρχουν πολλά ακόμα τα οποία πρέπει να γίνουν. Πρέπει να ολοκληρώσουμε τη Συνταγματική Αναθεώρηση, πρέπει η Ελλάδα να πετύχει στην Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης το δεύτερο εξάμηνο του 2027, μια τεράστια ευκαιρία για την πατρίδα μας. Πρέπει να ολοκληρώσουμε μια σειρά από σημαντικές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, στις οποίες για διάφορους λόγους μπορεί να μείναμε πίσω. Πάρτε για παράδειγμα τα ζητήματα του πρωτογενούς τομέα, τα οποία ήρθαν στην επιφάνεια με μεγάλη ένταση, με αφορμή τη συζήτηση γύρω από τον ΟΠΕΚΕΠΕ, όπου και εμείς αναλάβαμε, θα έλεγα με θάρρος, τις δικές μας ευθύνες. Αλλά η Ελλάδα δεν μπορεί να προχωρήσει, εάν δεν μετασχηματίσει δραματικά τον πρωτογενή της τομέα. Και πολλά ακόμα τα οποία πρέπει να γίνουν. Τελικά, οι Έλληνες πολίτες θα κρίνουν, αν αυτή η πολιτική πρόταση της Νέας Δημοκρατίας, όπως θα διαμορφωθεί ενόψει των εκλογών του 2027, είναι πειστική ή δεν είναι. Εγώ αισθάνομαι ότι σήμερα η Νέα Δημοκρατία είναι η μόνη πολιτική δύναμη που έχει σχέδιο για τη χώρα. Και όχι μόνο σχέδιο για το σήμερα, αλλά σχέδιο για το αύριο και για το μεθαύριο. Είμαστε οι μόνοι που μιλάμε για την τεχνητή νοημοσύνη. Τις προάλλες άνοιξα ένα δύ-

σκολο θέμα, το ζήτημα της πυρηνικής ενέργειας για εμπορική χρήση, για ηλεκτροπαραγωγή στην πατρίδα μας. Θέμα, το οποίο μπορεί να θεωρείτο ταμπού, αλλά οφείλω να το κάνω σήμερα, γιατί δεν ξέρουμε αν σε πέντε ή σε δέκα χρόνια αυτή δεν είναι μία επιλογή, η οποία μπορεί να είναι χρήσιμη για τη χώρα. Άρα, μπορούμε να βλέπουμε με ορίζοντα και να σχεδιάζουμε με ορίζοντα μέλλοντος. Και θεωρώ ότι έχουμε και μία ευθύνη ως παράταξη απέναντι στη χώρα, να διασφαλίσουμε αυτό το αγαθό της πολιτικής σταθερότητας και να διεκδικήσουμε στις επόμενες εκλογές πάλι την αυτοδυναμία. Σκεφτείτε λίγο, τι θα συνέβαινε αν είχαμε μία κυβέρνηση συνεργασίας και έπρεπε να συνεννοηθώ με άλλους πολιτικούς αρχηγούς για το αν θα στείλουμε φρεγάτες ή όχι στην Κύπρο. Θέλω να το σκεφτούν λίγο οι πολίτες αυτό. Τι θα σήμαινε να έπρεπε να διαπραγματευόμαστε με άλλους πολιτικούς αρχηγούς, αν θα βάλουμε, ας πούμε, πλαφόν στο περιθώριο κέρδους. Νομίζω ότι μπορείτε να φανταστείτε ότι τελικά θα μπαίναμε σε ένα “παζάρι”, διότι πάντα αυτά συμβαίνουν, θα έλεγα, στις πολυκομματικές κυβερνήσεις, θα καθυστερούσαμε, κατά πάσα πιθανότητα, θα “νερώναμε” τελικά την πρότασή μας και σίγουρα δεν νομίζω ότι με αυτόν τον τρόπο θα ωφελούσαμε τη χώρα. Θεωρώ, λοιπόν, ότι σήμερα η χώρα έχει μία αυτοδύναμη κυβέρνηση, η οποία μπορεί να παίρνει γρήγορα αποφάσεις, η οποία στο κάτω-κάτω της γραφής υλοποιεί το προεκλογικό της πρόγραμμα. Διότι εγώ θα δεχθώ κριτική από κάποιους, αν μου πουν ότι “είπες αυτό και έκανες το ανάποδο”. Αλλά εγώ βλέπω μία κυβέρνηση η οποία, παρά τις δυσκολίες, παρά τα προβλήματα, παρά τα λάθη, έρχεται να υλοποιήσει το προεκλογικό της πρόγραμμα. Είπαμε ότι θέλουμε να αυξήσουμε τους μισθούς, αυξάνουμε τους μισθούς. Είπαμε ότι θέλουμε να στηρίξουμε το διαθέσιμο εισόδημα μέσα από μειώσεις φόρων, το κάνουμε. Ξέρουμε ότι υπάρχουν

μεγάλες δυσκολίες. Ξέρω πολύ καλά ότι η ακρίβεια είναι το πρώτο πρόβλημα, το οποίο ταλανίζει πολλά ελληνικά νοικοκυριά σήμερα. Δεν θα υποσχεθώ, όμως, πράγματα, τα οποία δεν μπορούν να γίνουν. Αλλά βλέπω, ήδη, ότι τα μέτρα, τα οποία πήραμε στον προϋπολογισμό, οι στοχευμένες μειώσεις φόρων, αρχίζουν και έχουν κάποιο αποτύπωμα στην κοινωνία. Μπορεί να μην είναι όλα αυτά τα οποία περιμένουν οι πολίτες, είναι αυτά τα οποία μπορούμε, όμως, να κάνουμε. Και πάντα θα τους κοιτάμε με ειλικρίνεια στα μάτια, θα τους λέμε “αυτά μπορούμε να κάνουμε, αυτά δεν μπορούμε να κάνουμε”. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για τη διαχείριση αυτής της οικονομικής κρίσης. Μην έχετε καμία αμφιβολία ότι τα κόμματα της αντιπολίτευσης θα μπουν, μπαίνουν ήδη, σε έναν απίστευτο λαϊκισμό πλειοδοσίας μέτρων, τα οποία ούτε καν μπαίνουν στον κόπο να κοστολογήσουν. Η δική μου ευθύνη όμως, επειδή έχω αγωνιστεί πάρα πολύ σκληρά για να διαφυλάξω τη δημοσιονομική σταθερότητα, είναι να μην στείλω κανένα μήνυμα, εντός και εκτός Ελλάδος, ότι αυτή τη στιγμή, που η Ελλάδα πατάει καλά στα πόδια της, θα ξεφύγουμε πάλι δημοσιονομικά και θα πάρουμε αποφάσεις πέρα και πάνω από τις αντοχές μας. Δεν πρόκειται να το κάνω [...] Η Νέα Δημοκρατία έχει υπερδιπλάσιο ποσοστό αυτή τη στιγμή από το δεύτερο κόμμα –υπερδιπλάσιο ποσοστό σε όλες τις μετρήσεις– και νομίζω ότι ο στόχος της αυτοδυναμίας μπορεί να είναι δύσκολος, αλλά σίγουρα είναι εφικτός. Πάντως, είναι πιο εφικτός ο στόχος της αυτοδυναμίας από τον στόχο που έχει θέσει ο κ. Ανδρουλάκης να είναι πρώτο κόμμα το ΠΑΣΟΚ, με βάση τουλάχιστον την κοινή λογική και τα δεδομένα των μετρήσεων [...] Εγώ, ξέρετε, είμαι πολύ θεσμικός και για το ζήτημα αυτό έχω μιλήσει πολλές φορές στη Βουλή, έχω αναλάβει και τις ευθύνες μας, έχουμε κάνει και σημαντικές παρεμβάσεις. Το θέμα αυτό θέλω να σας θυμίσω ότι

προέκυψε πριν από 3,5 χρόνια, δεν είναι τωρινό. Και οι ομιλίες, οι οποίες έγιναν στο Ευρωκοινοβούλιο, αναγνώρισαν το γεγονός ότι η κυβέρνηση αναγνώρισε ότι υπήρχε πρόβλημα στο συγκεκριμένο ζήτημα και έκανε παρεμβάσεις οι οποίες κινούνται στη σωστή κατεύθυνση. Οπότε, ας μην αδημονούν οι πολιτικοί αρχηγοί. Θα σεβαστούμε απόλυτα τον Κανονισμό της Βουλής. Εντός του επόμενου μήνα, όπως ορίζει ο Κανονισμός της Βουλής, θα έχουμε συζήτηση στη Βουλή συνολικά για τα θέματα του κράτους δικαίου, θα έχουμε μία ευκαιρία να αναμετρηθούμε, να δούμε τελικά πού έχουμε προοδεύσει, πού πρέπει να κάνουμε και άλλα βήματα και από εκεί και πέρα ο καθένας θα μας κρίνει [...] Ξέρετε ότι ως δημοσιογράφοι έχετε δυο αγαπημένα θέματα, τον ανασχηματισμό και τις πρόωρες εκλογές. Σας ξέκοψα τις πρόωρες εκλογές, οφείλω να ξεκόψω και τον ανασχηματισμό. Και, θα έλεγα, ότι ειδικά σε μια τέτοια τεταμένη περίοδο, όπως αυτή την οποία περνάμε αυτή τη στιγμή, έχουμε πάρα πολλή δουλειά να κάνουμε. Έχουμε ένα κυβερνητικό σχήμα, το οποίο θεωρώ ότι δουλεύει ικανοποιητικά. Προφανώς, η δική μου δουλειά είναι, ανά πάσα στιγμή, να αξιολογώ την απόδοση των Υπουργών μου, αλλά αυτή τη στιγμή έχουμε μία προτεραιότητα –για να κλείσουμε από εκεί όπου ξεκινήσαμε– να είναι ασφαλής η χώρα, να επαναπατρίσουμε τους Έλληνες πολίτες, οι οποίοι θέλουν να φύγουν από τις χώρες του Κόλπου, να προστατεύσουμε τους ναυτικούς μας, να αγωνιστούμε και εμείς με τις διπλωματικές μας δυνάμεις, ώστε να τελειώσει αυτός ο πόλεμος το συντομότερο δυνατό. Και, βέβαια, να στηρίξουμε την ελληνική κοινωνία απέναντι στις συνέπειες μιας κρίσης που αυτή τη στιγμή ακόμα, θα το ξαναπώ, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε και να προβλέπουμε την έκτασή της. Κινηθήκαμε, όμως, γρήγορα, πήραμε τα πρώτα μέτρα, εύχομαι και ελπίζω να μην χρειαστούν και άλλα».

Ο πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής ενημερώνει με επιστολή του τον Πρόεδρο της Βουλής ότι ο Οδ. Κωνσταντινόπουλος, βουλευτής στη βασική εκλογική περιφέρεια Αρκαδίας, δεν ανήκει στην κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος. Μετά την επισημοποίηση της διαγραφής θα κενωθεί η θέση του Ε' Αντιπροέδρου της Βουλής, στην οποία ο βουλευτής είχε εκλεγεί τον Ιούλιο του 2023.

13 Μαρτίου

Ο Οδ. Κωνσταντινόπουλος σε γραπτό μήνυμά του με αποδέκτες τον πρόεδρο του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής και την κοινοβουλευτική του ομάδα, αναφέρει: «[...] Μετά τη χθεσινή απόφασή σας, θεώρησα απαραίτητο να ενημερώσω πρώτα εσάς και την κοινοβουλευτική ομάδα για την απόφασή μου να παραδώσω την έδρα μου, στο κόμμα με το οποίο εκλέγομαι από το 2009 στην Αρκαδία, και αμέσως μετά να ενημερώσω τον Πρόεδρο της Βουλής. Είναι βαθιά μου πεποίθηση, όπως άλλωστε γνωρίζετε καλά, ότι οι βουλευτές υπηρετούν τον λαό και την παράταξη με την οποία εξελέγησαν. Σε όλη μου τη θητεία, είχα τις θέσεις μου και τις απόψεις μου, αλλά συντασσόμουν πάντα με την πλειοψηφία του κόμματός μου. Πιστεύω ότι τα κόμματα είναι πυλώνες της δημοκρατίας και αυτό εξαρτάται από τις πράξεις μας, την αξιοπιστία μας και τη συνέπεια λόγων και πράξεων. Θα ζητήσω από τον Πρόεδρο της Βουλής να κάνω την τελευταία μου ομιλία την ημέρα εκλογής του νέου Αντιπροέδρου εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ, τον οποίο και θα ψηφίσω. Καλή δύναμη στο έργο σας».

15 Μαρτίου

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας σε συνέντευξή του στην κυριακάτικη έκδοση πρωινής εφημερίδας και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, με-

ταξύ άλλων, αναφέρει: «[...] Το Σύνταγμα της Ελλάδος αφιερώνει 21 άρθρα μόνον από τα 120 στον θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας, από το άρθρο 30 έως το άρθρο 50. Και το τελευταίο άρθρο, το 50, λέει ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει τις αρμοδιότητες εκείνες μόνον που του απονέμουν το Σύνταγμα και οι σχετικοί με το Σύνταγμα νόμοι. Συνεπώς, είναι πολύ συγκεκριμένες και τυποποιημένες οι αρμοδιότητες και οι ευθύνες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Προφανώς, ισχύει ότι μετά την αναθεώρηση του 1986 αυτές έχουν περικοπεί δραστικά, αλλά δεν σημαίνει ότι είναι το πρώτο πολιτειακό όργανο άφωνο και ανύπαρκτο. Έχει παρά ταύτα και αρμοδιότητες και ευθύνες και υπάρχει και μια ατμόσφαιρα, την οποία μπορεί να δημιουργήσει σεβόμενος αυτές τις αρμοδιότητες. Η δική μου φιλοδοξία, μπαίνοντας εδώ, είναι ότι θα ήθελα, αξιοποιώντας τις αρμοδιότητες και την τελετουργία του αξιώματος, να εμπνεύσω, όσο και αν ηχεί δύσκολο, κάποιοι θα πουν και ανέφικτο, ένα πνεύμα συνεννόησης στο πολιτικό τόπιο [...] Πιστεύω, πως αν δεν είχε εμπλακεί η εκλογή μου και χρονικά και θεματικά με τις τεράστιες διαδηλώσεις που έγιναν σε όλη την Ελλάδα και κυρίως στην Αθήνα για τα Τέμπη, τα πράγματα θα ήταν πιο ήρεμα και πιο βατά. Τότε όμως το θερμόμετρο ανέβηκε πάρα πολύ, θα έλεγα έσπασε το θερμόμετρο, και οτιδήποτε διαδραματιζόταν εκείνη την περίοδο επηρεάστηκε από αυτό το κλίμα. Μοιραία επηρεάστηκε και η εκλογή μου. Πιστεύω όμως ότι με τη συμπεριφορά μου και τον πρώτο χρόνο και σιγά σιγά τα επόμενα τέσσερα αυτό θα κοπάσει και θα καταφέρω να δείξω πως μπορεί κάποιος να έχει κομματική προέλευση (όπως άλλωστε κομματική προέλευση είχαν και όλοι οι συνυποψήφιοί μου για την Προεδρία), όμως αυτό δεν σημαίνει ότι είναι αιχμάλωτος της κομματικής του προέλευσης, αλλά μπορεί να ασκήσει τα καθήκοντά του

αντικειμενικά και αμερόληπτα [...] Η αρχή έγινε με τους πρώην πρωθυπουργούς και θα συνεχιστεί και με άλλες προσωπικότητες του δημόσιου βίου. [Η πρωτοβουλία] είχε στόχο να υπογραμμίσει τον συμβολισμό και την όλη διεξαγωγή της ότι επιτέλους υπάρχουν κάποιοι σε αυτή τη χώρα που, παρά τις διαφορετικές πολιτικές τους αφετηρίες, μπορούν να συνομιλούν. Ήθελα, δηλαδή, να δείξω πως η ανάγκη του να συνομιλούμε δεν είναι μόνο μια σκηνοθεσία, αλλά είναι μια υπαρκτή ανάγκη για το πολιτικό σύστημα. Οι πρώην πρωθυπουργοί είναι άνθρωποι, οι οποίοι προέρχονται από όλα τα κόμματα που κατά καιρούς έχουν κυβερνήσει τη χώρα, όλα ανεξαιρέτως. Είναι άνθρωποι που έχουν αναμετρηθεί με πολύ μεγάλες ευθύνες κατά τη διάρκεια της θητείας τους. Είχαν την ψήφο του ελληνικού λαού και την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου. Συνεπώς, η συζήτηση μαζί τους και η παρουσία τους εδώ στο Προεδρικό Μέγαρο έδιναν ένα μήνυμα συμβολής στο να κοπάσουν τα αγεφύρωτα πάθη, να υπονομευθεί η τοξικότητα και να αποδεικνύουμε κάθε στιγμή ότι η Ελλάδα έχει και το προνόμιο και την ανάγκη, αλλά και τη δυνατότητα, να εκπροσωπείται από πολιτικά πρόσωπα, τα οποία δεν έχουν αγεφύρωτες διαφορές. Θέλησα να περάσω αυτό το μήνυμα εναντίον της επικρατούσας, φαινομενικά αλλά και ουσιαστικά, “υποχρεωτικής ασυνεννοησίας”, η οποία τα τελευταία χρόνια μαστίζει τον πολιτικό διάλογο και έχει μετατρέψει λέξεις, όπως η συνεννόηση, όπως ο συμβιβασμός, όπως η συνδιαλλαγή, να είναι κυριολεκτικά επικηρυγμένες. Έχουμε μετατρέψει αυτές τις λέξεις σε κακούργους, σε κακούργες λέξεις, τις έχουμε επικηρύξει και δεν τολμάει κανείς να δείξει μια συμβιβαστική διάθεση, όχι στα καθημερινά, όχι στα απλά, αλλά έστω στα σημαντικά και στα εθνικά [...] Όπως ξέρετε το συμβούλιο πολιτικών αρχηγών είναι ένα άτυπο όργανο, δεν προβλέπεται

στο Σύνταγμα, έχει καταργηθεί εδώ και δεκαετίες και συγκαλείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, εφόσον το ζητήσει ο Πρωθυπουργός. Σε αυτή τη φάση που τα γεγονότα είναι καυτά, ο Πρωθυπουργός έκρινε ότι πιο συνετό και πιο σκόπιμο είναι να ακολουθήσει την τακτική των κατ' ιδίαν συναντήσεων με τους πολιτικούς αρχηγούς, εφόσον αυτοί το επιθυμούσαν, και παρέπεμψε στο Συμβούλιο Εξωτερικής Πολιτικής για την ενημέρωση των κομμάτων. Πιστεύω πως σε αυτή τη φάση η κατ' ιδίαν συνάντηση θα ήταν πιο ενδεδειγμένη από μια συνάντηση ταυτόχρονα όλων των πολιτικών αρχηγών υπό τη δική μου προεδρία και γιατί τα γεγονότα τρέχουν, αλλά και γιατί η κατ' ιδίαν συνάντηση ενισχύει περισσότερο τις προσωπικές σχέσεις, ενισχύει περισσότερο την αμοιβαία εμπιστοσύνη, σπάει κάποια ταμπού αγεφύρωτων αποστάσεων και διευκολύνει την εμπιστευτικότητα, η οποία πρέπει να υπάρχει αυτές τις στιγμές [...] Θα έχουμε εκλογές, όπως φαίνεται, την άνοιξη του 2027. Θυμίζω ότι στα μέσα του καλοκαιριού του 2027 η Ελλάδα αναλαμβάνει, στο δεύτερο εξάμηνο δηλαδή, την προεδρία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για το δεύτερο εξάμηνο του έτους. Και αυτές οι εκλογές θα πρέπει να δώσουν κυβέρνηση. Εάν δεν δώσουν κυβέρνηση, το Σύνταγμα είναι σαφές. Το άρθρο 37 του Συντάγματος προσφέρει, λεπτό προς λεπτό θα έλεγα, τις αρμοδιότητες και τις ευθύνες μου [...] Η πορεία προς τις εκλογές λαμβάνει και ένα χαρακτήρα, θα έλεγα, εθνικών κριτηρίων, εκτός από τα προγραμματικά κριτήρια. Και νομίζω πως οι αποφάσεις που θα ληφθούν στις εκλογές έχουν να κάνουν με την αντίληψη πως ο ελληνικός λαός είναι βέβαιος και συμμερίζεται, ότι η ώρα της συνεννόησης πάνω στα εθνικά κριτήρια, που υπαγορεύουν γρήγορες και στιβαρές αποφάσεις, δεν θα πρέπει να αργήσει [...] Δεν είναι υποχρεωτική καμία ψήφος και κανείς δεν μονοπωλεί την τήρηση

των εθνικών κριτηρίων. Είμαι βέβαιος πως η τήρηση των εθνικών κριτηρίων είναι αντικείμενο “συμμόρφωσης” όχι ενός κόμματος ή της πλειοψηφίας απλώς, αλλά πολλών κομμάτων στην Ελλάδα σήμερα. Συνεπώς, το ζητούμενο δεν είναι ποιον θα προτιμήσει ο ελληνικός λαός, αλλά το ζητούμενο είναι το αποτέλεσμα των εκλογών να οδηγήσει σε τέτοιες εξελίξεις που τα εθνικά κριτήρια και τα εθνικά προτάγματα δεν θα υπονομευθούν. Και, δόξα τω Θεώ, τα κόμματα του ελληνικού Κοινοβουλίου, παρά τις διαφορές τους και το έντονο κλίμα αντιπαράθεσης που υπάρχει ανάμεσά τους, δείχνουν ότι στα μεγάλα εθνικά θέματα δεν υπάρχουν οι αποστάσεις που θα φοβόταν κανείς να δει [...] Δεν εμπίπτει στις αρμοδιότητές μου η τοποθέτηση επί της συνταγματικής αναθεώρησης, παρά μόνον με τον τύπο της απάντησης σε ερωτήσεις σας και αυτή που μου κάνατε. Όπως είναι γνωστό, η αναθεώρηση του Συντάγματος δρομολογείται στην προτεινόμενη Βουλή, η παρούσα Βουλή είναι προτεινόμενη. Δημιουργείται μια επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος από τη Βουλή, η οποία και επεξεργάζεται πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης, που πρέπει να υπογράψουν τουλάχιστον 50 βουλευτές. Αυτή η πρόταση δεν έχει γίνει ακόμη, αναμένεται να γίνει σύντομα. Πάνω σε αυτήν την πρόταση ή σε τυχόν άλλες προτάσεις θα γίνει όλος ο διάλογος. Έχουν αρχίσει τα κόμματα να προεξοφλούν κάποιες θέσεις τους γύρω από τη συνταγματική αναθεώρηση και γύρω από συγκεκριμένα άρθρα. Ωστόσο, η σημασία και η βαρύτητα της ανάγκης αναθεώρησης, ας πούμε του άρθρου 86, προς το οποίο συμφωνούν όλοι, ή του άρθρου 16 ή του άρθρου 24 είναι τέτοιες, που δεν αποκλείουν τελικά τη συναίνεση. Θεωρώ ότι το Σύνταγμα προσφέρεται αυτή τη στιγμή για αναθεώρηση είτε λόγω άρθρων, τα οποία υποκύπτουν στη λεγόμενη θεσμική κόπωση, είτε λόγω των ραγδαίων

εξελίξεων της πραγματικότητας και της τεχνολογίας, αλλά και της ανανέωσης των θεσμών και της βελτίωσης της αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος. Επιτρέψτε μου, όμως, να πω ότι πέρα και πάνω από όλα αυτά, πέρα και πάνω δηλαδή από τη συνταγματική αναθεώρηση, χρειάζεται και ταυτόχρονα και κάτι, το οποίο δεν υπόκειται σε τέτοιες δικονομίες, και είναι η αναθεώρηση της νοοτροπίας που έχουμε. Με πρώτη αναθεώρηση νοοτροπίας, την επικράτηση της αντίληψης ότι δεν είναι το Σύνταγμα εκείνο που καθορίζει τις εξελίξεις στη χώρα, όσο οι άνθρωποι και η συμπεριφορά τους. Και δεύτερον, εάν θέλουμε να βρούμε ατέλειες στο Σύνταγμα ή να μην το εφαρμόζουμε, αυτό απόκειται περισσότερο στη συμπεριφορά μας και λιγότερο στη θεσμική αποδυνάμωση του Συντάγματος. Πολλές φορές τις δικές μας αδυναμίες, τις δικές μας προτεραιότητες, τις ονομάζουμε προβληματικές καταστάσεις του Συντάγματος. Το Σύνταγμα κατά βάση είναι μια χαρά και θα βοηθούσε πολύ, αν στα αναθεωρητέα άρθρα του προσθέταμε και μια γενναία και αυτοκριτική αναθεώρηση νοοτροπίας [...] Νομίζω ότι η δική μου συμμετοχή στην ανόρθωση των θεσμών θα ήταν να υπενθυμίσω ότι, ενώ δεν μετέχω στο πολιτικό παιγνίδι, είμαι σε θέση και οφείλω να εγγυώμαι τους συνταγματικούς όρους λειτουργίας του. Παρακολουθώ, συνεπώς, τους συνταγματικούς όρους λειτουργίας του πολιτικού παιγνίου και είτε διακριτικά είτε φανερά επιδιώκω να τηρηθούν. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορώ να παρεμβαίνω ούτε στο κυβερνητικό έργο ούτε στις θέσεις των κομμάτων. Μπορώ, όμως, να εκφράζω την άποψή μου για τη λειτουργία των θεσμών. Αυτά τα δύο στοιχεία, η λειτουργία των θεσμών και οι συνταγματικοί όροι λειτουργίας του πολιτεύματος, που αποτελούν δικά μου καθήκοντα και δικές μου υποχρεώσεις, εφόσον ασκούνται σωστά και με σύνεση, μπορούν να

αποτελέσουν μια υποβοήθηση της αναβάθμισης της αξιοπιστίας των θεσμών [...]».

16 Μαρτίου

Η ειδική διαρκής επιτροπή εξοπλιστικών προγραμμάτων και συμβάσεων εγκρίνει εξοπλιστικά προγράμματα ύψους τεσσάρων δισεκατομμυρίων (4.000.000.000) ευρώ.

17 Μαρτίου

Ο Π. Κουκουλόπουλος, βουλευτής του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής στη βασική εκλογική περιφέρεια Κοζάνης, εκλέγεται, με διακόσιες πενήντα πέντε (255) ψήφους υπέρ και δεκαέξι (16) βουλευτές να δηλώνουν «παρών», Δ' Αντιπρόεδρος της Βουλής, προερχόμενος από τη δεύτερη σε αριθμό μελών κοινοβουλευτική ομάδα, στη θέση του διαγραφέντος Οδ. Κωνσταντινόπουλου.

24 Μαρτίου

Ο Αλ. Χαρίτσος υποβάλλει στο Πολιτικό Γραφείο την παραίτησή του από την ηγεσία της Νέας Αριστεράς και της κοινοβουλευτικής της ομάδας. Τα καθήκοντα του προέδρου της αναλαμβάνει, μεταβατικά και έως την εκλογή του διαδόχου του, ο Γ. Σακελλαρίδης, γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του πολιτικού κόμματος.

26 Μαρτίου

Δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Α' 46) η Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου στην οποία περιέχονται «Επείγουσες ρυθμίσεις για την ανάσχεση για την αντιμετώπιση της αύξησης του ενεργειακού κόστους και την προστασία πληττόμενων κλάδων της οικονομίας» από την πολεμική σύρραξη στο Ιράν και τη Μέση Ανατολή.

27 Μαρτίου

Με την ομιλία του προέδρου του αρχίζουν οι τριήμερες εργασίες του 4ου (τακτικού) Συνεδρίου του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής.

29 Μαρτίου

Ολοκληρώνονται οι εργασίες του 4ου (τακτικού) Συνεδρίου του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής. Μεταξύ των αποφάσεων που λαμβάνονται είναι η μετατροπή του σε αυτοτελές πολιτικό κόμμα και η ανάληψη από τον ενιαίο φορέα των δανειακών υποχρεώσεων του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος.

31 Μαρτίου

Η δημοσιοποίηση από τον Πρόεδρο της Βουλής της 17ης Απριλίου ως ημέρας διεξαγωγής της προ ημερησίας διατάξεως συζήτησης για το κράτος δικαίου, την οποία είχε ζητήσει την 4η Μαρτίου ο πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κινήματος Αλλαγής, προκαλεί έντονες αντιδράσεις, με την επίκληση της υπέρβασης της καθορισμένης στο άρθρο 143 του Κανονισμού της Βουλής σχετικής προθεσμίας.

Η κοινοβουλευτική ομάδα της Νέας Αριστεράς εκλέγει πρόεδρό της την Π. Πέρκα, βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Φλώρινας. □

ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΟ 8/2025 ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΤΟΥ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ (Ν. 3068/2002) ΤΟΥ ΣτΕ. Η ΕΞΕΤΑΣΗ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ ΠΑΡΑΓΡΑΦΗΣ ΣΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Ηλίας Κουβαράς

Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
Πρωτοδίκης Δ.Δ.

Το σχολιαζόμενο 8/2025 Πρακτικό συνεδρίασεως του Τριμελούς Συμβουλίου (ν. 3068/2002) του Συμβουλίου της Επικρατείας διαπιστώνει την παράλειψη δημοσίου νοσοκομείου να συμμορφωθεί προς τη 1408/2022 απόφαση της Ολομέλειας. Με την απόφαση αυτή ακυρώθηκαν οι μισθοδοτικές καταστάσεις μηνός Ιουλίου 2018 των αιτούντων ιατρών για τον λόγο ότι οι διατάξεις του ν. 4472/2017, με τις οποίες καθορίστηκε ο βασικός μισθός, τα επιδόματα και τα ωρομίσθια εφημεριών των ιατρών του ΕΣΥ, στο πλαίσιο θεσμοθετήσεως εξ υπαρχής νέου ειδικού μισθολογίου αντέκειντο στο άρθρο 21 παρ. 3 του Συντάγματος και την απορρέουσα από αυτό αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχειρίσεως των ιατρών του ΕΣΥ, καθώς και προς την αρχή της αναλογικότητας και της ισότητας στα δημόσια βάρη. Η απόφαση παρέιχε, ως όφειλε¹, στην κανονιστικώς δρώσα διοίκηση (και στον νομοθέτη) συγκεκριμένες κατευθύνσεις όσον αφορά τις ενδεδειγμένες ενέργειες για τη συμμόρφωσή της προς το ακυρωτικό δεδικασμένο. Λαμβάνοντας, ειδικότερα, υπόψη ότι και οι προϊσχύσασες διατάξεις (ν. 4093/2012), είχαν επίσης κριθεί (ΣτΕ Ολ 431/2018) ως αντικείμενες στις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις και αρχές και ότι, ως εκ τούτου, δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν για τον προσδιορισμό των αποδοχών των ιατρών, το Δικαστήριο έκρινε αφενός ότι η διάγνωση της αντισυνταγματικότητας των διατάξεων του ν. 4472/2017 έχει ως συνέπεια την αναβίωση των ειδικών μισθολογικών ρυθμίσεων για τους ιατρούς του ΕΣΥ, όπως αυτές ίσχυαν πριν από την τροποποίησή τους με τις αντισυνταγματικές διατάξεις του ν. 4093/2012, δηλαδή πριν την 01.08.2012 και αφετέρου ότι ο νομοθέτης και η, κατ' εξουσιοδότηση αυ-

¹ Βλ. Η. Κουβαράς, *Η Διοικητική Δικαιοσύνη ως δικαιότελεστική λειτουργία – Συμβολή στην αποτελεσματικότητα της Διοικητικής Δικαιοσύνης*, 2015, ιδίως σελ. 118 επ., 400 επ.

τού, κανονιστικώς δρώσα διοίκηση διατηρούν την ευχέρεια να προβούν στην κατάρτιση νέου «ειδικού» μισθολογίου για τους ιατρούς του ΕΣΥ, λαμβάνοντας υπόψη την προαναφερθείσα αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισής τους, ούτως ώστε οι αποδοχές τους να είναι ανάλογες με το λειτούργημά τους.

Η παρέλευση –ήδη– τεσσάρων ετών από την έκδοση απόφασης της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας χωρίς η Διοίκηση να έχει συμμορφωθεί, δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση, όπως δυστυχώς καταδεικνύουν οι συνεχιζόμενες καταδίκες της Χώρας μας από το ΕΔΔΑ για παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, αναπόσπαστο μέρος του οποίου αποτελεί η εκτέλεση της δικαστικής απόφασης². Εντούτοις, το παρόν σχόλιο δε θα εκταθεί στην επιτακτική ανάγκη αναθεώρησης του υφιστάμενου κανονιστικού πλαισίου για τη διασφάλιση της συμμόρφωσης της Διοίκησης, αλλά θα εντοπιστεί αποκλειστικά σε ένα ειδικότερο ζήτημα που απασχολεί συχνά την πρακτική των διοικητικών δικαστηρίων: αυτό της παραγραφής των αξιώσεων στο στάδιο της συμμόρφωσης της Διοίκησης.

Το 8/2025 Πρακτικό του Τριμελούς Συμβουλίου απορρίπτει ένσταση του Νοσοκομείου για εφαρμογή των περί παραγραφής διατάξεων με το σκεπτικό ότι η υποχρέωση συμμόρφωσης «δεν δύναται να ματαιώνεται» από την εφαρμογή των τελευταίων. Η θέση αυτή υιοθετήθηκε από το Τριμελές Συμβούλιο του ΣτΕ το 2009³, ανταποκρινόμενη σε μια οπωσδήποτε ευσεβή αξίωση για πληρότητα της συμμόρφωσης της Διοίκησης προς τις δικαστικές αποφάσεις. Τα οικεία όμως πρακτικά δεν διέλαβαν αναλυτικότερη τεκμηρίωση ή ειδικότερες διακρίσεις ως προς την ανωτέρω θέση, παρά τις μείζονες νομικές και δημοσιονομικές προεκτάσεις της. Πράγματι, η τελευταία δύναται, κατ' αποτέλεσμα, να έχει ως συνέπεια την κάμψη των διατάξεων δημόσιας τάξης που ρυθμίζουν την παραγραφή των απαιτήσεων κατά του Δημοσίου και των νηδδ, αλλά (δευτερευόντως) και την άνιση μεταχείριση μεταξύ των διαδίκων που επιλέγουν τη διαδικασία της συμμόρφωσης σε συμβούλιο σε σχέση με εκείνους που επιλέγουν την άσκηση αγωγής αποζημίωσης⁴.

Ως γνωστόν, στη διοικητική αποκατάσταση υπαλλήλου που δικαιώθηκε δικαστικά (π.χ. ακύρωση παράλειψης διορισμού ή προαγωγής ή λήψης επιδόματος/αποδοχών) περιλαμβάνεται και το δικαίωμά του να λάβει τη διαφορά αποδοχών που αντιστοιχούν στον χρόνο της διοικητικής αποκατάστασής του⁵. Η αναγνώριση της υποχρέωσης της Διοίκησης να καταβάλει αναδρομικά αποδοχές εξυπηρετεί, περαιτέρω, την αρχή της οικονομίας της δίκης, εφόσον έτσι αποφεύγεται η άσκηση άσκοπων ένδικων βοηθημάτων ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων⁶. Υφίστανται εντούτοις περιπτώσεις στη δικαιοδοτική πράξη που η επιβαλλόμενη λήψη διαφοράς αποδοχών μπορεί να υπερβαίνει τη δεκαπενταετία ή και την εικοσαετία⁷.

² Βλ. τις πρόσφατες αποφάσεις του ΕΔΔΑ εις βάρος της Χώρας μας της 23ης.10.2025, *Δερβίσης κ.ά., Μεγαγιάννης, Φραντζεσκάκη κ.ά., Εθνική Ένωση Πλοιοκτητών Επαγγελματιών Αλιέων «Η ΜΕΣΣΟΓΕΙΟΣ» και Φατούρος*.

³ Πρακτικό 9/2009 και εν συνεχεία 1/2021, 1/2022 ΤριμΣυμβΣτΕ.

⁴ Αυτοτελώς το δεύτερο δεν εγείρει πάντως, τουλάχιστον καταρχήν, απαραίτητα συνταγματικά ζητήματα, καθόσον η διαφορετική μεταχείριση αποτελεί συνέπεια προηγούμενης διαδικαστικής και δικονομικής επιλογής του ίδιου του διαδίκου (ΣτΕ Ολ 606/2008, 3472/2011).

⁵ Πρακτικά 6/2023, 12, 13, 15, 18/2022, 17, 20/2020, 5, 9, 10/2019, 21/2018, 3/2016, 13/2015, 100/2010, 3, 38/2008 ΤριμΣυμβΣτΕ.

⁶ Πρακτικά 12, 13, 15/2022, 17, 20/2020, 5, 9, 10/2019, 21/2018 ΤριμΣυμβΣτΕ.

⁷ Βλ. ενδεικτικά Πρακτικά 1858/2025, 2267/2024, 1965/2023 ΤριμΣυμβΔΕΑθ.

Κατά την κρατούσα αντίληψη που ακολουθεί και το 8/2025 Πρακτικό του Τριμελούς Συμβουλίου, η παραγραφή αξιώσεων κατά του Δημοσίου εξετάζεται είτε αυτεπαγγέλτως είτε κατόπιν ένστασης των διαδίκων μόνο στο πλαίσιο της διαγνωστικής δίκης και διαμορφώνει αναλόγως το διατακτικό της δικαστικής απόφασης προς την οποία η Διοίκηση οφείλει να συμμορφωθεί⁸. Στο πλαίσιο ειδικότερα της ακυρωτικής δίκης το δικαστήριο μπορεί, επιπλέον, είτε αυτεπαγγέλτως ή κατόπιν αιτήσεως διαδίκου να περιορίσει στον χρόνο την αναδρομή του ακυρωτικού αποτελέσματος, διαμορφώνοντας αναλόγως το διατακτικό της απόφασης⁹. Αντιθέτως, τέτοιες ενστάσεις ή ισχυρισμοί δεν υποβάλλονται παραδεκώς ούτε είναι ακουστοί στη διαδικασία που αφορά τη διαπίστωση της συμμόρφωσης προς τη δικαστική απόφαση από την οποία παράγεται δεδικασμένο και, συνεπώς, το διατακτικό της σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να τροποποιηθεί από το συμβούλιο συμμόρφωσης. Εξάλλου, η τυχόν παρέλευση μεγάλο χρονικού διαστήματος από την άσκηση του ενδίκου βοηθήματος μέχρι τη δημοσίευση της δικαστικής απόφασης ή/και η επί μακρόν (πέραν δηλαδή του χρόνου παραγραφής) μη συμμόρφωση της Διοίκησης προς τη δικαστική απόφαση δεν δύνανται να ματαιώνουν, μέσω της προβολής εκ μέρους της Διοίκησης παρόμοιων ενστάσεων ή ισχυρισμών στο πλαίσιο της διαδικασίας συμμόρφωσης, το δικαίωμα του ενδιαφερομένου σε αποτελεσματική δικαστική προστασία που περιλαμβάνει την χωρίς καθυστέρηση συμμόρφωση της Διοίκησης προς τη δικαστική απόφαση. Συνεπώς, κατά την ισχύουσα αντίληψη, ζητήματα παραγραφής ούτε εξετάζονται ούτε μπορούν να αντιταχθούν κατά του αιτούντος τη συμμόρφωση κατά τη διαδικασία ενώπιον του συμβουλίου συμμόρφωσης.

Από την άλλη πλευρά, είναι γεγονός ότι η παραγραφή των χρηματικών απαιτήσεων αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο στις περιπτώσεις που αυτές αναγνωρίζονται με τη δικαστική απόφαση ως προς την οποία κινείται διαδικασία διαπίστωσης της μη συμμόρφωσης σε σχέση με τις απαιτήσεις που δεν αναγνωρίζονται ευθέως με τη δικαστική απόφαση, αλλά αποτελούν παρεπόμενο περιεχόμενο της συμμόρφωσης λόγω της αναδρομικής ενέργειας του ακυρωτικού αποτελέσματος.

Στην πρώτη κατηγορία, οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις εισάγουν τον κανόνα ότι χρηματική απαίτηση η οποία βεβαιώνεται με τελεσίδικη απόφαση ή άλλο δημόσιο εκτελεστό έγγραφο (το οποίο εμπίπτει στην έννοια της δικαστικής απόφασης κατά τη νομοθεσία περί συμμόρφωσης) παραγράφεται –ανεξάρτητα από την ειδικότερη φύση της και στο σύνολό της (ως συνολικό κεφάλαιο, η απαίτηση του οποίου έχει αναγνωρισθεί με τη δικαστική απόφαση)– μετά την παρέλευση μεγάλων χρονικών διαστημάτων (πέντε έτη, είκοσι έτη, ανάλογα με την εφαρμοστέα κατά περίπτωση διάταξη)¹⁰. Τα ζητήματα που ανακύπτουν από την ανωτέρω παραγραφή αποτελούν κατ’

⁸ Το ζήτημα της παραγραφής στο στάδιο της συμμόρφωσης αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερου προβληματισμού στο πλαίσιο πρόσφατων ζυμώσεων Ομάδας Εργασίας για τη μεταρρύθμιση του νομοθετικού πλαισίου σχετικά με τη συμμόρφωση της Διοίκησης προς τις δικαστικές αποφάσεις, σκέψεις του οποίου αναπτύσσονται εν προκειμένω. Βλ. τα από 05.02.2026 Πρακτικά Συνεδρίασης της Ομάδας Εργασίας, η οποία συγκροτήθηκε με την 80849/2024/Φ.379/10.01.2025 ΥΑ, όπως τροποποιήθηκε με τη με αριθ. 46962οικ./Φ.379/05.08.2025 ΥΑ.

⁹ Βλ. άρθρο 22 του ν.4274/2014 με το οποίο προστέθηκε στο άρθρο 50 του ΠΔ 18/1989 παρ. 3β. Βλ. συναφώς Ε. Πρεβεδούρου, «Οι συνέπειες του ακυρωτικού ελέγχου», σε: *Ο Δικαστής, ο Νόμος και το Περιβάλλον*, ΤΤ. Κ. Μενουδάκου, 2016, σελ. 307 επ.· *Idem*, *Νομοθετικές πρωτοβουλίες και νομολογιακές εξελίξεις στον περιορισμό των αναδρομικών αποτελεσμάτων ακυρωτικής δικαστικής απόφασης*, ΘΠΔΔ 2014, σελ. 570 επ.· Α. Σακελλαροπούλου, *Βήματα εξέλιξης του ακυρωτικού ελέγχου*, ΕφημΔΔ 2017, σελ. 149 (152 επ.)· Η. Κουβαρά, *Ν. 4274/2014 – Οι νέες διατάξεις για την ακυρωτική δίκη: Η θετικοποίηση σε δικονομικό επίπεδο της αρχής της ασφάλειας δικαίου*, ΘΠΔΔ 2014, σελ. 718 επ.

¹⁰ Άρθρο 140 παρ. 6 του ν. 4270/2014, άρθρο 48 παρ. 6 του νδ 496/1974, άρθρο 268 Αστικού Κώδικα.

αρχήν αντικείμενο της δίκης στην οποία μπορεί να εγερθούν και να εξεταστούν (π.χ. όταν επιχειρείται εκτέλεση σε βάρος του Δημοσίου για αναγνωρισμένη απαίτηση που έχει παραγραφεί στη σχετική δίκη περί την εκτέλεση)¹¹. Οι τυχόν κίνδυνοι για τα συμφέροντα του οφειλέτη (Δημοσίου κ.λπ.) μπορεί και πρέπει να αντιμετωπίζονται με τα μέσα προσωρινής προστασίας που παρέχει το οικείο δικονομικό πλαίσιο σε σχέση με την εκτέλεση της δικαστικής απόφασης¹² και κατ' επέκταση σε σχέση με τη δυνατότητα (αν τα ανωτέρω μέσα προσωρινής προστασίας ευδοκιμήσουν) η εν λόγω απόφαση να αποτελέσει αντικείμενο της διαδικασίας συμμόρφωσης. Στις εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις που ανακύπτει κατά τη διαδικασία συμμόρφωσης ζήτημα παραγραφής της αναγνωρισμένης με τη δικαστική απόφαση χρηματικής απαίτησης κατά τις οικείες διατάξεις¹³, ήτοι σε περίπτωση κίνησης της διαδικασίας συμμόρφωσης μετά την παρέλευση των μεγάλων χρονικών διαστημάτων παραγραφής που προβλέπουν οι σχετικές διατάξεις, το συμβούλιο συμμόρφωσης πρέπει να λαμβάνει υπόψη το ζήτημα της παραγραφής ως περίσταση που μπορεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, να καθιστά δικαιολογημένη τη μη συμμόρφωση, ιδίως μάλιστα όταν ο δικαιούχος της απαίτησης προσφεύγει στη διαδικασία συμμόρφωσης χωρίς να έχει προηγουμένως επιχειρήσει εκτέλεση σε βάρος του Δημοσίου κ.λπ. (ώστε να υπάρχει στάδιο εξέτασης της εν λόγω παραγραφής σε δίκη περί την εκτέλεση που επισπεύδεται σε βάρος του υπόχρεου φορέα).

Στη δεύτερη κατηγορία, η οποία αφορά ιδίως οφειλόμενες αναδρομικώς αποδοχές σε περίπτωση ακύρωσης πράξης που αφορά διορισμό υπαλλήλου, δεν παρίσταται αναντίλεκτο ότι τα σχετικά ζητήματα δύνανται να αντιμετωπίζονται πρωτογενώς από τα συμβούλια συμμόρφωσης, δεδομένου ότι ανάγονται στην αρμοδιότητα των οικείων διοικητικών αρχών, οι οποίες και οφείλουν να τα ρυθμίζουν αμελλητί, εφόσον ανακύπτουν, με αυτοτελείς πράξεις, εκδιδόμενες μετά την ακυρωτική απόφαση και σε συμμόρφωση με αυτήν. Αν κατά τη διαδικασία συμμόρφωσης που κινεί ο ενδιαφερόμενος δεν προκύπτει η έκδοση τέτοιων πράξεων (ρυθμιστικών των οφειλομένων παροχών), τα συμβούλια συμμόρφωσης θα μπορούσαν να αρκούνται στη διαπίστωση ότι ο υπόχρεος φορέας οφείλει να συμμορφωθεί προς την ακυρωτική απόφαση για το σύνολο των αναδρομικώς οφειλομένων (κατά το ακυρωτικό αποτέλεσμα) παροχών, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να εξετάσουν θέματα παραγραφής. Αν, αντίθετα, κατά τη διαδικασία συμμόρφωσης προκύπτει ότι έχει εκδοθεί πράξη του υπόχρεου φορέα ρυθμίζουσα το ζήτημα των αναδρομικώς οφειλομένων παροχών με βάση και τις τυχόν παραγραφές που επικαλείται ο φορέας, το οικείο συμβούλιο θα μπορούσε να κρίνει αν η εν λόγω πράξη συνιστά συμμόρφωση προς τη δικαστική απόφαση βάσει του απορρέοντος από αυτήν δεδικασμένου. Εφόσον δε το ζήτημα των αναδρομικών παροχών δεν καλύπτεται από το δεδικασμένο της ακυρωτικής απόφασης (ως μη κρίνουσας ειδικώς επί των εν λόγω παροχών), η κρίση επί της νομιμότητας της σχετικής πράξης του υπόχρεου φορέα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εκφεύγει της αρμοδιότητας του συμβουλίου συμμόρφωσης και η καταβολή των αναδρομικών παροχών θα πρέπει να κριθεί από το αρμόδιο δικαστήριο, εφόσον υπάρχει προσφυγή του ενδιαφερομένου¹⁴.

¹¹ Βλ. την άποψη που αποτυπώθηκε στο ως άνω πρακτικό από τον Πρόεδρο Ι. Παπαγιάννη και δύο μέλη της Ομάδας.

¹² Βλ. ιδίως άρθρα 80 παρ. 3, 206 επ. ΚΔΔ, 565 παρ. 2, 913 ΚΠολΔ.

¹³ Βλ. άρθρα 140 παρ. 6 του ν. 4270/2014, 48 παρ. 6 του νδ 496/1974 και 268 ΑΚ.

¹⁴ Βλ. την προαναφερθείσα άποψη που αποτυπώθηκε στο ως άνω πρακτικό.

Οι ανωτέρω διακρίσεις αναδεικνύουν τη συνθετότητα των αναφερόμενων ζητημάτων καθόσον η συστηματική συνοχή της έννομης τάξης επιβάλλει την πρακτική εναρμόνιση της αναμφίβολα ύψιστης συνταγματικής επιταγής η Διοίκηση να συμμορφώνεται με τις δικαστικές αποφάσεις με άλλους κανόνες, επίσης θεμελιώδεις για κάθε έννομη τάξη, όπως αυτοί της παραγράφου. Κατά το ΑΕΔ, τα άρθρα 4 παρ. 1, 20 παρ. 1, 26 παρ. 1, 94 παρ. 1 και 95 του Συντάγματος δεν αποκλείουν τη θέσπιση νομοθετικών ρυθμίσεων που καταλαμβάνουν εκκρεμείς δίκες και επηρεάζουν την έκβασή τους, ακόμα και αν συνεπάγονται την άρση ή τον περιορισμό της συνταγματικής υποχρέωσης της Διοίκησης για συμμόρφωσή της προς ήδη εκδοθείσες ακυρωτικές αποφάσεις, υπό την προϋπόθεση ότι οι ρυθμίσεις αυτές: α) είναι γενικής εφαρμογής, β) υπαγορεύονται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, γ) δεν προσβάλλουν τον πυρήνα και την ουσία του δικαιώματος της δικαστικής προστασίας και δ) σέβονται την αρχή της αναλογικότητας¹⁵. Αλλά και σε προληπτικό επίπεδο, ο *in abstracto* περιορισμός της υποχρέωσης συμμόρφωσης έχει κριθεί συνταγματικός σε συγκεκριμένες, εξαιρετικές περιπτώσεις που συντρέχει σοβαρός λόγος δημοσίου συμφέροντος¹⁶. Η θέσπιση κάποιας απώτατης παραγράφου των αξιώσεων που αποτελούν παρεπόμενο περιεχόμενο της συμμόρφωσης λόγω της αναδρομικής ενέργειας του ακυρωτικού αποτελέσματος και οι οποίες δεν υπόκεινται απαραίτητα στην πενταετή ή εικοσαετή παραγραφή, κατά τα οριζόμενα από τις οικείες διατάξεις για τις αξιώσεις που έχουν βεβαιωθεί με τελεσίδικη δικαστική απόφαση¹⁷, δεν θα απειλούσε το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 95 παρ. 5 του Συντάγματος, το οποίο υπονομεύεται από πλήθος άλλων προσεγγίσεων που όμως εκφεύγουν του παρόντος σχολίου. □

¹⁵ ΑΕΔ 14/2013.

¹⁶ Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ 2151/2014, η οποία έκρινε ότι συνιστά συνταγματικό περιορισμό του ακυρωτικού αποτελέσματος η πρόβλεψη ότι για την προαγωγή για την πλήρωση των κορυφαίων ηγετικών θέσεων του Λιμενικού Σώματος (ΛΣ) κρίνονταν οι κατά το χρόνο της επιλογής κατέχοντες τους απαιτούμενους βαθμούς, οι οποίοι τελούσαν πράγματι εν ενεργεία και αντίθετα αποκλείονταν από την κρίση προς προαγωγή όσοι είχαν ήδη αποστρατευθεί ή μη προαχθεί στους βαθμούς αυτούς, οι οποίοι στο πλαίσιο της διοικητικής τους αποκατάστασης, συνεπεία δικαστικής απόφασης με την οποία είχε ακυρωθεί προγενέστερη δυσμενής για αυτούς κρίση, λογίζονταν εν ενεργεία, κατά τον χρόνο της επίδικης κρίσης, για την πλήρωση των οργανικών θέσεων προαγόμενοι αναδρομικά στους βαθμούς αυτούς και σε χρόνο μεταγενέστερο της επιλογής. Η συνταγματικότητα της εν λόγω ρύθμισης ορθώς είχε θεμελιωθεί στο ότι: α) παρίστατο όλως ειδική καθόσον αφορούσε μόνον τις κορυφαίες ηγετικές θέσεις του ΛΣ, β) αποσκοπούσε σε υπέρτερο δημόσιο σκοπό, ήτοι στην στελέχωση της ηγεσίας του σώματος με πραγματικά αξιόμαχους αξιωματικούς και γ) οι αξιωματικοί του ΛΣ, των οποίων περικοπτόταν το ωφέλιμο αποτέλεσμα της ακύρωσης, δύναντο να αξιώσουν την καταβολή αποζημίωσης και χρηματικής ικανοποίησης για τη ζημία και την ηθική βλάβη που υπέστησαν από την ακυρωθείσα παράνομη διοικητική πράξη, εξαιτίας της οποίας απώλεσαν την ευκαιρία να κριθούν προς προαγωγή στους πιο πάνω βαθμούς, εφόσον συνέτρεχαν και οι λοιπές προϋποθέσεις για τη θεμελίωση της ευθύνης του Δημοσίου, σύμφωνα με το άρθρο 105 του ΕισΝΑΚ. Βλ. επίσης ΣτΕ 2367-8/2014(7μ). Στο παρελθόν είχε επίσης κριθεί (ΣτΕ 5017/1997, 7μ) συνταγματική διάταξη η οποία διέκρινε για την καταβολή συγκεκριμένης παροχής στους μερισματούχους του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, μεταξύ αυτών που αποκαθίσταντο και επανέρχονταν πράγματι στην ενέργεια, από τους αποκαθισταμένους (αναδρομικώς) λόγω ακυρωτικού δεδικασμένου, χωρίς όμως να αναλαμβάνουν εκ νέου τα καθήκοντά τους.

¹⁷ Άρθρο 140 παρ. 6 του ν. 4270/2014, άρθρο 48 παρ. 6 του νδ 496/1974, άρθρο 268 Αστικού Κώδικα.

ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΕ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ C-526/24 (BRILLEN ROTTLER GMBH & CO. KG V. TC) ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (ΔΕΕ)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στις 19 Μαρτίου 2026, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής: ΔΕΕ) εξέδωσε την απόφαση C-526/24 (*Brillen Rottler*), η οποία αφορά το δικαίωμα πρόσβασης του υποκειμένου των δεδομένων, στο πλαίσιο του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679¹ (εφεξής: ΓΚΠΔ). Η απόφαση εξετάζει τα εξής βασικά ζητήματα: Πρώτον, κατά πόσον το αρχικό αίτημα πρόσβασης που υποβάλλει το υποκείμενο των δεδομένων μπορεί να θεωρηθεί «υπερβολικό», κατά την έννοια του άρθρου 12 παρ. 5 ΓΚΠΔ και, ως εκ τούτου, να συνιστά καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, καθώς και ποιες είναι οι περιστάσεις, δυνάμει των οποίων μπορεί να διαπιστωθεί ένας τέτοιος υπερβολικός χαρακτήρας. Δεύτερον, εάν, προκειμένου να απορρίψει αίτημα πρόσβασης βάσει της προρρηθείσας διάταξης, ο υπεύθυνος επεξεργασίας μπορεί να στηριχθεί σε δημόσιες πληροφορίες από τις οποίες προκύπτει η ύπαρξη πολυάριθμων αιτημάτων πρόσβασης και αποζημίωσης που υπέβαλε το ίδιο πρόσωπο σε άλλους υπευθύνους επεξεργασίας².

Το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το αρχικό αίτημα πρόσβασης στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα το οποίο υποβάλλει το υποκείμενο των δεδομένων στον υπεύθυνο επεξεργασίας

Θεόδωρος Ρέντζιος
Υπ. Δρ Δικαίου & Βιοθικής,
Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης,
Πάντειο Πανεπιστήμιο
Υπότροφος ΕΥ Greece

¹ Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων).

² Βλ. ΔΕΕ C-526/24, *Brillen Rottler GmbH & Co. KG v. TC*, 19.03.2026, σκ. 17.

μπορεί να θεωρηθεί «υπερβολικό», όταν ο τελευταίος αποδεικνύει ότι το αίτημα υποβλήθηκε από το υποκείμενο των δεδομένων, όχι για να λάβει γνώση της επεξεργασίας των δεδομένων αυτών και να επαληθεύσει τη νομιμότητά της, προκειμένου να μπορέσει, στη συνέχεια, να προστατεύσει τα δικαιώματα που αντλεί από τον ΓΚΠΔ, αλλά με πρόθεση κατάχρησης, όπως είναι η τεχνητή δημιουργία των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την αποκόμιση οφέλους απορρέοντος από τον εν λόγω κανονισμό.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά την έναρξη ισχύος του ΓΚΠΔ, ο διάλογος μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων των κρατών μελών και του ΔΕΕ σχετικά με το δίκαιο προστασίας δεδομένων έχει ενισχυθεί. Αυτό αποτυπώνεται στην αύξηση των προδικαστικών ερωτημάτων από τη μεριά των πρώτων, τα οποία ζητούν διευκρινίσεις σε βασικές έννοιες, όπως ο ορισμός των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και οι νόμιμοι λόγοι επεξεργασίας³. Κατά την ερμηνεία των εν λόγω ζητημάτων, η πάγια νομολογία του ΔΕΕ παρέχει προτεραιότητα στα δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων έναντι των συμφερόντων των υπευθύνων επεξεργασίας⁴, υιοθετώντας μια τελολογική προσέγγιση που υπογραμμίζει τον πρωταρχικό στόχο του ΓΚΠΔ να διασφαλίσει υψηλό επίπεδο προστασίας των υποκειμένων όσον αφορά την επεξεργασία των δεδομένων τους⁵.

Η απόφαση C-526/24, η οποία εκδόθηκε από το τέταρτο τμήμα του ΔΕΕ στις 19 Μαρτίου 2026, είναι ιδιαίτερα σημαντική όσον αφορά το δικαίωμα πρόσβασης του υποκειμένου των δεδομένων, καθότι εξειδικεύει την έννοια του «υπερβολικού» χαρακτήρα του σχετικού αιτήματος, που οδηγεί σε καταχρηστική άσκηση του εν λόγω δικαιώματος.

II. ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

Η διαφορά ανατρέχει στο Μάρτιο του 2023, οπότε και ο TC, κάτοικος Αυστρίας, έγινε συνδρομητής στο ενημερωτικό δελτίο της εταιρίας Brillen Rottler, οικογενειακής επιχείρησης οπτικών ειδών με έδρα το Arnsberg (Γερμανία), συμπληρώνοντας τα προσωπικού χαρακτήρα δεδομένα του στο έντυπο εγγραφής που ήταν διαθέσιμο στον ιστότοπο της εν λόγω επιχείρησης και συναινώντας στην επεξεργασία των δεδομένων αυτών. Μετά την παρέλευση δεκατριών ημερών, ο TC υπέβαλε στην εταιρία αίτημα πρόσβασης στα δεδομένα του, βάσει του άρθρου 15 ΓΚΠΔ⁶. Η Brillen Rottler απέρριψε το αίτημα πρόσβασης, θεωρώντας ότι ήταν καταχρηστικό και υποστηρίζοντας ότι από

³ Βλ. S. Lindroos-Hovinheimo, *Who Controls our Data? The Legal Reasoning of the European Court of Justice in Wirtschaftsakademie Schleswig-Holstein and Tietosuojaalutuetettu v. Jehovan todistajat*, Information and Communications Technology Law 2019, σελ. 226.

⁴ Βλ. M. Tzanou, *Data Protection as a Fundamental Right Next to Privacy? Reconstructing a not so New Right*, International Data Privacy Law 2013, σελ. 94.

⁵ Σχετικά με την εκτεταμένη χρήση της τελολογικής ερμηνείας από το ΔΕΕ βλ. σχετικά M. Tzanou, *Balancing Fundamental Rights: United in Diversity? Some Reflections on the Recent Case Law of the European Court of Justice on Data Protection*, Croatian Yearbook of European Law and Policy 2010, τεύχος 53, σελ. 59-60· S. Gutwirth/Y. Pouillet/P. Hert/C. Terwangne/S. Nouwt (eds), *Reinventing Data Protection*, 2009· P. Kuch, *Teleology: The Missing Piece to Solving the GDPR Puzzle*, Journal of Data Protection and Privacy 2021, τεύχος 28, σελ. 30-31.

⁶ Βλ. ΔΕΕ C-526/24, ό.π., σκ. 12.

διάφορες δημόσια διαθέσιμες πληροφορίες (δημοσιεύματα, άρθρα ιστολογίων και σημειώματα δικηγόρων) προέκυπτε ότι ο ΤC υπέβαλλε συστηματικά και καταχρηστικά παρόμοια αιτήματα πρόσβασης στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που τον αφορούσαν, με μοναδικό σκοπό να λάβει αποζημίωση λόγω φερόμενης προσβολής των δικαιωμάτων που αντλεί από τον ΓΚΠΔ, την οποία εσκεμμένα προκαλούσε. Ο τρόπος ενέργειας του ΤC συνίστατο στην εγγραφή σε ενημερωτικό δελτίο, στη συνέχεια στην υποβολή αιτήματος πρόσβασης και, τέλος, στην υποβολή αιτήματος αποζημίωσης⁷. Η υπόθεση ήχθη ενώπιον του Ειρηνοδικείου Arnsberg, το οποίο υπέβαλε στο ΔΕΕ προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν την ερμηνεία των άρθρων 12 παρ. 5, 15 και 82 ΓΚΠΔ⁸.

III. ΤΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ ΤΟΥ ΔΕΕ

1. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟ «ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΟ» ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΩΝ ΑΙΤΗΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ

Κεντρικό σημείο της απόφασης του ΔΕΕ αποτελεί η παραδοχή ότι είναι δυνατή η ύπαρξη «υπερβολικού» αιτήματος πρόσβασης σε δεδομένα, όταν πρόκειται για την αρχική υποβολή αίτησης του υποκειμένου των δεδομένων προς τον υπεύθυνο επεξεργασίας, πλην όμως η έννοια των «υπερβολικών» αιτημάτων πρέπει να ερμηνεύεται στενά, ενώ ο υπεύθυνος επεξεργασίας μπορεί να επικαλεστεί τέτοιο υπερβολικό χαρακτήρα μόνον κατ' εξαίρεση, ο δε χαρακτηρισμός του πρώτου αιτήματος πρόσβασης ως «υπερβολικού» πρέπει να διέπεται από αυστηρά κριτήρια⁹.

Αρχικά, το Δικαστήριο διευκρίνισε αναφορικά με το σύννητες νόημα της έννοιας των «υπερβολικών αιτημάτων» στην καθημερινή γλώσσα, ότι το επίθετο «υπερβολικός» προσδιορίζει κάτι που υπερβαίνει το σύννητες ή εύλογο μέτρο ή ακόμη που υπερβαίνει το επιθυμητό ή επιτρεπόμενο μέτρο¹⁰. Εξάλλου, ο πολλαπλασιασμός των αιτημάτων που υποβάλλονται από ένα πρόσωπο μπορεί να αποτελεί ένδειξη του υπερβολικού χαρακτήρα τους¹¹. Επομένως, η χρήση και μόνον του επιθέτου αυτού, το οποίο αφορά τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά χαρακτηριστικά, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ένα πρώτο αίτημα πρόσβασης να είναι υπερβολικό¹².

Επιπλέον, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δεν είναι απόλυτο, καθόσον πρέπει να εκτιμάται σε σχέση με τη λειτουργία του στην κοινωνία και να σταθμίζεται με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας¹³. Επομένως, προκειμένου να διασφαλιστεί η εφαρμογή της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των διαφόρων εμπλεκόμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων, καθώς και η πρακτική αποτελεσματικότητά της, το κρίσιμο κριτήριο για τη διαπίστωση καταχρηστικής συμπεριφοράς είναι ο υπερβολικός χαρακτήρας του αιτήματος πρόσβασης, ο οποίος αξιολογείται από ποιοτικής άποψης και ο οποίος δεν μπορεί να εξαρτάται από τον αριθμό και μόνον των αιτημάτων πρόσβασης που

⁷ Βλ. *ibidem*, σκ. 13, 15.

⁸ Βλ. *ibidem*, σκ. 14 και 20.

⁹ Βλ. *ibidem*, σκ. 29 και 35.

¹⁰ Βλ. *ibidem*, σκ. 25.

¹¹ Βλ. *ibidem*, σκ. 26.

¹² Βλ. ΔΕΕ C-416/23, *Österreichische Datenschutzbehörde*, 09.01.2025, σκ. 43.

¹³ Βλ. ΔΕΕ C-526/24, *ό.π.*, σκ. 33.

υποβάλλει το υποκείμενο των δεδομένων και, κατά συνέπεια, από το γεγονός ότι πρόκειται για το πρώτο αίτημα που υποβλήθηκε από το υποκείμενο των δεδομένων¹⁴.

Εξάλλου, όσον αφορά τις περιστάσεις υπό τις οποίες το πρώτο αίτημα πρόσβασης που υπέβαλε το υποκείμενο των δεδομένων μπορεί να χαρακτηριστεί ως «υπερβολικό» κατά την έννοια του άρθρου 12 παρ. 5 ΓΚΠΔ και, ως εκ τούτου, να συνιστά κατάχρηση δικαιώματος, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι, προκειμένου να αποδειχθεί η ύπαρξη καταχρηστικής πρακτικής, απαιτείται αφενός μεν η συνδρομή ενός συνόλου αντικειμενικών περιστάσεων από τις οποίες να προκύπτει ότι, παρά την τυπική τήρηση των προϋποθέσεων που προβλέπει η ενωσιακή ρύθμιση, δεν επιτεύχθηκε ο επιδιωκόμενος με τη ρύθμιση αυτή σκοπός, αφετέρου δε η ύπαρξη ενός υποκειμενικού στοιχείου συνιστάμενου στη βούληση του υποκειμένου των δεδομένων να αποκομίσει όφελος από τη ρύθμιση της ΕΕ, δημιουργώντας τεχνητά τις προϋποθέσεις που απαιτούνται προκειμένου να αντλήσει το όφελος αυτό. Ο εν λόγω χαρακτηρισμός απαιτεί, επιπλέον, να λαμβάνονται υπόψη όλα τα πραγματικά περιστατικά και οι περιστάσεις της συγκεκριμένης υπόθεσης¹⁵.

Αναφορικά με το αντικειμενικό στοιχείο μιας καταχρηστικής πρακτικής, το ΔΕΕ υπογραμμίζει ότι το άρθρο 15 ΓΚΠΔ, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα της αιτιολογικής σκέψης 63 ΓΚΠΔ, αποσκοπεί στην παροχή στο υποκείμενο των δεδομένων του δικαιώματος πρόσβασης στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που συλλέχθηκαν και το αφορούν και της δυνατότητας άσκησης του δικαιώματος αυτού ευχερώς και σε εύλογα τακτά διαστήματα, προκειμένου, μεταξύ άλλων, να λάβει γνώση της επεξεργασίας των δεδομένων αυτών και να ελέγξει τη νομιμότητά της, ούτως ώστε να μπορεί να ασκήσει, κατά περίπτωση, το δικαίωμα διόρθωσης, το δικαίωμα διαγραφής των δεδομένων, το δικαίωμα περιορισμού της επεξεργασίας, καθώς και το δικαίωμα να αντιταχθεί στην επεξεργασία και το δικαίωμα να ασκήσει αγωγή σε περίπτωση που υπέστη ζημία¹⁶.

Αναφορικά με το υποκειμενικό στοιχείο μιας καταχρηστικής πρακτικής, το Δικαστήριο τονίζει ότι, προκειμένου να μπορεί να χαρακτηρίσει αίτημα πρόσβασης ως «υπερβολικό», ο υπεύθυνος επεξεργασίας πρέπει να αποδείξει, λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των κρίσιμων περιστάσεων κάθε περίπτωσης, την ύπαρξη πρόθεσης κατάχρησης εκ μέρους του υποκειμένου των δεδομένων, η δε εν λόγω πρόθεση μπορεί να διαπιστωθεί, όταν το υποκείμενο των δεδομένων υποβάλλει το αίτημα για σκοπό διαφορετικό από το να ενημερωθεί σχετικά με την επεξεργασία των δεδομένων και να επαληθεύσει τη νομιμότητά της, προκειμένου να μπορέσει, στη συνέχεια, να προστατεύσει τα δικαιώματα που αντλεί από τον ΓΚΠΔ¹⁷.

Επομένως, το ΔΕΕ κατέληξε ότι εν προκειμένω εναπόκειται στον υπεύθυνο επεξεργασίας να αποδείξει κατά τρόπο μη επιδεχόμενο αμφισβήτηση ότι το υποκείμενο των δεδομένων υπέβαλε αίτηση πρόσβασης δυνάμει του άρθρου 15 του ΓΚΠΔ όχι για να λάβει γνώση της επεξεργασίας αυτής, αλλά για να δημιουργήσει τεχνητά τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για να λάβει αποζημίωση από τον εν λόγω υπεύθυνο επεξεργασίας, ενώ θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το σύνολο των περιστάσεων της υπό κρίση υπόθεσης, ιδίως το γεγονός ότι το υποκείμενο των δεδομένων παρέσχε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα χωρίς να είναι υποχρεωμένο να το πράξει, ο σκοπός της

¹⁴ Βλ. *ibidem*, σκ. 34.

¹⁵ Βλ. *ibidem*, σκ. 36.

¹⁶ Βλ. *ibidem*, σκ. 37.

¹⁷ Βλ. *ibidem*, σκ. 40.

παροχής των δεδομένων αυτών, ο χρόνος που παρήλθε μεταξύ αυτής και της υποβολής αιτήματος πρόσβασης, καθώς και η συμπεριφορά του υποκειμένου των δεδομένων¹⁸.

2. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΔΥΝΑΜΕΙ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 82 ΓΚΠΔ

Το ΔΕΕ απεφάνθη ότι, ακόμη και σε περίπτωση παράβασης του ΓΚΠΔ η οποία δεν συνεπάγεται, αυτή καθεαυτήν, επεξεργασία δεδομένων, το υποκείμενο των δεδομένων μπορεί να επικαλεστεί το δικαίωμα αποζημίωσης που προβλέπεται στο άρθρο 82 του κανονισμού¹⁹. Βεβαίως, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι κάθε «παραβίαση» των διατάξεων του ΓΚΠΔ δεν παρέχει, αφ' εαυτής, δικαίωμα αποζημίωσης στο υποκείμενο των δεδομένων²⁰. Συνεπώς, το πρόσωπο που ζητεί, δυνάμει της προαναφερθείσας διάταξης, αποζημίωση για υλική ζημία ή χρηματική ικανοποίηση για ηθική βλάβη οφείλει να αποδείξει όχι μόνον την παράβαση των διατάξεων του ΓΚΠΔ, αλλά και το γεγονός ότι η παράβαση αυτή του προκάλεσε τέτοια ζημία ή βλάβη. Ως εκ τούτου, η ζημία ή η βλάβη δεν μπορεί να τεκμαίρεται μόνον από την επέλευση της παράβασης²¹.

Εξάλλου, το ΔΕΕ, επικαλούμενο προηγούμενη νομολογία του²², τόνισε ότι η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της προβαλλόμενης παράβασης του ΓΚΠΔ και της ζημίας που ισχυρίζεται ότι υπέστη το υποκείμενο των δεδομένων αποτελεί προϋπόθεση *sine qua non* για την ύπαρξη δικαιώματος αποζημίωσης δυνάμει του άρθρου 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να χορηγηθεί στο υποκείμενο των δεδομένων, δυνάμει της διάταξης αυτής, αποζημίωση για τις ζημίες που ισχυρίζεται ότι υπέστη λόγω της απώλειας του ελέγχου επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν ή λόγω της αβεβαιότητάς του ως προς το κατά πόσον αυτά υποβλήθηκαν σε επεξεργασία, όταν η αιτιώδης συνάφεια έχει διακοπεί λόγω της συμπεριφοράς του υποκειμένου των δεδομένων, εφόσον η εν λόγω απώλεια ελέγχου ή αβεβαιότητα προκλήθηκε από την απόφαση του υποκειμένου των δεδομένων να υποβάλει τα δεδομένα αυτά στον υπεύθυνο επεξεργασίας με σκοπό την τεχνητή δημιουργία των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την εφαρμογή της εν λόγω διάταξης²³. Επομένως, ο απλός ισχυρισμός του υποκειμένου των δεδομένων περί φόβου που προκλήθηκε από απώλεια του ελέγχου επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν δεν μπορεί να θεμελιώσει αξίωση αποζημίωσης βάσει του άρθρου 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ²⁴.

IV. ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Οι απαντήσεις που έδωσε το ΔΕΕ αποτελούν σημαντικό βήμα για την ενίσχυση της προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων, ενώ ο καινοτόμος χαρακτήρας της εν λόγω απόφασης μπορεί

¹⁸ Βλ. *ibidem*, σκ. 41 και 42.

¹⁹ Βλ. *ibidem*, σκ. 54.

²⁰ Βλ. *ibidem*, σκ. 59.

²¹ Βλ. *ibidem*, σκ. 60.

²² Βλ. ΔΕΕ, C-300/2021, *Österreichische Post*, 04.05.2023, σκ. 31-33· ΔΕΕ, C-655/23, *Quirin Privatbank*, 04.09.2025, σκ. 56.

²³ Βλ. ΔΕΕ C-526/24, *ό.π.*, σκ. 66.

²⁴ Βλ. *ibidem*, σκ. 63.

να εγείρει ορισμένες κρίσιμες σκέψεις σχετικά με τις πρακτικές επιπτώσεις της, αναφορικά τόσο με τις υποχρεώσεις των υπευθύνων επεξεργασίας όσο και με την ενωσιακή νομοθεσία για την προστασία δεδομένων.

Η σχολιαζόμενη απόφαση συμβάλλει ουσιωδώς στην αποσαφήνιση των υποχρεώσεων που υπέχουν οι υπεύθυνοι επεξεργασίας κατά την αντιμετώπιση αιτημάτων άσκησης του δικαιώματος πρόσβασης από τα υποκείμενα των δεδομένων, ιδίως όταν υφίστανται υπόνοιες για πρόθεση κατάχρησης του σχετικού δικαιώματος από τα τελευταία.

Ειδικότερα, η εν λόγω απόφαση αναδεικνύει τρία καίρια σημεία συμμόρφωσης, η πρακτική σημασία των οποίων είναι αξιοσημείωτη: *Πρώτον*, καθίσταται σαφές ότι η ενδεχόμενη ύπαρξη καταχρηστικής πρακτικής εκ μέρους του υποκειμένου των δεδομένων δεν επαρκεί, αφ' εαυτής, για να δικαιολογήσει την απόρριψη ικανοποίησης ενός αιτήματος πρόσβασης. Η στρατηγική επιδίωξη συμφερόντων, ακόμη και όταν συνδέεται με πιθανές δικαστικές ή εξωδικαστικές αξιώσεις, δεν ταυτίζεται με την έννοια της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Ως εκ τούτου, οι υπεύθυνοι επεξεργασίας οφείλουν να επιδεικνύουν ιδιαίτερη προσοχή προτού καταλήξουν στην απόρριψη αιτήματος πρόσβασης και να διασφαλίζουν ότι δεν περιορίζεται αδικαιολόγητα η άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων.

Δεύτερον, η επίκληση δημόσια διαθέσιμων πληροφοριών σχετικά με τον αιτούντα την πρόσβαση δεν επαρκεί, κατ' αρχήν, για τη θεμελίωση ισχυρισμού περί καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Απαιτείται η ύπαρξη συγκεκριμένων στοιχείων, άμεσα συνδεδεμένων με το επίμαχο αίτημα, τα οποία να καταδεικνύουν ότι το τελευταίο δεν αποσκοπεί στην ενημέρωση του υποκειμένου σχετικά με την επεξεργασία των προσωπικών του δεδομένων, αλλά εξυπηρετεί άλλους σκοπούς, όπως η επιδίωξη αποζημίωσης. Στο πλαίσιο αυτό, η πρόθεση του αιτούντος αναδεικνύεται σε καθοριστικό κριτήριο αξιολόγησης, χωρίς, ωστόσο, να αίρεται πλήρως η δυνατότητα συνεκτίμησης και άλλων περιστάσεων.

Τρίτον, η απόρριψη αιτημάτων άσκησης τόσο του δικαιώματος πρόσβασης, όσο και των λοιπών δικαιωμάτων που απορρέουν από τον ΓΚΠΔ, πρέπει να συνιστά την εξαίρεση και όχι τον κανόνα, να υπόκεινται σε αυστηρές προϋποθέσεις, καθώς και να ερμηνεύεται στενά. Κάθε σχετική απόφαση οφείλει να ερείδεται σε εμπειριστατωμένη και ειδική αιτιολογία, να στηρίζεται σε συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά και να τεκμηριώνεται επαρκώς, κατά τρόπο που να καθίσταται δυνατός ο μεταγενέστερος έλεγχος από τις αρμόδιες ρυθμιστικές αρχές ή τα δικαστήρια. Η προσήκουσα τεκμηρίωση και η τήρηση αρχείων αποτελούν κρίσιμα στοιχεία για την απόδειξη της συμμόρφωσης με τις επιταγές του ΓΚΠΔ.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η σχολιαζόμενη απόφαση, μολονότι δεν ανατρέπει την υφιστάμενη νομολογία του ΔΕΕ, είναι, εντούτοις, αξιοσημείωτη. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει μεν τις αρχές που έχει ήδη διαμορφώσει στις υποθέσεις *Österreichische Datenschutzbehörde* (C-416/23) και *Österreichische Post* (C-300/21), πλην όμως, προβαίνει σε μια περαιτέρω ερμηνευτική προσέγγιση: *Πρώτον*, ένα αρχικό αίτημα πρόσβασης δύναται να χαρακτηριστεί ως καταχρηστικό· *δεύτερον*, η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της προβαλλόμενης παράβασης και της φερόμενης ζημίας μπορεί να διακοπεί λόγω της

συμπεριφοράς του υποκειμένου των δεδομένων, εφόσον η συμπεριφορά αυτή αποδεικνύεται ότι αποτελεί την καθοριστική αιτία της ζημίας και τρίτον, το άρθρο 82 παρ. 1 ΓΚΠΔ δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε περιπτώσεις παράνομης επεξεργασίας. Το ΔΕΕ επιχειρεί εν προκειμένω να τηρήσει μια ισορροπημένη στάθμιση μεταξύ των συμφερόντων των υποκειμένων των δεδομένων και των υπευθύνων επεξεργασίας.

Επιπλέον, σημαντικό είναι και το χρονικό σημείο, κατά το οποίο εκδόθηκε η απόφαση. Τον Νοέμβριο του 2025, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε την πρόταση «δέσμης μέτρων Omnibus για τον ψηφιακό τομέα (Digital Omnibus)»²⁵, η οποία, μεταξύ άλλων, αφορά και το δικαίωμα πρόσβασης του υποκειμένου των δεδομένων στο πλαίσιο του ΓΚΠΔ. Στην αιτιολογική σκέψη 35 της πρότασης επισημαίνεται ότι «το δικαίωμα πρόσβασης, το οποίο είναι εξαρχής ευνοϊκό για τα υποκείμενα των δεδομένων, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται καταχρηστικά, υπό την έννοια ότι τα υποκείμενα των δεδομένων το χρησιμοποιούν καταχρηστικά για σκοπούς άλλους από την προστασία των δεδομένων τους²⁶», ενώ παρατίθεται ως παράδειγμα η περίπτωση κατά την οποία «το υποκείμενο των δεδομένων επιδιώκει να αναγκάσει τον υπεύθυνο επεξεργασίας να απορρίψει αίτημα πρόσβασης, προκειμένου να απαιτήσει στη συνέχεια την καταβολή αποζημίωσης, ενδεχομένως υπό την απειλή άσκησης αγωγής αποζημίωσης²⁷».

Η υπό αναθεώρηση διάταξη του άρθρου 14 παρ. 5 ΓΚΠΔ²⁸ θα προβλέπει ότι «οι υπεύθυνοι επεξεργασίας δύνανται να αρνούνται αιτήματα που είναι προδήλως αβάσιμα ή υπερβολικά, ιδίως λόγω του επαναλαμβανόμενου χαρακτήρα τους», ενώ «ο υπεύθυνος επεξεργασίας φέρει το βάρος της απόδειξης ότι το αίτημα είναι προδήλως αβάσιμο ή ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να πιστεύει ότι είναι υπερβολικό».

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι το σκεπτικό του Δικαστηρίου και η προσέγγιση της Επιτροπής φαίνεται καταρχήν να συγκλίνουν προς την ίδια κατεύθυνση. Μένει, ωστόσο, να διαπιστωθεί κατά πόσον η τελικώς υιοθετούμενη νομοθετική ρύθμιση θα αντανακλά το περιεχόμενο και την κατεύθυνση της υφιστάμενης πρότασης, στο πλαίσιο της εν εξελίξει νομοθετικής διαδικασίας. □

²⁵ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Πρόταση Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΕ) 2016/679, (ΕΕ) 2018/1724, (ΕΕ) 2018/1725, (ΕΕ) 2023/2854 και των οδηγιών 2002/58/ΕΚ, (ΕΕ) 2022/2555 και (ΕΕ) 2022/2557 όσον αφορά την απλούστευση του νομοθετικού πλαισίου για τον ψηφιακό τομέα, και για την κατάργηση των κανονισμών (ΕΕ) 2018/1807, (ΕΕ) 2019/1150, (ΕΕ) 2022/868 και της οδηγίας (ΕΕ) 2019/1024 (δέσμη μέτρων Omnibus για τον ψηφιακό τομέα), 19.11.2025, COM(2025) 837 τελικό.

²⁶ Βλ. *ibidem*, αιτιολ. σκ. 35.

²⁷ Βλ. *ibidem*.

²⁸ Βλ. *ibidem*, άρθρο 4 παρ. 4.

ΤΟ, ΚΑΤ' ΑΡΘΡΟ 92 ΚΔΔ, ΕΚΚΛΗΤΟ
ΠΡΩΤΟΔΙΚΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΚΑΙ
Ο ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ
ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΑΠΟ ΚΑΤΑΛΟΓΙΣΜΟ
ΕΙΣΦΟΡΩΝ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΕΡΓΟΔΟΤΗ, ΜΕ ΠΕΕ.
ΣΤΕ Α' 22/2026

Αλεξάνδρα Α. Γκαλσιάν
Δικηγόρος,
Υποψήφια Διδάκτωρ
Νομικής Σχολής Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΕ Α' 22/2026

Με την απόφαση 22/2026, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε το ζήτημα του προσδιορισμού του χρηματικού αντικειμένου των διαφορών από πράξεις καταλογισμού ασφαλιστικών εισφορών σε βάρος εργοδοτών, κατά τρόπο ενιαίο, συστηματικό και εκ των προτέρων σαφές και αντικειμενικό. Έκανε δεκτό για πρώτη φορά, ότι το εκκλητό πρωτόδικης απόφασης που αφορά διαφορά από οφειλές εργοδότη έναντι ασφαλιστικού φορέα για την ασφαλιστική τακτοποίηση εργαζομένων, δεν καθορίζεται από το ύψος της επιβληθείσας ασφαλιστικής εισφοράς ξεχωριστά για κάθε μνημονεύόμενο στην εκάστοτε προσβαλλόμενη πράξη εργαζόμενο αλλά από το σύνολο των επιβληθεισών ασφαλιστικών εισφορών με αυτή. Έτσι, οι καταλογιζόμενες «διακεκριμένες» εισφορές πλείονων εργαζομένων δεν αποτελούν, κατά την έννοια του άρθρου 92 ΚΔΔ, «αυτοτελή» ποσά, ισάριθμα με τους μισθωτούς, που τακτοποιούνται ασφαλιστικώς, αλλά ένα, ενιαίο, ποσό οφειλής του εργοδότη έναντι του ασφαλιστικού φορέα, το οποίο δύναται αμφισβητηθεί εν όλω ή εν μέρει.

SUMMARY OF COUNCIL OF STATE DECISION NO. 22/2026

In Decision no 22/2026, the Council of State ruled on the issue of determining the monetary value of disputes arising from acts imposing social insurance contributions on employers, in a uniform, systematic, and clear and objective manner established in advance. For the first time, it was accepted

that the appealability of a first-instance judgment concerning a dispute over an employer's monetary obligations to a social insurance institution for the social insurance regularization of employees is not determined by the amount of the imposed social insurance contribution, separately for each employee mentioned in the contested act in question, but by the total amount of the social insurance contributions imposed therein. Thus, the “distinct” contributions attributed to multiple employees do not constitute, within the meaning of Article 92 of the Code of Administrative Courts Procedure, “separate” amounts, equal in number to the employees, that are settled in terms of social insurance, but a single, unified amount owed by the employer to the social insurance institution, which may be contested in whole or in part.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Με την απόφαση 22/2026, η επταμελής σύνθεση του Α' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας έκρινε το, κατ' άρθρο 92 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, εκκλητό πρωτόδικης απόφασης, επί διαφοράς από οφειλές εργοδοτών στους ασφαλιστικούς φορείς, για την ασφαλιστική τακτοποίηση των εργαζομένων τους, καθορίζοντας δικονομικά κρίσιμες έννοιες που ευρίσκουν πεδίο εφαρμογής σε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό διαφορών. Αποκλίνοντας από την απολύτως κρατούσα έως σήμερα νομολογία των Διοικητικών Δικαστηρίων¹, δέχθηκε, δε, για πρώτη φορά, με επάλληλες σκέψεις, ότι το ποσό των εν λόγω διαφορών με βάση το οποίο καθορίζεται το εκκλητό πρωτόδικης απόφασης δεν προσδιορίζεται χωριστά για κάθε τακτοποιούμενο ασφαλισμένο αλλά από το συνολικό ποσό των επιβληθεισών με την εκάστοτε προσβαλλόμενη πράξη ασφαλιστικών εισφορών. Είναι αναντίρρητο, λοιπόν, ότι η σχολιαζόμενη απόφαση συγκαταλέγεται στην έννοια της «απόφασης-τομής» καθώς «θεμελιώνει» νομολογιακά το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στο πεδίο των διαφορών σχετικά με οικονομικές οφειλές εργοδοτών έναντι ασφαλιστικών φορέων.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Κατόπιν τακτικού ελέγχου από τα αρμόδια όργανα του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων – Ενιαίου Ταμείου Ασφάλισης Μισθωτών (ΙΚΑ-ΕΤΑΜ) σε ανώνυμη εταιρεία (εφ' εξής «η αναιρεσίβλητη» ή «η εργοδότρια») διαπιστώθηκε ότι η τελευταία δεν είχε υπολογίσει την απαιτούμενη προσαύξηση του ευκαιριακά απασχολούμενου προσωπικού και δεν είχε αποδώσει στον ασφαλιστικό φορέα εισφορές επιδόματος αδειάς. Βάσει τούτων, σε βάρος της εργοδότριας εκδόθηκαν αφ' ενός πράξεις επιβολής εισφοράς (εφ' εξής «ΠΕΕ»), με τις οποίες της καταλογίστηκαν εισφορές για την ασφαλιστική τακτοποίηση του προσωπικού της, αφ' ετέρου ισάριθμες παρακολουθηματικού χαρακτήρα Πράξεις Επιβολής Πρόσθετων Επιβαρύνσεων Εισφορών (εφ' εξής «ΠΕΠΕΕ»), με τις οποίες της καταλογίστηκαν πρόσθετες επιβαρύνσεις². Η εργοδότρια άσκησε, ενώπιον της Τοπικής

¹ Πρβλ. όμως και ΣτΕ 782/2013.

² Σύμφωνα με τις διατάξεις του α.ν. 1846/1951 (Α' 179), του Κανονισμού Ασφάλισης ΙΚΑ (απόφαση Υπουργού Εργασίας 55575/1479/1965, Β' 816), του ν. 2972/2001 (Α' 291), του Κανονισμού διαδικασιών ασφάλισης για την εφαρμογή της Αναλυτικής Περιοδικής Δήλωσης (απόφαση Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων

Διοικητικής Επιτροπής του αρμόδιου υποκαταστήματος του Εθνικού Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (εφ' εξής «ΕΦΚΑ» ή «ο αναιρεσείων»)³, δύο ενστάσεις, μια για κάθε είδος πράξης, οι οποίες απορρίφθηκαν με δύο αποφάσεις αντίστοιχα. Κατά, δε, των απορριπτικών αποφάσεων, η εργοδότη άσκησε προσφυγή ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, προβάλλοντας ότι οι επίμαχες ΠΕΕ και ΠΕΠΕΕ είχαν εκδοθεί μη νομίμως. Η εν λόγω προσφυγή έγινε δεκτή και το Διοικητικό Πρωτοδικείο ακύρωσε τις ΠΕΕ και ΠΕΠΕΕ και ανέπεμψε την υπόθεση στον ΕΦΚΑ.

Ακολούθως, κατά της πρωτόδικης απόφασης ο ΕΦΚΑ άσκησε έφεση ενώπιον του Διοικητικού Εφετείου Θεσσαλονίκης⁴. Το δικάσαν Διοικητικό Εφετείο έκρινε, ερμηνεύοντας το άρθρο 92 Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, ότι το χρηματικό αντικείμενο της αχθείσας ενώπιον του διαφοράς προσδιοριζόταν χωριστά για κάθε ασφαλιζόμενο πρόσωπο που μνημονευόταν στην ΠΕΕ, ενώ οι ΠΕΠΕΕ λαμβάνονται υπόψιν κατά τον προσδιορισμό του ποσού της διαφοράς μόνον όταν προβάλλονται ειδικότερες αιτιάσεις κατά αυτών. Τούτων δοθέντων απεφάνθη ότι η πρωτόδικη απόφαση ήταν εκκλητή μόνο ως προς τις επτά, από τις συνολικά δεκαεπτά, ΠΕΕ και ειδικότερα μόνο ως προς τα πρόσωπα που συμπεριλαμβάνονταν σε αυτές και οι επιβληθείσες για την ασφάλισή τους εισφορές υπερέβαιναν το όριο του εκκλητού, ήτοι των πέντε χιλιάδων ευρώ. Περαιτέρω, το Διοικητικό Εφετείο Θεσσαλονίκης έκρινε ότι η εκκαλούμενη απόφαση ήταν ανέκκλητη ως προς τις ΠΕΠΕΕ, εφόσον δεν προβαλλόταν καμία αιτίαση κατά αυτών, ενώ σε κάθε περίπτωση οι αναλογούσες σε έκαστο εργαζόμενο επιβληθείσες προσαυξήσεις δεν υπερέβαιναν το ως άνω χρηματικό όριο εκκλητού. Τέλος, διαπίστωσε ότι ως προς τα λοιπά, ήτοι μη εκκλητά κατά τα ανωτέρω, κεφάλαια δεν προέκυπτε ασφάλιση του ίδιου προσώπου με περισσότερες της μιας ΠΕΕ και ως εκ τούτου δεν τίθετο ζήτημα άθροισης των ποσών τους. Η έφεση κρίθηκε ως απαράδεκτη κατά το μέρος που ήταν ανέκκλητη και ως αβάσιμη ως προς το μέρος που παραδεκτώς εκκλήθηκε⁵.

Κατά της εφετειακής αυτής απόφασης, ο ΕΦΚΑ άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας (εφ' εξής «ΣτΕ»), προβάλλοντας εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 92 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (εφ' εξής «ΚΔΔ»).

III. ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

1. ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΚΤΟΥ ΤΗΣ ΑΙΤΗΣΗΣ ΑΝΑΙΡΕΣΗΣ

Το Δικαστήριο αρχικά εξέτασε τη συνδρομή των προϋποθέσεων παραδεκτής άσκησης αίτησης αναίρεσης, ήτοι πρώτον το χρηματικό όριο και, εφόσον το ποσό δεν υπολείπεται του ορίου, την προβολή βασίμως ισχυρισμών με το περιεχόμενο που επιβάλλει η διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 53 του π.δ. 18/1989⁶. Παραπέμποντας στην πλούσια νομολογία του, το Δικαστήριο παρέθεσε μια

Φ.21/544/28.03.2002, Β' 414) και του ν. 4075/2012 (Α' 89).

³ Για την ένταξη του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ στον ΕΦΚΑ, βλ. άρθρα 51 παρ. 1, 53 παρ. 1 και 70 παρ. 1 και 9 του ν. 4387/2016.

⁴ Για την έφεση κατά τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, βλ. Π. Λαζαράτο, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2025, σελ. 988 επ.

⁵ Βλ. απόφαση 169/2024 Διοικητικού Εφετείου Θεσσαλονίκης.

⁶ Οι παρ. 3 και 4 του άρθρου 53 του π.δ. 18/1989 αντικαταστάθηκαν, αρχικά, με την παρ. 1 του άρθρου 12 του ν. 3900/2010 (Α' 243) καθώς «ο νομοθέτης απέβλεψε στην αποσυμφόρηση του Συμβουλίου της Επικρατείας από τον υπερβολικά μεγάλο αριθμό αιτήσεων αναίρεσεως, που δεν θέτουν σημαντικά νομικά ζητήματα, ώστε να εξυπηρετηθεί ο

σειρά από κρίσεις του σχετικά με το παραδεκτό και το βάσιμο της αναίρεσης. Έτσι, υπενθύμισε (i) ότι η έρευνα του, κατ' άρθρο 53 του π.δ. 18/1989, παραδεκτού του ενδίκου μέσου προηγείται της έρευνας κάθε ζητήματος, πλην αυτού της δικαιοδοσίας του δικάσαντος δικαστηρίου και της φύσης της διαφοράς ως ακυρωτικής ή ουσίας⁷, (ii) ότι διαφορά με χρηματικό αντικείμενο ανακύπτει ακόμα και στις περιπτώσεις που ασκείται προσφυγή κατά πράξης ασφαλιστικού φορέα, με την οποία επιβάλλονται σε βάρος του εργοδότη εισφορές για την ασφαλιστική τακτοποίηση μισθωτού, και αμφισβητείται αυτή καθ' εαυτή η υπαγωγή του μισθωτού στην ασφάλιση⁸, (iii) ότι για τον προσδιορισμό του χρηματικού αντικειμένου λαμβάνεται υπόψιν το χρηματικό ποσό που αντιστοιχεί στην προσβληθείσα με προσφυγή ΠΕΕ και αμφισβητείται με την αίτηση αναίρεσης⁹, (iv) ότι το νοούμενο ως ποσό της διαφοράς διαφοροποιείται ανάλογα με το αν αμφισβητείται η ΠΕΕ στο σύνολό της ή μέρος της¹⁰, η, δε, ενεργητική και παθητική νομιμοποίηση διαφέρει ανά διάδικο, (v) ότι επί προσβολής πράξης ασφαλιστικού οργάνου επί ενδικοφανούς προσφυγής, που στρέφεται κατά περισσότερων ΠΕΕ, και έκδοσης κοινής απόφασης από τα διοικητικά δικαστήρια, χρηματικό ποσό του αντικειμένου της διαφοράς αποτελεί το ποσό που αντιστοιχεί σε κάθε ΠΕΕ χωριστά¹¹, ανεξαρτήτως, δηλαδή, της προσβολής τους σωρευτικά και (vi) ότι οι ΠΕΠΕΕ είναι πρόσθετες επιβαρύνσεις που έχουν παρακολουθηματικό χαρακτήρα και επιβάλλονται με ιδιαίτερη πράξη, δεν λαμβάνονται, δε, κατ' αρχή, υπόψιν εκτός αν με την αίτηση αναίρεσης προβάλλονται λόγοι αναγόμενοι σε αυτοτελείς πλημμέλειές τους¹².

Υπό τα ανωτέρω δεδομένα, το Α' Τμήμα του ΣτΕ έκανε δεκτή ως παραδεκτή την αίτηση αναίρεσης μόνο ως προς τη μοναδική από τις δεκαεπτά ΠΕΕ, η οποία δεν υπολείπεται του χρηματικού ορίου του άρθρου 53 του π.δ. 18/1989, μη λαμβάνοντας υπόψιν τις αντίστοιχες ΠΕΠΕΕ. Περαιτέρω, δέχθηκε και ως βασίμως προβαλλόμενο τον ισχυρισμό του αναιρεσείοντα περί μη ύπαρξης νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Προχώρησε, δε, στην εξέταση του λόγου αναίρεσης με τον οποίο προβαλλόταν ότι το δικάσαν Διοικητικό Εφετείο εσφαλμένα ερμήνευσε και εφάρμοσε τις διατάξεις του άρθρου 92 ΚΔΔ καθ' ο μέρος έκρινε ανέκκλητη την πρωτόδικη απόφαση ως προς την ανωτέρω ΠΕΕ, λαμβάνοντας υπόψιν για τον καθορισμό του ποσού της διαφοράς τα επιμέρους ποσά της και όχι το συνολικό χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε σε αυτή.

*προορισμός αυτού ως Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου και να επιτευχθεί μεγαλύτερη ταχύτητα και αποτελεσματικότητα στην απονομή της διοικητικής δικαιοσύνης σε υποθέσεις που θέτουν σοβαρά νομικά ζητήματα» (ΣτΕ 2456/2012). Για την αρχή της αποτελεσματικότητας στη δικαιοσύνη, βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή*, e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2024, σελ. 383 επ.*

⁷ Βλ. ΣτΕ Ολομ. 874 και 875/2024. Βλ. και ΣτΕ 1145/2021 για το αυτεπαγγέλτως ερευνώμενο από το ΣτΕ ζήτημα της ορθής εφαρμογής του άρθρου 92 ΚΔΔ από τα δικαστήρια της ουσίας.

⁸ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 1851/2024, 1741/2021, Ολομ. 1479/1997 και αντίθετη ΣτΕ 2289/2003.

⁹ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 292/2020, 2546/2016 και Ολομ. 1462/2005.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 1619/2009.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 1340/2025 και 1016/2022.

¹² Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 302/2025 και 1111/2024.

2. ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 92 ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Αρχικώς το Δικαστήριο προσδιόρισε σε ποιο ποσό ανέρχεται το όριο του εκκλητού στην υπό κρίση περίπτωση, δοθέντος ότι το άρθρο 92 ΚΔΔ διακρίνει, μεταξύ άλλων, τις διαφορές με αντικείμενο χρηματικές απαιτήσεις αμέσως ή εμμέσως ασφαλισμένων κατά των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης από τις λοιπές διαφορές, ορίζοντας το χρηματικό όριο στις μεν στις 3.000 ευρώ και στις δε στις 5.000 ευρώ¹³. Αναφερόμενο και πάλι στη νομολογία του, υπενθύμισε ότι μεταξύ των διαφορών, των οποίων το χρηματικό όριο του εκκλητού ανέρχεται στις 5.000 ευρώ, συμπεριλαμβάνεται και η περίπτωση που αμφισβητείται η νομιμότητα του καταλογισμού εισφορών σε βάρος του εργοδότη¹⁴. Το αν, δε, περισσότερα αυτοτελή και διακεκριμένα μεταξύ τους χρηματικά ποσά καταλογίστηκαν με μια διοικητική πράξη κρίνεται ανεξάρτητο από τον καθορισμό του εκκλητού της πρωτόδικης απόφασης, το οποίο εν τοιαύτη περιπτώσει κρίνεται χωριστά ως προς καθένα από τα ποσά αυτά¹⁵.

Περαιτέρω, το Α' Τμήμα του ΣτΕ εντόπισε τον σκοπό του καθορισμού του εκκλητού βάσει των επιμέρους αυτοτελών και διακεκριμένων χρηματικών ποσών στην ανεύρεση της πραγματικής αξίας της διαφοράς, η οποία επιτυγχάνεται μόνο όταν δεν αθροίζονται κατά τρόπο αυθαίρετο χρηματικά ποσά μεταξύ των οποίων δεν υφίσταται κανένα ουσιώδες συνεκτικό στοιχείο. Ως περιπτώσεις, μάλιστα, όπου ελλείπουν ουσιώδη συνεκτικά στοιχεία μεταξύ χρηματικών ποσών μνημόνευσε αφ' ενός τον καταλογισμό σε βάρος του ίδιου προσώπου, με μια καταλογιστική πράξη, προστίμων για αυτοτελείς παραβάσεις¹⁶ και αφ' ετέρου τον καταλογισμό χρηματικών ποσών που αφορούν οφειλές προερχόμενες από διαφορετικούς γενεσιουργούς λόγους¹⁷. Ωστόσο, επισήμανε ότι ο καταλογισμός χρηματικών ποσών δεν αποκλείεται να έχει έναν γενεσιουργό λόγο, πλην να στηρίζεται σε πλείονες επιμέρους νομικές και πραγματικές βάσεις, δυνάμενες να αμφισβητηθούν αυτοτελώς¹⁸.

Ακολούθως, το Δικαστήριο, αναζητώντας τον γενεσιουργό λόγο του καταλογισμού εισφορών που οφείλονται για πλείονες μισθωτούς σε βάρος του εργοδότη, με ΠΕΕ, αναγνώρισε ότι ο εργοδότης είναι αποκλειστικά υπόχρεος για την απόδοση των οφειλόμενων εισφορών, το ποσό των

¹³ Για το ότι ο περιορισμός του εκκλητού των δικαστικών αποφάσεων, με κριτήριο το χρηματικό αντικείμενο της διαφοράς, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 92 ΚΔΔ δεν αντίκειται στο Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ, βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 659/2020. Για το ζήτημα του δεύτερου βαθμού δικαιοδοσίας και του αποκλεισμού του ενδίκου μέσου της έφεσης, βλ. Η. Κουβαρά, «Άρθρο 92», σε: Χ. Χρυσανθάκης, *Διοικητική Δικονομία, Κατ' άρθρο Ερμηνεία*, Τόμος 1, 2023, σελ. 323 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές στη νομολογία.

¹⁴ Βλ. ΣτΕ 1767-1771/2020, 221, 810, 811, 1583 και 2378/2021. Για τις διαφορές για τις οποίες το χρηματικό όριο ανέρχεται στις 3.000 ευρώ, ανεξάρτητα από το αν αυτές ανέκυψαν κατόπιν άσκηση προσφυγής ή αγωγής, βλ. ΣτΕ 2608/2021 και 374/2020.

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 409/2022, 2173/2020 και Ολομ. 1756/2007.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 768/2022, 2171 και 2382/2020. Για το ζήτημα ότι πρέπει ο χαρακτήρας της παράβασης ως αυτοτελής να προβλέπεται ρητά ή να συνάγεται ερμηνευτικά από τις διατάξεις έκδοσης σχετικής καταλογιστικής πράξης βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 2173/2020, 3139, 4635 και 276/2014 και 2382/2020 και 1767-1771/2020.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 7/2017 και 3639/2013.

¹⁸ Βλ. εντελώς ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 2534/2013.

οποίων είναι ενιαίο¹⁹. Και αυτό διότι, σύμφωνα με τη γνώμη της πλειοψηφίας, ο καταλογισμός των εισφορών σε βάρος του εργοδότη, με ΠΕΕ, ερείδεται στον κομβικό ρόλο αυτού ως «διαδικαστικός» υπόχρεου προς απόδοσή τους και έχει ως γενεσιουργό λόγο την υποχρέωσή του να διασφαλίζει την απρόσκοπτη χρηματοδότηση και εύρυθμη λειτουργία του συστήματος ασφάλισης των μισθωτών. Το, δε, ποσό πρόσθετων επιβαρύνσεων εισφορών που επιβάλλεται με τις ΠΕΠΕΕ, αποτελεί και αυτό ενιαίο πρόστιμο, το οποίο επιβάλλεται σε βάρος του εργοδότη για τη μη προσήκουσα εκπλήρωση των εκ του νόμου υποχρεώσεών του έναντι του ασφαλιστικού φορέα, λόγω του παρακολουθηματικού του χαρακτήρα.

Μάλιστα, το Δικαστήριο προχώρησε και στην εξέταση του (μη) αυτοτελούς χαρακτήρα του καταλογισμού εισφορών. Έτσι, επεσήμανε ότι ο καταλογισμός αυτός δεν συνιστά διοικητική κύρωση ώστε να τίθεται ζήτημα αυτοτέλειας ή έλλειψης, άλλωστε, της οποίας προκύπτει και από τις διατάξεις της νομοθεσίας του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, το οποίο διενήργησε τον έλεγχο της αναιρεσίβλητης εν προκειμένω εταιρείας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την πλειοψηφία, η παράθεση στις σχετικές πράξεις των οφειλόμενων εισφορών ως ποσών που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένους ασφαλισμένους λαμβάνει χώρα μόνο κατά την ειδική περίπτωση διενέργειας ουσιαστικού ελέγχου και διαπίστωσης μη προσήκουσας ασφαλιστικής τακτοποίησης εργαζόμενων, δυνάμενων να ταυτοποιηθούν. Στις λοιπές περιπτώσεις, τα καταλογιζόμενα ποσά δεν εμφανίζονται ως «διακεκριμένα» ανά συγκεκριμένο εργαζόμενο. Κατά τούτο, το Δικαστήριο έκανε δεκτό ότι οι εισφορές που καταλογίζονται με ΠΕΕ, ακόμη κι αν εκδίδονται κατόπιν ουσιαστικού ελέγχου και μνημονεύουν κατά τα ανωτέρω «διακεκριμένες» εισφορές, «δεν αποτελούν, κατ' άρθρο 92 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας "αυτοτελή", κατά την έννοια του πιο πάνω άρθρου 92 του ΚΔΔ ποσά, ισάριθμα με τους μισθωτούς, που τακτοποιούνται ασφαλιστικώς με τις εισφορές αυτές, αλλά ένα ενιαίο ποσό οφειλής του εργοδότη έναντι του ασφαλιστικού φορέα, το οποίο, ο τελευταίος δύναται να το αμφισβητήσει εν όλω ή εν μέρει»²⁰. Για την ταυτότητα του νομικού λόγου, μάλιστα, έκρινε *mutatis mutandis* και για τα επιμέρους ποσά που επιβάλλονται με τις ΠΕΠΕΕ.

Προς επίρρωση, δε, της ανωτέρω κρίσης, η πλειοψηφία αναφέρθηκε και στην αντίθετη ερμηνευτική εκδοχή, η οποία κατέληξε ότι θα είχε ως συνέπεια ο έλεγχος της προϋπόθεσης για το εκκλητό πρωτόδικης απόφασης, επί διαφοράς από οφειλή εργοδότη έναντι του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, να μην διενεργείται με κριτήρια σαφή και εκ των προτέρων προσδιορισμένα από τον νόμο, αλλά, αντιθέτως, με κριτήρια μεταβαλλόμενα ανάλογα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις κάθε υπόθεσης και προκύπτοντα κατόπιν έρευνας του πραγματικού της.

Ωστόσο, κατά τη μειοψηφούσα γνώμη μιας Συμβούλου, όταν εκδίδεται σε βάρος του εργοδότη ΠΕΕ, με μνεία «*κεχωρισμένως εισφορών*» που αφορούν έναν έκαστο από τους περισσότερους ασφαλισμένους-μισθωτούς του ιδίου εργοδότη», το κατ' άρθρο 92 ΚΔΔ χρηματικό όριο ως προϋπόθεση του εκκλητού της πρωτόδικης απόφασης υπολογίζεται βάσει του αυτοτελούς ποσού που αφορά κάθε πρόσωπο που τακτοποιείται ασφαλιστικά. Τούτο, δε, ανεξάρτητα από το αν κατά κανόνα οι ΠΕΕ συντάσσονται με παράθεση των οφειλόμενων εισφορών ως ποσών που αντιστοι-

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά από τις παραπεμπόμενες ΣτΕ 1041/2024 και 330/2018.

²⁰ Βλ. σκέψη 11 της σχολιαζόμενης.

χούν σε συγκεκριμένους ασφαλισμένους ή όχι. Ειδικότερα, σύμφωνα με την άποψη αυτή, κάθε ποσό εισφοράς που αντιστοιχεί στον εκάστοτε ασφαλιζόμενο αποτελεί αυτοτελές και διακριτό κεφάλαιο της ΠΕΕ, αφού συναρτάται αναγκαίως προς την ιδιαίτερη ασφαλιστική κατάσταση του ασφαλιζόμενου, που συνηθέστατα διαφοροποιείται κατά την πραγματική και νομική της βάση. Άλλωστε, κατά τη γνώμη αυτή, ο ρόλος του εργοδότη σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου, δεν παρίσταται σχετικός με τον προσδιορισμό του χρηματικού αντικειμένου της κατ' έφεση δίκης, που αφορά την ορθότητα της πρωτόδικης απόφασης και τη νομιμότητα της επιβολής των εισφορών για συγκεκριμένους ασφαλισμένους.

Παραπέμποντας, μάλιστα, σε πρόσφατες αποφάσεις του Α' Τμήματος, η μειοψηφούσα γνώμη υπενθύμισε ότι είναι δυνατή η αμφισβήτηση τόσο της ΠΕΕ όσο και της πρωτόδικης κρίσης επί προσφυγής κατ' αυτής, είτε εν όλω είτε εν μέρει, ως προς την επιβολή εισφορών για ορισμένους, δηλαδή, μισθωτούς. Πλέον συγκεκριμένα, με τις εν λόγω αποφάσεις είχε γίνει δεκτό αφ' ενός, μεν, ότι κάθε ΠΕΕ διατηρεί την αυτοτέλεια της για τον υπολογισμό του κατ' αναίρεση ποσού της διαφοράς, στη περίπτωση έκδοσης μια απόφασης επί ενστάσεως κατά περισσότερων ΠΕΕ²¹, αφ' ετέρου, δε, ότι κάθε παράλειψη καταχώρισης ή κάθε μη καταχώριση μισθωτού στο Ειδικό Βιβλίο Νεοπροσλαμβανόμενου Προσωπικού²² συνιστά αυτοτελή παράβαση που επισύρει αυτοτελές και διακεκριμένο πρόστιμο²³.

Κατόπιν των ανωτέρω, το Δικαστήριο, κατά πλειοψηφία, απεφάνθη ότι μη νομίμως το δικάσαν δευτεροβάθμιο δικαστήριο έκρινε ότι η έφεση του αναιρεσειόντος ήταν απαράδεκτη ως στρεφόμενη κατά ανέκκλητης απόφασης, καθ' ο μέρος πλησσοταν κρίση αφορώσα την ΠΕΕ που δεν υπολειπόταν του χρηματικού ορίου του άρθρου 53 του π.δ. 18/1989. Τούτο, δε, διότι το εκκλητό έπρεπε, στην προκείμενη περίπτωση, να κριθεί βάσει του ποσού της εν λόγω ΠΕΕ ως ενιαίου και όχι ως αθροίσματος αυτοτελών και διακεκριμένων ποσών, ισάριθμων με τους μνημονευόμενους σε αυτή μισθωτούς.

IV. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συνοψίζοντας, με τη σχολιαζόμενη απόφαση αποκρυσταλλώθηκε ο γενεσιουργός λόγος και η (μη) αυτοτέλεια των επιμέρους ποσών που καταλογίζονται με ΠΕΕ και ΠΕΠΕΕ. Το Δικαστήριο έταμε το ζήτημα του προσδιορισμού του αντικειμένου των εν λόγω διαφορών, βάσει του οποίου προσδιορίζεται το εκκλητό της πρωτόδικης απόφασης, διαμορφώνοντας, πρώτη φορά, τη σχετική νομολογία. Η κρίση για το ενιαίο των καταλογιζόμενων με τις ανωτέρων πράξεις ποσών και η

²¹ Βλ. ΣτΕ 1111/2024, την οποία επικαλείται και η πλειοψηφία για το ζήτημα, όμως, της μη λήψης υπόψιν των ΠΕΠΕΕ. Η διαφορά αφορούσε περισσότερες ΠΕΕ, που είχαν εκδοθεί σε βάρος ενός εργοδότη, για την ασφαλιστική τακτοποίηση του ίδιου εργαζόμενου και στο πλαίσιο ενιαίας συμβατικής σχέσης. Για την αναφερόμενη από τη μειοψηφία κρίση, σχετικά με το παραδεκτό της αίτησης αναίρεσης, βλ. σκέψη 6 αυτής.

²² Για την υποχρέωση αυτή του εργοδότη και την πρόβλεψη προστίμου, βλ. παρ. 9 του άρθρου 26 του α.ν. 1846/1951 (Α' 170) και πρβλ. παρ. 1,3,7,8 και 11 το ίδιου άρθρου για τις επιμέρους υποχρεώσεις και τη σύνταξη ΠΕΕ σε βάρος εργοδότη που δεν εκπλήρωσε προσπκόντως οποιαδήποτε από αυτές.

²³ Βλ. σκέψη 8 της ΣτΕ 1767/2020, με μειοψηφία. Την απόφαση αυτή επικαλείται και η πλειοψηφία, ιδίως για να διαφοροποιήσει την υπό κρίση περίπτωση από τις περιπτώσεις αυτοτελών παραβάσεων που επισύρουν αυτοτελή πρόστιμα.

μη «κατάτμηση» τους εξισορροπεί «το ενδεχόμενο έκδοσης εσφαλμένων (ανέκκλητων) δικαστικών αποφάσεων –το οποίο συνιστά εγγενή αδυναμία του θεσμού του ανέκκλητου»²⁴. Δοθέντος, εξάλλου, ότι οι παραδοχές της απόφασης έχουν ευρύ πεδίο εφαρμογής –και για τον υπολογισμό της πραγματικής αξίας της αμφισβητούμενης διαφοράς και επί αιτήσεων αναίρεσης κατά εφετειακών αποφάσεων–, η απόφαση εισέφερε κρίσεις με μεγάλο αντίκτυπο τόσο στο διοικητικό δικονομικό δίκαιο, όσο και στην αποτελεσματική έννομη προστασία και στην ασφάλεια δικαίου. □

²⁴ Πρβλ. ΣτΕ 419/2025, όπου το ανέκκλητο εντάσσεται σε ένα σύστημα δικονομικών ρυθμίσεων που διασφαλίζει επαρκώς την ενότητα της νομολογίας και την ασφάλεια δικαίου.

ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
«KARL LOEWENSTEIN. Ο ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ
ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ»,
(ΜΤΦΡ.-ΕΙΣΑΓ. Γ. Θ. ΖΩΗΣ, ΕΚΔ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ,
ΑΘΗΝΑ 2025)¹

Βασιλική Χρήστου

Επίκουρη Καθηγήτρια,
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Η σειρά *Σύγχρονοι Στοχαστές για τη Δημοκρατία και το Σύνταγμα*, με σταθερή παρουσία δεκαπέντε ετών, έχει καταστήσει προσβάσιμα στο ευρύ κοινό κλασικά και θεμελιώδη δοκίμια από τον χώρο της πολιτικής φιλοσοφίας και της συνταγματικής θεωρίας μέσα από ποιοτικές μεταφράσεις τους και διαφωτιστικές εισαγωγές. Τη σειρά επιμελούνται οι καθηγητές Ξενοφών Κοντιάδης και Γιάννης Τασόπουλος για το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και τις εκδόσεις Παπαζήση. Το σχολιαζόμενο βιβλίο με τον τίτλο *Karl Loewenstein. Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας*, με εισαγωγή του Γιώργου Ζώνη και μεταφρασμένο από τον ίδιο, αποτελεί ήδη τον δέκατο τέταρτο τίτλο της σειράς *Σύγχρονοι Στοχαστές*, η οποία έχει φιλοξενήσει, μεταξύ άλλων, έργα των Ronald Dworkin, Paolo Ridola, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Emmanuel Sieyès, Michel Troper, Hans Kelsen και Martha Nussbaum.

Στο βιβλίο περιλαμβάνονται δύο από τα επιδραστικότερα έργα του Karl Loewenstein για το ζήτημα της μαχόμενης δημοκρατίας, δύο άρθρα του, τα οποία συνέγραψε έχοντας διαφύγει στις ΗΠΑ και τα οποία δημοσιεύτηκαν στο *American Political Science Review* και στο *Columbia Law Review* το 1937 και 1938 αντίστοιχα, σε περίοδο δηλαδή που το Σύνταγμα της Βαϊμάρης είχε ήδη καταργηθεί. Στα δύο αυτά άρθρα ο Loewenstein αναλύει εξαντλητικά όλα τα πιθανά μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας, εισφέροντας συγκριτικά παραδείγματα από τη νομική και πολιτική πράξη του καιρού του.

¹ Το παρόν αποτελεί απόδοση της ομιλίας μου κατά την εκδήλωση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου με θέμα «Η άμυνα της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της», η οποία έλαβε χώρα την 5η Νοεμβρίου 2025.

Στο πρώτο άρθρο που έχει τον τίτλο *Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα (Militant Democracy and Fundamental Rights)*² ο Loewenstein αναλύει το φασιστικό φαινόμενο αφενός με αναφορά στις μονοκομματικά ελεγχόμενες δικτατορίες της εποχής, δηλαδή στην Ιταλία και τη Γερμανία και, όπως γράφει, «αν κερδίσει ο Φράνκο», στην Ισπανία, ενώ κατατάσσει την Ελλάδα, μαζί με την Αυστρία, τη Βουλγαρία και την Πορτογαλία στα μονοκομματικά αυταρχικά κράτη. Αφετέρου δεν παραλείπει να παρουσιάσει τα φασιστικά κινήματα σε χώρες που εξακολουθούσαν να είναι δημοκρατικές, όπως το Βέλγιο, η Γαλλία και η Νορβηγία. Βεβαίως, πραγματεύεται διακριτά το γερμανικό παράδειγμα για να καταλήξει ότι «η Γερμανική Δημοκρατία ναυάγησε στις δικές της αντιλήψεις περί συνταγματικής νομιμότητας, γεγονός που άνοιξε τον δρόμο προς την εξουσία για τον Hitler»³.

Στο δεύτερο άρθρο του με τον τίτλο *Ο νομοθετικός έλεγχος του πολιτικού εξτρεμισμού στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες (Legislative Control of Political Extremism in European Democracies)* ο Loewenstein συστηματοποιεί τα μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας⁴. Αυτά περιλαμβάνουν την κήρυξη κατάστασης πολιορκίας για να αποτραπεί ένα πραξικόπημα, την ποινική καταδίκη της εσχάτης προδοσίας, των στασιαστικών ενεργειών και της οπλοφορίας, την καταστολή των ανατρεπτικών κομμάτων, καθώς και νομοθετικά μέτρα κατά της στρατιωτικοποίησης των πολιτικών κομμάτων, όπως είναι η απαγόρευση των κομματικών στολών και των στρατιωτικών μηχανισμών. Τα άλλα μέτρα που αναλύει ο Loewenstein, σταχυολογώντας από την πολιτική πράξη της εποχής, στρέφονται ευθέως κατά της ελευθερίας της έκφρασης, όπως είναι για παράδειγμα η νομοθεσία κατά των υπερβολών της πολιτικής προπαγάνδας ή κατά της εξύμνησης του πολιτικού εγκλήματος. Ωστόσο, η αναποτελεσματικότητα της προστασίας της δημοκρατίας πολλές φορές οφείλεται στον τρόπο που το δίκαιο εφαρμόζεται παρά στην έλλειψη κανόνων. Δηλαδή, παρατηρεί ο Loewenstein, «ενώ στη Γερμανία τόσο η αστυνομία όσο και τα δικαστήρια κατέστειλαν αμείλικτα τις δραστηριότητες των κομμουνιστών, οι οποίοι είχαν, έστω και έμμεσα, ανακηρυχθεί εχθρικοί προς το κράτος, εφαρμόζοντας το κοινό ποινικό δίκαιο της εσχάτης προδοσίας και τα έκτακτα μέσα που προέβλεπε η ειδική νομοθεσία που προοριζόταν για την προστασία της δημοκρατίας, παρόμοια μέτρα δεν ελήφθησαν ποτέ κατά του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Μετά το “πραξικόπημα” του 1923 οι ηγέτες καταδικάστηκαν σε ήπιες ποινές “τιμητικής κράτησης” σε φρούριο, αλλά σύντομα απελευθερώθηκαν –το κόμμα, απαγορευμένο για λίγο, σύντομα άνθισε και πάλι»⁵.

Η μετάφραση του Γιώργου Ζώη είναι ρέουσα και εύστοχη, τόσο που ο αναγνώστης ξεχνά ότι πρόκειται για μετάφραση και όχι για το αυθεντικό έργο. Ο Γιώργος Ζώης συνοδεύει τα μεταφρασμένα έργα με μια μακροσκελή εισαγωγή, στην οποία αναλύει τόσο βασικές θέσεις του Loewenstein για τη δημοκρατία, όσο και τη γενικότερη προβληματική της μαχόμενης δημοκρατίας⁶. Το βιβλίο θα αποτελέσει, λοιπόν, έναν σημαντικό οδηγό και μια ασφαλή αφετηρία για τη μελέτη της μαχόμενης δημοκρατίας, για όποιον ή όποια θα ήθελε να εντρυφήσει στο ζήτημα αυτό.

² Σελ. 87-142 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

³ Σελ. 103 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

⁴ Σελ. 143-279 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

⁵ Σελ. 188-189.

⁶ Σελ. 9-86 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

Η ανάγνωση του βιβλίου δεν μπορεί παρά να φέρει τον αναγνώστη προ ενός βασικού διλήμματος, της επιλογής ανάμεσα στη μαχόμενη αφενός και στην ανεκτική δημοκρατία αφετέρου. Στην ιδεοτυπική της καθαρότητα η μαχόμενη δημοκρατία λαμβάνει μέτρα προστασίας της απέναντι στον ιδεολογικό της αντίπαλο, ακόμη και προτού οι ιδέες μετουσιωθούν σε πράξη. Πρόκειται δηλαδή για προληπτική προστασία της δημοκρατίας. Το επιχείρημα της μαχόμενης δημοκρατίας είναι θεωρητικά συνεπές: εάν τα όσα εξαγγέλλει ένα κόμμα είναι η κατάργηση του Συντάγματος και των ελευθεριών, τι λόγο έχει η δημοκρατία να του επιτρέψει να κάνει τον λόγο του πράξη, ανοίγοντάς του τον δρόμο προς το Κοινοβούλιο;

Ο αντίλογος προέρχεται από ένα συνεπειοκρατικό επιχείρημα, καθώς και από ένα επιχείρημα αρχής. Με βάση το συνεπειοκρατικό επιχείρημα, τα μέτρα προληπτικής, ιδεολογικής προστασίας της δημοκρατίας ενέχουν πάντοτε τον σοβαρό κίνδυνο ένα δικαστήριο να αναλάβει τον ρόλο του κηδεμόνα της πολιτικής διαδικασίας, καθώς και τον κίνδυνο τα μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας να εργαλειοποιηθούν προς την κατεύθυνση της δίωξης ή έστω της αποδυνάμωσης των πολιτικών αντιπάλων στο κυνήγι για την εξουσία. Υπάρχει, όμως, όπως αναφέρθηκε, και ένα επιχείρημα αρχής κατά της προληπτικής προστασίας της δημοκρατίας. Εγγενής στη δημοκρατία είναι η πολύ βαθιά ανεκτικότητα. Αυτό έχει υποστηρίξει στο γνωστό του έργο του Μεσοπολέμου *Περί της ουσίας και της αξίας της δημοκρατίας* ο Hans Kelsen, ο οποίος, εκτός από θετικιστής, ήταν και γνήσιος δημοκράτης: σε μια εποχή αμφισβήτησης του Κοινοβουλίου και λατρείας του μονοπρόσωπου φορέα εξουσίας, ο Kelsen είχε ταχθεί υπέρ του πολυκομματισμού, υπέρ του Κοινοβουλίου, υπέρ της αναλογικής εκπροσώπησης καθώς και, ακόμη, υπέρ της επιτακτικής εντολής, με το σκεπτικό ότι έτσι εκφράζεται ο λαός γνησιότερα στο πολίτευμα⁷. Με δυο λόγια, στη βάση της ριζικής δημοκρατικής συμμετοχής και της καθολικής ψήφου βρίσκεται η παραδοχή ότι στη δημοκρατία πρέπει κανείς να αντέχει την έκθεσή του σε πολύ βαθιά διαφωνία.

Από την άλλη μεριά, στην ιδεοτυπική της καθαρότητα, ανεκτική είναι η δημοκρατία, η οποία επιστρατεύει ένα φιλελεύθερο ποινικό δίκαιο για την προστασία της, πρωτίστως τα αδικήματα της παρακίνησης σε πράξη βίας· τιμωρεί δηλαδή τα πρόσωπα για τις πράξεις τους, αλλά –και αυτό είναι το κρίσιμο και η ουσία της συζήτησης– δεν συνδέει τις ποινικές συνέπειες με περαιτέρω συνέπειες που αφορούν είτε το εκλογικό δίκαιο, είτε το δίκαιο λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων. Σε αυτή την καθαρότητα, πιθανόν, η ανεκτική δημοκρατία να μην απαντά σε κανένα δυτικό τύπου πολίτευμα, καθώς είναι σύνηθες η τέλεση κάποιων σοβαρών κακουργημάτων να συνδέεται με εκλογικές φύσεως συνέπειες, δηλαδή με τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ή έστω του δικαιώματος εκλέγεσθαι.

Στην πραγματικότητα στην Ευρώπη σήμερα, υπό την ομοιογενοποιητική επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ αλλά και λόγω της ωρίμανσης της δημοκρατίας μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, τα δύο μοντέλα, ανεκτικής και μαχόμενης δημοκρατίας, τείνουν σε σύγκλιση⁸. Δηλαδή, ακόμη και στη Γερμανία, η οποία διαθέτει το πιο πλήρες σύστημα μαχόμενης δημοκρατίας, πλέον, για την απαγό-

⁷ H. Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1920.

⁸ Αναλυτικά, Β. Χρήστου, *Τα όρια του πολιτικού λόγου των δημοσίων προσώπων και των κομμάτων*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 9/2024, σελ. 45 επ.

ρευση πολιτικού κόμματος, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, στο πλαίσιο της σχετικής διαδικασίας ενώπιόν του, δεν εξετάζει μόνο το ιδεολογικό ζήτημα, την άρνηση δηλαδή των αρχών του Συντάγματος στο καταστατικό ή στις δηλώσεις ενός κόμματος, αλλά και το αξιόπιστο της συμπεριφοράς των μελών του, την απήκησή του στο εκλογικό σώμα, με δυο λέξεις την εγγύτητα και τη σοβαρότητα του κινδύνου για τη δημοκρατία, με αναφορά σε συγκεκριμένες πράξεις βίας⁹. Από την άλλη μεριά, το δικό μας σύστημα ήταν μέχρι πρότινος σύστημα ανεκτικής δημοκρατίας, καθώς δεν προέβλεπε τον οποιονδήποτε περιορισμό της δράσης και λειτουργίας των κομμάτων. Πλέον και το δικό μας σύστημα έχει μετακινηθεί από το σύστημα της απόλυτης ανεκτικότητας¹⁰, όπως άλλωστε και το γερμανικό μετακινήθηκε από την καθαρή εκδοχή της μαχόμενης δημοκρατίας. Άλλωστε, με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ η χρήση όπλων και η παραστρατιωτική δομή είναι αναντίρρητοι λόγοι απαγόρευσης ή διάλυσης σωματείου ή κόμματος¹¹.

Πάντως, επανεξετάζοντας, με αφορμή τα δοκίμια του Loewenstein, το ζήτημα της προστασίας της δημοκρατίας, πρέπει να τονίσουμε ότι εξαιρετικής σημασίας ζήτημα για τη γνησιότητα του εκλογικού αγώνα, άρα για τη δημοκρατία, είναι ο έλεγχος και η ρύθμιση της χρηματοδότησης των κομμάτων και ιδίως της πολιτικής προβολής τους όχι μόνο στην τηλεόραση και στο ραδιόφωνο, ως προς τα οποία υφίσταται νομοθεσία, αλλά και στο διαδίκτυο, το οποίο, από την άποψη της προεκλογικής διαφήμισης, είναι ίσως terra incognita. Σημασία για την προστασία της δημοκρατίας έχουν δηλαδή περισσότερο μέτρα διαρθρωτικά και διαδικαστικά του δημοσίου διαλόγου και λιγότερο ο έλεγχος των ίδιων απόψεων, όπως προτείνει η μαχόμενη δημοκρατία. Τούτο, η σημασία δηλαδή του ελέγχου του πολιτικού χρήματος για την προστασία της δημοκρατίας, είναι κάτι το οποίο δεν είχε ίσως γίνει επαρκώς αντιληπτό την εποχή του Loewenstein. Σήμερα, όμως, οφείλουμε να το τονίσουμε. □

⁹ Βλ. BVerfG, BvB 1/13, 17.01.2017.

¹⁰ Ενδεικτικά για την όλη συζήτηση ΑΠ 8/2023 (Α' Τμήμα)· Χ. Ανθόπουλος, *Εκλογική απαγόρευση κομμάτων. Το άρθρο 102 του ν. 5019/2023 και η αντιμετώπιση της καταστρατήγησής του*, constitutionalism.gr 28.03.2023· Σ. Βλαχόπουλος, *Αρκεί ο Ποινικός Κώδιξ*, Το Βήμα 23.01.2023· Γ. Δρόσος, *Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα - Οι συνταγματικές περιπέτειες μίας ποινικής υπόθεσης*, ΘΠΔΔ 12/2020· Ι. Καμτσίδου, *Το κόμμα-εγκληματική οργάνωση και το Σύνταγμα*, constitutionalism.gr 18.10.2013· Γ. Καραβοκύρης, *Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία*, ΔτΑ 96/2023· Α. Κεσσόπουλος, *Η τόλμη της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της*, constitutionalism.gr 09.02.2023· Ξ. Κοντιάδης, *Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές και πολιτικά διλήμματα*, ΔτΑ 96/2023· Γ. Σωτηρέλης, *Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά*, constitutionalism.gr 02.11.2025· Γ. Τασόπουλος, *Η συνταγματική θεωρία και το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος (ΑΠ 8/2023, Α' Τμήμα)*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 9/2024, σελ. 23 επ.· Χ. Τσιλιώτης, *Σπαρτιατών συνέχεια και έκπτωση από το βουλευτικό αξίωμα*, Syntagma Watch 29.06.2023.

¹¹ ΕΔΔΑ, *Νοηα κατά Ουγγαρίας*, 09.07.2013.

Η ΑΥΤΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ «ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ» ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΑΚΤΙΚΩΝ
ΔΙΚΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΗΣ. ΑΠΟ ΤΟΝ
ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ
ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ,
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Σ. ΡΕΜΕΛΗΣ,
(e-BOOK ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΤΟ epoliteia.gr, 2026)

Άλκης Ν. Δερβιτσιώτης
Καθηγητής Συνταγματικού
Δικαίου,
Νομική Σχολή ΔΠΘ

Εκυκλοφόρησε η τελευταία μονογραφία του Κωνσταντίνου Σ. Ρέμελη με τίτλο «Η αυτορρύθμιση της “αθλητικής δικαιοσύνης” και η συμμετοχή τακτικών δικαστών στην απονομή της» και η συμμετοχή τακτικών δικαστών στην απονομή της» και υπότιτλο «Από το νομικό πλουραλισμό στην παραβίαση του Συντάγματος». Πρόκειται για ηλεκτρονική έκδοση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Ο συγγραφέας για πολλά ευδόκιμα ακαδημαϊκά έτη, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, επιλέγει να ερευνήσει δύσβατο επιστημονικά θέμα καθώς το αθλητικό δίκαιο είναι –εν τοις πράγμασι– διαπλοκή κανόνων με διαφορετική προέλευση και ως εκ τούτου διαφορετική νομική φύση.

Το αποτέλεσμα της έρευνας εκπλήσσει τον αναγνώστη ευχάριστα. Ο συγγραφέας με το γνώριμο διεισδυτικό ερευνητικό ύφος και την αναλυτική γραφή του όχι μόνο παρουσιάζει το θέμα αλλά και επισημαίνει τα δογματικά προβλήματα που δημιουργούνται από την –αρχικά– ετερόκλητη προέλευση των σχετικών κανόνων. Περαιτέρω η έρευνα εντοπίζει και παρουσιάζει εμβριθώς ειδικές πτυχές αντισυνταγματικότητας από διαφορετικής προέλευσης θεσμοθετηθέντα και ισχύοντα.

Συγκεκριμένα ο συγγραφέας εκκινεί αφητηριακά από τα μέσα του 20ού αιώνα όπου διατυπώθηκε αίτημα και ακολούθως συγκροτήθηκε το «παγκόσμιο αθλητικό νομικό σύστημα», μία ιδιαίτερη αθλητική έννομη τάξη η οποία δομείται και λειτουργεί τόσο

στο εθνικό όσο και στο διεθνές επίπεδο. Στα ανωτέρω επίπεδα η αθλητική έννομη τάξη διαμορφώνει και δρα με τρεις δομές, ήτοι: α) τη «διοικητική οργάνωση», β) τους κανόνες ουσιαστικού δικαίου που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων και προσώπων και γ) τις διαδικαστικές διατάξεις που ορίζουν τον τρόπο επίλυσης των διαφορών.

Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το αθλητικό δίκαιο ως δίκαιο με έντονα υβριδικά χαρακτηριστικά, καθώς κινείται μεταξύ ιδιωτικής αυτονομίας και δημόσιας σφαίρας με τρόπο ώστε δημιουργείται «ιδιόμορφο πολυεδρικό νομικό πλαίσιο» εντός του οποίου συνυπάρχουν κανόνες δικαίου προερχόμενοι από τα εθνικά όργανα που ασκούν τη νομοθετική λειτουργία με ρυθμίσεις, οι οποίες προέρχονται από όργανα που λειτουργούν κατά το ιδιωτικό δίκαιο στο πλαίσιο των οικείων αθλητικών φορέων, οι οποίοι έχουν οργανωθεί σε νομικά πρόσωπα.

Ο συγγραφέας επισημαίνει την πληθώρα των κανόνων αθλητικού δικαίου που παράγεται όπως νεολογίζει, ορθώς, αυτοποιοτικά και αυτόνομα με τρόπο ώστε ακόμη και ο επιμελέστερος δικαστής να δυσκολεύεται να γνωρίζει στο σύνολό τους.

Ακολούθως, ο συγγραφέας διερευνά τη συμμετοχή των τακτικών δικαστών στα δικαιοδοτικά όργανα της «αθλητικής δικαιοσύνης». Τονίζει δε ότι μολονότι η συμμετοχή τακτικών δικαστών προσδίδει κύρος στα αθλητικά δικαιοδοτικά όργανα και ποιοτικά χαρακτηριστικά στην απονομή της αθλητικής δικαιοσύνης, εγείρονται ωστόσο αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητα της συμμετοχής αυτής με το Σύνταγμα. Η διερεύνηση του ανωτέρω ζητήματος εκκινεί από τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 9 Σ. παραθέτοντας –και διαλεγόμενος με αυτή– τη σχετική νομολογία του ΣτΕ.

Ως προς τη *lex sportiva* παραθέτει τους προταθέντες σχετικούς ορισμούς και προβαίνει στον συγκερασμό ότι οι δικαιοπραγωγικές δράσεις της αθλητικής κοινότητας ασκούνται με πρωτοβουλία ποικίλων ιδιωτικών οργανισμών και φορέων υπερεθνικού, διεθνικού και εθνικού χαρακτήρα διαμορφώνοντας το σύγχρονο εθνικό και οικουμενικό δίκαιο του αθλητισμού.

Δεν διαφεύγει της ερευνητικής προσοχής του ότι στον αθλητικό χώρο, το δικαιοδοτικό έργο ανατίθεται, κυρίως, στα αθλητικά δικαιοδοτικά όργανα και μόνο κατ' εξαίρεση τα κρατικά δικαστήρια έχουν δικαιοδοσία, έτσι ώστε τα εν λόγω όργανα να αλληλοεπηρεάζονται και να αλληλεξαρτώνται.

Ο συγγραφέας ερευνά ακολούθως τη στελέχωση των αθλητικών δικαιοδοτικών οργάνων, που προέρχονται από την αθλητική κοινότητα, και με δικαστικούς λειτουργούς εν ενεργεία. Ιδιαίτερως εξετάζει τη συμβατότητα της ανωτέρω ρύθμισης προς τα άρθρα 26 Σ. (διάκριση των λειτουργιών), 87 Σ. (ανεξαρτησία των δικαστών) και 89 Σ. (δικαστικά ασυμβίβαστα). Οι παρατηρήσεις του αποκτούν ιδιαίτερη σημασία ιδίως για το Ανώτατο Συμβούλιο Επίλυσης Αθλητικών Διαφορών (ΑΣΕΑΔ).

Αξίζει να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας ότι το άρθρο 89 παρ. 1 απαγορεύει στους εν ενεργεία δικαστικούς λειτουργούς να ασκούν οιοδήποτε επάγγελμα ή να παρέχουν άλλη μισθωτή υπηρεσία. Η διάταξη του άρθρου 89 παρ. 3 απαγορεύει επίσης την ανάθεση διοικητικών καθηκόντων σε εν ενεργεία δικαστικούς λειτουργούς. Συμπληρωματικά, αξίζει να σημειωθεί ότι τα διοικητικά όργανα εντάσσονται σε νομικό καθεστώς που αποτελεί σύζευξη ιεραρχικής εξάρτησης αφενός και αφετέρου περιορισμένης λειτουργικής ανεξαρτησίας, στοιχείο το οποίο δεν προσιδιάζει σε δικανικούς λειτουργούς. Η συνέπεια της ανωτέρω διαπίστωσης, επιβεβαιωμένης επίσης νομολογι-

ακώς, είναι προφανής: Συμβούλια και επιτροπές που προβλέπονται από διάταξη νόμου και ασκούν αρμοδιότητες διοικητικού χαρακτήρα δεν συγκροτούνται νομίμως όταν συμμετέχουν σε αυτά εν ενεργεία δικαστές.

Ως προς το ΑΣΕΑΔ παρατηρεί ότι δεν αποτελεί δικαστήριο, αλλά όποτε αυτό ασκεί αρμοδιότητες πειθαρχικού χαρακτήρα επιτρεπώς μετέχουν σε αυτό εν ενεργεία δικαστικοί λειτουργοί. Αντιθέτως, η συγκρότησή του από δικαστικούς λειτουργούς δεν είναι νόμιμη όταν δεν ασκεί πειθαρχικές αρμοδιότητες. Αντίστοιχη θέση υιοθετεί για τη συμμετοχή εν ενεργεία δικαστών στα ιδιόμορφα όργανα απονομής της αθλητικής δικαιοσύνης καθώς τα εν λόγω όργανα δεν είναι κρατικά, αλλά λειτουργούν στους κόλπους ιδιωτικών αθλητικών φορέων.

Εν κατακλείδι: Ο Κωνσταντίνος Σ. Ρέμελης με την εν λόγω μονογραφία έρχεται αντιμέτωπος με την πολυσυγκειμενικότητα του δικαίου (νομικό πλουραλισμό) και καταφέρνει να δώσει πειστική απάντηση τόσο ως προς τη φύση και την ουσία του αθλητικού δικαίου όσο και να συμβάλει καθοριστικά στο σοβαρό δογματικό –αλλά και πρακτικό– θέμα των δικαστικών ασυμβιβάστων. Το έργο είναι γραμμένο σε γλώσσα γλαφυρή μεγάλης εννοιολογικής ακρίβειας και συνεπέστατης νομικής ορολογίας. Είναι έργο απολύτως προσιτό, όχι μόνο στον ειδικό του δικαίου, αλλά και στον απλό ενδιαφερόμενο για το θέμα. Είναι ένα ακόμη δείγμα της νομικής και φιλοσοφικής γνώσης και οξυδέρκειας του συγγραφέα. □

ΜΙΑ ΝΕΑ ΟΨΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

ΤΑΚΗΣ ΒΙΔΑΛΗΣ, «ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΩΝ
ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΩΝ. ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΕΝΟΣ ΟΠΛΟΥ»,
(ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΥΜΑΡΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2026)

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Ιούλιο του 2024 συμπληρώθηκε η 50ή επέτειος από τη Μεταπολίτευση¹, την τομή εκείνη που σημάδεψε το τέλος μιας εποχής και εγκαινίασε μια νέα περίοδο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία που, αναμφίβολα, υπήρξε η πιο ομαλή από πολιτική άποψη και σε επίπεδο λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών και κατοχύρωσης των στοιχειωδών πολιτικών ελευθεριών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Τον Ιούνιο του 2025 συμπληρώθηκαν 50 χρόνια από την ψήφιση και θέση σε ισχύ του σημερινού Συντάγματος, γεγονός που συνοδεύτηκε από αφιερώματα, αρθρογραφία, έκδοση βιβλίων και εκδηλώσεις με αντικείμενο τη βαρυσήμαντη αυτήν επέτειο. Πάντως, ήδη πριν από τη συμπλήρωση των επετείων και στη σκιά των αλληπάλληλων κρίσεων (οικονομικής, πανδημικής), διατυπώθηκαν ποικίλες θέσεις που κυμαίνονται από την κριτική περί «αγοραφοβίας» (στο οικονομικό πεδίο)² μέχρι διαπιστώσεις σχετικές με την ανθεκτικότητα³ ή τη προσαρμοστικότητα του συνταγματικού κειμένου, αν και αυτό που διακρίνει τις περισσότερες απόψεις είναι μια περιουλογή

Γεώργιος Θ. Ζώης
Δ.Ν. ΕΚΠΑ,
Μεταδιδάκτωρ
Παντείου Παν/μίου

¹ Για τις περισσότερες χρήσεις του όρου «Μεταπολίτευση», βλ. περισσότερα Γ. Βούλγαρη, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, 2013, ο οποίος (σελ. 17 επ.) θεωρεί ως τέλος του ιστορικού κύκλου της Μεταπολίτευσης το 2009, έτος κατά το οποίο εκδηλώθηκε η οικονομική και δημοσιονομική κρίση χρέους που εγκαινίασε μια νέα δραματική περίοδο της νεότερης ελληνικής Ιστορίας.

² Βλ. ενδεικτικά Γ. Δελλή, *Δήμος και Αγορά. Το Δημόσιο Δίκαιο «αλλιώς», με το βλέμμα της οικονομικής ανάλυσης*, 2018.

³ Βλ. ενδεικτικά Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, *Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων*, 2022, διαθέσιμο στο [link](#).

σε σχέση με το μέλλον του Συντάγματος.

Στο ανωτέρω πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να εντάξει, με μια πρώτη ματιά, και την κυκλοφορία του βιβλίου του Τάκη Βιδάλη με τίτλο «*Το φρούριο των πολιορκητών Αυτονομία ενός όπλου*», από τις εκδόσεις Εύμαρος. Μία τέτοια προσέγγιση, όμως, θα ήταν πολύ επιφανειακή και θα αδικούσε το έργο αυτό, το οποίο ήδη με τον τίτλο του προϊδεάζει τον αναγνώστη για το περιεχόμενό του, χωρίς όμως να προδίδει ευθέως τις προθέσεις του συγγραφέα, ο οποίος, μέσα από τη βαθειά γνώση της Θεωρίας (και της πράξης) του Συνταγματικού Δικαίου και της συνταγματικής ιστορίας, ξετυλίγει με αφηγηματική μαεστρία ορισμένες πτυχές, τις οποίες ουδείς είχε θίξει μέχρι σήμερα. Άλλωστε, ο συγγραφέας κάνει λόγο για μια «εναλλακτική αντίληψη για το Σύνταγμα», το οποίο, στη μακρά παράδοση του ευρωπαϊκού –και ελληνικού– συνταγματισμού, ξεκίνησε ως αίτημα και, μάλιστα, πολιτικό αίτημα και διεκδίκηση των αδυνάτων έναντι των ισχυρών και όσων κατείχαν και ασκούσαν αυθαίρετα την εξουσία χωρίς να λογοδοτούν και χωρίς να ελέγχονται. Τα παραδείγματα είναι αμέτρητα· εκκινώντας κανείς από τις πρώιμες μορφές γραπτών τυπικών κωδικοποιημένων κειμένων, όπως η περίφημη «*Magna Carta Libertatum*»⁴ και καταλήγοντας, με τη μεσολάβηση των μεγάλων επαναστάσεων του 18ου αιώνα (Αμερικανικής και Γαλλικής) και των αγώνων της εργατικής τάξης, στις κατακτήσεις του 20ού αιώνα που σήμερα τίθενται εν αμφιβόλω, αναδύεται μέσα από τις σελίδες του βιβλίου η ιστορία του δυτικού (και ελληνικού) συνταγματισμού, ενός φαινομένου που συνδέεται ευθέως με την εποχή της Νεωτερικότητας και, ειδικότερα, με τις ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και θεσμικές συνθήκες που συνθέτουν τον πολύχρωμο καμβά της⁵.

II. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΩΣ ΑΙΤΗΜΑΤΟΣ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ

Σε ό,τι αφορά το ελληνικό παράδειγμα, το αίτημα για Σύνταγμα συνδέθηκε από την πρώτη στιγμή με τη διεκδίκηση της πολιτικής ελευθερίας και της ανεξαρτησίας από τον Οθωμανικό ζυγό και εκφράστηκε μέσα από τα τρία επαναστατικά Συντάγματα, της Επιδάουρου (1822), του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827), κοινό γνώρισμα των οποίων ήταν ο φιλελεύθερος και δημοκρατικός χαρακτήρας τους⁶. Από την άποψη αυτή, μείζονος σημασίας ήταν και ο δρόμος που είχαν ανοίξει εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ο Ρήγας Βελεστινλής, με το έργο του (1797): «*Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν Κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων*

⁴ Πρόκειται για τον κώδικα «ελευθεριών», που «παραχωρήθηκαν» το 1215 από τον βασιλιά της Αγγλίας Ιωάννη τον Ακτήμονα προς τους ευγενείς, οδηγώντας στη μεταρρύθμιση των σχέσεων μεταξύ του βασιλιά και των αρχόντων μέσω του περιορισμού των βασιλικών εξουσιών. Για τη Magna Carta βλ. ενδεικτικά J. C. Holt, *Magna Carta*, 2η έκδ., 2014.

⁵ Για το θέμα αυτό βλ. εντελώς ενδεικτικά J. Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, 1993, σελ. 15 επ., 32 επ., 41 επ.· D. Grimm, *Die Zukunft der Verfassung*, 1991, σελ. 197 επ.· Ξ. Κοντιάδη, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2000, σελ. 26 επ.· Α. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Ι, 1980, σελ. 126 επ.· Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α΄, Θεωρητικό θεμέλιο*, 2022, σελ. 180 επ. διαθέσιμο στο [link](#).

⁶ Για την ιστορία των Συνταγμάτων της Ελληνικής Επανάστασης βλ. ενδεικτικά Ξ. Κοντιάδη, *Η Περιπετειώδης Ιστορία των Επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821*, 2021· Π. Παυλόπουλο, *Τα συνταγματικά θεμέλια του Νεότερου Ελληνικού Κράτους*, 2024· G. Zois, *Two Centuries of Greek Constitutionalism: The first Revolutionary Constitutions*, IJPL 2/2022, σελ. 667-675, διαθέσιμο στο [link](#).

Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας. Ὑπὲρ τῶν Νόμων – ἐλευθερία, ἰσοτιμία, ἀδελφότης – καὶ τῆς Πατρίδος», καὶ ὁ Ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ἔργου με τίτλο: «Ἑλληνικὴ Νομαρχία: Ἦτοι Λόγος Περὶ Ἐλευθερίας» (1806). Το πάθος τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν διασφάλιση τῶν δικαιωμάτων τους μέσω τῆς υιοθέτησης Συντάγματος δὲν υποχώρησε οὔτε κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση, ποὺ ἀρχικὰ σημαδεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, με ἐπίκληση τῆς ἀρχῆς *salus patriae suprema lex esto*⁷, καὶ κατόπιν ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη μοναρχία ποὺ ἐπέβαλαν ἡ βαυαρικὴ ἀντιβασιλεία καὶ ὁ Ὄθωνας (1832-1943). Ἐτσι, τόσο τὸ 1843, ὅσο καὶ τὸ 1862, ὁ λαὸς ἐξεγέρθηκε, με τὴν μεν πρώτη περίπτωση νὰ καταλήγει στὴν «παραχώρηση» ἀπὸ τὸν βασιλιά ἐνὸς «Συντάγματος-συναλλάγματος» καὶ τὴν δεύτερη νὰ οδηγεῖ στὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα, τὴν ἐκλογή Συντακτικῆς Συνέλευσης καὶ τὴν ψήφιση, τὸ 1864, τοῦ πρώτου Συντάγματος ποὺ ἀναγνώριζε ὡς πηγή ὅλων τῶν ἐξουσιῶν τὸν λαό, καθιερώνοντας ἔτσι τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας⁸. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ Συντάγματος ποὺ καθιέρωνε τὸ πολίτευμα τῆς βασιλευόμενης δημοκρατίας, δὲν υπήρξε ἀπρόσκοπη, κυρίως λόγω τῆς στάσης τῶν ἀνακτόρων ποὺ συστηματικὰ ὑπονόμευαν τὴν ομαλὴ λειτουργία τῶν θεσμῶν, ἰδίως, μέσω τῆς αὐθαίρετης ἐξουσίας τοῦ βασιλιά νὰ διορίζει κυβερνήσεις τῆς ἀρεσκείας του καὶ ὄχι κυβερνήσεις ποὺ διέθεταν τὴν πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς Βουλῆς, μολονότι ἡ ἀρχὴ τῆς δεδηλωμένης εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ ἔστω καὶ ὡς συνθήκη τοῦ πολιτεύματος⁹, με τὴν συμβολὴ τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη. Ἀποκορύφωμα τῆς αὐθαιρεσίας αὐτῆς υπήρξαν ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς καὶ, πενήντα χρόνια ἀργότερα, ἡ κρίση τῶν «Ἰουλιανῶν». Στὴν πραγματικότητα, ἡ μοναρχία οὐδέποτε ἀπέκτησε ἀληθινὴ λαϊκὴ νομιμοποίηση, δεδομένου ὅτι ἡ ἐπιλογή κληρονομικοῦ ἀνώτατου ἀρχοντα ἀποτελοῦσε ὄρο τῶν τριῶν «ἐγγυητριῶν» δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας), μετὰ τὴν Ἀνεξαρτησία, ἐνῶ ὅσες φορές οἱ βασιλεῖς ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸν θρόνο – με πιο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴν περίοδο τῆς Ἀβασίλει- τῆς Δημοκρατίας ἢ Β' Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας τοῦ Μεσοπολέμου (1924-1935)–, στὴ συνέχεια ἐπανήλθαν με δημοψηφίσματα-παρωδιές¹⁰ καὶ με τὶς «εὐλογίες» ξένων παραγόντων (ἰδίως τῶν

⁷ Βλ. ἐνδεικτικὰ Γ. Ζώη, *Δίκαιο τῆς Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας καὶ ἐκτακτὴ νομοθετικὴ διαδικασία: Μία ἱστορικὴ καὶ συγκριτικὴ ἐρευνα*, 2024, σελ. 448-449.

⁸ Σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 21 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864: «Ἀπασαὶ αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ Ἔθνους, ἐνεργοῦνται δὲ καθ' ὃν τρόπον ὀρίζει τὸ Σύνταγμα».

⁹ Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ ἀρθρο 31 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 ὀριζε ὅτι: «Ὁ Βασιλεὺς διορίζει καὶ παύει τοὺς Ὑπουργοὺς αὐτοῦ», ὡστόσο, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτεύματος τῆς βασιλευόμενης δημοκρατίας δὲν προέκυπτε ἡ ἐξουσία τοῦ ἀνώτατου ἀρχοντα νὰ διορίζει πρωθυπουργό τῆς ἐπιλογῆς του, ἀν ληφθεῖ ἐπιπλέον ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀρθρο 29 καθιέρωνε τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνεύθυνου τοῦ ἀνώτατου ἀρχοντα («Τὸ πρόσωπον τοῦ Βασιλέως εἶναι ἀνεύθυνον καὶ ἀπαραβίαστον, οἱ δὲ Ὑπουργοὶ αὐτοῦ εἶναι ὑπεύθυνοι»). Οἱ σχετικὲς διατάξεις παρέμειναν σε ἰσχὺ καὶ μετὰ τὴν ἀνα- θεώρηση τοῦ 1911, ἐνῶ καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1952, ποὺ καθιέρωνε ἐπίσης πολίτευμα βασιλευόμενης δημοκρατίας, περιλάμβανε τὶς ἴδιες ἀκριβῶς διατάξεις στα αὐτὰ ἀρθρα.

¹⁰ Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα υπήρξε τὸ «δημοψήφισμα» τῆς 3ης Νοεμβρίου 1935, ποὺ «ἐπικύρωσε» τὴν εὐλημμένη ἤδη με πρᾶξικοπηματικὸ τρόπο ἐπαναφορὰ τῆς μοναρχίας καὶ τοῦ Γεωργίου Β' βάσει Ψηφίσματος τῆς Ε' Συντακτικῆς Συνέλευσης ποὺ εἶχε υιοθετηθεῖ ἀπὸ μόλις 82 πληρεξουσίου (ἐπὶ συνόλου 300). Ὑπὲρ τῆς μοναρχικῆς παλινόρθωσης ἐμφανίστηκε ὅτι ψήφισε τὸ 97,88% τῶν ἐκλογέων ἐναντὶ 2,12% ποὺ τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας. Ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἀποχὴ τῶν δημοκρατικῶν, τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ψηφισάντων ἦταν κατὰ 37% ἀνώτερος σε σχέση με τὶς ἐκλογές τῆς 9ης Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ τὸ ὅτι δὲν υπολογίσθηκε ποσοστὸ ἀποχῆς, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὸ μέγεθος τῆς νοθείας. Βλ. Γ. Ζώη, *Δίκαιο τῆς Ανάγκης*, ὁ.π., σελ. 532 ἐπ. Ἀντίστοιχα, τὸ δημοψήφισμα τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1946, με τὸ ὁποῖο «ἐπικυρώθηκε» ἐκ νέου ἡ, προεὐλημμένη ἀπὸ τὴν –ἐχουσα φιλομοναρχικὴ πλειοψηφία– Δ' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ, ἐπιστροφὴ (γιὰ μὴ ἀκόμα φορὰ) τοῦ Γεωργίου Β' στὴν Ἑλλάδα, διεξήχθη σε συνθήκες ἐμφυλίου πολέμου, ὁ.π., σελ. 558 ἐπ.

«τοποτηρητών» Βρετανών).

Η πρώτη ευκαιρία για ουσιαστικό εκδημοκρατισμό του ελληνικού κράτους θα μπορούσε να είναι η περίοδος μετά την Απελευθέρωση από τις κατοχικές δυνάμεις, το 1944, όμως η ύπαρξη τριών παράλληλων εξουσιών¹¹, η άνοδος νέων πολιτικών δυνάμεων που αναδείχτηκαν από την Εθνική Αντίσταση και η σύγκρουση μεταξύ των τελευταίων και των εκπροσώπων του παλαιού πολιτικού κόσμου, οδήγησαν σε έναν αιματηρό και βάρβαρο εμφύλιο πόλεμο (1946-1949), τα σημάδια του οποίου είναι ορατά μέχρι σήμερα. Από την άποψη αυτή, στην Ελλάδα η πραγματική πολιτική και συνταγματική ομαλότητα καθυστέρησε τουλάχιστον μια τριακονταετία, με κυριότερο σταθμό στην καθυστέρηση αυτή την επιβολή του επταετούς στρατοκρατικού δικτατορικού καθεστώτος (1967-1974) που οδήγησε και σε μια εθνική καταστροφή με την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο.

III. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975 ΚΑΙ Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΓΓΥΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΤΑΓΜΑΤΟΣ

Αν κάτι σημάδεψε την περίοδο μέχρι τη Μεταπολίτευση του 1974, αυτό ήταν μια εκδοχή «πολεμικού» συνταγματισμού, κατά τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Τάκη Βιδάλη. Αυτή η εκδοχή ήταν ευθέως συνδεδεμένη με την ουσιαστική κρίση των θεσμών που σηματοδεύτηκε από εθνικές καταστροφές και τις αλληπάλληλες πολιτειακές και πολιτικές μεταβολές που κατά κανόνα είχαν τον χαρακτήρα είτε των εκτροπών, είτε της λήψης έκτακτων μέτρων, υπό το πρόσχημα μιας «εθνικής σωτηρίας» που στην πραγματικότητα ταυτιζόταν με το στενό κομματικό ή μικροπολιτικό συμφέρον όσων την επικαλούνταν. Συνεπώς, με τον τερματισμό του πολιτειακού ζητήματος, ύστερα από το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974, και την ψήφιση του Συντάγματος του 1975, η Χώρα φάνηκε να επανέρχεται σε συνθήκες πολιτικής και πολιτειακής ομαλότητας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Μεταπολίτευση του Ιουλίου 1974 δεν υπήρξε προϊόν μιας επιτυχημένης επανάστασης, καθώς η στρατιωτική δικτατορία δεν ανατράπηκε¹², αλλά συνέπεια της αδυναμίας του στρατοκρατικού καθεστώτος να αντιμετωπίσει μια εθνική κρίση, για την οποία το ίδιο ήταν υπεύθυνο. Από την άποψη αυτή, η μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία –που έφερε τη σφραγίδα του προδικτατορικού ηγέτη της συντηρητικής παράταξης και πρώην πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Καραμανλή¹³– υπήρξε ένα απολύτως ελεγχόμενο βήμα που δεν επέφερε τις κοινωνικές αλλα-

¹¹ Κατά την περίοδο 1941-1944 διαμορφώθηκαν τρεις πόλοι εξουσίας: α) οι εξόριστοι κυβερνήσεις που διέθεταν τη σφραγίδα της νομιμότητας, ως συνέχεια του Κράτους, πλην όμως δεν διέθεταν καμία λαϊκή νομιμοποίηση, καθώς αποτελούσαν συνέχεια του δικτατορικού φασιστικού καθεστώτος που είχε επιβάλει ο Ι. Μεταξάς στις 4 Αυγούστου 1936· β) οι de facto κατοχικές κυβερνήσεις που αντλούσαν την ισχύ τους από την εμπιστοσύνη των Ιταλών, Γερμανών και Βουλγάρων κατακτητών· γ) οι επίσης de facto «κυβερνήσεις του Βουνού» (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης – ΠΕΕΑ) που βασιζόνταν στην εμπιστοσύνη των αντιστασιακών οργανώσεων και των υποστηρικτών τους.

¹² Σε αντίθεση, π.χ., με την Πορτογαλία, όπου, την ίδια ακριβώς περίοδο (25 Απριλίου 1974) η φασιστική-σαλαζαρική δικτατορία (Estado Novo) του Marcelo Caetano ανατράπηκε από το πραξικόπημα του «Κινήματος Ενόπλων Δυνάμεων», μιας οργάνωσης καθοδηγούμενης από αντικαθεστωτικούς αξιωματικούς. Το πραξικόπημα μετεξελίχθηκε σε ειρηνική επανάσταση, με τον λαό να κατακλύζει τους δρόμους όλων των μεγάλων και μικρών πόλεων της Χώρας, με αίτημα τον εκδημοκρατισμό.

¹³ Άλλωστε, στην «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας» που σχηματίστηκε στις 24 Ιουλίου 1974, υπό την προεδρία του Κ. Καραμανλή, συμμετείχαν πρόσωπα από την προδικτατορική πολιτική σκηνή, όπως ο Ευάγγελος Αβέρωφ και ο Γεώργιος Μαύρος, όχι όμως και εκπρόσωποι των αντιδικτατορικών οργανώσεων, της Κεντροαριστεράς (π.χ. Ανδρέας

γές¹⁴, τις οποίες διεκδικούσαν όσοι είχαν αντισταθεί στο στρατιωτικό καθεστώς, αλλά και όσοι εκπροσωπούσαν το μήνυμα της γενιάς του «114», κατά την προδικτατορική περίοδο, το οποίο στην πράξη ήταν ένα μήνυμα ελευθερίας και ισότητας για όλους. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ των πραγματικών τάσεων της ελληνικής κοινωνίας και των συσχετισμών των πολιτικών δυνάμεων αποτυπώθηκε και στη σύνθεση της πρώτης μεταδικτατορικής Βουλής¹⁵, που αναδείχθηκε από τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974¹⁶, και η οποία ανέλαβε το έργο της κατάρτισης του νέου Συντάγματος, ως Ε' Αναθεωρητική Βουλή¹⁷.

Η υιοθέτηση του Συντάγματος στις 11 Ιουνίου 1975 πραγματοποιήθηκε από την κυβερνητική πλειοψηφία, καθώς η αντιπολίτευση αποχώρησε διαμαρτυρούμενη για τη διατήρηση των προεδρικών «υπερεξουσιών» που αλλοίωναν τα κοινοβουλευτικά χαρακτηριστικά του πολιτεύματος, παρά το γεγονός ότι το τελικό κείμενο διέφερε ουσιωδώς σε σχέση με το κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος που είχε κατατεθεί στις αρχές του 1975. Πάντως, πέραν του ζητήματος αυτού, το κείμενο του Συντάγματος και οι θεσμοί που αυτό καθιέρωνε δεν αμφισβητήθηκαν από καμία πολιτική δύναμη εξ όσων διέθεταν ισχύ και κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Την αγωνία για την τήρηση του Συντάγματος και την ενεργοποίηση της εγγυητικής του λειτουργίας διαδέχθηκε ένας –κατά την έκφραση του Τάκη Βιδάλη– «διάχυτος εφησυχασμός», ο οποίος συνδέεται ευθέως με την απώλεια του εγγυητικού βάρους του συνταγματικού κειμένου¹⁸, που, με τη σειρά της, οφείλεται στην κατά το δοκούν επίκληση του Συντάγματος από τους πάντες. Τα παραδείγματα από την πεντηκονταετή εφαρμογή του Συντάγματος είναι πολλά και εντοπίζονται ιδίως κατά την περίοδο που ακολούθησε

Παπανδρέου) και της παραδοσιακής Αριστεράς (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτερικού και ΕΔΑ).

¹⁴ Βλ. Α. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση*, 1987, σελ. 30.

¹⁵ Τα αποτελέσματα των εκλογών της 17.11.1974, που διεξήχθησαν με το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής (Π.Δ. 650/1974 – ΦΕΚ 281/Α'/03.10.1974), διαμορφώθηκαν ως εξής:

Κόμματα	Αρχηγοί	Ποσοστό	Έδρες
Νέα Δημοκρατία	Κωνσταντίνος Καραμανλής	54,37 %	220
Ένωση Κέντρου – Νέες Δυνάμεις	Γεώργιος Μαύρος	20,42 %	60
Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα	Ανδρέας Παπανδρέου	13,58%	12
Ενωμένη Αριστερά (ΚΚΕ, ΚΚΕ Εσωτερικού, ΕΔΑ)	Ηλίας Ηλιού	9,47 %	8
Λοιποί	-	2,16 %	0
ΣΥΝΟΛΟ		100,00 %	300

[Πηγή: <<http://www.ypes.gr/el/>>]

¹⁶ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν την πρώτη επέτειο από την άγρια σφαγή των φοιτητών στο Πολυτεχνείο και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα από τη μεταπολίτευση του Ιουλίου, αν ληφθεί υπόψη ότι στην Πορτογαλία οι πρώτες ελεύθερες εκλογές για την ανάδειξη της Συντακτικής Συνέλευσης πραγματοποιήθηκαν στις 25 Απριλίου 1975, ακριβώς έναν χρόνο μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος, ενώ στη γειτονική της Ισπανία, που βρέθηκε επίσης, σε στάδιο πολιτικής μετάβασης, οι πρώτες ελεύθερες εκλογές πραγματοποιήθηκαν στις 15 Ιουνίου 1977, σχεδόν 18 μήνες μετά τον θάνατο του δικτάτορα Francisco Franco (20 Νοεμβρίου 1975).

¹⁷ Αν και διέθετε τον χαρακτήρα συντακτικής συνέλευσης, για λόγους ιστορικής συνέχειας προτιμήθηκε ο όρος «αναθεωρητική». Βλ. ενδεικτικά, αντί άλλων, Α. Μάνεση, «Η νομική φύση της Βουλής της 17 Νοεμβρίου 1974», σε: *Idem, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Τ. 1, 1980, σελ. 587-592.

¹⁸ Από την άποψη αυτή, οι εγγυήσεις τήρησης του Συντάγματος συνιστούν το πλέγμα των κυρώσεων που επιβάλλονται σε βάρος των κρατικών οργάνων, τα οποία παραβιάζουν τις συνταγματικές διατάξεις. Βλ. ενδεικτικά Α. Μάνεση, *Αί εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, 1965. τ. Α', σελ. 37 επ.

την οικονομική και δημοσιονομική κρίση, αλλά και κατά την αμέσως επόμενη περίοδο της κρίσης της Covid-19, ενώ πολλαπλασιάζονται στη δίνη της απαξίωσης των θεσμών που χαρακτηρίζει τα τελευταία χρόνια.

Σήμερα, το μεγαλύτερο πρόβλημα, κατά τον Τάκη Βιδάλη, συνίσταται στο γεγονός ότι το Σύμφωνο δεν λειτουργεί ως οχυρό των αδυνάτων, αλλά ως αυτό που εκφράζει ο τίτλος του βιβλίου, δηλαδή ως «φρούριο των πολιορκητών», δηλαδή ως ένα «όπλο» που βρίσκεται στα χέρια της εξουσίας, η οποία έχει εκχωρήσει το «δικαίωμα» ερμηνείας του σε μια κατηγορία «ειδικών», ευνοώντας και καλλιεργώντας έτσι μια ουσιαστική και ψυχολογική αποστασιοποίηση των πολιτών από το συνταγματικό κείμενο και τους θεσμούς που αυτό καθιερώνει. Αυτή η αποστασιοποίηση λειτουργεί αντιστρόφως ανάλογα προς τον εγγυητικό χαρακτήρα του συνταγματικού κειμένου, δεδομένου ότι η έκπτωση των θεσμών αντιμετωπίζεται από τους πολίτες ως φυσιολογική «κανονικότητα».

Μία από τις μεγαλύτερες αδυναμίες του Συντάγματος, ήδη υπό την πρώτη του εκδοχή, πριν από την αναθεώρηση του 1986, υπήρξε η πραγματική απουσία θεσμικών αντιβάρων¹⁹. Η κατοχύρωση των λεγόμενων «υπερεξουσιών» του Προέδρου της Δημοκρατίας²⁰ αποτελούσε ένα δυνητικό «όπλο» στα χέρια του αρχηγού του Κράτους, το οποίο, ωστόσο, δεν ενεργοποιήθηκε ποτέ στην πράξη, παρά την πρόθεση του εμπνευστή τους, Κ. Καραμανλή, να μιμηθεί θεσμούς αντίστοιχους με εκείνους της Ε' Γαλλικής Δημοκρατίας που είχε θεσπίσει ο στρατηγός de Gaulle το 1958. Συνεπώς, η κατάργηση των αρμοδιοτήτων αυτών με την αναθεώρηση του 1986 απλώς επιβεβαίωσε την –ήδη υφιστάμενη– κυριαρχία του πρωθυπουργού στο πλαίσιο του ελληνικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, κάτι που τελικώς αποδέχτηκε και το σύνολο των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων, δεδομένου ότι το ζήτημα της επαναφοράς των «υπερεξουσιών» του αρχηγού του Κράτους δεν τέθηκε ούτε στο πλαίσιο της συναινετικής αναθεώρησης του 2001, ούτε στην κατοπινή «μικρή» αναθεώρηση του 2008· στη δε αναθεώρηση του 2019 η θεσμική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας υποβαθμίστηκε στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, καθώς η απλοποίηση της διαδικασίας εκλογής καθιστά τον ανώτατο άρχοντα όργανο της κυβερνητικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, συνάδοντας με τον τρόπο αυτό στις απαιτήσεις του υπερσυγκεντρωτικού «επιτελικού» κράτους.

Από την άλλη πλευρά, ζητήματα λειτουργίας των θεσμών, όπως η περίφημη «ψήφος Αλευρά» κατά την προεδρική εκλογή του 1985, η σύγκρουση του Συντάγματος με το Ενωσιακό (Κοινοτικό τότε) Δίκαιο λόγω της διάταξης περί «βασικού μετόχου» που είχε προστεθεί με την αναθεώρηση του 2001, αλλά και ζητήματα που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής και της πανδημικής κρίσης, όπως η συνταγματικότητα των «μνημονιακών» μέτρων, των εφαρμοστικών τους νόμων και η κατάχρηση των έκτακτων αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας αποτέλεσαν σημεία αντιπαράθεσης και διαλόγου, που απασχόλησαν πρωτίστως τους επαίοντες του Συνταγματικού Δικαίου, καθώς και διαφόρων αποχρώσεων οργανικούς διανοούμενους. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι πολίτες είτε ήταν απόντες, είτε, στη χειρότερη περίπτωση, αδιαφορούσαν.

¹⁹ Checks and balances.

²⁰ Ενδεικτικές «υπερεξουσίες» αποτελούσαν οι θεσμοί του διορισμού του πρωθυπουργού, της παύσης της κυβέρνησης, και ιδίως της διάλυσης της Βουλής. Βλ. ενδεικτικά Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2007, σελ. 53 επ.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το Σύνταγμα μετατράπηκε σε ένα κείμενο, την ερμηνεία του οποίου ανέλαβε μια κατηγορία τεχνοκρατών και δημοσιολογούντων που συχνά καθοδηγούνταν από κίνητρα εξυπηρέτησης ωφελιμιστικών σκοπιμοτήτων, γεγονός που είχε ως συνέπεια, όχι μόνο την αποξένωση των πολιτών από τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, αλλά και την απομάκρυνσή τους από τις συμμετοχικές διαδικασίες²¹. Συνεπώς, τίθεται μία σειρά από ερωτήματα όπως: Για ποιους ακριβώς υπάρχει και εφαρμόζεται το Σύνταγμα; Η καταστρατήγηση ή η στρεβλή ερμηνεία – συχνά με την επίκληση πομπωδών «μεθοδολογικών» εργαλείων²²– των συνταγματικών διατάξεων που οδηγούν στην απονομιμοποίηση των θεσμών είναι ικανές να διαμορφώσουν συνθήκες «μιθριδατισμού» των πολιτών απέναντι σε τέτοια φαινόμενα; Τελικά, μήπως η υποχώρηση της εγγυητικής λειτουργίας των θεσμών, συνεπεία του προτάγματος της πολιτικής σκοπιμότητας έναντι του Δικαίου, δυναμιτίζει τα συλλογικά ψυχολογικά θεμέλια του συνταγματικού οικοδομήματος; Σε αυτά και σε πολλά άλλα ερωτήματα επιχειρεί να δώσει απαντήσεις το βιβλίο του Τάκη Βιδάλη, που προβαίνει σε μια εναλλακτική οπτική για το Σύνταγμα και τους θεσμούς του, η οποία το καθιστά, όχι μόνο επίκαιρο (αν ληφθούν υπόψη ζητήματα, όπως το έγκλημα των Τεμπών ή η υπόθεση των υποκλοπών), αλλά και ένα πολύτιμο εργαλείο για τους «ειδικούς», τους εφαρμοστές του Δικαίου και κάθε σκεπτόμενο πολίτη. □

²¹ Για παράδειγμα, στις βουλευτικές εκλογές της 21ης Μαΐου 2023 η αποχή υπερέβη του 38%, ενώ στις επαναληπτικές βουλευτικές εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023, το ποσοστό αποχής ανέβηκε στο 46,26%. Πηγή: <<https://ekloges.ypes.gr/>>.

²² Βλ. ενδεικτικά το σκεπτικό της πλειοψηφίας στην πρόσφατη υπ' αριθμ. 1918/2025 απόφαση του ΣτΕ, η οποία έκρινε τη μη αντισυνταγματικότητα του νόμου για τη λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων στην Ελλάδα, όπου στην πράξη υιοθετείται η θεωρία περί «επαυξημένου» Συντάγματος που επιτρέπει την ερμηνεία του θεμελιώδους νόμου ως μια εκδοχή soft law.